

KIRKEORGANISASJONEN

I

BERGEN BISPEDØMME

i første halvdel av 1300-tallet

av

Anna Elisa Tryti

Hovedoppgave i historie
Historisk institutt, UiB, v-87

ANNA ELISA TRYTI:

KIRKEORGANISASJONEN I BERGEN BISPEDØMME
I FØRSTE HALVDEL AV 1300-TALLET

HOVEDOPPGAVE
I HISTORIE
VED UNIVERSITETET I BERGEN
1987,1

ISBN 82-991553-0-4

I N N H O L D:

INNLEDNING.....s.	1
Emneavgrensning.....s.	2
Om perioden s. 2-3. Organisasjon som problem- område s. 3-7.	
Kildematerialet.....s.	8
Kanonisk rett s. 8-11. Kristenrettene s. 11-13. Statuttmaterialet s. 13-21. Kopiboken s. 21-48. Bergens Kalvskinn s. 48-57. Samlet vurdering s. 57-59.	
Tidligere forskning.....s.	59
Tidligere problemstillinger og periodisering s. 59-61. Studier over konsiliarismens tidlige utvikling s. 61-62. Arbeider om kirkeorganisa- sjonens utvikling og annen relevant forskning s. 62-64.	
Metode og disposisjon.....s.	64
Utgangspunkt i det universalkirkelige rammeverk s. 64-65. Sentrum og periferi s. 65-66. Under- søkelsen av funksjonsområder og kirkens til- pasningsprosess s. 66-69. Myndighetsforhold i kirken s. 69-71.	
KAP. 1:	
BISPEDØMMET - DEN KATOLSKE KIRKES GRUNNENHET.....s.	72
Innledning s. 73-75.	
Bispedømmet i middelalderens kirkerett og alminnelige kirkelige organisasjonsutvikling.....s.	75
De episkopale potestates s. 75-82. Domkapitlet s. 82-84. Erkediakoner s. 84-85. Sognekirken	

s. 86. Klostrene s. 86-87. Biskopens posisjon og forholdet til pavemakten s. 88-91. Den hierarkiske oppbygning s. 91-92.

Episkopalisme og konsiliarisme - motstand mot maktens sentralisering.....s. 92

Episkopalismen s. 93-94. Konsiliarismen s. 94-95. Tradisjonen fra oldkirken s. 95-98. Det monarkiske pavedømme s. 98-100. Diskusjonen om pavens myndighet og konsilene s. 100-108.

Oppsummering.....s. 108

KAP. 2:

BISKOPENE OG UTØVELSEN AV DE EPISKOPALE POTESTATES..s. 112
Innledning s. 112-113.

Et bispedømme i kristenhetens utkant.....s. 114

Høvdinger og kirkefyrster i Bergen.....s. 116

Biskopen som høvding s. 116-117. Bergensbiskopene s. 117-121. Bispevalg s. 121-122. Biskopenes studier s. 122-144; Narve, Arne og Audfinn s. 122-127, Biskop Arnes bibliotek s. 127-141, Håkon, Torstein og Gisbrekt s. 141-143. Biskop Narves embetstid s. 144-150. Biskop Arnes embetstid s. 151-153. Biskop Audfinns embetstid s. 153-158. Biskop Håkons embetstid s. 158-164.

Den episkopale myndighetsutøvelse.....s. 164

De tre potestates 164-165. Potestas ordinis s. 166-172. Potestas magisterii s. 172-178. Potestas iurisdictionis s. 178-223: kirkelig domsvirkosomhet s. 178-200, forholdet mellom stormenn, kongedømme og kirke i domsvirkosomheten s. 200-204, økonomi s. 204-214, forholdet til klostrene s. 214-223. Det kirkepolitiske program og provinsial-

konsilene s. 223-226.

Oppsummering.....s. 226

KAP. 3:

BISPEDØMMETS ADMINISTRATIVE SENTRUM.....s. 233

Innledning s. 233-234.

Det kirkelige administrasjonssenteret på Holmen.....s. 234

Kristkirken s. 235-243. Kristkirkegården s. 243.

Domkapitlets hus s. 243-244. Katedralskolen s.

244. Bispegårdskomplekset s. 244-257.

Tjenere og hjelpere i bispegården.....s. 257

Begrepet "hushold" s. 257-259. I biskopens

tjeneste s. 259-260. Sveiner s. 260-262. Råds-

mannen og hans ombudsmenn s. 262-272. Kapellaner

s. 272-273. Skriftkyndige s. 274. Biskopens følge

s. 274-276.

Oppsummering.....s. 276

KAP. 4:

BISKOP OG DOMKAPITEL.....s. 279

Innledning s. 280

Domkapitlet og tilgrensende embeter.....s. 281

Kannikene s. 281-284. Forleningsrett og opsjons-

rett s. 285-286. Kannikenes utdanning s. 286-

289. Domkapitlets indre organisasjonsstruktur s.

289-292. Offisialen s. 293-301. Pønitiariaren s.

301-303. Prebendarer og øvrige geistlighet ved

domkirken s. 303-306.

Domkapitlets stilling ved år 1300.....s. 307

Rettigheter og posisjon s. 307-309. Strid om domkapitlenes autonomi og innflytelse s. 309-311.
Biskop og domkapitel i Bergen s. 311-312.

Domkapitlets deltakelse i ius episcopale.....s.	313
Ved vakanse s. 313-314. Bispevalg s. 314-319.	
Deltakelse i potestas ordinis og potestas magistrarii s. 319-324. Domkapitlet i biskopens rådgiverkrets s. 324-337. Consilium og consensus s. 337-346. Deltakelse i potestas iurisdictionis s. 346-352. Økonomisk forvaltning s. 352-356. Forholdet til klostrene s. 356-359. Den kirkelige lokaljurisdiksjon s. 359-360. Beneficier brukt som stipendier s. 360-363.	
Oppsummering.....s.	363

KAP. 5:

LOKALKIRKELIG OG REGIONALKIRKELIG ORGANISASJON.....s.	368
Innledning s. 369-370	
Sognet - bispedømmets grunnenhet.....s.	370
Utviklingen av sognesystemet s.370-374. Sognesystemet i Bergen bispedømme ca. 1300 s. 374-375. Sognekirkens funksjonsområder s. 375-377. Preke- og undervisningsplikt s. 377-378. Skriftegang og bordsdisiplin s. 378-379. Dåpsretten s. 380. Begravelsesretten s. 381-382. Forvaltningen av kirkens inntekter s. 382-388. Sognetvang s. 388-393. Residensplikt s. 393-395. Sognemenighetens rettslige stilling s. 395. Menigheten som handlende subjekt s.396-397. Karakteristikk av sognet s. 397-398.	

Sogn og kirker i Bergen.....s.	398
Kirketetthet s. 398-400. Sogneinndelingen s. 400-407. Sognetilhørighet s. 407-410. Bykirkene og landsognene s. 410-411. Kirker uten sogn s. 411-413.	
Kirker og rangordning i bispedømmets landdistrikter s.	413
Verdslig inndeling og områderangssystem s. 413-419. Fjerdingssystemet s. 419-421. Hovedkirker s. 421-427. Fjerdingskirkene som knutepunkter i det regionalkirkelige systemet s. 427-428. Det lokalkirkelige systemet i bispedømmet s. 429-457.	
Prester og ombudsmenn.....s.	457
Administrasjonsapparatet s. 457. Erke diakonatet s. 458. Prostedømmet s. 458-467. Ombudsmenn s. 467-471. Sognepresten s. 471-473. Sølbatet s. 473-476. Prestemangel s. 476-477. Prestenes utdanning s. 477-478. Til- og avsettelse av sogneprester s. 478-480. Prestegarden s. 480-481. Presttaket s. 481-484. Forvaltningen av mensal- og fabricagods s. 484-488. Prestens inntekter s.488-491. Vikarer/leieprester s. 491-496.	
Sentrum og periferi - by og landdistrikt.....s.	496
Visitasen s. 496-504. Stiftssynoden s. 504-511. Ad hoc-oppnevnte ombudsmenn s. 511-513. Prestenes rolle i organisasjonsnett s. 513-514. Klostergeistlige s.514.	
Oppsummering.....s.	515
KONKLUSJONER OG PERSPEKTIVER.....s.	519

APPENDIX:

I. Prester og klerker i biskopens hushold.....s.	527
II. Kanniker i Bergen bispedømme 1300-1350.....s.	529
III. Offisialer.....s.	534
IV. Prebendarer.....s.	535
V. Kart over kirker i Bergen by.....s.	536
VI. Kart over kirker og kapell i Bergen bispedømme s.	537
VII. Biskopenes reiser i bispedømmet.....s.	538
KILDER, FORKORTELSER OG LITTERATUR.....s.	540

INNLEDNING

Emneavgrensning

I denne undersøkelsen skal vi søke å klarlegge kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme de siste femti årene før svartedauden. Første halvdel av fjortende århundre var et høydepunkt for de norske biskopene og domkapitlene i kirkestyringen, under ledelse av erkebiskopen. Dette til tross for at pavestolen i Avignontiden, spesielt fra pave Johannes XXII's tid, stadig økte sin myndighet over kirkeprovinsene, med dertil hørende økonomiske krav.

Bergen bispedømme står i en særstilling når det gjelder muligheten for å trenge inn i kirkelig normverk og praksis i norsk middelalder. Dette er det eneste norske bispedømmet som har et kildemateriale som muliggjør en systematisk analyse av kirkeorganisasjonen på ulike nivå. Det er bevart en enestående samling brev fra bispestolen. I avskrift har vi over 500 av de brevene som har stått i bispestolens såkalte Kopibok, i all hovedsak fra årene 1305-1342. Tyngdepunktet i vår undersøkelse ligger på dette tidsrommet. Vi vil i noen grad gripe tilbake til 1280-årenes kirkekamp og biskop Narves styringstid, siden det kirkepolitiske program som ble utformet under erkebiskop Jon Raude fikk betydning for kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme og de bergenske biskopers embetsutøvelse. Så langt det er mulig, vil vi undersøke kirke-

organisasjonens utvikling også i tidsrommet etter biskop Håkons død og fram til omkring 1350.

Kopibokmaterialet er overveldende rikt. Edvard Bull uttrykker det så sterkt at "alle historikere vet" at Kopiboken er en hovedkilde til den norske historie også lenger tilbake enn 1300-tallet.¹ Likevel har ingen tidligere utnyttet den iøynefallende mulighet den gir til å undersøke strukturelle og funksjonelle forhold i Bergen bispedømme.

Bispestolen i Bergen er - som vi skal se - det samlende punkt for alle de ulike emner som belyses og for alle de ulike avsendere og adressater som er representert i brevsamlingen. Slik sett kan kopiboken samlet sett karakteriseres som institusjonelt materiale. Det organisatoriske rammeverket i kirken er den primære kontekst for de mange opplysninger av ulik art brevmaterialet inneholder. De første nødvendige skritt for fullt ut å kunne utnytte bredden i informasjoner Kopiboken gir, er således å danne seg et bilde av kirkens organisasjon.

Opprinnelig var det min hensikt å gi en fullstendig analyse av kirken i Bergen bispedømme: dens organisasjon og virksomheter og dens sosiale og politiske funksjoner i samfunnet. Jeg tenkte også å undersøke forholdet mellom bispestolen og eksterne myndigheter, på det verdslige området kongemakten og verdslige stormenn organisert i kongsrådet, og på det kirkelige området forholdet til

1. Bull 1932, 57 f.

erkebiskopen i Nidaros og til pavestolen. Kildematerialet ble gransket ut fra et slikt vidt perspektiv, men det viste seg etter hvert at undersøkelsen av kirkeorganisasjonen ble så omfattende at den alene sprengte rammene for en hovedoppgave. Jeg har derfor valgt å begrense framstillingen i denne omgang til kirkens organisasjon i bispedømmet. Den bredere undersøkelsen av virksomheter og funksjon vil komme som en egen avhandling, videreførende i forhold til granskingen av det organisatoriske rammeverket.

Med organisasjon vil jeg forstå strukturelle forhold, som "ordningen av institusjoner og personer i et system av posisjoner med ulike funksjoner og myndighet". Undersøkelsen av forskjellige sentralkirkelige og lokalkirkelige embeter og institusjoner og av forholdet mellom disse, vil klarlegge hvordan og av hvem ulike funksjonsområder ble ivaretatt. Begrepet organisasjon kan også forstås i en snevrere forstand som "en ordning av aktiviteter, virksomheter."¹ Organisasjonsmønsteret i kirken viser ikke bare hvilke personer og institusjoner som ivaretok kontinuiteten i kirkelivet, men også hvordan kirkens virksomheter ble organisert. Det geistlige personellet inngikk i en kirkelig hierarkisk struktur der de ulike organisasjonsleddenes oppgaver var vel definerte. Selv om vi i denne hovedoppgaven ikke skal gå inn på kirkens funksjoner, altså de virkninger i samfunnet kirkens organiserte

1. Jfr. - sosialantropologen Radcliffe-Browns organisasjonsbegrep som refererer til "an arrangement of activities", Radcliffe-Brown 1971 (1952) 11 f.

aktiviteter gav, vil vi måtte undersøke hvordan ulike funksjonsområder ble administrert.¹ Ved en slik innfalls- vinkel til kirkeorganisasjonen, vil vi ut fra analysen av forholdet mellom funksjonsområdene også kunne dra slut- ninger om hvordan ulike embeter og posisjoner stod i forhold til hverandre.

Når kopibokmaterialet ikke har vært systematisk utnyttet for å klarlegge kirkens rolle i middelaldersam- funnet, har dette utvilsomt sammenheng med at den nødven- dige klargjøring av de organisatoriske forhold ikke har vært foretatt tidligere. Uten at en først etablerer forståelsen av det organisatoriske nivå i kirken, kan en vanskelig gjøre systematisk rede for f. eks. sosiale, rettslige og økonomiske forhold, eller gå inn på en sammenlignende analyse av rikspolitiske problemstillinger. Disse områdene gir kopibokmaterialet også innsikt i, men alltid ut fra de perspektiv og rammer kirkens organi- satoriske apparat gir.

På det sentrale nivå, på topplan i organisasjonsstruk- turen, inntok lærde, vel utdannede personer de viktige posisjoner. Høygeistligheten i bispedømmet var delaktige i

1. Vi kan skille mellom funksjoner og funksjonsområder på følgende måte: Mens funksjoner innebærer å oppfylle behov, skape virkninger, er funksjonsområder de virksomhetsområ- der der virkningene skapes og behovene oppfylles. Sosial- antropologen Radcliffe-Brown, som regnes som en av grunn- leggerne for funksjonalistisk teori i samfunnsvitenskap- ene, definerer funksjon som "the interconnection between the social structure and the process of social life" (Radcliffe-Brown 1971 (1952), 12). Denne allmenne defini- sjonen sier noe om at funksjoner er virkninger i samfunnet av organiserte aktiviteter. Vårt hovedanliggende er derfor å beskrive rammene for slike aktiviteter.

den latinske enhetskultur og hadde god greie på tidens lærde diskusjoner og konfrontasjoner om kirkelig myndighet og organisasjonsstruktur. Ved undersøkelsen av hvordan den øverste kirkelige ledelse var organisert og ivaretok sine oppgaver, vil vi måtte klarlegge hvilke normer som kan ha vært styrende for myndighetsforhold og styringsprinsipp.

For en tung institusjon som kirken er det rimelig å tolke enkeltpersoners oppfatninger og handlingsvalg ut fra det institusjonelle rammeverk. Samtidig virket sentrale personers og gruppers initiativ inn på utviklingen av institusjonene. Gjennom et kirkepolitisk program kunne en kontinuitet ivaretas, gjennom flere biskopers styringstid. Brudd i kontinuiteten kunne gi vidtrekkende konsekvenser, og ha en omformende effekt på kirkens virksomheter og dens organisasjon. Det betyr at toppfigurer i kirkeorganisasjonen, som erkebiskop, biskop og domkapitlets kanniker, må tillegges stor innflytelse på kirkens religiøse, politiske og økonomiske utvikling. Det blir derfor viktig å komme til en forståelse av kirkeledernes - i første rekke biskopenes - bakgrunn, kirkepolitiske orientering og de lange utviklingslinjer i ivaretagelsen av biskopenes myndighetsutøvelse. Slik blir det mulig å undersøke graden av kontinuitet i embetsførselen, fra biskop til biskop, og biskopenes og deres nærmeste tjenestemenns bidrag til nyorientering og eventuelle brudd med tradisjonen fra foregående biskoper.

For å komme nærmere en bestemmelse av bispemaktens karakter, må vi gå inn på det apparatet biskopene hadde

under seg og hvilket forhold det var mellom organisasjonsleddene i kirken. I denne sammenheng blir det særlig viktig å vurdere domkapitelinstitusjonen, dens deltakelse i biskoppelig myndighetsutøvelse og dens posisjon som en sentralkirkelig institusjon. Nettopp i forholdet mellom biskop og domkapitel vil vi kunne få et inntrykk av bispemaktens karakter, om biskopene hadde en noe nær absolutt makt og avgjørelsesrett, eller om det var etablert institusjonelle skranker for deres myndighetsutøvelse.

På det lokale nivå i kirkeorganisasjonen vil vi ta utgangspunkt i de funksjonsområder som knyttet seg til sognekirken og sogneprestembetet, for å få en funksjonell forståelse av kirkesognet. Dette er et vesentlig aspekt å forholde seg til før vi tar fatt på studiet av hvilke embeter og personer som ivaretok kirkens virksomheter. Vi vil også diskutere sogn og kirkelig topografi i Bergen by og i særdeleshet i landdistriktene. I bispedømmenes periferi gjorde lokale organisasjonsprinsipp seg gjeldende. På det regionale plan vil det være et hovedmål å finne hvordan det regionalkirkelige nivået i organisasjonsstrukturen var etablert i forhold til verdslig-administrativ organisering og sentralkirkelige behov. Et sentralt spørsmål er om kirkene inngikk i et rangsystem der noen kirker hadde større områder enn sitt eget sogn som myndighetsområde. Vi vil søke å finne hvilke institusjoner og personer som formidlet mellom kirkeorganisasjonens sentrum og dens periferi.

Kildematerialet.

Kildematerialet består av kirkelig lovstoff, diplomer og privatbrev - de fleste fra Kopiboken - jordeboken Bergens Kalvskinn og dessuten P. A Munchs utdrag fra pavelige nuntiers regnskaps- og dagbøker.¹

Den kirkerettslige ramme for organisasjonspraksis i Bergen bispedømme var nedfelt først og fremst i den offentlige internasjonale kirkerett, dernest i den norrøne partikulærrettslige lovgivningen, i første rekke kristenrettene og provinsialstatuttene. Ved å sammenholde den norske kirkelige lovgivningen med kanonisk rett er det mulig å finne det vesentlige normverket i den norrøne kirkeprovinsen. Foruten de deler av kanonisk rett som var autoritative i første del av det fjortende århundre, er det også nødvendig å ta hensyn til bestemmelser i Gratians Decretum. Det var Decretum som sammen med Gregor IX's dekretaler (Liber Extra) fra 1234, Bonifacius VIII's samling Liber Sextus fra 1298, samt Clemens V's samling fra 1305-14 (Clementinae) ble trykt og utstedt i Roma i 1582 under navnet Corpus Iuris Canonici.

1. MunchNunt.(1864).

Selv om Gratians Decretum hadde status som et privat arbeid,¹ ble den så mye brukt på universitetene og i kirkens domstoler at den ble selve fundamentet for den klassiske lov.² En rekke av bestemmelsene som er bearbejdet i Decretum hadde på forhånd kirkerettslig autoritet, og hele samleverket vant snart alminnelig anerkjennelse i den katolske kirke.³

Ved at det ble opprettet universiteter, egne institusjoner som hadde intellektuell debatt som nødvendig del av opplæringen til kirkelig tjeneste, fikk man tematisert tolkningsproblemene i forhold til autoritative teksterlover, regler og Den Hellige Skrift. Det ble, ikke minst ved oppdagelsen av nye aristoteliske skrifter om logikk og språkfilosofi i det 12. århundre, kanskje i større grad enn noen sinne tidligere i kirkens historie erkjent at en hver regel må tilpasses den situasjon den skal anvendes i og de saker den skal gjøres gjeldende overfor. Skolastikkens disputasvesen tenderer til å relativisere absolutte dogmer og allmenngyldige normer gjennom den kontinuerlige pro et contra-argumentasjonen. For dekretistene og de senere dekretalistene ble den dialektiske tenkemåte helt fundamental. Det var nettopp den dialektiske metode Gratian brukte i Decretum i sin bearbejdelse av canones fra kirkekonsil, dekretaler, fragmenter av patristiske

1. Se Skånland 1969, 45 f. og 53.

2. Le Bras 1926, 326.

3. Fenger 1977, 29.

skrifter og excerpter fra Justinians compilasjoner.¹ Det vokste fram en forståelse av hvordan ulike perspektiv kunne avgjøre tolkningen av lovene. Mot slutten av det 13. århundre møtte universitetene og andre lærde miljø sanksjoner mot fri spekulasjon fra pavestolen. Men da var alt visse konkurrerende fortolkningsstradisjoner grunnlagt, og det var en del av alle lærde menns intellektuelle ballast å vurdere en teksts status² ut fra dialektiske prosedyrer.³

Det ble derfor ikke bare den autoritative fortolking av den kanoniske rett som fikk betydning for forståelsen av de styringsprinsipp kirken skulle rette seg etter. Også tolkninger av kirkefedrene, Den Hellige Skrift og etter hvert Aristoteles slo inn i lovanvendelsen, i utformingen av utfyllende regelverk og i legitimeringen av avvik fra lover og regler når situasjonen krevde dette. En forståelse av kirkens grunnskrifter og læretradisjon, forfeftet av personer som bestred pavens monarkiske posisjon i

1. Le Bras 1926, 326.

2. "Status" er et begrep fra romerretten og romersk retorikk som blir gjenopptatt i "middelalderhumanismens" utlegning av tekster; å gjøre opp status er å etablere en forståelse av hva teksten handler om. Jfr. Vonglis 1968.

3. Om disse forhold finnes en overveldende litteratur, særlig fra de siste 30 års forskning i middelalderens utdanningssystem, logikk og skriftkultur. Se f.eks. Dufeil 1972, Verger 1973, Pedersen 1979, Riché 1979, Brinkmann 1980, d'Avray 1985; men også eldre arbeider som Little & Pelster 1934, Gilson 1948 (2. rev. utg.) og Smalley 1952. Vurderinger av følger for tolkningen av den kanoniske rett finnes f.eks. i en rekke artikler i det store samleverket som ble utgitt som festskrift til Gabriel Le Bras, Le Bras 1965.

kirken, kunne bli innarbeidet i kirkens praktisering av normene. Ulike legitimeringer av praksis kunne da bli stående i et spenningsfylt forhold til pave Stolens lære. Uten at en er oppmerksom på disse spenningene i den kirkelige fortolkningstradisjon, blir det lett å tolke mange forhold som anomalier, som avvik i forhold til den normale utøvelse av kanonisk rett, mens tilsynelatende avvik snarere er vitnemål om underliggende konflikter.

Min forståelse av de aktuelle bestemmelser i den internasjonale kirkerett bygger i hovedsak på framstillingene i hovedverkene til de tyske rettshistorikere Hans Erich Feine, Paul Hinschius og Willibald M. Plöchl.¹

Gulatingslovens kristenrett gjaldt som kirkelov i Bergen bispedømme gjennom hele middelalderen. Det var gjennom et samarbeid mellom konge og biskop de gamle kristenrettene ble godtatt på lagtingene. Det store revisjonsarbeidet av verdslig og kirkelig lovgivning som ble utført i 1260- og 1270-årene førte til konflikter mellom kongedømme og kirke. Mens kong Magnus hevdet at kristenrettslovgivningen tilkom konge og biskoper i fellesskap, ville erkebiskop Jon Raude at den kirkelige lovgivningen skulle være et rent kirkelig anliggende. Han ville ikke godta Magnus Lagabøtes nyere kristenretter for Gulatingslag (1267)² og

1. Jfr. litteraturlisten. Om studiet av den kanoniske rett og om dens rettskilder, se forøvrig Stickler 1950, Le Bras 1926 og Nylander 1948.

2. NGL II, 306-38.

de østnorske lagdømmene (1268), men utformet sin egen kristenrett tilpasset internasjonale kirkelige rettsregler.¹ Erkebiskop Jons kirkerett² ble visstnok ferdig i 1273, og både denne og Det nye tienderegulativet fra 1277 var tenkt å gjelde for hele landet. Konflikten mellom kongedømme og kirke når det gjaldt kirkens lovgivning førte til flytende forhold for hva som var gjeldende kirkerett.

Forliket mellom kong Magnus og erkebiskop Jon i Tunsberg i 1277³ ble etterfulgt av 1280-årenes kirkefiendtlige stormannsstyre. Riksstyrets politikk i perioden 1280-1327 var at "forn kristenrett" skulle gjelde,⁴ noe som ble erklært i 1280, likeledes i Kong Håkon Magnussons Skipan fra 1316 og i et kongebrev fra 1327.⁵ Vurderingen av hvilken status og gyldighet kristenrettene hadde i perioden 1300-1350, er avhengig av hvordan en vurderer styrkeforholdet mellom biskopene på den ene side og riksrådet representert ved de verdslige stormenn på den andre.

Det er med støtte i Kopibok-materialet gode grunner for å hevde at erkebiskop Jons kristenrett med det nye

1. Se Helle 1974, 137, 227 og 252; dessuten Bøe, Kristenrettar, KLN 9 sp. 299f.

2. Erkebiskop Jons kristenrett er trykket i NGL II, 339-86.

3. Se Seip 1942.

4. Se Seip 1942, 187.

5. NGL III nr. 46, oversatt i Bagge, Smedsdal og Helle 1973 nr. 62 (1316) og NGL III, 153 (1327).

tienderegulativet ble praktisert som gjeldende kirkelov på linje med Gulatingslovens kristenrett. Vår påvisning av en kontinuitet i kirkelig motstand mot antiklerikal politikk (kap. 2) er i strid med Jens Arup Seips oppfatning om at den kirkelige motstand brøt sammen etter 1280. Seip hevder at denne kirkelige motstand ikke ble gjenopptatt før etter svartedauden.¹ En slik oppfatning gir lett et noe feilaktig bilde av den reelle betydning erkebiskop Jons lovgivningsarbeid hadde i perioden 1280 - 1350. Seip regner riktignok med at både den gamle og den nye kristenrett har vært i bruk på 1300-tallet, men dette standpunktet bygger han først og fremst på det faktum at antallet bevarte håndskrifter av gamle og nye kristenretter fra 1300-tallet er omtrent like stort.² Det blir likevel uklart hvilken status Seip gir erkebiskop Jons kristenrett og det nye tienderegulativet fram til begynnelsen av 1340-årene.³

Tidsrommet fra erkebiskop Jon Raudes nederlag i 1280 til utstedelsen av erkebiskop Olavs statutt i 1351 var en ekspansjonsperiode for kirkelig lovgivning. Provinsialstatuttene inneholder bestemmelser som ble vedtatt på biskopenes provinsialkonsil, og de "ble betraktet som en samling lover, vedtekter og forskrifter som stadig kunne

1. Seip 1942.

2. Seip 1942, 188 f.

3. Se forøvrig Seip i HT 31, 1937-40.

suppleres og kommenteres".¹ Til forskjell fra kristenrettslovgivningen var denne nye type lovgivning riksomfattende og dessuten søkte den å regulere hele spekteret av kirkelig virksomhet. Statuttlovgivningen er det beste vitnemål om at biskopene fulgte opp Jon Raudes program om en autonom kirkelig lovgivning. Biskopene skulle bekjentgjøre vedtakene fra konsilene på prestesynoder og ved oppslag i bispedømmets større kirker.

Karakteristisk for statuttgenren er en bestemt innledningsformular. De biskopene som var til stede på provinsialkonsilet regnes opp med erkebiskopen i spissen som utstedere av statuttet, ofte i tilknytning til en hilingsformular. Slike typiske provinsialstatutt er overlevert fra provinsialkonsilene i 1280 (Bergen),² 1290 (Nidaros),³ 1306 (Oslo),⁴ 1313 (Nidaros),⁵ 1320 (Bergen),⁶ 1327 (Bergen),⁷ 1334 (Nidaros),⁸ 1336 (Tønsberg),⁹ 1345 (Bergen)¹⁰ og 1351 (Nidaros).¹¹

1. Stefánsson 1973, 197. Stefánsson gir en samlet innholdsmessig analyse av provinsialstatuttene, s. 197-202.

2. NGL III, 229-41.

3. NGL III, 241-43.

4. NGL III, 243-45

5. DN I nr. 319

6. NGL III, 246-70.

7. NGL III, 270-77

8. NGL III., 277-81.

9. NGL III, 281-84

10. DN IV nr. 293.

Fra provinsialkonsilet i Bergen i 1320 er det bevart i allfall to statutter: "Erkebiskop Eilivs første statutt",¹ og "Erkebiskop Eilivs andre statutt".² Utgiverne av Norges gamle Love anså det som sannsynlig at også et tredje statutt, det såkalte "Erkebiskop Eilivs tredje statutt", skriver seg fra 1320.³ Dette lovskriftet står i en særstilling i forhold til de øvrige provinsialstatuttene. For det første er det udatert, dernest skiller det seg innholdsmessig ut ved at det gjennomgående omhandler lokalkirkelige forhold, og for det tredje er det biskop Jon Halldorsson av Skálholt som er formell utsteder i de bevarte håndskriftene. I innledningsformularen kaller biskop Jon skriftet "skipan" og gjør rede for at den ble gitt av erkebiskop Eilif i samråd med andre biskoper i Norge. Biskop Jon slår fast at han vil den skal overholdes av alle prester og vigde menn også i Skálholt bispedømme. Biskop Jons henvisning til opphavsmennene av denne skipan, tyder på den er blitt til på et provinsialmøte og derfor må regnes som et provinsialstatutt. Biskop Jon var ikke til stede i Bergen ved provinsialkonsilet i 1320. Dersom statuttet ble til på dette konsilet, kan det forklare den spesielle, sekundære tilslutningen biskop Jon gir innledningsvis i statuttet. Noe av dynamikken i utviklingen av

11. NGL III, 301-06

1. NGL III, 246-48.

2. NGL III, 248-49.

3. NGL III, 249-70.

både verdslige og kirkelige råd i middelalderen, var at de tilstedeværende representanter ble bundet til de vedtak de selv var med på å fatte. Derfor kunne det være nødvendig med en slik ekstra markering fra en biskop som ikke personlig hadde vært med og gitt sitt råd ved utformingen av de enkelte bestemmelser. Det er etter min mening riktig å kalle det ovennevnte statuttet "Erkebiskop Eilivs tredje statutt", og regne bestemmelsene som gjeldende kirkelov også i de norske bispedømmene. Det kan selvsagt innvendes at statuttet kan være spesielt tilpasset islandske forhold og at det derfor avvek fra det opprinnelige statuttet. En annen innvending kan være at biskop Jon henviste til erkebiskop Eilif og andre norske biskoper for å gi større tyngde og autoritet til egne bestemmelser. Det var imidlertid vel innarbeidede prosedyrer for hvordan provinsialstatutter skulle bekjentgjøres i kirkeprovinsen. Ikke noe tyder på at den enkelte biskop selv kunne komme med tilføyelser i selve statuttene. De lokale tilpasningene kom ved lovanvendelsen, ved den praktiske oppfølgingen av statuttene. Først i neste omgang kunne dette danne sedvane og gi grunnlag for en egen lovgivning i stiftet, f.eks. ved utstedelsen av egne bispebrev. Sannsynligvis inngikk biskop Jons utstedelse av statuttet i en helt regulær kirkelig kommunikasjonsprosess, biskopene hadde ansvar for å bekjentgjøre statuttene hver i sine stift. Kontakten var god mellom koloniene og Norge. Dersom biskop Jon gjorde bruk av lånt autoritet, ville dette snart ha kommet kirkens primas for øre.

På provinsialkonsilene ble rett lære vedtatt og gjeldende kirkerett satt. Den myndige og rettslærde erkebiskop Pål tok på provinsialkonsilet i 1336 initiativ til å samle statuttene i egne lovbøker (skipanar bøkr) og offentliggjøre dem. I "Erkebiskop Påls andre statutt" regnes de gyldige statuttene opp; fra 1290, 1306, 1320,¹ 1327, 1334 og 1336.² Spørsmålet om det overleverte statuttmaterialet fra denne perioden er fullstendig, har ikke tidligere vært drøftet. Av oppregningen i 1336 kan vi iallfall se at de statuttene som er blitt regnet som autoritative, er blitt bevart. Ikke noe sted i vårt kildemateriale er det noe som tyder på at hele provinsialstatutt er blitt regnet som ugyldige. Enkeltbestemmelser kunne bli tilbakevist,³ men det er lite trolig at hele statutt kunne overses. Vi kan likevel ikke helt se bort fra den mulighet at det har vært avholdt provinsialmøter som det ikke er overlevert provinsialstatutter fra. Det ble f.eks. innkalt til provinsialkonsil i 1309, men vi vet ikke sikkert om dette ble avviklet.⁴

1. Provinsialkonsilet i Nidaros i 1313 var ekstraordinært i og med at det vedkom pave Clemens V's befaling om en seksårstiende av alle kirkelige inntekter i provinsen. Det spesielle innholdet i statuttet fra 1313 er nok grunnen til at det ikke er tatt med i oppregningen fra 1336.

2. NGL III, 283-84

3. En bestemmelse fra erkebiskop Jørunds statutt fra 1306 ble erklært ugyldig av erkebiskop Pål og hans medbiskoper i 1336. NGL III, 283

4. DN III nr. 76-78, 80 og VIII nr. 28.

Fra tiden etter 1336 har jeg funnet et diplom der det eksplisitt nevnes at biskopene var samlet på provinsialkonsil (in prouinsiali concilio residentes), og diplomet faller på alle måter inn i den karakteristiske statuttgenren. Innledningsvis regnes de biskoper opp som var til stede på konsilet, det hilses i Kristi navn, og den saken biskopene inngående har drøftet legges fram. Dette glemte provinsialkonsilet fant sted i Bergen 1345, i september, en måned det var vanlig å legge konsilene til. Biskopene var samlet under erkebiskop Påls ledelse, i opposisjon mot pavedømmets siste økonomiske krav til kirkeprovinsen. Vi kan med rette kalle det skriftet Regesta Norvegica har benevnt som "Skipan fra Pål etc."¹ for "Erkebiskop Påls tredje statutt".

Det har vært vanlig å regne med to andre provinsialstatutter, det såkalte "Erkebiskop Påls tredje statutt" (1333-46)² og det såkalte "Erkebiskop Arnes statutt" (1346-49).³ Vegard Skånland regner det første som et provinsialstatutt. Selv om det mangler utsteder, mener Skånland at skriftets form tyder på at det stammer fra et provinsialkonsil, og han reiser spørsmålet om dette kan ha vært i 1338.⁴ Statuttet kan ikke ha blitt til i 1338. Etter mye om og men ble nemlig det bebudede provinsialkon-

1. RN V nr. 801

2. NGL III, 284-94

3. NGL III, 295-301

4. Skånland, Provinsialkonsil, KLN 13, sp. 529.

silet i 1338 avlyst av erkebiskopen.¹ Forøvrig atskiller det angivelig tredje statuttet fra erkebiskop Pål's hånd seg sterkt både i form og innhold fra erkebiskop Pål's statutter fra 1334 og 1336, og fra de øvrige kjente provinsialstatutter. Foruten at den karakteristiske innledningsformularen mangler, bærer det såkalte statuttet preg av å være et læreskrift i kirkens tro og normverk. Ved siden av å påpeke forbud er det omsorgsfullt didaktisk, og langt mer muntlig i formen enn statuttene. Skriftet fra erkebiskop Pål tar opp det enkelte menighetslems religiøse liv. Erkebiskop Pål forkynner, og han forkynner først og fremst for vanlige sognebarn. Statuttene er på en helt annen måte innrettet mot kirkeprovinsens geistlighet. Læreskriftet bærer preg av å være utstedt av én mann, Pål Bårdsson, og ikke av det samlede bispekollegiet. Alt i alt er det ingen holdepunkter for å regne dette skriftet til provinsialstatuttene. Det bør heller benevnes "Erkebiskop Pål's hyrdebrev".

Det såkalte "Erkebiskop Arnes statutt" har klar avsender og klar adressat. Brevet er fra erkebiskop Arne til alle Guds venner i hans bispedømme. Også dette er et hyrdebrev, ikke noe statutt. "Erkebiskop Arnes hyrdebrev", som det riktigere burde kalles, henvender seg til sognebarna i Nidaros bispedømme, ikke til hele kirkeprovinsen. Erkebiskopen gir forordninger til lekfolket om samliv mellom kvinner og menn, barnefødsel og dåp i nødstilfelli-

1. DN VIII nr. 113 og VII nr. 160,

er, åndelige slektskapsforhold, kirkegang og liturgi. Som motivasjon for forkynnelsen og belæringen i brevet, peker erkebiskopen på det biskoppelige embetes forpliktelse. Arne Vades brev er oppbygd i beste retoriske stil og minner mest om en preken, med elementer fra diatriben.

Hvilken status er det rimelig å tilregne disse hyrdebrevene? Mens provinsialstatuttene ble gjeldende kirkelov for hele provinsen, er ett av disse hyrdebrevene tydelig utstedt for ett spesielt bispedømme. Vi har ikke bevart denne type hyrdebrev fra andre biskoper. Hyrdebrevene tar i all vesentlighet opp allmenne spørsmål som angår det kristne livet, troen og sakramentene. Det er ikke grunn til å tro at det kirkelige normverk og den kirkelige sedvane i forhold til disse spørsmål har vært særlig mye annerledes i Bergen bispedømme enn i Nidaros. Og det er lite trolig at biskopene har framholdt forskjellig lære for sine menighetsbarn og sine medbiskoper. Derfor vil vi vurdere de opplysninger som hyrdebrevene gir som typiske for kirkens lære og menighetenes liv i de norske bispedømmene. Hyrdebrevene gir verdifulle opplysninger om lokal-kirkelig praksis og lekfolkets religiøse liv. Kirkens organisasjon blir bare indirekte og i liten grad belyst.

Når det gjelder provinsialstatuttens vitneverdi for organisatoriske forhold i Bergen bispedømme, er det ett forhold jeg spesielt vil bemerke. Provinsialstatuttene var utformet slik at formuleringene skulle være dekkende for hele den vidstrakte kirkeprovinsen, og i den grad noe bispedømme ble mønstergivende i statuttene, så var det vel

helst det trøndske. Derfor ble lokale variasjoner i organisasjonsmønster fra bispedømme til bispedømme, og fra fastland til kolonier ikke synlige. Samfunnsorganisasjonen kunne variere mye fra landsdel til landsdel. Dette er et argument for at det nettopp er viktig å vurdere det verdslige samfunns organiseringsprinsipp for å kunne få en forståelse av bispedømmenes lokale og regionale kirkeorganisasjon.

Den mest omfattende del av kildematerialet til min undersøkelse består av brevmateriale, både diplomer og privatbrev. Den største del av brevene er fra Kopiboken, fra de 37 årene mellom 1305 og 1342. Der er også tilført stoff i senere tider, påviselig helt til 1532.¹ Kopiboken ble påbegynt av biskop Arne Sigurdsson.² De over 500 dokumentene den har inneholdt ble i all hovedsak innført i styringstiden til biskopene Arne (1305-1314), broren Audfinn (1314-1330) og Håkon Erlingsson (1332-1342). De spredte tilføyelsene etter biskop Håkons død er en tilfeldig, noe Edvard Bull har påpekt; "kopiboken er Arnes, Audfinns og Håkons".³ Det er fra disse biskopenes styringstid Kopiboken har gitt oss det kanskje rikeste tilfang av kildemateriale til noen periode i norsk middelalder.

1. Berulfsen, Bergens Kopibok, KLN 1 sp. 475.

2. DN X nr. 6,

3. Bull 1932, 62.

Fra styringstiden til de to andre biskopene som presiderte på Bergen bispestol i første halvdel av 1300-tallet, biskop Narve (1278-1304) og Torstein Kumpe Eriksson (1342-1349), er det bevart noe brevmateriale av sporadisk karakter. Antakelig eksisterte det en kopibok ved bispestolen i biskop Narves regjeringstid. Edvard Bull antar at det har vært en liten bok i kvartformat, på over 145 blader, og han regner opp fem brev som har vært innført i den.¹ To brev fra biskop Narves tid er innført i den kopiboken som ble påbegynt av biskop Arne. Biskop Torstein har ikke ført et eneste brev inn i Kopiboken, etter Arne Magnussons avskrifter å dømme. Det foreligger likevel en del brev fra hans embetsperiode som gir små glimt inn i det kirkelige livet fra årene 1342 og fram mot svartedauden. Tyngdepunktet i min undersøkelse vil på grunn av kildesituasjonen ligge på embetsperiodene til de tre biskopene Arne og Audfinn Sigurdssønner og Håkon Erlingsson. Det var nettopp i denne perioden den kirkelige organisasjonen i bispedømmet nådde sitt høydepunkt i katolsk tid.

Genremessig er den brevsamlingen jeg i dette arbeidet skal referere til som Kopiboken, ikke en kopibok men et registrum. I 1422 ble brevsamlingen referert til som biskop Arnes register, registrum Arnonis episcopi Bergensis. Edvard Edwardsen kalte den i sin Bergensbeskrivelse Formularium, mens den i 1622 ble katalogført i Københavns

1. Bull 1932, 63.

Universitetsbibliotek som Liber Ecclesiæ Cathedralis Bergensis, med adskillige Kongelige og andre Brefue.¹

Ifølge Bresslau inneholder et registrum avskrifter av brev fra én utsteder til flere ulike mottakere, mens en kopibok inneholder avskrifter av brev fra ulike utstedere til én mottaker.² Terminologien ble imidlertid ikke konsekvent gjennomført i samtiden. Det er bispestolens utgående korrespondanse som utgjør hovedstammen i Kopiboken. Totalt er 509 av brevene som har stått i Kopiboken bevart fra perioden 1305 - 1342. Av 144 brev³ fra biskop Arnes embetstid er 77 utstedt av biskopen, de fleste av ham alene, noen sammen med domkapitlet eller erkebiskopen og andre biskoper. Til sammenligning er det bare bevart 14 brev der Arne alene eller sammen med andre geistlige er adressat. Fra broren Audfinns tid på bispestolen har vi bevart 180 av de brevene som stod i Kopiboken. Innholdet i Kopiboken er mer variert, og den har mer karakter av Kopibok enn i biskop Arnes tid - 31 brev er inntatt med

1. Berulfsen, KLN M 1, 475-76.

2. Bresslau 1958-60, I, 103, note 2, Berulfsen 1948, 35.

3. Tallfestingen er gjort på grunnlag av trykt materiale. Jeg har holdt meg til opplysninger om hovedavskriftene Bartholiniana og Apographa og dessuten Danica 43 fol. når jeg har valgt ut hvilke brev som har stått i Kopiboken. En nitid tekstkritisk undersøkelse av disse avskriftene og andre som kan inneholde brev som kan ha stått i Kopiboken ville helt ha sprengt rammene for min undersøkelse. Tallene kan selvsagt ikke bli helt korrekte med den begrensning jeg har gitt mitt arbeid. Feilgrensene er likevel ikke store. Når jeg bruker tall, er det fordi vi på den måten får et godt inntrykk av hvilken karakter Kopiboken har hatt i de ulike biskopenes embetsperioder og hvilke saks kategorier som dominerer til ulik tid.

biskop Audfinn som mottaker. Likevel er registrumfunksjonen fortsatt dominerende, med 85 utstedte brev. Selv om Håkon ser ut til å ha kommet sent i gang med å fortsette føringen av Kopiboken, brukte han den desto mer fra 1337 av. Det er under biskop Håkon bispestolens brevsamling hadde renest karakter som registrum. Av 181 brev er det bare åtte som har Håkon som adressat, mens hele 163 av biskopens utgående brev er bevart.

Emnemessig gir Kopiboken opplysninger over et vidt spektrum: fra kirkepolitisk og politiske dokument, som statuttene fra provinsialkonsilene i 1306 og 1351, Sættargjerden i Tunsberg og flere fredstraktater,¹ og til institusjoner og hverdagsliv i bondesamfunnet, som leilendingsvesen og ekteskapspraksis.

Originalmanuskriptet gikk antakelig tapt ved Københavns brann i 1728. De fleste dokumentene er bevart i to hovedavskrifter ved Arne Magnusson, Thomas Bartholin *Collectanea*, tomus E,² og *Apographa Norvegica*, den sistnevnte langt fyldigere enn den første. Spesielt Edvard Bull og Didrik Arup Seip har påpekt at det også i andre håndskriftsfragment finnes brev som antakelig har vært innført i Kopiboken.³ Vi kan ikke i vesentlig grad ta opp kildekritiske vurderinger som kan være av betydning for en rekonstruksjon av Kopiboken, eller spørsmål av diploma-

1. Se Berulfsen 1948, 35 og 39 og Bull 1932, 64 ff.

2. Fortegnelse over innholdet i NGL IV, 620-41.

3. Bull 1932 og Seip 1949.

tarisk art. Dette er et filologisk arbeid som må gjennomføres dersom man vil forsøke å restituere Kopiboken og utgi den, men det vil føre alt for langt her. I vår sammenheng vil det dessuten ikke ha større betydning å vite eksempelvis om den opprinnelige codex var kronologisk eller tematisk redigert eller om den hadde et løsblad-system.

I vår sammenheng er det viktigst å belegge hvordan det samlede brevmaterialet fra første halvdel av 1300-tallet fordeler seg i forhold til de ulike biskopenes styringsperioder og vår problemstilling: organisatoriske forhold i kirken på ulike nivå. Et sentralt spørsmål er hvilke sakskategorier som lar seg belyse i ulike perioder, slik at kontinuiteter og diskontinuiteter i utviklingen kan vurderes. Det faktum at hoveddelen av brevene har tilhørt én brevsamling, har betydning for vurderingen av kildeopplysningenes representativitet. En stadfestelse av hvilken funksjon og hvilke inntakskriteria Kopiboken har hatt, vil kunne gi en forståelse av hvorfor enkelte saksområder er bredt belyst i noen perioder og kanskje ikke nevnt i andre og hvorfor visse forhold ikke berøres overhodet. Forståelsen av Kopibokens inntakskriterier og dens funksjon er følgelig vesentlig for den kildekritiske vurderingen av både opplysninger og taushet i kildematerialet.

Det er mulig å trekke enkelte viktige slutninger om Kopibokens tilkomst og utvikling. For det første er

inntaket av brev i Kopiboken preget av at den har tilhørt en sentralkirkelig institusjon. En sentrumsorientert synsvinkel er dominerende både i enkeltbrev og i samlingen som helhet. Utstedere i de fleste brevene er sentralkirkelige institusjoner; fra pave stol til erkebiskop, biskoper og ledelsen for klostre og den kongelige kapellgeistlighet. Vi finner bare et fåtall lokalkirkelige utstedere. I hovedsak går informasjonsstrømmen fra sentrum til periferi. Som vi skal se, preger det sentralkirkelige perspektivet også utvalget av stoff om den lokalkirkelige virksomhet. Det er i hovedsak forhold av betydning for institusjoner i det kirkelige sentrum som søkes regulert i brevene i Kopiboken. En sentrumsorientert interesse var overgripende og styrende for hvilke brev som ble tatt vare på.

For det andre bærer Kopiboken preg av å ha vært nært tilknyttet bipeembetet. En viktig funksjon for Kopiboken har vært å tjene som biskopsarkiv. I Kopiboken ble det tatt vare på brev som kunne ha betydning for senere tider. I konfliktsituasjoner var det viktig for biskopene å kunne vise til tidligere vedtak og opplysninger som kunne få betydning for sakenes utfall. En sak illustrerer særlig godt nødvendigheten av å ha et biskopsarkiv, og hvordan det kom til anvendelse. Da tiendestriden mellom biskop Arne og de tyske vintersitterne raste som verst i 1309, ble det foretatt bevisopptak i erkebispegården i september. Her kunne biskop Arne referere til tidligere

påminninger, og han lot lese opp tidligere brev i saken.¹ De brevene han lot lese opp, har stått i Kopiboken. Et brev fra biskop Narves embetstid, der det framgår at åtte tyskere var bannsatt for ikke å ha betalt tiende, er innført både i Apographa og den stockholmske codex Danica 43 fol.² Biskop Arnes to brev til byens geistlighet har begge vært innført i kopiboken; det ene fra begynnelsen av mai 1309, der tiendemotstanderne fikk to dagers frist til å betale, og det andre fra slutten av mai, der det framgår at det var lyst interdikt over tre tyskere.³ Et hovedargument for biskop Arne var at tyskerne hadde betalt tiende under de tidligere biskopene Peter, Askatin og Narve. Biskopen førte muntlige vitner for at dette hadde skjedd 50 år tidligere i biskop Peters tid.⁴ Men som ytterligere støtte for sin argumentasjon kunne biskop Arne ved hjelp av brevet fra 1296 føre bevis for at også forgjengeren Narve hadde krevd tiende av de utenlandske vintersitterne. Ved å føre muntlige vitner og vise til skriftlige vitnemål fikk biskopen større autoritet i sin argumentasjon. Han kunne vise at han håndhevet sin embetsplikt i samsvar med tidligere sedvane. Med de skriftlige vitnemålene kunne dessuten biskop Arne vise at han selv hadde hatt en korrekt framgangsmåte i saken.

1. DN I nr. 22.

2. Denne codex er skrevet med grunnlag i Kopiboken. Bull 1932, 61 og D.A. Seip 1949, 214.

3. DN II nr. 95 og 97 (Barth E, 392-97).

4. DN II nr. 97 og I nr. 618.

Selve referatet fra bevisopptaket er et av de få originalbrevene som er bevart fra biskop Arne. Didrik Arup Seip har hevdet at årsaken til at dette brevet ikke er innført i Arne Magnussons avskrifter av Kopiboken, er at Arne Magnusson hadde brevet i original. Dermed dro Seip en annen slutning enn Edvard Bull, som mente at brevet ikke har stått i Kopiboken.¹

Oppbyggingen av et biskopsarkiv må ha hatt stor betydning for biskopenes mulighet til å opprettholde kontinuitet i kirkepolitikk og embetsutøvelse. Dette gjaldt også på det helt praktiske plan. I Kopiboken er det bevart mønstergivende brev. På samme måte som det i middelalderens malerkunst var vanlig å ha motivbøker til forelegg, var det vanlig å bruke forelegg ved brevskrivning både i kirkelige og verdslige kanselli. Biskopene har nok i noen tilfelle skrevet brevene selv, men som oftest har de diktert for sine skrivere. Slik ser vi for eksempel at det ikke var biskop Arne selv som skrev notisen om at Kopiboken ble påbeynt i 1305, den ble skrevet på biskopens ordre.² I de fleste tilfeller kunne skriverne ha god hjelp av tidligere brev ved utformingen av nye. Diplomene og privatbrevene var oppbygd etter faste mønster. Formelverket var regelbundet.³ Dertil fantes det forskjellige

1. Bull 1932, 68 og Seip 1949, 216.

2. DN X nr. 6.

3. Om den formelle oppbygning, se Hamre 1972, 27-59. Berulfsen 1933 gir en stilistisk og språklig analyse av biskop Håkons privatbrev.

brevtyper. Selv om flere brev er nær identiske og enkelt-formularer går igjen i brev etter brev, har Kopiboken både formmessig og innholdsmessig vært så variert og rikholdig at den ikke som helhet kan karakteriseres som en formularsamling. Den mønstergivende funksjonen har nok hatt betydning for hvilke brev som ble inntatt i Kopiboken, men kan neppe karakteriseres som et hovedkriterium. Vi skal her ta fram noen eksempler på hvordan brev og deler av brev er blitt brukt som forelegg.

Ved flere anledninger utstedte biskopene veibrev, for eksempel når personer reiste til utlandet på studieopphold eller i biskopenes ærend. I 1322 skrev biskop Audfinn et slikt anbefalelsesbrev til to av tjenerne sine (famulos speciales), som skulle seile med hans skip til England i hans ærend.¹ 18 år senere var det biskop Håkon som sendte to tjenere til Orknøyene.² Selve teksten i disse to diplomene er sammenfallende like til avslutningen før corroboratio (mangler i brevet fra 1340) og utgangsprotokollen. Inngangsprotokollen og utgangsprotokollen i brevene er ulike. Lars Hamre har påpekt at det er vanlig at teksten i diplomene formelt har en mer konstant karakter enn begynnelses- og sluttformlene. Disse kan variere fra kanselli til kanselli, og innen det samme kanselliet ble de gjerne endret ved styringsskifter og ved

1. DN IV nr. 153.

2. DN IV nr. 246.

ombytting av overordnet kansellipersonale.¹ Det er derfor ikke underlig at protokollen i brevene fra biskop Audfinns og biskop Håkons styringstid er forskjellige. Når det gjelder hoveddelen av brevene, kan de selvsagt være skrevet etter et felles forelegg - kanskje har bispestolen hatt en egen formularbok. Like sannsynlig er det at den som har skrevet brevet i 1340, har kopiert brevet fra 1322.

Biskop Håkon utstedte en mengde utnevnellesbrev for regionale ombudsmenn rundt 1340. Med små variasjoner er de bygd opp over samme mønster, og mange av de samme formularene går igjen i brevene.² Dette er også tilfelle for tre bygselkontrakter fra Kopiboken som er bevart i Bartholiniana.³ Det må ha blitt utstedt og oppbevart en mengde bygselbrev ved bispestolen. Det at så få er overlevert, tyder på at det er gjort et utvalg, enten ved inntaket i den opprinnelige codex eller av Arne Magnusson. Et interessant trekk ved de tre kontraktene er at de geografisk representerer de tre fylkene i bispedømmet. Dette kan bety at disse brevene er valgt ut som typiske for bispestolens jordutleiepraksis i hele bispedømmet, og at de var mønstergivende for hvordan slike kontrakter skulle settes opp. Enten det var biskopen som nøyde seg

1. Hamre 1972, 28.

2. DN IV nr. 239 (1339), VII nr. 170, 172, 174, 175, 176 (1340), 179 og 181 (1341).

3. DN X nr. 34 (Barth. IV.E, 450), V nr. 134 (Barth. IV.E, 461-62) og V nr. 156 (Barth. IV,E, 485-86).

med å oppbevare mønster-kontrakter, eller det var Arne Magnusson som fant at disse brevene var typiske for bygselsbrevene generelt, må vi kunne regne dem som representative. Dermed får disse brevs opplysninger om leilendingenes vilkår stor vitneverdi i forhold til kirkens leilendingsvesen på Vestlandet. Felles for alle tre brevene er at de fastsetter at leieforholdet skal gjelde på livstid, i ett tilfelle er kontrakten også arvelig.¹ Det at vi vet at disse brevene har stått i Kopiboken, og at dette antakelig tilsier at de er blitt utvalgt som typiske, blir avgjørende for den status enkeltopplysningene får.

Vi kan ikke helt se bort fra den mulighet at Kopiboken ikke ble avskrevet i sin helhet og at den i så fall var langt fyldigere enn Arne Magnussons avskrifter gir inntrykk av. Selv om codex neppe var komplett da Arne Magnusson skrev, og selv om han ikke laget fullstendige avskrifter av codex, er det likevel mest rimelig å tro at vi gjennom hans avskrifter har fått bevart hovedmassen av de brevene som stod i Kopiboken.² Et visst utvalg har Arne Magnusson likevel gjort, det viser seg ikke minst i forskjellene mellom Bartholiniana og Apographa. Det er et problem at vi ikke vet etter hvilke kriterier Arne Magnusson valgte ut sine brev. Dette vanskeliggjør vårt forsøk på å finne de prinsipp som konstituerer Kopiboken.

1. DN X nr. 34.

2. Se Bull 1932, 55 f.

Første halvdel av fjortende århundre ser ut til å ha vært en oppbyggingsperiode for kirkelig arkivvesen i Bergen. Før biskop Arne gav påbud om at Kopiboken skulle lages i 1305, hadde biskop Narve påbegynt et lignende arkiv. Senest under biskop Audfinn ble de første regnskapslistene for lokalkirkelige inntekter ført inn i jordeboken Bergens Kalvskinn. Domkapitlet hadde et eget arkiv i 1324. Tre brev ble laget om de forpliktelser som fulgte dronning Isabellas gave på 300 gamle mark til bispestolen. Et brev skulle oppbevares hos dronningen, et i bispegården og det tredje i korsbrødrenes arkiv (hitt *þriðia j goeym(s)hlu korsbroedra varra*).¹ Forvaltningen av bispeinntektene ble koordinert hos råds mannen i bispegården (se kap. 3). Ombudsmennene skulle avlegge regnskap hos råds mann eller biskop, og det er derfor sannsynlig at råds mannen har ført egne regnskapslister over disse inntektene. Provinsialkonsilet i 1334 vedtok at biskopene og deres offisi aler skulle ha edsvorne klerker under seg som skulle skrive sine akter på en pålitelig måte.² Oppbyggingen av et kirkelig arkivvesen forteller i seg selv at byråkratiseringsprosessen i kirken må ha nådd et visst nivå.

Det har sannsynligvis eksistert et større arkiv ved bispestolen utenom Kopiboken, der for eksempel de mange bygselsbrevene ble oppbevart og der de fleste brev

1. DN II nr. 154.

2. NGL III, 279.

biskopene mottok ble tatt vare på. Vi skal se at hovedstammen i Kopiboken har vært brev utstedt av biskopene. Bispestolene var nok blant de institusjonene i samfunnet som produserte flest brev. Det er sannsynlig at det ved bispestolen også har vært mottatt flere brev enn det som er blitt tatt vare på i Kopiboken. Vi kan ut fra en slik generell antakelse komme noe nærmere en karakteristikk av Kopibokens arkivfunksjon. Oppbevaringen av brev i Kopiboken har neppe vært tilfeldig. Det var biskopene selv som var de primære brukere av Kopiboken. Dermed er det mest nærliggende å tenke seg at det var hver enkelt biskops egne arkivbehov som styrte utvalget. I Kopiboken kunne de oppbevare brev de ønsket å ha lett tilgjengelige: den siste tids korrespondanse, brev de ofte hadde bruk for eller som hadde prinsipiell betydning. To forhold tyder på at det var en nær tilknytning mellom biskopene og redigeringen av Kopiboken. For det første er det klare brudd i Kopiboken ved bispesrifter, og dessuten varierer innholdet fra biskop til biskop.

Det var domkapitlet som ivaretok biskopsstyringen ved vakanse, når bispestolen stod ledig. Kannikene har med ett spesielt unntak (se nedenfor) ikke latt føre inn brev i Kopiboken i disse bispeløse periodene. Dersom det var domkapitlet som vanligvis stod ansvarlig for Kopiboken, er det vanskelig å forstå hvorfor den viser slike tydelige brudd ved biskopsrifter. Dette tyder på at det var biskopen selv som bestemte inntaket av brev i sitt register.

Ifølge islandske annaler døde biskop Arne i 1314.¹ Mellom 24. november 1313 og 4. september 1315 har vi ikke funnet brev som etter Arne Magnussons avskrifter å dømme har stått i Kopiboken. Fra den første datoen stammer en kunngjøring fra provinsialkonsilet i Nidaros.² Biskop Arne, som i sin bispetid var en av de førende i bispekollegiet, var da ikke til stede ved erkebispesetet. De siste to brevene som vitner om en aktiv biskop Arne er fra april og mai 1313.³ Det nevnte brevet fra september 1315 er det første der Audfinn Sigurdsson benevnes som biskop,⁴ selv om han etter islandske annaler ble vigslet alt i 1314.⁵ I Audfinns første styringstid ser det ut til at han nesten ikke har supplert Kopiboken. Fra 1316 er bare fire brev fra Kopiboken bevart, fra 1317 to brev og fire fra 1318.⁶ Det er først fra 1319 og spesielt fra 1320 Kopiboken ser ut til å ha blitt fyldigere.

Etter biskop Audfinns død i 1330, ser det ut til å være en lakune i Kopiboken. Vi kjenner til åtte brev som stod i Kopiboken fra 1330 til 1337. Bare tre av disse angår direkte det kirkelige livet i Bergen bispedømme. Det

1. Isl. Ann. V, 203; VIII, 343; IX, 393.

2. DN VIII nr. 46.

3. DN III nr. 100 og XII nr. 47.

4. DN VII nr. 80.

5. Isl. Ann. V, 203 og VIII, 343.

6. DN VII nr. 81 og XXI nr. 15 (1315); VII nr. 81, XXI nr. 15, VI nr. 86 og 87 (1316); VI nr. 91 og 92 (1317); VII nr. 82, VI nr. 97, IV nr. 125 og XV nr. 6 (1318).

første er en befaling fra kong Magnus Eriksson fra 1335 om at alle som hadde gjeld til Bergens kirke eller biskop, måtte betale denne innen en måned.¹ Det andre er Hamarbiskopens anmodning til biskop Håkon om å prestevie to prester fra Hamar bispedømme som skulle tjenestegjøre i Apostelkirken,² og det tredje er Eindride Simonssons testamente fra 1336, der han blant annet bestemte hvor han skulle gravlegges.³

I 1331 var Håkon Erlingsson valgt til biskop, men ikke vigslet. Felles for de fire brevene som er bevart fra dette året, er at de alle kan sies å ha tilknytning til kansleren Pål Bårdsson, kannik i Bergen i allfall fra 1309 og erkebiskop fra 1333. Kong Magnus Erikssons skipan for Bergen by fra 1331 er beseget av kansleren.⁴ Pave Johannes XXII's avlatsprivilegium til kongen er også den type brev det var naturlig at kongens kansler hadde befatning med.⁵ Disse to brevene er av en slik art at de kunne være av en viss interesse for bispestolen. De andre to brevene har imidlertid ikke noe å gjøre verken med Bergen bispedømme, kirkelig liv eller politiske forhold. De er begge utstedt i Oslo; et forliksbrev fra kansleren

1. DN II nr. 210.

2. DN I nr. 237.

3. DN I nr. 233.

4. DN VII nr. 135.

5. DN VII nr. 135.

og et vitnebrev om salg av jord til kansleren.¹ Brevene omhandler rent lokale forhold østpå med tilknytning til kanslerembetet, og skulle ikke ha noe å gjøre i et biskopsarkiv i Bergen. Hvorfor er de da blitt innført i Kopiboken?

Det er nærliggende å tro at Pål Bårdsson selv har stått bak innføringen av de ovennevnte brevene i Kopiboken. Pål Bårdsson var kanskje den mest lærde og en av de aller fremste lederne av den norske kirkeprovinsen i middelalderen. Som kannik i Bergen var han som senior å regne i 1331. Ved siden av å ha en rekke embeter i kirken, var han en av rikets mest betrodde menn, som kansler iallfall fra 1327.² Pål Bårdsson fulgte nok nøye med i hva som foregikk i Bergen etter biskop Audfinns død, selv om han på den tiden for det meste oppholdt seg i Oslo. I august var Pål Bårdsson i Bergen da kongens skipan for Bergen by ble utstedt. Det må i tilfelle ha vært under dette oppholdet han har funnet fram til Kopiboken og arkivert sine brev der. Et spørsmål som nå melder seg, er hvorfor Pål brukte Kopiboken, biskopenes egen brevsamling - en bok som ellers ser ut til å ha ligget urørt når en biskop døde. Helst forteller nok dette om den mektige posisjon Pål Bårdsson har hatt. Kanskje har bruken av Kopiboken vært en demonstrasjon av autoritet og myndighet

1. DN II nr. 182 og IV nr. 196.

2. Se appendix II nr. 12.

i en tid da den bergenske kirke stod uten en leder med fulle formelle rettigheter.

Det er gode grunner for å regne med at bispeskiftet i 1330-32 ikke gikk helt fredelig for seg. Pål Bårdsson var godt kjent ved kurien etter mange års studier i Frankrike. Det er godt mulig den mektige kirkemannen hadde en finger med i spillet ved bispeskiftet i 1330-32 (se s.317). Vi skal se at han som erkebiskop ikke hadde det beste forhold til biskop Håkon av Bergen. Dersom det virkelig var Pål Bårdsson som besørget at brevene ble innført i bispestolens brevsamling, er dette det eneste eksemplet på at en kannik brukte Kopiboken som arkiv for egne brev ved biskopsvakanse. Pål Bårdssons eventuelle bruk av Kopiboken viser sammenfall med det som var typisk for biskopenes inntak av brev: et utvalg etter egne behov og interesser. Kopiboken viser bredden i biskopenes engasjement, ikke bare i kirkelig sammenheng. Alle typer brev som biskopene ønsket å ha tilgjengelig, kunne tas vare på i Kopiboken. Slik blir det forståelig at kanniken Pål også tok vare på brev i Kopiboken som han kunne ha bruk for i sin kanslergjerning. Kopiboken synes å ha vært biskopens personlige arkiv, preget av embetsinnehavernes virksomheter på flere felt.

Kopiboken har altså markante brudd som strekker seg over flere år i forbindelse med biskop Arnes og biskop Audfinns død. De fem årene fra 1314 til 1319 er dekket med få og sporadiske brev, likeledes de seks årene fra 1331 til 1337. Kopibokmaterialet dekker jevnt biskop Arnes

styringstid, de siste tre fjerdedelene av den tiden broren var biskop og de siste seks embetsårene til biskop Håkon. Det er strengt tatt bare 26 år av vår femtiårsperiode som har et fyldig kildemateriale. Den ujevne dekningen vanskeliggjør en undersøkelse av kontinuiteten i kirkepolitikk og biskoppelig styringsprofil. Vi mener likevel at det til en viss grad lar seg gjøre å undersøke om biskopene har fulgt de samme styringsprinsipp eller om de i overveiende grad har lagt vekt på ulike sider av sin embetsgjerning. Det er tross alt de viktigste periodene i biskop Audfinns og biskop Håkons styringstid som er dekket. Dessuten gir det parallelle provinsialstatuttmaterialet et bilde av hvilken politikk det samlede bispekollegiet har villet føre. Det finnes også noe brevmateriale fra annet opphav enn Kopiboken, som riktignok bare i liten grad utfyller bildet. Fra biskop Narves styringstid er det bevart en del diplomer, dessuten to provinsialstatutt. Dårligst dekket er biskop Torsteins styringstid. Et eneste av de brevene han utstedte er bevart.¹

For å komme nærmere en forståelse av inntakskriteriene i Kopiboken, skal vi først dra fram spesielle trekk ved Kopibokens innhold i de ulike biskopenes styringstid. Dernest vil vi vurdere innholdet i det samlede brevmaterialet i forhold til hovedproblemstillingen i vår undersøk-

1. DN XVI nr. 9 (1349). Om salg av lokalkirkelig jord.

else; kirkelig organisasjon på sentralt, regionalt og lokalt nivå.

Påvisningen av at Kopiboken i all hovedsak inneholdt brev utstedt ved bispestolen, har betydning for dokumentenes vitneverdi i forhold til kirkeorganisasjonen på ulike nivå. Dokumentene er diktert av den øverste sentralkirkelige leder. Synsvinkelen i brevene er i all hovedsak biskopenes. Det at inntaket av brev ser ut til å ha vært styrt av en sentrumsorientert interesse, har som konsekvens at vi gjennom Kopiboken kan få inntrykk av en større grad av organisatorisk sentralisering enn det som var tilfelle i praksis.

De sakskategorier som er berørt i Kopiboken varierer med de ulike biskopenes embetsperioder. Variasjonene i inntak ser ut til å ha sammenheng både med at biskopene har vektlagt deler av sin embetsgjerning noe ulikt, og med at de i ulik grad har vært interessert i og deltatt i rikets politikk og styring. Inntaket av brev ser også ut til å reflektere den allmenne politiske og kirkepolitiske utvikling.

Fra biskop Arnes embetsgjerning internt i bispedømmet er det tre sakskategorier som skiller seg ut: ekteskapsaker,¹ prestesaker (sølibat)² og tiendesaker (de tyske

1. DN VII nr. 30, VIII nr. 16 (1305); IV nr. 62, VIII nr. 17 (1306); X nr. 7 og 8 (1308); III nr. 82 og 83 (1309).

2. DN IV nr. 79, III nr. 74 (1308); III nr. 84 og 85 (1309).

vintersitterne).¹ Det er bevart mange brev fra to appeller som biskop Arne rettet mot erkebiskopen.² I biskop Arnes registrum er det også bevart åtte rikspolitiske dokumenter. Alle har tilknytning til det spente forholdet mellom kong Håkon Magnusson og danskekongen Erik Menved.³ Denne saken var biskop Arne personlig involvert i. Hovedkarakteristikken vi vil gi den rettslærde biskop Arnes registrum er at dokumentene overveiende er av rettslig art.

Det juridiske aspektet er dominerende også i biskop Audfinns brevsamling. Dette viser seg først og fremst i brev om tiendesaker⁴ og i alle brevene som viser biskopens konfliktfylte forhold til den kongelige kapellgeistlighet⁵, foruten i hans engasjement i forhold til klostrene.⁶ Det er en stor økning i pavebrev og brev som omhandler

1. DN IV nr. 68 (1306); VIII nr. 19 (1308); II nr. 95 og 97, I nr. 122 (1309); II nr. 102, 104 og 105 (1310).

2. Appellen i forbindelse med bispevalget til Færøyane i 1309-1311: DN VIII nr. 27, VI nr. 71, III nr. 76, 77 og 80, VIII nr. 29, 32 33 og 34, VI nr. 72 (1309); VII nr. 63 (1310); VII nr. 61 og 62 (1311). Konflikten om erkebiskopens krav om palliehjelp: DN VII nr. 65-67, III nr. 101 (1312); VII nr. 67, 69, 70-75, 77, IV nr. 97-100, 103, III nr. 99 (1313).

3. DN VII nr. 37 (1306); VII nr. 38, VI nr. 69, VII nr. 42 (1307); IX nr. 79 og 81, VII nr. 43 (1308); IX nr. 82 (1309).

4. DN VI nr. 105 (1321); VII nr. 103-104 (1325); I nr. 194-196, X nr. 25, VIII nr. 81, IX nr. 100, IV nr. 181 og II nr. 166 (1328).

5. DN IV nr. 131-137 (1310); VII nr. 52-63, 85-89 og X nr. 13 (1320).

6. DN IV nr. 118 (1316); III nr. 119, VII nr. 93, I nr. 162 (1320); VII nr. 109, I nr. 185, VII nr. 111, IX nr. 95 og 96 (1326); X nr. 21-24 (1327); X nr. 25, IV nr. 176, 177, 179, 180, 181 (1328); VIII nr. 83-90, VIII nr. 84, V nr. 82 og VII nr. 130 (1329).

innkrevning av pavelige inntekter i bispedømmet.¹ Et viktig særtrekk ved Kopiboken fra Audfinn Sigurdssons biskopstid, er den emnemessige bredden det politiske brevmaterialet framviser. Mens biskop Arne tok vare på dokumenter knyttet til ett spesielt sakskompleks som han selv var involvert i, bærer biskop Audfinns politiske arkiv preg av et kontinuerlig engasjement i rikets politiske affærer. Av spesielt viktige dokument kan vi nevne avtalen om norsk-svensk kongefelleskap fra 1319,² proklamasjonen om riksstyret i Norge fra 1323 med valget av Erling Vidkunsson som formann for riksrådet,³ fredstraktaten mellom Norge og Russland fra 1326⁴, og endelig avtalene fra 1327 mellom kong Magnus Eriksson og danskekongen Valdemar⁵ og mellom det norske riksrådet og Knut Porse.⁶

Det er ulike sakskategorier som er dominerende i Kopiboken i biskop Arnes og biskop Audfinns embetsperioder. Det er likevel en klar kontinuitet i form av den

1. DN VI nr. 85-87 (1316); VI nr. 91, 92 (1317); VII nr. 96 (1321); VI nr. 114, 115b (1326); IV nr. 171, 172 (1327); VII nr. 123, 124, 127, IV nr. 182 (1328); IV nr. 184, 186, 188 og I nr. 206 (1329).

2. DN VIII nr. 50.

3. DN VII nr. 100.

4. DN VIII nr. 80.

5. DN VII nr. 117.

6. DN VII nr. 118. Andre brev: DN V nr. 123 (1318); VII nr. 95, I nr. 164, III nr. 125, V nr. 68 (1321); IX nr. 99 (1327) og VII nr. 121 og 122 (1328).

markante juridiske interessen som preger inntaket av dokumenter. I biskop Audfinns tid avspeiler Kopiboken pavestolens økonomiske ekspansjon og sentraliseringsprosessen under pave Johannes XXII. Under kongefelleskapet fra 1319 økte biskopenes politiske engasjement. Det norske kongsrådet inntok nå en ny og mer selvstendig posisjon som riksråd. De norske biskopene, med erkebiskopen i spissen, deltok i denne prosessen, som vi kan følge i Kopibokmaterialet.

Det er den siste halvdel av biskop Håkons embetsgjerning vi kan følge i Kopiboken. Et brev vi mener er svært viktig for forståelsen av biskop Håkons embetstid er ikke innført i Kopiboken, og bare et fragment er trykt i *Diplomatarium Norvegicum*. I mai 1337 utstedte pave Benedictus XII et brev til erkebiskop Pål Bårdsson og biskopen i Stavanger der biskop Håkon anklages for embetsforsømmelse i harde ordelag.¹ Det er fra denne tiden Kopiboken igjen blir tatt i bruk, og gjennom brevene får vi inntrykk av en biskop som iherdig forsøkte å bedre bispestolens økonomi og ivareta sitt embete. Det ser ut til at pavestolens refselsbrev markerer et vendepunkt i Håkons embetsførsel, slik at vi kan regne med to markant atskilte embetsfaser i hans tid på bispestolen. Fra 1337 er det bevart en mangeartet brevsamling med diplomer og den største mengde privatbrev fra noen periode i norsk middelalder. Enkelte trekk er felles med brevsamlingene

1. Fragment trykt i DN VII nr. 142. Origregest: RegVat 123 f 347r-v ep 147. Kopi av hele brevet i NHKI.

fra forgjengerne, brev om sølibatsaker¹ og om biskopens befatning med klostrene i bispedømmet.² Flere brev viser at pavelige inntekter er blitt innkrevd.³ Det er imidlertid ikke en rettslig interesse som preger inntaket av brev under biskop Håkon. Langt mer dominerende enn de brevtypene som fortsetter forgjengernes registra, er en stor samling brev av økonomisk og administrativ art, og dessuten en mengde brev som viser biskop Håkons forbindelser med verdslige og geistlige stormenn.

Etter Kopiboken å dømme har bispestolens økonomi stått i sentrum for biskop Håkons interesse. Flere brev har tilknytning til skipsbygging,⁴ andre til handel og handelsinteresser.⁵ Den kanskje viktigste sakskategori i brevmaterialet gjelder forvaltningen av bispestolens inntekter i landdistriktet, mønstergivende bygselskontrakter er bevart (se s. 484) og en mengde utnevnellesbrev for økonomiske ombudsmenn.⁶

1. DN IX nr. 109, 110, 112 (1338); IX nr. 117, 119 og IV nr. 237 (1339).

2. DN I nr. 241 (1337); I nr. 252, VII nr. 158, 161, X nr. 31 (1338); VII nr. 160, X nr. 40, I nr. 129, IV nr. 241 (1339); I nr. 263, X nr. 37 og 38 (1340).

3. DN II nr. 199, VII nr. 137 (1333); VI nr. 150 (1336); VII nr. 143 (1337) og VIII nr. 105 (1338).

4. DN VIII nr. 102, 110, 118, 119 (1338); IX nr. 118 (1339?); VIII nr. 131 (1340); VIII nr. 137, IX nr. 134, VIII nr. 147 (1341).

5. DN VIII nr. 143-145, X nr. 47 og V nr. 154 (1341), o.a.

6. DN X nr. 32 (1338); IV nr. 239, 240 (1339); VII nr. 170, 171, 172, 174, 175, 176 (1340); DN VII nr. 179, 181 og V nr. 145 (1341).

Til forskjell fra biskop Arnes tid er det ikke inntatt viktige rikspolitiske aktstykker i Kopiboken under biskop Håkon, med unntak av kong Magnus Erikssons kunngjøring fra 13. februar 1339 om våpenstillstand mellom ham og norske stormenn.¹ Men en stor og omfattende brevveksling tyder på at biskop Håkon mer enn noen annen biskop pleide kontakten med rikets fremste menn og vært involvert i den politiske utvikling. Tolv brev til kongen er bevart,² ett til dronning Blanka,³ elleve til Erling Vidkunsson,⁴ fire til Bjarne Erlingsson,⁵ det samme antall til Pål Eiriksson,⁶ og endelig to henholdsvis til Ivar Ogmundsson⁷ og Jon Havtoresson.⁸ Biskop Håkon vekslet også brev med geistlige stormenn: en framstående kannik i Nidaros,⁹ den pavelige pønitentiaren Peter Abo¹⁰ og medbiskoper.¹¹ De fleste av

1. DN VII nr. 163, se også nr. 164 (1339).

2. DN VIII nr. 96 (1337); X nr. 29 (1338); VIII nr. 122, 126, 128, 129 (1339); X nr. 38, VIII nr. 132, 134, 135 (1340); VIII nr. 141 og 145 (1341).

3. DN VIII nr. 96 (1337).

4. DN VIII nr. 95 (1337); VIII nr. 107, 109, 116 (1338); VII nr. 165, VIII nr. 120, 123, 125, 127 (1339); VIII nr. 37 og 144 (1341).

5. DN VIII nr. 99 (1337); VIII nr. 104, 117, 124 (1338).

6. DN VIII nr. 98 (1337); VIII nr. 131, 133 (1340); X nr. 43 (1341).

7. DN VIII nr. 100 (1337) og VIII nr. 147 (1341).

8. DN VIII nr. 101 (1337) og IX nr. 134 (1341).

9. DN III nr. 162 (1338); VIII nr. 119, VII nr. 169 (1339) og VII nr. 173 (1340).

10. DN VIII nr. 112 (1338) og VII nr. 167 (1339).

Håkons privatbrev er slike brev til verdslige og geistlige stormenn. Det kan skilles ut en egen underkategori av brev som inneholder opplysninger om at en gave er gitt eller mottatt. Slike gavebrev er det også eksempler på fra embetstiden til de to Sigurdssønnene, men det er først med biskop Håkon disse brevene får et visst omfang.¹

Vi har konstatert en utvikling i Kopibokmaterialet fra en overvekt av juridisk materiale i Arnes og Audfinns styringstid til økonomiske og administrative spørsmål under biskop Håkon. I alle de tre biskopenes styringstid er det tatt inn brev av rikspolitisk karakter. Fra konsentrasjon om ett sakskompleks hos biskop Arne, framviser brevene fra biskop Audfinns tid bredde og kontinuitet i politisk interesse. Det politisk pregede brev materialet skifter helt karakter fra biskop Audfinn til biskop Håkon, fra saksorienterte brev til en hel mengde brev av ulikt innhold til politisk sentrale personer. Under biskop Håkon bærer brevene preg av et svært personlig engasjement. Brevene vitner om oppbygging av politiske allianser, både overfor geistlige og verdslige stormenn.

Kopiboken skifter med andre ord karakter under de ulike biskoper. Inntaket av brev ser ut til å ha vært preget av hver enkelt biskops embetsgjerning og politiske interesse. Som arkiv betraktet har Kopiboken vært nært knyttet til

11. DN VIII nr. 113, 115 (1338); IX nr. 125, IX nr. 120 (1340) og IX nr. 131 (1341).

1. DN X nr. 30, III nr. 162, VII nr. 155, VIII nr. 112, 113, 115 (1338); VIII nr. 119 (1339); V nr. 40, VII nr. 173 (1340).

biskopene. Alle privatbrevene understreker også dette mer personlige aspektet ved Kopiboken. Først og fremst er det biskopenes utgående korrespondanse som er bevart. Interne kirkelige forhold i bispedømmet utgjør stammen i Kopiboken. Men en rekke brev omhandler forbindelsene mellom bergensbiskopene og deres kirkelige overordnede; erkebiskop og pave og dessuten bergensbiskopenes deltakelse i samtidens politiske liv.

Ser vi perioden 1300 - 1350 under ett, er kildesituasjonen svært forskjellig i de ulike biskopenes styringstider, alt etter hvilke kirkelige institusjoner og hvilket nivå i kirkeorganisasjonen vi vil undersøke. Det ujevne kildematerialet begrenser muligheten til å følge de enkelte institusjoners utvikling over tid. Ved våre rekonstruksjoner av kirkeorganisasjonen må vi derfor ta hensyn til brevmaterialets svært varierende karakter i de ulike tidsperioder.

Kildematerialet er kvantitativt fyldigere i forhold til sentralkirkelige forhold enn til regional- og lokal-kirkelig organisasjon. Biskopenes og domkapitlets virksomheter lar seg stort sett følge gjennom første halvdel av 1300-tallet, om enn noe ujevnt. Bispestolens forhold til klostrene kan undersøkes i Narves, Arnes og Audfinns bispetid og i andre halvdel av Håkons styringstid. Når det gjelder den regionalkirkelige organisasjonsstruktur, kan vi undersøke det kirkelige rangsystemet i Sigurdssønnenes styringstid, mens det er under biskop Håkon det regionale

ombudsmannssystemet for bispeinntekter blir synlig. Forhold på regionalt og lokalt nivå lar seg ikke undersøke under biskop Narve, men ulike lokalkirkelige problem lar seg til en viss grad klarlegge i de øvrige periodene. Lokale forhold tas opp først og fremst i den grad sentralkirkelige institusjoner er implisert. Kopibokmaterialet er først og fremst egnet til å klarlegge forholdet mellom sentralkirkelige institusjoner og kirkepolitiske og politiske forhold på riksnivå. Kopiboken er likevel sammen med Bergens Kalvskinn det beste kildematerialet vi har til å få en forståelse av organisatoriske forhold på lokalt nivå i et norsk bispedømme.

I årene fra biskop Håkons død til svartedauden, er det pavebrevene som dominerer i det bevarte diplommaterialet. Fra denne perioden gir ikke Kopiboken opplysninger om kirkelig organisasjon eller kirkelige virksomheter i Bergen bispedømme, selv om noen få brev er blitt inntatt i brevsamlingen.¹ Ett eneste brev utstedt av biskop Torstein alene er bevart, men dette har ikke stått i Kopiboken.² Torstein var dessuten med og utstedte provinsialstatuttet i 1345,³ og han var en av dem som beseglet Magnus Eiriksons og dronning Blankas testamente.⁴ Opp mot 40 brev

1. DN VIII nr. 151 (1343); XIV nr. 6 (1345).

2. DN XVI nr. 9.

3. DN IV nr. 293.

4. DN II nr. 521 (1347).

utstedt i Norge gir likevel spredte opplysninger om kirkeorganisasjonen.

Jordeboken Bergens Kalvskinn og Kopiboken supplerer hverandre som kildemateriale til forståelsen av regional og lokal kirkelig organisasjon. Bergens Kalvskinn er nedtegnet ved bispestolen i Bergen. Den er et register over geistlige jordeiendommer og inntekter i Bergen bispedømme omkring midten av 1300-tallet. Bergens Kalvskinn gir en oversikt over den jord og de inntekter som lå til hvert enkelt presteembete og hver kirke i områdene Nord- og Sunnfjord, Sogn, Nord- og Sunnhordland, Voss og Hardanger.¹ Fra søndre del av Sunnhordland mangler Kalvskinnet opptegetninger. Foruten å registrere mensal- og fabricagods, gir det også opplysninger om tienden, de tolv prebendene ved Kristkirken og inntektene ved altrene og dessuten et par inventarlistene. Bispegodset er ikke oppteget i Bergens Kalvskinn.

Finn Hødnebo antar at boken, slik vi kjenner den nå, er blitt til omkring 1360. Den bygger imidlertid på eldre lister, notater og gavebrev.² Det eldste forelegget som kan dateres, er fra 1306; dette året ble opptegetningene for regionen Sunnhordland påbegynt.³ Det yngste daterbare

1. Hødnebo, Bergens Kalvskinn, KLN 1 sp. 474.

2. Hødnebo, Bergens Kalvskinn, KLN 1 sp. 474.

3. BK 64, 1.

tidspunkt for nedtegnelsene er 1351.¹ Bare få opptegnelser kan dateres til biskop Arnes og biskop Håkons embetsperioder;² de fleste daterbare er fra biskop Audfinns styringstid.³

P. A. Munch mente at biskop Audfinn var en av opphavsmennene til Bergens Kalvskinn. Hødnebø framholder at selve boken ikke kan ha blitt til i hans tid, men at biskop Audfinn kan ha satt i gang en systematisk samling og ordning av notatene.⁴ I denne sammenheng vil vi peke på at det nettopp under biskop Audfinn har vært behov for å ha en samlet oversikt over lokalkirkelige inntekter ved bispestolen. I 1312 forbeholdt han seg første års inntekter av alle prebender og beneficier i bispedømmet som alt var ledige eller ble ledige de følgende fem årene.⁵ En effektiv innkreving av disse inntektene var vanskelig å gjennomføre uten at det forelå opptegnelser over forventet inntekt i sognene. Det må følgelig ha eksistert en samling

1. BK 21 sp. 1.

2. BK 15 sp. 1 (før 1310, Eid Kapell regnes under Austreim. Se DN III nr. 91 = BK 87), biskop Håkon: BK 31 sp. 2 (1334), 36 sp. 1 (1336), 75 sp. 2 ? (sira Erling i Evanger, jfr. DN XXI nr. 47 - 1332).

3. BK 10 sp. 1, 11 sp. 1-2 (1328), 14 sp. 1 (1323), 16 sp. 2 - 17 sp. 1, 35 sp. 1 (1316), 39 sp. 2 - 40 sp. 1 (1318 og 1321), 44 sp. 2 (1321), 54 sp. 1-2 (1327 og 1319), 63 sp. 1, 71 sp. 1 (1321), 75 sp. 1 ? (sira Gudleik på Vangen, jfr. DN I nr. 210 - 1330), 78 sp. 1-2 (herr Peter Petersson, se DN XV nr. 9 - 1324 og 1321), 79 sp. 2, 81 sp. 2 (1329), 82 sp. 2 (1321), 83 sp. 2 (1323), 84 sp. 1 (1321).

4. Hødnebø, Bergens Kalvskinn, KLN M 1 sp. 474 f.

5. DN I nr. 135.

av lokale notat om kirkenes og prestenes inntektsforhold. Slike notater må ha utgjort de forarbeidene som Bergens Kalvskinn senere er utarbeidet etter. Kopiboken under biskop Audfinn har forholdsvis lite stoff inntatt om lokalkirkelige forhold. Dersom det foregikk en systematisk oppbygging av et lokalkirkelig bispearkiv under biskop Audfinn, kan Kopibokens sterke sentrumsorientering i denne perioden ha sin forklaring i at det har vært en naturlig funksjonsdeling mellom Kopiboken og forarbeidene til Bergens Kalvskinn. Det er ingen tvil om at biskop Audfinn har vært aktiv som biskop også på det lokale plan i bispedømmet, og mange forskjellige typer opplysninger finnes i Bergens Kalvskinn fra hans periode. Fra ett og samme år (1321) går det f. eks. fram at biskop Audfinn ikke bare regulerte en lokal prests inntektsforhold,¹ han grep også inn i en konflikt mellom bønder om høsting av en engteig.²

Vår hypotese er at biskopens og kannikers visitaser i landdistriktene var utgangspunktet for en sentralkirkelig systematisering av opplysninger om lokalkirkelige inntekter. Det var nemlig på visitasene biskopen og representanter fra domkapitlet kontrollerte godset og inntektsforholdene til lokale prester og kirker (se kap. 5). Det har i den anledning vært nødvendig å ha tilgang til oppgaver over hva som kunne forventes av inntekter i hvert enkelt

1. BK 40 (= DN XV nr. 6).

2. BK 71 (= DN XV nr. 5).

sogn. Hypotesen om at jordeboken har sitt opphav i visitasordningen og får sine rammer definert av denne, kan forklare flere forhold: jordebokens tilhørighet, utvalg av stoff, tilblivelse og redigering.

Ole Jørgen Johannessen mener at Bergens Kalvskinn på et tidspunkt er kommet til å høre domkapitlet til. Han bygger da på at kannik-eden er blitt tatt inn i Bergens Kalvskinn¹ og på at lister over jordegods som lå til prebendene og alterstiftelsene i Kristkirken, er innført i jordeboken.²

I denne sammenhengen er det viktig å framheve at det var et nært samarbeid mellom biskop og domkapitel i den jurisdiksjonelle myndighetsutøvelse overfor distriktene. Kannikene hadde viktige oppgaver i lokaljurisdiksjonen, ikke som regional- eller lokalkirkelige ombud, men som utøvere av sentralkirkelig myndighet. Kannikene var faste hjelpesmenn for biskopen i utøvelsen av kontroll med det lokalkirkelige godset på visitasene (kap. 4 og kap. 5). Mot denne bakgrunn finner vi det naturlig om kannikene, biskopens fremste medhjelpere og medansvarlige i forvaltningen av kirkens økonomi, ivaretok regnskapsførselen for presteembetene og de lokale kirkene.

Dersom visitasene var den viktigste funksjonelle ramme for innsamlingen av lokale jordelister og nedtegningen i det senere Bergens Kalvskinn, er det naturlig at det er

1. BK 7.

2. Johannessen, forelesning ved Univ. i Bg., 16.04.84, dessuten samtaler.

fabricagods, mensalgods og lokalkirkelige tiendeinntekter som utgjør hovedinnholdet i Bergens Kalvskinn. Det kan reises spørsmål om hvorfor kannikprebender og alterstiftelser er innført, hvorfor bare gods fra to bykirker er opptegnet, og hvorfor bispegodset mangler fullstendig. De to bykirker som blir nevnt i Bergens Kalvskinn, er Olavskirken på Bakkene¹ og Mariakirken, dvs. Mariaalteret.²

Man kan kanskje ikke vente å finne helt systematiske disponeringsprinsipp i en jordebok fra fjortende århundre. Tilfeldigheter kan ha spilt inn ved redigeringen. Dessuten var jordeboken i bruk i flere generasjoner, den fikk sine tilføyelser og fungerte sikkert i ulike sammenhenger. Likevel viser det seg at de tilfeller som tilsynelatende er avvik fra de allmenne redigeringsprinsipp i Bergens Kalvskinn, føyer seg naturlig inn under et overordnet siktemål som springer ut av visitasens kontrollfunksjon.

Det ser ut til at biskop og domkapitel i fellesskap har hatt ansvaret for forvaltningen av alterstiftelsenes jordegods (se kap. 4). Det har sannsynligvis vært en naturlig arbeidsoppgave på visitas å kontrollere både alterstiftelsenes og kannikprebendenes jordegods. På den måten kunne både bispestolen og domkapitlet spare utgifter til et eget kontrollapparat. Johannessen har påpekt at håndskriftet har fått flere tilføyelser mens det var i

1. BK 31 sp. 1 - 32 sp. 1.

2. BK 34 sp. 2 - 35 sp. 1.

domkapitlets eie, spesielt på 1400- og 1500-tallet. Jordelistene har vært i bruk og er blitt endret over tid. Spesielt mange tilføyelser er gjort nettopp i listene over kannik- og prebendegods.¹ Kanskje kan dette siste tyde på at kannikene har ivaretatt sine egne og katedralkirkens interesser med særlig interesse på reisene med biskopen.

Vi vet ikke hvilke prosedyrer biskopen har fulgt for å kontrollere bykirkenes og byprestenes eiendomsforhold. Han har imidlertid hatt helt andre muligheter til å føre jevnlig kontroll med bykirkene enn med kirkene i landdistriktene. Det ser ut til at de to bykirkene som er innført i Bergens Kalvskinn, har hatt en spesiell tilknytning både til bispestolen og til domkapitlet. Vi vet ikke sikkert om Olavskirken fungerte som ordinær sognekirke.² Vi skal senere påvise at inntekter fra Olavskirkens gods kunne bli brukt i et slags forsorgssystem for bispedømmets prester (se s. 479f.). Dette tyder på at kirken har hatt funksjoner ut over dem en vanlig sognekirke hadde, og at kirkens ansvarsområde geografisk gikk ut over byens jurisdiksjonsområde. Kanskje hadde kannikene tidlig et særlig ansvar for forvaltningen av Olavskirkens gods, noe som synes sannsynlig ut fra kannikenes rolle som biskopens nære hjelpesmenn i forvaltningen. Kirkens gods ble i løpet av senmiddelalderen lagt til kannikprebendene. I Bergens Kalvskinn er Olavskirken innført etter kannikprebendene og

1. Johannessen, forelesning ved Univ. i Bg. 16.04.84.

2. Se Helle 1982, 588.

før alterstiftelsene. Perioden da Bergens Kalvskinn ble redigert kan ha vært en overgangsperiode for Olavskirkegodsets stilling og funksjon.

Innføringen av Mariaalteret i Mariakirken har sannsynligvis sammenheng med den sjelegaven dronning Isabella skjenket bispestolen i 1324 mot at den skulle holde en prest der som daglig skulle lese Maria-messe ved Mariaalteret i Mariakirken. Helle antar at domkapitlet fikk ansvaret for messetjenesten mot å disponere alterets inntekter.¹ Vi kan følgelig slutte at de to bykirkene som har sitt gods eller deler av dette innført i Bergens Kalvskinn, stod i en særstilling i forhold til de øvrige bykirkene. De bykirkene som tidlig var overdratt domkapitlet, må vi regne med ble kontrollert sammen med de øvrige bykirkene.² Derfor var det ingen grunn til å innlemme registrene over disse kirkenes gods i Bergens Kalvskinn.

Det var etablert et eget regnskapssystem for bispeinntektene i distriktet. Regionale ombudsmenn skulle svare regnskap i bispegården for biskop eller bispegårdens rådsman. Det er sannsynlig at det ble ført eget regnskap over bispeinntektene hos rådsmanen (kap. 3). Kontrollen med bispegodset var derfor ikke en naturlig arbeidsoppgave for biskop og kanniker under visitas. Inntektene av bispegodset har derfor heller ikke hatt noe å gjøre i Bergens Kalvskinn.

1. DN II nr. 152 og 154. Helle 1982, 598 f. og 602.

2. Se Helle 1982, 599.

Johannessen tenker seg en treleddet arbeidsgang for Bergens Kalvskinn: Listene har et lokalt opphav, de ble til på sognenivå. Dernest ble de redigert regionalt og til slutt ført sammen sentralt.¹ Dersom vår hypotese om Bergens Kalvskinns opphav og funksjon er holdbar, støtter den opp under Johannessens oppfatning av jordebokens tilblivelsesprosess. Flere steder i Bergens Kalvskinn ser det ut til at det vises til tidligere regnskap.² Johannessen har påvist at listene for de ulike regionene er redigert ulikt: Mens mensalgodset er oppteignet først for Nordfjord, Nordhordland og Hardanger, er det fabricagodset som står først i listene for Sunnfjord. Listene over Sogn er uensartet.³ Dette skulle også tyde på at lokale forelegg på et senere tidspunkt er blitt sammenført.

Ut fra den visitaspraksis vi har kunnet rekonstruere, er det sannsynlig at regnskapene først ble ført lokalt og så kontrollert på regionalt nivå av biskop og kanniker når disse kom på visitas. Ved visitas reiste biskopen og hans følge fra fjerdingskirke til fjerdingskirke, hvor de overnattet (s.499). Det er rimelig å anta at sogneprestene og kirkens ombudsmenn møtte fram ved fjerdingskirken med regnskapene for sine respektive embeter og kirker.

På et tidspunkt må det ha oppstått behov for et samlet oversyn over de lokalkirkelige inntektene i bispedømmet.

1. Johannessen, forelesning ved Univ. i Bg. 16.04.84, dessuten samtaler.

2. BK 13 sp. 2, 44 sp. 2, 48 sp. 2, 72 sp. 2.

3. Johannessen forelesning ved Univ. i Bg. 16.04.84.

Det kan tenkes flere grunner til at biskop og domkapitel ønsket en jordebok tilgjengelig sentralt. Ved hjelp av en slik jordebok kunne de lettere beregne inntekter og kontrollere lokal embetsførsel. Parallelt med flere og stadig større krav om økonomiske overføringer fra bispedømmene til pavestolen, ble inntekter fra kirkene og prestene i distriktet dratt inn under bispestolen. Derfor har det vært viktig å være à jour med inntektsforholdene i sognene til enhver tid. Derfor måtte også Bergens Kalvskinn à jourføres, med tilføyelser og rettelser.

Den geografiske orden som ligger til grunn for hovedredigeringen av Bergens Kalvskinn, tyder også på en nær tilknytning mellom visitasinstitusjonen og jordeboken. Den sedvanlige visitasrute startet lengst nord i bispedømmet, for så å følge kysten sørover (s. 498). I Bergens Kalvskinn er listenene ført fra bispedømmets nordligste del, region for region sørover: Nordfjord, Sunnfjord, Sogn, Nordhordland, Sunnhordland, Voss og Hardanger. I Bergens Kalvskinn er ikke de lokale kirkene internt i hver region systematisk oppført etter et fast mønster. Det var da heller ikke slik at biskopen reiste til alle de små lokale kirkene ved ordinær visitas. Det har således ikke eksistert noe fast visitasmønster internt i regionene som det var naturlig å legge til grunn ved redigeringen av listene for de lokale kirkene.

Dersom Bergens Kalvskinn var under oppbygging samtidig med at hovedmassen av brevene i Kopiboken kom til, gjør det den sterke sentrumsorientering i Kopiboken mer

forklarlig. Det har ikke vært nødvendig å føre inn i Kopiboken alle dokument om lokale økonomiske forhold, siden det alt fantes måter å holde oversikt over disse på. Dette gjelder spesielt under biskop Audfinn. Både Kopiboken og Bergens Kalvskinn vitner om en sterk ekspansjon i kirkens administrative apparat, og følgelig om en kontinuerlig organisatorisk oppbyggingsprosess, i første halvdel av fjortende århundre.

Det er viktig å understreke at kildematerialet for vår undersøkelse samlet sett har en overveiende normativ karakter. I denne henseende skiller Bergens Kalvskinn seg ut, jordeboken forteller bare indirekte, gjennom oppbygning og redigering, om de normative strukturene (f.eks. ved at mensalgods og fabricagods holdes adskilt). Omvendt finner vi i det eksplisitt normative materialet, forordningene i kristenrettene og i provinsialstatuttene, en rekke enkeltopplysninger av deskriptiv art. Lovgivningen sprang ut fra og tok sikte på å regulere faktiske hendelser og forhold i by og i bygder.

Kopiboken som helhet kan sies å komme i en mellomstilling, idet den i innhold spenner fra diplomer med påbud og regulerende forordninger, til personlige meddelelser, oftest fra høyere geistlige. Det er først og fremst diplomene med eksplisitt normativ karakter som gir direkte opplysninger om den organisatoriske struktur. Gjennom biskopenes forordninger kan vi få et direkte innblikk i den kirkelige praksis og de forhold i sognene biskopen

ville regulere. De brev som har en mer beskrivende karakter forteller indirekte om organisasjonsforhold, idet de gir opplysninger om de funksjoner som blir ivaretatt. Det er i denne spenningen mellom opplysninger om funksjoner og vitnemål om den normative ramme disse funksjonene hører hjemme i, vi må søke svaret på spørsmålet om hvilken representativitet de enkelte opplysninger kan tilskrives.

På det normative plan foregikk hele tiden en tilpassing av det internasjonale lov- og normverk til forholdene i kirkeprovinsen. Dette vitner først og fremst provinsialstatuttene og de nyere kristenrettene om. Videre skjedde igjen en tilpassing av det felles normsett som var etablert i kirkeprovinsen, for det enkelte bispedømme. Biskopene måtte både ta hensyn til landskapslovene og den rettslige sedvane - både verdslig og kirkelig - som gjaldt i hvert enkelt bispedømme. Endelig måtte kirkeorganisasjonen og dens representanter i lokalsamfunnene forholde seg til det verdslige organisasjonsmønster. Dette at det utviklet seg styringsprinsipp og organisasjonsmønster i pakt med tilpassingen av normverket, skulle tilsi at de enkeltopplysninger Kopiboken gir, har en høy grad av representativitet for bispedømmet som helhet. Nettopp den bevisste utforming av lokale styringsmønster gjør at vi ikke kan operere med en klar motstilling av lovverk og eksplisitte normer på den ene side, og den praksis som vokste fram i Bergen bispedømme på den annen. De opplysninger vi har om praksis, er jo om funksjoner i en ordnet

kirkelig struktur. Dette gjør også at det blir viktig å undersøke enkeltstående eksempler, siden de kan forventes å vise til en bevisst vedlikeholdt eller en bevisst nyoppbygd organisasjonsstruktur som gir rammene for de enkelte handlinger og hendinger.

Tidligere forskning

Studiet av kirkeorganisasjonens utvikling i høymiddelalderen, kirkens virksomheter og dens funksjoner i samfunnet er et forsømt felt på det historiografiske kartet. Mangelen på slike studier har med flere forhold å gjøre. For det første har det nasjonalpolitiske perspektivet i norsk middelalderforskning fått prege også det kirkehistoriske problemfelt. Geistlighetens og kirkens forhold til kongedømmet og det verdslige aristokratiet har vært overordnede spørsmål like fra den historiske skole til den nyeste kirkehistoriske forskning.

For det andre har den kirkehistoriske forskningen konsentrert seg om tre hovedpunkt i kirkens utvikling; kristningen av landet, stiftelsen av den norske erkeprovinsen i 1152/53 og erkebiskop Jons djerve kirkeprogram i 1270-årene, med den påfølgende striden mellom kirken og de verdslige stormennene i 1280-årene. De lange linjer i kirkelige institusjoners utvikling er ikke ivaretatt i tilsvarende grad.

Et tredje moment er at periodiseringen i norsk middelalder har vært dominert av den rikspolitiske utviklingen i perioden. Året 1319, med Sverreættens og det norske kongedømmets utgang og unionsperiodens begynnelse, har markert en grense for de problem som er blitt reist i politisk-orientert forskning. Generelt kan det sies at den forskning som er gjort om perioden 1319-1350 hovedsaklig har tatt opp spørsmål forbundet med periodens ytterpunkt og det klassiske spørsmålet om årsakene til Norges nedgang, politisk og økonomisk.¹ Foruten en del studier som primært har behandlet økonomiske og sosiale forhold og der høymiddelalderen regnes til 1350, er det faktisk flere kirkehistoriske undersøkelser som behandler den første halvdel av 1300-tallet som en sammenhengende periode. Som eksempler kan nevnes R. Keyzers tobindsverk Den norske Kirkes Historie under Katholicismen (1856-58), Charles Joys' undersøkelse om bispevalg i Norge (1000-1350),² hans behandling av tidsrommet 1280-1450 i det store festskriftet til 800-årsjubileet for Nidaros erkebispesetol,³ og Karl-Arvid Hildonens undersøkelse av forholdet mellom erkebiskopene i Nidaros og deres suffraganer, særlig biskopene i Bergen ca. 1300-1350.⁴

1. Om nedgangsproblematikken, se Dahl 1959, 63 f., 119 f., 175 f. og 259-62. Generelt om høymiddelalderens historio-grafi, se Helle 1981.

2. Joys 1948.

3. Joys 1955.

4. Hildonen 1977.

Tidsrommet 1280-1350 er den mest kilderike periode til studiet av institusjonelle forhold i kirken og utviklingen av disse over tid. Det er derfor slående at ikke flere kirkehistoriske arbeid fra denne perioden foreligger, noe som kan ha sammenheng nettopp med at problemorienteringen i norsk middelalderforskning bærer preg av at høymiddelalderen tradisjonelt regnes til 1319. Fra et kirkehistorisk perspektiv er det naturlig å regne høymiddelalderen til 1350 og ikke til 1319. Selv om de rikspolitiske hendelsene i 1319 fikk konsekvenser for erkebiskopens og biskopenes politiske innflytelse,¹ er hele perioden fram til 1350 preget av en økonomisk, administrativ og kirkepolitisk utvikling som bedre lar seg karakterisere ved å vise til kontinuiteter i utviklingen enn markante brudd. Det var først med svartedauden kirken helt fikk endret sine betingelser, som jordeiende institusjon og som administrativt organ.

Vi skal i denne sammenhengen ikke gi en bred framstilling av kirkehistorisk forskning, men peke på arbeider som har hatt betydning for vår undersøkelse av organisatoriske forhold i Bergen bispedømme. Av europeiske undersøkelser skal vi særlig framheve arbeidene til Walter Ullmann og hans elev Brian Tierney og den betydning de har hatt for forståelsen av konsiliarismens tidlige utvikling. Allerede

1. Per Sveaas Andersen (1960) har beskrevet R. Keyzers vurderinger av det politiske skiftet i 1319 og den norske kirkeledelsens disposisjoner og politiske innflytelse i de følgende år. (Andersen 1960, 482-84).

J.F. von Schulte viste i 1870-årene at den kanonistiske tradisjonen på 1100-tallet var tvetydig i forhold til læren om pavens overhøyhet i kirken.¹ Men det var først med Brian Tierneys grunnleggende arbeid man for alvor innså at den konsiliaristiske teori hadde sitt utgangspunkt før 1300.²

Ulrich Stutz grunnleggelse av studiet av de såkalte egenkirkene og det germanske kirkerettslige systemet har vært avgjørende for forståelsen av hvordan mønsteret fra kanonisk rett ikke uten videre kan brukes for å beskrive kirkeutviklingen i Nord-Europa og Vest-Europa.³ Av nordiske studier skal vi nevne Hal Kochs og Troels Dahlerups studier av dansk kirkeorganisasjon, Göran Ingers sammenlignende studie av bestemmelser i kanonisk rett og svensk kirkeorganisasjon, samt Gunnar Smedbergs og Jan Arvid Hellstrøms arbeider om henholdsvis Nordens første kirker og forholdet mellom bispekirke og landskapsorganisering i Sverige.⁴

For norske forhold skal vi spesielt nevne arbeidene

1. von Schulte 1871. Sentrale arbeid som fører den konsiliaristiske teori til tolvte århundres kanoniskter også hos Arquilliere 1911 og Marttin 1937 og 1939.

2. Tierney 1968 (1955) og 1972. Tierney har ved flere anledninger påpekt Ullmanns betydning for hans teorier. Jfr. f.eks. Ullmann 1955 og Ullmann 1972.

3. Stutz 1895.

4. Koch 1936 og 1950; Dahlerup 1968; Smedberg 1973 og Hellström 1971.

til Konrad Maurer, Absalon Taranger og Ebbe Hertzberg,¹ av institusjonelle studier mer spesielt nevne Margit Hübert, Morten Beyer, Sverre Bagge og Karl-Arvid Hildonen.²

I sitt arbeid om den islandske kirke i Saga Islands har Magnús Stefánsson under perioden ca. 1260 - ca.1320 tatt opp den kirkepolitiske utviklingen generelt i erkeprovin- sen.³

Større undersøkelser av kirkeorganisasjonens utvikling i Bergen bispedømme finnes ikke. Om bispestolen og kirken i Bergen finnes det foruten en del artikler - de viktigste av Daae, A.O. Johnsen, Joys, Hamre og Bagge⁴ - noen arbeider vi skal nevne spesielt. I Hildonens analyse av forholdet mellom metropolitt og suffragan tar han i en egen del spesielt opp forholdet mellom erkebiskopene og de bergenske biskoper i perioden 1300-1350. Morten Beyer la gjennom sin institusjonelle analyse av domkapitelinstitu- sjonen ca. 1450-1625 grunnlaget for studier av domkapit- lets tidlige utvikling, noen upubliserte manuskript fra hans videre arbeid har vært tilgjengelig.⁵ Bjarne Berulf- sen gav i sin kulturhistoriske undersøkelse av Kopiboken

1. Maurer 1908; Taranger 1890, 1896 og 1902; Hertzberg 1898 og 1905.

2. Hübert 1922; Hildonen 1977; Joys 1948, Beyer 1970 og Bagge 1976.

3. Stefánsson 1973.

4. Daae 1901 og 1904; A.O. Johnsen 1952-53; Joys 1956; Bagge 1970 og 1979; Hamre 1970.

5. Beyer 1970, 1972, 1973 og 1975.

bidrag til bispebiografien.¹ Sigrunn Kvamme har kartlagt jordegodset til bispestolen ved utgangen av middelalderen.² Endelig skal vi peke på den analysen Knut Helle har gitt av ulike kirkelige institusjoners utvikling i Bergen.³ I noen grad berører han også forhold i bispedømmets landdistrikt. I Helles undersøkelse blir studiet av kirkens utvikling integrert i den generelle økonomiske, sosiale, politiske og byhistoriske utviklingen. På den måten blir framstillingen konsentrert om de kirkelige sentrumsfunksjoner og kirkens byskapende funksjon. De arbeidene vi har nevnt tar i hovedsak opp forhold i Bergen. Om landdistriktene finnes, foruten oppregningen av kirker i Norske Gaardnavne og hos B.E. Bendixen⁴ en del bygdebøker av skiftende karakter.

Metode og disposisjon

Det universalkirkelige rammeverket gav hovedretningslinjer for kirkens organisering. Kirken inngikk i en omfattende kirkelig organisasjon, men var på samme tid innvevd i den hjemlige samfunnsorganisasjon, og den var en viktig riksbyggende institusjon. Det mest fruktbare utgangspunkt for å studere kirkens utvikling må være å kombinere

1. Berulfsen 1948.

2. Kvamme 1981.

3. I Helle 1982.

4. Bendixen 1904.

internasjonale og nasjonale perspektiver. På en slik måte vil både fellestrekk med det allmennkirkelige mønsteret, men også særtrekk betinget av den hjemlige samfunnsorganisasjonen bli tydelig. En slik undersøkelse vil måtte sammenholde et institusjonelt og et funksjonelt perspektiv.

En uttalelse av Andreas Holmsen kan tjene til å peke på et grunnleggende problem i vår analyse. Han skriver at "selve den historiske virkelighet kan ha vært forskjellig ettersom en tar den for seg i sentrum eller i periferien, på høyeste plan eller på grunnplan".¹ Dette er i aller høyeste grad gyldig for kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme, og det får konsekvenser for den betraktningssmåte vi legger til grunn i analysen av ulike nivå i strukturen. Biskopene og kannikene i domkapitlet var delaktige i den latinske kirkelige enhetskultur og hadde gjennom sin utdanning forutsetninger til å styre kirken etter overordnede felleskirkelige prinsipp. Også på topplan i kirkeorganisasjonen kunne utviklingen bli influert av verdslig politisk utvikling og organisering, men hovedmønsteret for institusjonsutviklingen var gitt i kanonisk rett.

På det lokale nivå i kirkeorganisasjon, spesielt i bispedømmets landdistrikter, var de lokale kirkene, deres prester og ombudsmenn i en langt større grad enn på det sentrale nivå avhengig av og integrert i bygdelivet. Dette

1. Holmsen 1976, 159.

er et perspektiv som er viktig for studiet av kirkeorganisasjonen på 1300-tallet, men også for forståelsen av den tidligste kirkeorganisasjonen. Kirkeinstitusjonens utvikling må derfor undersøkes i forhold til de samfunnsforhold som kan ha hatt formende funksjon på den regionale- og lokale kirkeutvikling.

Et metodisk hovedprinsipp i mitt arbeid er at de kirkelige institusjoner ikke bare må undersøkes i forhold til det allmennkirkelige regelverk og det universalkirkelige mønster. En kan først vurdere den funksjon kirken hadde i samfunnet, ved å undersøke hvordan kirken praktisk løste sine oppgaver i det samfunn den virket innenfor. Riktignok er den allmenne kirkes regelverk et nødvendig utgangspunkt for å gripe kirkens strukturelle forhold. Det er nødvendig for å klarlegge de institusjonaliserte, veldefinerte posisjoner mellom komponentene i strukturen: f.eks. mellom pave, erkebiskop, biskop og domkapitel. Middelalderkirken var nettopp en institusjon som hadde en stor grad av strukturell kontinuitet, selv om aktørene i de ulike posisjonene ble skiftet ut. Og normene for de geistliges atferd i forhold til overordnede og underordnede var fastsatt i et allment akseptert regelverk.

Et strengt kirkerettslig utgangspunkt for undersøkelsen av strukturelle forhold i kirken vil imidlertid medføre en fare for at de institusjonelle forhold i kirken blir sterkt forenklet. En framstilling som gjør kirken til en autonom sfære i samfunnet ut fra de ideelle krav den kanoniske rett oppstiller, vil ikke kunne ta opp mange av

de mest interessante problem som melder seg ut fra lokale variasjoner. Det kirkerettslige utgangspunkt alene blir for snevert for å klarlegge organisasjonen i den norske kirkeprovins. Like viktig som å studere det kirkelige regelverket er det å undersøke de geistliges funksjoner i praksis, i sin konkrete politisk-administrative og økonomiske sammenheng.

Utgangspunktet for denne undersøkelsen er at den organisasjonsstrukturen kirkeretten forutsetter og normerer, må konfronteres med geistlighetens og de kirkelige institusjoners virke i sitt miljø og med den øvrige sosiale organisasjonen der. Ideelt sett burde undersøkelsen omfattet kirkens virksomheter og de kirkelige myndighetspersoners maktutøvelse og posisjon i samfunnet forøvrig, det vil si deres politiske og økonomiske aktiviteter i forhold til det verdslige samfunns maktstrukturer. Slutninger av slik art kan likevel bare gjøres etter at kirkens interne struktur er tilstrekkelig belyst. Bare slik kan særtrekkene i den norske kirkeprovins og i Bergen bispedømme spesielt tre fram. Vi må likevel vokte oss for å tenke middelalderens kirkelige organisasjon i analogi med moderne korporasjoner eller organisasjoner, slik at den framstår som utskilt fra det øvrige samfunn. Nettopp i sin struktur, gjennom ordningen av de kirkelige virksomheter, øvde kirken en sterk innflytelse på dagliglivet i lokalsamfunnene.

En funksjonell betraktningssmåte gir en nødvendig bakgrunn for studiet av kirkeorganisasjonen, og en slik

tilnæringsmåte er ikke ny ved studiet av institusjoner i norsk middelalderforskning. Vi kan eksempelvis nevne Knut Helles store undersøkelse av riksmøter og kongsråd i norsk riksstyrring ca. 1150-1319, der den funksjonelle analyse utgjør en viktig del av studien av disse institusjonene.¹ Sverre Bagge gjør det til et metodisk hovedprinsipp å behandle den kongelige kapellgeistlighet ut fra et funksjonelt synspunkt.² I min undersøkelse har en analyse av kildematerialet ut fra et funksjonelt perspektiv vært avgjørende for de slutninger som er gjort.

Undersøkelsen av kirkeorganisasjonen forutsetter en totalanalyse av det mangslungne materialet i Kopiboken, foruten det øvrige kildematerialet av normativ og deskriptiv art som er relevant for problemfeltet. Med "totalanalyse" forstår jeg en tilnærming til kildene ut fra flere perspektiv samtidig, med det formål å rekonstruere et mest mulig fullstendig bilde av det kulturelle og sosiale system, for så å trekke ut de relevante momenter for forståelsen av organisasjonsstrukturen og dens funksjoner. Jeg lar derfor beskrivelsen av kirkens organisasjonsstruktur bygge på en helhetsforståelse av det miljø og den samfunnsform som kirkelige institusjoner opprettholdt og var del av.

1. Helle 1972.

2. Bagge 1976, 12-14.

Metodisk ville det vært en fordel dersom vi systematisk kunne sammenholde organisasjonspraksis i Bergen bispedømme med det kirkelige normverk i den internasjonale kirke generelt og den norske kirkeprovinsen spesielt. Dette lar seg ikke gjøre på grunn av at en stor del av vårt viktigste kildemateriale, brevene i Kopiboken, gjengir forordninger fra biskop og domkapitel. Slik må mange av bispebrevene heller regnes til kirkens normverk enn vurderes som dokumenter som vitner om praksis. I svært mange tilfeller kan vi ikke vurdere om påbudene ble etterfulgt. Det lar seg likevel gjøre et langt stykke på vei å klarlegge både normer og praksis i bispedømmet, ikke minst når det gjelder lokal- og regionalkirkelige forhold. Men vi kan ikke systematisk motstille normativt og deskriptivt materiale. Derimot er det i mange tilfeller godt grunnlag for å stille sammen enkeltopplysninger fra ulikeartet materiale, slik at disse utfyller hverandre. På denne måten vil vi kunne danne oss et helhetlig bilde av kirkeorganisasjonen på sentralt, regionalt og lokalt nivå.

I det første kapitlet skal vi søke å finne en nyansert forståelsesramme og en modell for myndighetsforhold i kirken, som vi kan vurdere normverk og praksis i Bergen bispedømme i forhold til. Det første kapitlet vil i særlig grad omhandle sentralkirkelige forhold, selv om divergenser om kirkelig organisering også kunne få betydning for

lavere nivå i kirkestrukturen. Vi vil dessuten gi en allmenn presentasjon av viktige regional- og lokalkirkelige organisasjonsledd i kirken.

I kapittel to vil vi ta for oss biskopenes arbeid som øverste ledere i bispedømmet og se om vi kan finne utviklingstrekk fra ca. år 1300 og fram til svartedauden. For å få et inntrykk av det kirkepolitiske program biskopene arbeidet etter, vil vi i noen grad måtte ta opp de norske biskopenes felles anstrengelser for å hevde kirkens posisjon, i første rekke slik disse kommer til syne i vedtak fra provinsialkonsil. Et vesentlig spørsmål i kapitlet vil være å finne fram til hva som kjennetegnet myndighetsutøvelsen i den enkelte biskops styringstid. Det vil være av interesse å finne biskopenes styringsprofil og undersøke om bispeskiftene innebar brudd eller kontinuitet med forgjengernes kirkepolitikk.

Biskopenes mulighet til å styre bispedømmet og til å øve innflytelse i samfunnet var avhengig av hvilket styringsapparat som fantes sentralt i bispedømmet. I det tredje kapitlet i undersøkelsen vår vil vi ta utgangspunkt i administrasjonssentrumet på Holmen, den store Kristkirken, domkapitlets bygninger og bispegården. Slik vil vi kunne danne oss et inntrykk av de fysiske forutsetningene, de fysiske rammene det sentrale administrasjonskorps hadde til sin disposisjon. Fra en beskrivelse av bispegårdens konstitusjon vil vi så ta opp spørsmålet om biskopenes nærmeste tjenestekorps, organisert i bispegårdens hushold.

Et tyngdepunkt i oppgaven ligger i undersøkelsen av

domkapitelinstitusjonen og dens virksomheter. Det er i særlig grad domkapitlets deltakelse i ius episcopale og dets funksjon som bisperåd vi vil konsentrere oss om. Dette emnet vil bli behandlet i det fjerde kapitlet.

Oppgavens siste kapitel tar for seg det regionale- og lokale nivået i kirkeorganisasjonen og forbindelsene mellom sentrum og periferi i bispedømmet.

KAP. 1:

BISPEDØMMET - DEN KATOLSKE KIRKES

III. GRUNNHET

Den kirkeprovinsen som ble organisert i 1152/53 med Nidaros som erkebispesete, var den vestlige kirkes nordligste utpost. Men kirkens organisasjon og myndighetsforhold ble innrettet etter et felleseuropeisk mønster, avhengig av den ideologi og de rettsregler som ble utformet i det kirkelige sentrum, ved pavestolen. Dette mønsteret er det viktig å klarlegge for å få en forståelseshorisont for den empiriske undersøkelsen av Bergen bispedømme; et idealmønster vi kan sammenligne karakteristiske trekk ved den bergenske organisasjonspraksis med.

Ut fra kirkeretten og allmenn praksis i kirken karakterisere hovedtrekkene i bispedømmets indre organisasjonsstruktur i høymiddelalderen - med en hovedvekt på biskopens og domkapitlets stilling. De ulike institusjonenes utvikling før høymiddelalderen vil bare bli tatt opp i den grad det er vesentlig for forståelsen av utviklingen i trettende og fjortende århundre. Forholdet til metropolitten og pavestolen er emner som ikke blir behandlet i nevneverdig grad i vår studie. Som bakgrunn for å forstå utviklingen i Bergen bispedømme er det likevel nødvendig å gi en allmenn presentasjon av metropolittens embetshandlinger i forhold til suffraganene. Når det gjelder pavestolen, skal vi først og fremst ta opp de følger sentraliseringen om pave og kurie og reaksjonene mot denne maktkonsentrasjonen fikk for teoriene om myndighetsforhold i kirken.

En strengt hierarkisk modell av kirkens struktur har vært utgangspunktet ved tidligere studier av kirkelige embeters myndighet og funksjoner i norsk middelalder. Dette bildet må nyanseres. Det var nemlig spenninger i høy- og senmiddelalderens teorier om myndighetsforhold og organisering i kirken. Disse spenningene kommer best fram i diskusjonene om pavens posisjon i kirken, men fikk også konsekvenser for lavere organisasjonsledd, i første rekke biskopens og domkapitlets stilling.

Fra slutten av 1200-tallet ble pavens suverenitet i kirken bestridt fra flere hold, i opposisjon mot den sterke maktkonsentrasjon ved pavestolen. Kurialismen, som hevdet pavens og det pavelige råds suverene makt i kirken, vakte motstand blant biskoper og hos flere av tidens fremste tenkere. Vi skal ikke ta opp den komplekse utvikling av antipapalistiske teorier i full bredde, heller ikke motsetningene mellom paven og den franske kongen som var av vesentlig betydning for utviklingen ved pavestolen i perioden. Men vi skal vise hvordan de teoriene som ble bredt akseptert i kirken ved det store vestlige skisma (1378-1417) allerede var under utvikling og hadde betydning for myndighetsforhold i kirken i første halvdel av fjortende århundre. I en viss grad må vi ta for oss oldkirkens teoribygning om kirkestyre for å forstå de ulike utviklingslinjer i oldkirken som skulle komme til å gi alternative oppfatninger og et arsenal til kritikk av den autoritative kanon som hadde dannet seg i den pavestyrte middelalderkirken. Fra slutten av 1100-tallet hadde

de tekstene fra oldkirken som var samlet i Gratians Decretum, vært emne for systematiske studier. Disse tidligste kildene til kirkens historie var fulle av vitnemål om felles samlinger, felles deltakelse i beslutninger og felles valg til embeter. I kirkefedrenes skrifter ble bispeembetet tilkjent stor autoritet ved læren om det monarkiske episkopat. Presbyterforsamlingens stilling ble klart definert som et råd for biskopen. Henvisninger til den tidligste kirkes felles styre ble viktige argument for de biskoper, teologer og jurister som ved inngangen til det fjortende århundre hevdet generalkonsilenes autoritet som høyeste organ i kirken, nettopp for å begrense pavens sentraliserte makt. Det ble hevdet at den fulle myndighet over kirken lå i bispekollektivets hender heller enn hos paven alene. Et slikt syn innebar at myndigheten i kirken skulle opprettholdes i et fellesskap og i en horisontal struktur.

Bispedømmet i middelalderens kirkerett og alminnelige kirkelige organisasjonsutvikling

Den kirkerettslige begrunnelse for biskopenes myndighet og deres embetsfunksjoner finnes først og fremst i den kanoniske rett. Biskopene var de øverste kirkelige tilsynsmenn og utøvere av kirkelig myndighet i bispedømmene. Den etymologiske betydningen av det opprinnelig greske ordet som på latin ble oversatt episcopus, er

inspektør eller tilsynsmann. Bispedømmet var den territoriale avgrensning for biskopens myndighetsområde og utgjorde kirkeorganisasjonens grunnenhet. I de tidligste kristne århundrene ble bispedømmet kalt parochia. Fra 1100-tallet ble diocesis den mest brukte benevnelse i Vest-Europa, mens parochia ble den vanlige betegnelse for kirkesognet.¹ Decretum Gratiani foreskriver at det ikke skulle være mer enn én biskop i hvert bispedømme, og han skulle ha sete i en av de store byene i bispedømmet.² I bispestolens katedralkirke hadde biskopen rett til å sette opp sin egen biskopsstol med baldakin, cathedra episcopalis. Biskopen hadde visse ytre verdighetstegn, pontificalia, den spesielle biskopsdrakten, mitra, hyrdestav, brystkors og ring.

En tungtveiende tradisjon i den kanoniske rett hevdet at det var paven alene som hadde den fulle myndighet, plenitudo potestatis, i kirken.³ Kirken tenkes da som en strengt hierarkisk struktur av geistlige, der paven delegerer sin myndighet til biskopene, som igjen delegerer sin myndighet til sogneprestene. Gjennom vigselen, konsekrasjonen, ble biskopene satt inn i den apostoliske suksesjon, successio apostolica. De ble delaktige i og utøvere av den pavelige myndighet i sine respektive bispedømmer.

1. Plöchl 1962, II, 129.

2. Inger 1961, 107.

3. c. 4 X, I, 8 (= caput 4 Liber Extra, liber I, titulus 8).

Biskopenes myndighet i eget stift blir i Liber Extra sammenfattende betegnet som iura episcopalia¹ eller ius episcopale.² I løpet av høymiddelalderen ble læren om biskopenes tredelte myndighet utformet: vigselmyndighet (potestas ordinis), læremyndighet (potestas magisterii) og jurisdiksjonsmyndighet (potestas iurisdictionis).³

Gjennom vigselmyndigheten hadde biskopen hele den prestelige myndighet i bispedømmet. Han var den øverste forvalter av sakramentene og de andre hellige handlinger. Det ble skjelnet mellom den myndighet som omfattet de embetsfunksjoner biskopen bare kunne utføre i egen person (iura ordinis propria, reservata, pontificalia) og den myndighet han kunne delegere videre nedover i det geistlige hierarkiet (iura ordinis communa).⁴ I teorien var sogneprestene biskopenes ombud i sine områder, med delegert rett til å preke og forrette gudstjenester.⁵

Det var bare bispevigde som kunne konsekre bispeem-

1. c. 16 X, I, 31.

2. c. 6 X, II, 25; c. 3 X, I, 41; c. 27 X, II, 24.

3. Om biskopens myndighet og virksomheter: Hellström 1971, 256-58, Maurer 1908, II, 212-14, Hinschius 1959 (1878), II, 40 f., Hinschius 1959 (1869), I, 163-171, Feine 1964, 110-12, Plöchl 1960, I, 51-53, 141-43, 301-04; II, 40 f., 115-17, 126-28, Sägmüller 1914, I, 441-44, Inger 1961, 105 og 375-77, Brilioth 1941, II, 650-54, Gallén, Biskop, KLN 1 sp. 616 f., Koch 1950, I, 350 og Bang 1912, 131-33.

4. Bang 1912, 132 og Inger 1961, 108.

5. Brilioth 1941, 650.

ner og ordinere prester og geistlige av lavere grader.¹ Til iura ordinis propria lå det å salve konger, innsette abbeder og abbedisser, innvie kirkegårder, kirker, kirkeklokker, altere og alterkar, oljer og krisma (en blanding av olje og balsam som ble brukt ved dåpen). Biskopen forvaltet alene fermings- og konfirmasjonssakramentet. Det lå også til bispeembetet å gi forordninger om kultus, godkjenne skriftefedre og tilsi absolusjon i særlige tilfeller.

Biskopen hadde det høyeste læreembetet i bispedømmet gjennom læremyndigheten. Han utøvde potestas magisterii dels personlig, på visitas, prestesynoder og gudstjenester, og dels gjennom domkapitlet og de lokale prestene. Kannikene var ansvarlige for katedralskolen der stiftets presteskap fikk sin utdanning, og prestene skulle forkynne for menighetene. Men biskopen skulle føre tilsyn med prestenes forkynnelse og dåpsopplæringen av menighetene. Han hadde det øverste ansvar for presteskapets juridiske og teologiske utdanning og skulle vokte teologi og forkynnelse mot vranglære.² Biskopenes ansvar for den rette lære ble ivaretatt også på de felles provinsialkonsilene i erkeprovinsen.

Under begrepet jurisdiksjon sammenfattet middelalderens kanonister regimen, retten til å administrere og styre

1. Etter Gratian kunne biskopen ikke ordinere noen prest uten først å ha konsultert domkapitlet. Inger 1961, 108.

2. Om potestas magisterii i Liber Extra, f.eks. c. 15 X, I, 31; c. 4 X, V, 5; c. 10 X, V, 6.

kirkens virksomhet og forvalte dens eiendommer, og dertil jurisdiksjon i snevrere forstand, kirkelig domsvirksomhet og lovgivning innen rammene av den allmenne kirkerett.¹

Biskopenes lovgivende virksomhet utfoldet seg i tre viktige fora: provinsialkonsilene på kirkeprovinsnivå, dioecesansynodene for det enkelte bispedømme,² og de kirkelige domstolene. På provinsialkonsilene ble den partikulærkirkelige rett utformet i samsvar med kanonisk rett. Biskopenes lovgivning må forståes innenfor rammene av den overordnede kirkeretten. En viktig del av biskopenes lovgivning bestod i å fortolke og tilpasse allmenne rettsregler til det samfunnet og de distriktene de hadde ansvar for. Kanoniske rettsregler fikk sine tilføyelser og modifikasjoner i nær tilknytning til brukssituasjonen. I de enkelte bispedømmer var ikke minst biskopenes domsvirksomhet lovskapende ved at domsavsigelser gav presedens. Det ble etablert rettsnormer i bispedømmet som det senere ble vist til.³

Biskopens domstol var den øverste kirkelige domstol i bispedømmet. Biskopen var iudex ordinarius, øverste dommer.⁴ Denne myndigheten utøvde biskopen personlig, men også gjennom stedfortredere og hjelpesmenn. Mot slutten av

1. Hinschius 1959 (1869), I, 166 ff., Fenger 1977, 60.

2. Om biskoppelig lovgivning og dioecesansynodene, Feine 1964, 214-16.

3. Taranger 1890, 227, Koch 1950, I, 314.

4. Fra Innocens III's tid ble biskopen kalt ordinarius, og etter Bonifatius VII besatt han iurisdictio ordinaria for hele bispedømmet. Inger 1961, 113.

1100-tallet og på 1200-tallet hadde erkediakonene oppnådd en slik maktstilling i bispedømmene at det ble truffet tiltak for å begrense deres rettigheter, ikke minst i rettsstellet.¹ For å bryte erkediakonenes makt ble officialembetet utviklet. Dermed fikk biskopene stedfortredere eller generalvikarer som bistod dem i styret av bispedømmet. I mange bispedømmer ble det opprettet egne offisialdomstoler.² Etter kanonisk rett skulle domkapitlets medlemmer være til stede når biskopen avgjorde en rettsak.³

De geistlige domstolers kompetanse var dels avhengig av partenes status, dels av sakenes karakter. Kirken krevde domsrett i alle søksmål mot geistlige personer (privilegium fori), men den gjorde også krav på domsrett over befolkningen i sin alminnelighet når sakene var av såkalt åndelig karakter (spiritualia). Det vil si at de innebar brudd på kirkens rettsregler eller angikk kirkens stilling i samfunnet, økonomisk og rettslig.⁴

Den kirkelige straffemyndighet hadde sitt utgangspunkt i oldkirkens botsdisiplin, og dette fikk følger for dens utvikling og karakter. I løpet av tidlig middelalder utviklet botsdisiplinen seg til et omfattende rettssystem

1. Innocens III gikk så langt i å innrømme erkediakonen rettigheter at han betegnet ham som iudex ordinarius. Hinschius 1959 (1879), II, 195-205.

2. Hinschius 1959 (1879), II, 205 ff.

3. Inger 1961, 110.

4. Helle 1982, 595.

med gradert skyld og straff, fra faste, pryl, bøter, valfart og fengsel til bortvisning fra gudstjenester og i verste fall ekskommunikasjon. Bannlysingen innebar utelukkelse ikke bare fra de kirkelige handlinger, men også fra det sosiale fellesskap. I kirkelæren utviklet det seg et skille mellom to grener av den disiplinære myndighet: poenitentia og poena, forum internum og forum externum. Denne dualismen i kirkens straffemyndighet skriver seg fra at det ble skilt mellom en straffeprosess som hadde som mål å frambringe anger, bot og bedring hos dem som hadde forbrutt seg, og en ytre, offentlig straffeprosess som synliggjorde rettsbruddet. Den "indre" jurisdiksjonen omfattet skrifte- og botsdisiplinen og ble grunnlaget for den "ytre" jurisdiksjonen, og dermed den egentlige strafferett.¹

Biskopens styringsmyndighet i eget stift var omfattende. Han var ikke kirkerettslig forpliktet til å søke erkebiskopens råd eller underordne seg hans vilje når det gjaldt bispedømmets indre forhold.² De skranker som fantes for biskopenes maktutøvelse var først og fremst det kirkelige lovverk, sedvanen i bispedømmet og den kirkerettslige forpliktelse til i visse saker å innhente råd eller samtykke hos domkapitlet. Biskopen måtte gå fram etter loven, og var ikke fri til å gjøre som han ville. Biskopen var forpliktet til å visitere bispedømmet og

1. Hinschius 1959 (1883), I, 168 f., se også Seip 1942, 26-29.

2. c. 20 X, I, 6; c. 15 X, I, 11.

sammenkalle regelmessige dioecesansynoder for bispedømmets presteskap. Han hadde tilsettingsrett til de fleste kirkelige embeter i bispedømmet (kollasjonsrett), og det tilkom ham å opprette, forandre eller oppheve lavere kirkelige embeter og i enkelte tilfeller endre sognegrens-er, dele eller slå sammen kirkesogn. Dersom sognegrenser skulle endres, måtte det både foreligge god grunn (iusta causa), bevis for nytten av endringen (evidens utilitas) og samtykke fra domkapitlet.¹

Biskopen var den øverste ansvarlige for kirkegodset og kirkens øvrige formue. Han skulle føre tilsyn med den økonomiske forvaltningen sentralt og lokalt i bispedømmet og kontrollere det administrative apparat og det system av ombudsmenn han hadde under seg. Det ledende prinsippet var at kirkelig jordegods bare skulle forøkes og ikke avhend-es. Salg av kirkegods var bare tillatt ved tvingende behov (urgens necessitas), til kirkens åpenbare nytte (evidens utilitas) eller for å utøve kristelig omsorg (christiana caritas).² Under ingen omstendigheter hadde biskopen rett til å selge noe av kirkegodset uten tilslutning fra domkapitlet.³

Korbrødrene eller kannikene (canonici) ved katedralkirken var organisert i domkapitlet. Kapitelmedlemmene hadde rett

1. c. 8 X, V, 31; c. 26 X, III, 5. Se forøvrig Taranger 1902 par. 14 og Hertzberg 1896 par. 14, særlig s. 203 ff.

2. Pirinen, Kyrkogods, KLN 9, 696.

3. c. 4 X, III, 48.

til sete i koret i katedralkirken (stallum in choro) og stemmerett i kapitelforsamlingen (locus et votum in capitulo). Til kannikembetene var det som regel knyttet prebender som sikret kannikene faste inntekter. Kannikene hadde ansvaret for messene og tidebønnene ved domkirken. Ulike oppgaver ble knyttet til spesielle embeter innen domkapitlet. Som nevnt ble erkediakonens stilling sterkt svekket på 1200-tallet, dette gjaldt både den tidligere førende posisjon innad i kapitlet og utad som biskopens fremste assistent.¹ Av viktige spesialtjenester (officia) som ble fordelt på kannikene, kan vi nevne stillingen som skolemester (scolarius), skattmester (thesaurarius) og kjellermester (cellarius).²

Fra slutten av 1100-tallet fikk domkapitlet stadig sterkere innflytelse som et råd og administrativt organ ved biskopens side i stiftsstyringen. For at biskopens avgjørelser skulle være rettsgyldige krevdes på flere områder domkapitlets råd (consilium) eller samtykke (consensus, assensus).³ Kannikene tok del i utøvelsen av den biskoppelige myndighet, administrativt og rettslig. Opplæringen av stiftets prester foregikk ved katedralsko-

1. Om erkediakonembetet se Inger 1961, 134 ff. En like vanlig benevnelse på forstanderen i domkapitlet, i rang den første under biskopen, var prost (praepositus). Om benevnelsen praepositus og forholdet mellom erkediakonembetet og prosteembetet, se Inger op. cit. 145 og Hinschius 1959 (1878), II, 88 f.

2. Hinschius 1959 (1878), II, 88-114. Se forøvrig denne avhandlings kap. 4,

3. Se kap. 4, 377ff.

len, under ledelse av skolemesteren. Ved vakanse, når bispestolen stod ledig, overtok domkapitlet helt styringen av bispedømmet.¹ Fra slutten av 1100-tallet ble domkapitlet det viktigste bispevelgende organ. Gjennom hele 1100-tallet hadde pavene søkt å innskrenke kongemaktens innflytelse over bispevalgene. Laterankonsilet i 1139 vedtok at biskopen skulle velges av domkapitlet med munkenes råd. På det fjerde Laterankonsil i 1215 ble en bestemmelse vedtatt om at biskopen skulle velges av "dem som valget tilkommer", med det menes domkapitlet.² I Liber Extra (1234) ble lekmenns innflytelse ved bispevalg forbudt. Fra midten av 1200-tallet, og spesielt i Avignontiden, søkte pavestolen å innskrenke domkapitlenes valgrett ved å bygge ut sin egen reservasjons- og valgrett.³

Den regionalkirkelige organisasjonen i Nord-Europa avvek i ikke ubetydelig grad fra kontinental og søreuropeisk praksis, der såkalte officiales foranei, erkediakoner eller landdekaner, inntok en mellomstilling mellom biskopen og de lokale sogneprester.⁴ I Nord-Europa kom

1. c. 2 x, III, 9; c. 14 X, I, 33.

2. Joys 1948, 132 og 215.

3. Pirinen, Biskop, KLN 1 sp. 612-14. Om utviklingen av valgretten til biskopembetet, se også Plöchl 1962, II, 213-215.

4. I bispedømmer som var inndelt i erkediakonat, inngikk dekanatet som en underinndeling av dette, og dekanen inntok en mellomstilling mellom erkediakonen og de lokale sogneprestene. Ifølge Liber Extra hadde ikke landdekanen

prostetittelen (prepositus) i bruk om regionale kirkelige embetsmenn. Det var vanlig at slike regionalkirkelige ombud ble forbundet med kapitelsembeter. Troels Dahlerup har påvist at de danske prostene på samme måte som de kontinentale erkediakonene hadde plikt til å visitere sine forvaltningsområder. På visitasen førte de tilsyn med lokalkirkenes gods og reviderte kirkevergenes regnskap og deres øvrige virksomhet. I forbindelse med visitasene ivaretok de domsvirksomhet og kunne på den måten komme i konflikt og konkurranse med biskopenes jurisdiksjon. Som beneficiar hadde prosten en høy grad av uavhengighet overfor biskopene. Dahlerup påpeker at i de øvrige nordiske land ble prostenes stilling omkring 1300 bestemt som et lokalofficialat, helt underordnet biskopens myndighet.¹ For den norske utviklingen skal vi vise hvordan utviklingen av et regionalkirkelig organisasjons-system var avhengig av den verdslig-administrative inndeling i lagdømmene og følgelig av ulik karakter på Østlandet og Vestlandet.²

egen jurisdiksjonsmyndighet. Mindre saker kunne han avgjøre med delegert myndighet, men alle større saker skulle bringes fram for biskopens domstol. Etterhvert som erkediakonene mistet innflytelse, fikk ofte landdekanene større og viktigere funksjoner. I flere bispedømmer ble landdekanenes stilling svekket av offisiernes og generalvikarenes virksomhet. Inger 1961, 144-46. Feine 1964, 427 f.

1. Dahlerup, Provst, KLN 13, 537-40 og Dahlerup 1968, 65-82.

2. For den norske utviklingen, se forøvrig Seip 1942, 67-81 og Hamre, Provst, Norge, KLN 13, 540 f.

Sognekirken med sognepresten (parochianus, plebanus, rector ecclesiae, ecclesiasticus) var selve grunnenheten i bispedømmet. Sogneprestene var betrodd det sjelesørgeriske ansvar (cura animarum) for en menighet, og det var disse lokale prestene som utførte de kirkelige handlinger for folk flest, i byen og i landdistriktene. Blant sogneprestens embetsplikter var å feire messe, preke, forvalte dåps- og nattverdssakramentet, ta imot skriftemål, undervise katekumener, gi den siste olje, begrave de døde og forvalte kirkegodset.¹ Disse embetshandlingene skulle sognepresten utføre bare i sitt eget sogn. Den såkalte sognetvang eller sognebinding innebar for sognepresten at han hadde plikt til å oppholde seg fast i sognet, mens sognefolket på sin side var forpliktet til å holde seg til sin egen sogneprest. Hver mann og kvinne skulle minst én gang i året skrifte hos presten og innfri botsgjeringene som hver enkelt ble idømt. Sognetvangen hadde stor betydning for kirkens mulighet til å øve kontroll med både presteskap og lekfolk. Det at plikter og rettigheter ble ivare tatt lokalt, var en betingelse for at kirkeorganisasjonen ble opprettholdt på grunnplanet.²

Biskopenes myndighetsutøvelse rettet seg ved inngangen til høymiddelalderen mot alle som bodde i bispedømmet, både lekfolk og geistlige. Biskopene hadde rett og plikt til å

1. Henvisninger til kirkeretten hos Inger 1961, 151.

2. Inger 1961, 150-55, Hinschius 1959 (1878), II, 262-69.

føre oppsyn med alle de kirkelige institusjonene i bispedømmet. Slik hørte også klostrene inn under dioecesanbiskopens jurisdiksjon. Han skulle overvåke og bekrefte valg av abbedisser og abbeder, vigsle klosterkirker og han kunne visitere klostrene.¹ Fram mot 1100-tallet oppnådde imidlertid en håndfull benediktinerklostre spesielle privilegier som plasserte dem direkte under pavelig autoritet, unndratt stiftsbiskopenes jurisdiksjon. Cluny-bevegelsen ble bevilget eksempsjon for at reformarbeidet skulle gå lettere. I løpet av det 12. århundre flerdoblet antallet eksempte klostre seg. Cistercienserordenen oppnådde gradvis å få stilt alle sine medlemmer direkte under pavelig oppsyn. Tiggerordenene som ble stiftet på 1200-tallet, fransiskanerene og dominikanerne, var ikke munkeordener, men samfunn av klerker. Dominikanerkonventene var legislativt, judisielt og disiplinært underlagt et generalkapitel. Hver provins ble styrt av en provinsialprior som visiterte de ulike konventene. Fransiskanerne var også organisert i provinser, de var ledet av en provinsialminister. Hver provins var igjen inndelt i innspeksjonsområder eller såkalte kustodier.² På grunn av disse ordenenes utadrettede virksomhet ble ofte forholdet til sekulærgeistligheten og biskopen konfliktfylt.

1. Hinschius 1959 (1878), II, 43 og Lawrence 1984, 118.

2. Gallén, Dominikanorden, KLN 3 sp. 174-85; Gallén, Franciskanorden KLN 4 sp. 563-73.

Biskopens myndighetsutøvelse i bispedømmet var til en viss grad bestemt av forholdet til erkebiskop og pave. Metropolitens plass i det geistlige hierarkiet kunne ikke som pavens og biskopens begrunnes kirkerettslig ut fra tekstbelegg i Det Nye Testamente. Embetet utviklet seg i løpet av de første kristne århundre på grunn av administrative behov i kirken. Metropolit og suffragan var vigslet til samme ordo. De var begge ledere av sine respektive bispedømmer, og erkebiskopen kunne ikke gripe inn i biskopenes normale embetsutøvelse i stiftene.¹ Metropolitte hadde ikke direkte styringsmakt overfor suffraganens underordnede.² Men ved siden av å være leder i sin dioecese var erkebiskopen også provinsleder. det vil si at han var leder av bispekollegiet. Som den fremste blant likemenn stod han i et overordnet forhold til sine medbiskoper.

Ifølge dekretalsamlingene i Corpus Iuris Canonici hadde erkebiskopen følgende retter:³ a) rett til å bekrefte (konfirmere) valgene på medbiskopene og innvie (konsekreere) dem etter at valget var gjennomført etter kanoniske regler;⁴ b) rett til å kalle sammen til provinsialkonsil og presidere ved dem;⁵ c) rett til med jevne

1. Hildonen 1977, 25.

2. Plöchl 1962, II, 134-36.

3. Etter Hinschius 1959 (1878), II, 14 ff. Slik også Popek 1947, 91; Plöchl 1962, II, 134.36 og Feine 1964, 364-66.

4. c. 11, c. 20, c. 32 X, I, 6.

5. c. 25 X, V,1.

mellomrom å visitere provinsen, også klostrene, og holde overoppsyn med biskopenes embetsførsel;¹ d) erkebiskopen skulle dømme i saker som ble appellert til hans domstol fra biskopenes domstoler og i appeller angående biskopenes forvaltning;² e) metropolitten hadde rett til å gripe inn når suffraganen unnlot å oppfylle sine embetsplikter, f.eks. kunne han tilsette prester ved ledige kirker når biskopen ikke hadde gjort dette innen fastsatt kanonisk frist,³ f) erkebiskopen kunne utstede avlat (indulgenser) i hele provinsen innen foreskrevne grenser.⁴

Metropolittens lederstilling i kirkeprovinsen og biskopens myndighet i eget stift ble i høymiddelalderen svekket av pavens og kuriens voksende innflytelse. En følge av den gregorianske reformbevegelse med dens krav om kirkens frihet fra all sekulær innflytelse, var en stadig økende sentralisering rundt pave og kurie. Fra pavehold ble det hevdet at kirken bare kunne ivareta sin uavhengighet av statsmakten i en slik sentralisert organisasjon. Læren om pavens fulle myndighet i kirken (plenitudo potestatis) hadde vært benyttet i kampen mot keisermakten for å begrunne pavens krav om universell myndighet, også på det verdslige området. Etter hvert ble denne læren det teologiske og juridiske grunnlag for pavens krav om

1. c. 14, c. 22, c. 25 X, III, 39.

2. c. 1 X, I, 30.

3. c. 2 X, III, 8. Om devolusjon, se forøvrig Hinschius 1959 (1878), 15.

4. c. 15 X, V, 38.

absolutt herredømme i den sterkt sentraliserte kirkeorganisasjonen. Denne utviklingen nådde et høydepunkt i Avignon-tiden. Utover 1300-tallet førte dette til en svekkelse av de lokale kirkeprovinsene og bispedømmene både økonomisk og organisatorisk. Den pavelige beskatning ble sterkt utvidet, og paven bygde ut sin reservasjonsrett til ledige embeter. Den lokale valgrett ble tilsidesatt ved at det ble dannet rettsgrunnlag for pavens tilsetningsrett til ledige embeter, alt fra metropolit, biskop, kannik og abbed til sogneprester. Ved å svekke metropolittembetet og sette til side domkapitlenes valgrett, knyttet paven biskopene nærmere til kurien og søkte direkte innflytelse i den indre forvaltning i hvert enkelt bispedømme. Noen av disse utviklingstrekkene kan vi følge også i kildematerialet fra Bergen bispedømme.

På 1200-tallet ble det bygd opp et apostolisk kammer med et ordnet kurialt finansvesen. Ved siden av servitier, annater og skatter ble stadig flere engangspålegg innkrevd. Det var særlig penger til korstogene og tiende av hele presteskapet som slik ble innkrevd "pro necessitate ecclesiae". Det pavelige finansvesenet ble stadig utbygd og nådde et høydepunkt med Avignon-pavenes fiskale kirkepolitikk.¹

I takt med pavedømmets gjeldskrise og den tiltagende skattlegging av kirkeprovinsene ble antallet pavelige legater mangedoblet. Det pavelige legatvesen ble et

1. Feine 1964, 346 ff.

effektivt verktøy for den øverste kirkeledelsen. De utsendte legatene var utrustet med spesielle rettslige fullmakter. Oppgavene deres var å sørge for at reformene fra konsilene ble gjennomført, de skulle kontrollere den kirkelige virksomhet og styrke pavens primat i kirkeprovinser og bispedømmene.

Ved siden av legatvesenet var det såkalte visitation-limum-instituttet et viktig middel for pavene til å skaffe seg oversikt over forholdene i de lokale kirkene. Metropolittene, biskopene og enkelte abbeder var forpliktet til regelmessig å besøke kurien og avlegge rapport om tilstanden i sine forvaltningsdistrikt. En viktig utbygging av denne besøksplikten var at erkebiskopene fra reformpavenes tid måtte hente palliet, det ytre verdighetstegnet, direkte fra pavens hånd.¹

Det dominerende bilde i den kanoniske rett er av en omfattende, hierarkisk oppbygd kirke, der den kirkelige myndighet ble delegert nedover i det geistlige hierarkiet og der de organisatoriske forhold var ordnet i en fast vertikal struktur. I denne sterkt sentraliserte kirken var bispedømmet den organisatoriske grunnenhet. Alle de kirkelige virksomheter var samlet i biskopens hånd. De lokale sogneprester utførte sine embetshandlinger i kraft av delegert biskoppelig myndighet. Bispedømmene var organisert i større forvaltningsdistrikt, kirkeprovinser,

1. Inger 1961, 69 ff.

der erkebiskopen førte tilsyn med biskopenes embetsførsel. Biskopenes og metropolittenes forpliktelser overfor pavedømmet ble sterkt utvidet i siste del av høymiddelalderen. Med utgangspunkt i læren om pavens absolutte myndighet ble pavedømmets kontroll og rettigheter utbygd i forhold til bispedømmene og kirkeprovinsene. Kirkeledelsen ble sentralisert rundt pave og kurie, og de lavere organisasjonsledd i kirken mistet mye av sin tidligere selvstendighet i utøvelsen av den kirkelige myndighet.

Episkopalisme og konsiliarisme - motstand mot maktens sentralisering

Et viktig grunnlag for middelalderkirkens krav om autoritet og myndighet var påstanden om kontinuitet fra urmenigheten og oldkirken. Ulike vurderinger av hva denne kontinuiteten bestod i, fikk svært mye å si under stridighetene om myndighetsforholdene i kirken på 1300-tallet. Vi skal derfor kort peke på viktige utviklingstrekk i kirkens første århundrer og i oppbyggingen av et kirkelig hierarki. Det er umulig å forstå hvordan episkopalistisk og tidlig konsiliaristisk ideologi kunne slå inn i kirkeprovinsene, uten at en vurderer det rettsgrunnlag talsmennene for disse bevegelsene mente å ha.

Tidligere forskning la hovedsakelig vekt på episkopalismens og konsiliarismens utvikling i de siste tiår av 1300-tallet og utover på 1400-tallet. Dermed var det lett å overse et viktig perspektiv for forståelsen av bispe-

embetet og den kirkelige utviklingen i kirkeprovinsene i første halvdel av 1300-tallet (se forskningsoversikt s. 61f). Det ble ikke tatt tilstrekkelig hensyn til debattene om bispeembetet og pavemaktens legitimitet i denne perioden, noe som gjorde det vanskelig å vurdere kontinuiteten i utviklingen. Nettopp i den periode vår undersøkelse omfatter, foregikk en drakamp mellom på den ene side paven og kardinalene, som ønsket å bygge ned domkapitlene og provinsialkonsilene, dvs. viktige vedtaksføre organ i kirken, og på den annen side mange biskoper, teologer og rettslærde som ønsket å beholde og utvide rådenes plass i kirken og opprettholde bispedømmenes styringsmessige selvstendighet i forhold til pavestolen. Det er ulike trekk ved denne motstandsbevegelsen mot pavens sentraliseringsbestrebelse som vanligvis betegnes som "episkopalisme" og "konsiliarisme".

På begynnelsen av 1300-tallet kan vi betrakte episkopalismen og konsiliarismen som to strømninger i samme bevegelse. Den bestred pavens dominans i kirken og argumenterte for biskopenes og de allmenne konsilenes myndighet i kirken på bekostning av pavens makt. "Episkopalisme" var ikke noe nytt fenomen på 1300-tallet. Vi kan eksempelvis nevne franske biskopers konsiliære aktivitet i 820-30-årene, med samling om episkopal frihet (episcopalis libertas). Mot Gregor IV's krav om hierarkisk underordning, hevdet biskopene at de betraktet paven som sin bror, og at han i egenskap av pave ikke hadde rett til å blande seg inn i forhold i bispedømmene uten de respek-

tive biskopers samtykke.¹ Den sterke oppbyggingen av pavemakten under Gregor VII (1073-1085) møtte motstand både fra kongemakt og biskoper. Biskopene samlet seg om selvstendig styre i bispedømmene, mot pavelig jurisdiksjonell og legislativ overhøyhet.² Episkopalistene på 1300-tallet ville flytte tyngdepunktet i kirken fra pave og kardinaler til biskopene. Mens de tidlige episkopalistenes viktigste, om ikke eksklusive, mål var selvstyre i bispedømmene uten pavelig inngripen, var perspektivet for de senere episkopalisters bestrebelser i Avignon-tiden videre. Den myndigheten biskopene i fellesskap forvaltet når de var forsamlet til generalkonsil ble framhevet. Slik kan vi se en tilknytning til de kravene stadig flere konsiliarister reiste utover 1300- og 1400-tallet: generalkonsilenes kontroll med pavedømmet.³

"Konsiliarisme" er ikke noe enhetlig begrep. En vanlig definisjon er "en lære som betraktet generalkonsilene som den høyeste instans i kirken, også overordnet paven".⁴ Nå var det ikke mange av de tidlige konsiliarister på begynnelsen av 1300-tallet som bestred pavens generelle overhøyhet. Konsilene ble ansett som øverste organ i kirken i trossaker og i unntakstilfeller, som når paven ble ansett som heretisk. Kampen for konsilenes plass i

1. Ullmann 1955, 132 f., 171 og 196.

2. Ullmann 1955, 291-94 og 349-352.

3. Feine 1964, 461 og Ullmann 1972, 311-12.

4. Bäumer 1976, 3. Slik også Jedin, Konziliarismus, Lexicon für Theologie und Kirche, VI.

kirkeorganisasjonen var et forsøk på å etablere permanente skranker for pavelig maktutøvelse. I vår undersøkelse vil vi bruke "konsiliarisme" i en videre betydning enn nevnt ovenfor, som en betegnelse på "det kompleks av ideer som vokste fram på 1200- og 1300-tallet og som førte fram til doktrinen om at generalkonsilet var den øverste autoritet i kirken".¹

De som kjempet for biskopenes selvstendighet i den interne styring av bispedømmene og som mer eksplisitt utformet den konsiliaristiske teori, hentet viktig argumentasjonsmateriale fra kunnskap om kirkens organisering i de første århundrer. Kirkens tidlige utvikling kjente de til fra Det Nye Testamente og fra skriftene til de apostoliske fedre og andre av kirkefedrene (f.eks. Origenes, Ambrosius, Tertullian, Augustin), slik de ble brukt i den høyere teologiske utdanning, særlig f.o.m. det 12. århundre.

Den tidligste kirkeorganisasjonen utviklet seg innenfor den jødiske synagoges rammer. Myndigheten i menigheten ble forvaltet i fellesskap av flere ledere, såkalte eldste.² Med flyttingen av tyngdepunktet i kirken

1. Denne bruken av begrepet er i samsvar med den definisjonen Brian Tierney gir i Conciliarism, New Catholic Encyclopedia, IV.

2. Inntil 1880-årene var den alminnelige oppfatning blant protestantiske forskere at biskop, episkopos, og eldste, presbyter, var synonyme betegnelser for ett og samme embete. I 1883 framsatte så A. Harnack (med bakgrunn særlig i E. Hatch's forskning) hypotesen om at presbyterne var de ledende i menigheten, mens biskopene opprinnelig var underordnede administratorer for menighetens økonomi,

i etterapostolisk tid (70-150), fra urforsamlingen i Jerusalem til de hedningekristne sentra i diasporaen, dvs. Alexandria, Antiokia, Efesus, Korint og Roma, fikk faste embeter stadig større betydning i kirken. Det ble etablert et skille i kirken mellom lekfolk (populus) og et presteskap (clerus). Innenfor presteskapet utviklet det seg et hierarki som gjorde krav på å være apostlenes arvtagere. Kirken var i denne perioden inne i en konsolideringsprosess, og i denne prosessen var utviklingen av bispeembetet avgjørende.

Det dannet seg tidlig et mønster for de biskoppelige embetshandlinger. Biskopen ble en nesten suveren leder i menigheten, han var den fremste i kultus, han hadde den høyeste læremyndighet og var leder av menighetens økonomi, den kirkelige lovgivning og domsvirksomhet. Alle vesentlige lederfunksjoner skulle samles hos biskopen. Eldstekollegiet ble redusert til å være en rådsforsamling av presbytere, underordnet biskopen. Det er likevel verdt å merke seg at presbyternes rådsforsamling tilkjennes en fast og viktig plass i kirkens organisasjon i kirke-

kultus, fattigforsorg etc. Harnack tenkte seg at det monarkiske episkopat senere oppstod ut fra dette felles presbyter-biskopskollegiet. Forskere som Lightfoot, Loofs, Bultmann, Zahn, Bergmann og Hågglund har villet opprettholde den eldre teori om identitet mellom presbyter og biskop i den tidlige kirke, og ser forskjellen mellom presbytere og episkopoi som rent terminologisk. Om eldsteforfatninger se spesielt H. F. von Campenhausen 1953, 82 ff.

fedrenes skrifter.¹ I den første kristne tid, dvs. i løpet av det andre århundre, foregikk det altså en utvikling fra et fellesskapsstyre i urkirken til et geistlig hierarki med et monarkisk episkopat og et fast utviklet kirkelig embetsverk.²

Oldkirken fulgte to utviklingslinjer i synet på det øverste hierarki i kirken. I den vestlige kirke dannet det seg en vertikal struktur med biskopen i Rom som den høyeste kirkelige myndighet og med metropolitter med administrative funksjoner i forhold til de øvrige biskopene i provinsen. Den østlige kirke fikk med synodalsystemets utvikling en horisontal organisasjonsstruktur på toppnivå. I prinsippet stilte alle biskopene på lik linje, med synoden som det høyeste kirkelige organ.³ Den øverste myndighet i kirken ble opprettholdt i et fellesskap og ikke delegert nedover i et vertikalt organisert hierarki.

Det var spørsmålet om Peters posisjon blant apostlene

1. Utviklingen av bispeembetet og dets forhold til presbyterne som en rådsforsamling lar seg best følge i skriftene til Ignatius, se f.eks. brevet til efeserne, 2-6, brevet til magnesierne 6, brevet til smyrnerne 8, brevet til trallerne 2-3, brevet til filadelfierne 8. Utdrag av Ignatius' brev finnes i oversettelse hos Baasland og Hvalvik (red.) 1984.

2. Om utviklingen av det monarkiske episkopatet, Feine 1964, 39-46.

3. I realiteten inntok de såkalte patriarkene i de store bispesetene Antiokia og Aleksandria en lederstilling. Sin konsekvente utforming fikk synodalsystemet i Nord-Afrika. Med Cyprian, biskop i Kartago (martyr 258) i spissen, avviste de nordafrikanske biskopene den romerske biskopens krav om overhøyhet. De hevdet at det bare fantes ett episkopat, men at dette deltes solidarisk av samtlige biskoper i arv etter apostlene. Koch 1978, 37.

og den romerske biskops krav om primat som førte til splittelsen i oldkirken. Den vestlige kirke utviklet læren om romerbiskopens overhøyhet over de andre biskopene, mens den østlige kirke hevdet at den kirkelige myndighet var delegert til apostlene i fellesskap. Biskopene var prinsipielt likestilte i og med at de i fellesskap skulle forvalte den kirkelige myndighet som arv etter apostlene.

Læren om det monarkiske episkopat og rådsforsamlingen av presbytere var felles for både den vestlige og østlige oldkirken. Slik var det en sterk tradisjon å vise til for det fjortende århundres episkopalister når de argumenterte for at biskopen og hans rådsorgan - domkapitlet - skulle ha en sterk stilling i kirkeorganisasjonen. Fra kjennskapen til urkirkens fellesskapsstyre og fra kunnskapen om videreutviklingen av biskopsstyret i det østlige synodalsystemet kunne episkopalistene finne mønster for en flatere organisasjonsstruktur basert på forsamlinger av kirkens biskoper.

Den dogmatiske begrunnelse for pavens primat i middelalderkirken ble knyttet til den vestlige tradisjonen fra oldkirken som hevdet Peters forrang framfor de andre apostlene.¹ Paven ble regnet som Peters etterfølger. Innocens III (1196-1216) var den første som utviklet læren om at det var én myndighet i kirken (plenitudo eccles-

1. Knyttet til Mat. 16, 18-19 der Jesus karakteriserer Peter som den klippen han ville bygge sin kirke på og som den som fikk himmelrikets nøkler. Se forøvrig Hinschius 1959 (1869), I, 195 ff.

iasticae potestati) som var delegert paven fra Gud og som all annen kirkelig myndighet utgikk fra og var avhengig av.¹ Men dette var ikke nytt tankegods i kirken. Allerede Gregor VII (1073-1085) utviklet en lignende doktrine, og Decretum Gratiani inneholder en rekke utsagn som viser til pavens stilling som hode og fører for kirken, som dens høyeste lovgivende og dømmende autoritet og som den høyeste læreautoritet. Kirkene skulle være underlagt Rom, og de var forpliktet overfor den romerske kirke som utferdiget sine forordninger med apostolisk autoritet.²

Læren om det monarkiske pavedømmet fikk, som vi har påpekt, konsekvenser for vurderingen av de lavere organisasjonsledds stilling i kirken. Thomas Aquinas karakteriserte biskopens klart delegerte stilling ved å sammenligne hans myndighet med den som ble tillagt de enkelte sivile dommere. Paven, derimot, hadde den fulle myndighet som tillå hans verdighet, liksom kongen i kongeriket:

Papa habet plenitudinem potestatis pontificalis quasi rex in regno, episcopi vero assumuntur in partem sollicitudinis quasi iudices singulis civitatibus praepositi.³

"Det var innen kirken idéen om monarkisk overherredømme først oppstod. Den framkom i skikkelse av at paven ble tilskrevet plenitudo potestatis." Slik plasserer den

1. For Innocent III, se f. eks. c. 13 X, IV, 17; c. 23 X, V, 33.

2. Henvisninger til Decretum Gratiani hos Inger 1961, 31.

3. Sitert etter Gierke 1959 (1900), 144.

tyske rettshistoriker Otto Gierke (1844-1921) tanken om det kirkelige monarki i startfasen av en utvikling som skulle komme til å legitimere monarkens suverene, absolute myndighet. Gierke peker likevel på at det alt tidlig var reaksjoner mot denne forståelsen av pavens rolle. Det var umulig å komme utenom at paven skulle være hele kirkens tjener, ikke bare dens leder. Det vokste snart fram en hel bevegelse som satte seg opp mot definisjonen av paven som monark, der mange slett ikke ville tilskrive paven noen verdslig myndighet, og i religiøse spørsmål bare en begrenset myndighet - potestas limitata.¹

Et hovedproblem i diskusjonene om pavens og biskopens myndighet var å forklare strukturen i den første kirke, forholdet mellom Peter, apostlene og de troende. Tidlig på 1300-tallet vendte episkopalister og konsiliarister seg til det Nye Testamente for å vise at Peter delte myndighet med de andre apostlene. Først med Brian Tierneys grunnleggende arbeider (se forskningsoversikt s. 61f) innså man for alvor at den konsiliaristiske teori hadde sitt utgangspunkt før 1300. Tierneys oppfatning kan sammenfattes i en eneste setning: "Konsiliarismens røtter ligger hos middelalderens dekretister." Allerede i kommentarene til Gratians Decretum ble problemene med å bestemme myndighetsforholdet mellom Peter og apostlene tydelig. Løsningen

1. Gierke 1958 (1900), 36.

for dekretistene¹ ble at selv om alle apostlene ble tilkjent samme ordo, fikk Peter juridiskjonell overhøyhet. Fra Innocens III's tid ble dette argumentet utvidet slik at paven ble sett på som kilden til juridiskjonell myndighet for alle lavere geistlige. En rekke kanonister reiste, i opposisjon til pavelig sentralisering, en diskusjon om hva man med rette kunne foreta seg med en heretisk pave, eller en pave som var udugelig på annet vis. Det svaret noen av dem foreslo, var at pavens autoritet skulle være underordnet et generalkonsil i kirken. Huguccio hevdet at konsilet i to tilfeller hadde domsrett over paven: dersom han ble kjetter eller kriminell. Dersom han ble funnet skyldig i kjetteri, kunne paven utstøtes fra kirken. Et vesentlig skille hos Huggucio, som ble et viktig element i senere konsiliære teorier, var distinksjonen mellom den lokale kirke og den universelle romerske kirke. Den lokale kirken kunne feile, men troen ble opprettholdt i den universelle kirke.² Som en reaksjon på

1. Om dekretister og dekretalister, se Feine 1964, 279-283 og 290-92. Dekretister brukes som benevnelse for rettslærde som med utgangspunkt i den selvstendige kirkelige rettsvitenskap som utviklet seg i Bologna fra midten av 1100-tallet, tok skolastisk metode i bruk i bearbeidelser av Gratians Decretum. I forelesninger og en rekke skriftlige bearbeidelser ble Decretums innhold inngående bearbeidet, m.a. ved flere store gloseapparater. Vi kan nevne navn som Paucapalea, Petrus Lombardus, Rufinus, Stephan av Tournai, Huguccio (d. 1210), Johannes Teutonicus (d. 1245) og Guido de Baysio (d. 1313).

2. Skinner 1978, 37. Dekretistene lærte uten innskrenkninger at Romana ecclesia var feilfri, men de avviste enhver doktrine om en personlig pavelig ufeilbarlighet (jfr. Johannes Teutonicus: Certum est, quod papa errare potest...). Løsningen på dette dilemmaet ble å finne i et ambivalent begrep om Romana ecclesia, den jordiske

Innocens III's utvidelse av pavens makt utarbeidet dekretister som Huggucio og Johannes Teutonicus teorier om kirkestyre og pavelig autoritet som var med å legge grunnlaget for den senere konsiliaristiske bevegelse. Johannes Teutonicus' Glossa Ordinaria til Decretum ble brukt som standardtekst i kanonisk rett ved alle læresteder. Her slo han fast at i trosspørsmål veide generalkonsilets ord mer enn pavens. Rundt 1200 var det vanlig at kanonister regnet paven som bundet av vedtak fra kirkekonsil i spørsmål som vedrørte troen og kirkens generelle stilling.¹

Rundt 1200 var argumentasjonen om pavens myndighetsforhold først og fremst akademisk og et resultat av utviklingen av den dialektiske metode. Gratians Decretum var nettopp metodisk oppbygd over dialektiske motsetninger. For hvert spørsmål tok han opp alle mulige pro et contra før han så søkte å finne meningsfulle forklaringer på motsetningene.² Forsøket på å harmonisere spenningene og de motstridende argumentene i Decretum stimulerte til stor intellektuell aktivitet hos kanonistene i andre halvdel av 1100-tallet og første halvdel av 1200-tallet. Med sitt arbeid la dekretistene og de senere dekretalistene fram et stort råmateriale som senere teoretikere skulle bruke i utviklingen av sine mot-system. Da rettslærde og teologer i det neste hundreåret tok opp motset-

romerkirke eller den universelle kirke. Jfr. Tierney 1968 (1955), 30-40.

1. Tierney, Conciliarism, *New Catholic Encyclopedia* IV.

2. Le Bras 1926, 326.

ninger i canonsamlingene på nytt, var utgangspunktet for studiene samtidig kirkepolitikk.

Kravet om at det måtte kalles sammen et generalkonsil ble reist med stadig større kraft fra ca. 1300. Fra oktober 1311 til mai 1312 - i syv måneder - satt pave Clemens V, 20 kardinaler, 39 erkebiskoper, 79 biskoper og 38 abbeder samlet i Vienne. Til tross for lang vei møtte tre norske biskoper; erkebiskop Eiliv, biskop Helge av Oslo og biskop Arne av Bergen.¹ Fra Bergen møtte også den senere biskop Audfinn som fullmektig for domkapitlet. Det var saken mot tempelherreordenen som kom til å dominere konsilet, mye tid ble dessuten viet til diskusjonene om et nytt korstog og om inkvisisjonen. Men diskusjonen om myndighetsforhold i kirken var uten tvil et hovedtema i de mange samtalene mellom kirkens høygeistlige. Det forelå nemlig dokument som må ha vakt livlig debatt.

De ulike kirkeprovinsene skulle legge fram klageskrift for konsilet. Vi vet ikke om de norske biskopene la fram noe skriv fra sin provins. Det mest kjente av disse klageskriftene, Tractatus de modo generalis concilii celebrandi, ble skrevet av biskopen i Mende, Gulielmus Durandus (d.y.). På den første siden i klageskriftet slo han fast at doktrinen om begrenset myndighet (de limitanda superiorum potestate) ikke bare skulle gjelde de førende personer i kirken, men også de verdslige fyrster.² Mendes-

1. DN VII nr. 46 (1308), VII nr. 64 (1312), I nr. 135 (1312).

2. Lecler 1965, 56.

biskopens Tractatus var et viktig konstitusjonalistisk skrift for verdslig styre, men først og fremst for det kirkelige. Durandus kan karakteriseres som episkopalist. Både ut fra Skriften og kanonisk lov argumenterte han for at apostlene mottok sin autoritet direkte fra Kristus, og for at biskopene fortsatte den apostoliske suksesjon. Han framholdt at sentraliseringen av all makt i den pavelige kurie underminerte biskopenes status.¹ Durandus er det beste og klareste eksempel på at Tierneys påpekning av at konsiliarismen var utviklet lenge før skismaet i 1378 er korrekt. Faktisk utviklet Durandus en fullstendig konsiliaristisk teori. Han foreslo at det skulle kalles sammen til generalkonsil hvert tiende år. Konsilet skulle gi sin tilslutning til all lovgivning for den universelle kirke, dessuten til all generell skattlegging.²

De norske deltagerne i Vienne-konsilet har således hatt full anledning til å bli orientert om hvordan biskopene på kontinentet håndterte de ømtålige spørsmålene som gjaldt pavelig overhøyhet, og kunne på denne bakgrunn finne fram til en strategi for den norske kirkeprovinsen. Og de har sammen med de andre geistlige måttet utvikle en forståelse av hvilken posisjon biskop og domkapitel skulle ha i kirkeorganisasjonen. Om de norske deltakerne vet vi iallfall at biskop Arne og broren Audfinn hadde en solid bakgrunn for å vurdere det som hendte, ut fra sine studier

1. Se Tierney 1972, 157.

2. Tierney, Conciliarism, New Catholic Encyclopedia IV, Lecler 1965, 56-59, 134 f.

ved det fremste senter for rettsstudier i Europa, Orleans (se s. 124ff.). Både Arnes og Audfinns embetsgjerning i bispedømmet og i bispekollegiet vitner om at de kombinerte inngående kjennskap til kanonisk rett med pragmatisk sans og handlekraft. Deres embetsperioder falt sammen med en viktig fase i utviklingen av episkopalistisk og konsiliaristisk teori.

Episkopalistene ville ikke godta at episkopal myndighet nødvendigvis var delegert fra pavens plenitudo potestatis. Det utviklet seg en kanonistisk tradisjon som hevdet at valget var kilden for biskopens jurisdiksjon.¹ Johannes av Paris (d. 1306) var en av dem som hadde ivret sterkest for å få i stand et generalkonsil mot Bonifacius VIII, som ble anklaget for å være kjettersk (jfr. ovenfor s. 101ff.). Johannes fastholdt at apostlene mottok nøklemakten sammen med Peter, og ikke fra ham. I De potestate regia et papali (1302-3) tok Johannes sterk avstand fra pavens krav om overhøyhet i kirken. Han hevdet at alle biskoper var likestilt med hensyn til åndelig autoritet, og at pavens primat i all hovedsak var et spørsmål om administrativ organisasjon.² Johannes ble suspendert fra sin lærestol i teologi i Paris i 1305 (det samme året Arne ble biskop i Bergen). Marsilius av Padua argumenterte sterkt for biskopenes posisjon i kirken da han i Defensor Pacis (1324) hevdet at alle apostlene mottok den samme myndighet

1. Tierney 1968 (1955), 243 og Tierney, Conciliarism, New Catholic Encyclopedia IV.

2. Sabine 1973 (4. utg.), 266.

fra Kristus som Peter gjorde. Følgelig benektet han at paven hadde noen som helst myndighet i kraft av å være Peters etterfølger. Marsilius' kirkekritikk rettet seg mot det kirkelige hierarkiet og i særdeleshet pavens plenitudo potestatis. Det kirkelige hierarkiet var av menneskelig opprinnelse og hadde sin autoritet fra menneskelig lov. Han var den som på denne tiden mest eksplisitt formulerte det klassiske konsiliaristiske programmet: Kirkens fulle myndighet skulle forvaltes av et generalkonsil, som stod over paven. I trossaker var dette konsilet ufeilbarlig.¹

Middelalderens ekklesiologi rommet to ulike kirkeoppfatninger: Kirken ble forstått som et samfunn av troende og som et system av prestelige embeter som fikk delegert sin myndighet ovenfra og ikke fra de troendes samfunn.² Sammenligningen av kirken med et legeme, en organisme, var gammel i kirken. Teorien om kirken som en korporasjon var utviklet alt i Decretum og ble videreutviklet av kanonistene. Selv om de på den ene siden støttet oppbyggingen av et sterkt pavedømme, innebar det dualistiske synet på den romerske kirke (se ovenfor) at paven og kardinalene konstitusjonelt var på samme nivå som biskop og domkapitel. I forlengelsen av forståelsen av den romerske kirke som universell lå tanken om at hele kirkens corpus av troende opprettholdt myndigheten i kirken. Dermed ble ikke paven hode i kirken, men den som representerte "congrega-

1. Sabine 1973, 282, Luscombe 1982, 768.

2. Tierney 1968 (1955), 23 f.

tio fidelium".¹ Den skolastiske korporasjonslæren var grunnleggende for utviklingen av konstitusjonalistisk teori og praksis både i kirkelig og verdslig styre. I forhold til kirkeorganisasjonen ble den videreutviklet av f.eks. Johannes av Paris, Johannes Monachus og Guilielmus Durandus. Marsilius karakteriserte kirken som en korporasjon av troende (universitas fidelium), bestående av både presteskap og lekfolk.² William av Ockham videreutviklet Marsilius' lære om kirken. Han så det slik at ufeilbarligheten ble ivaretatt av den universelle kirke; pavelig absolutt suverenitet var å betrakte som heresi.³

Episkopalismen og konsiliarismen var viktige for utviklingen av konstitusjonalistisk teori og praksis i kirken. Rådsstrukturen i kirken, på bispedømmenivå, i kirkeprovinsene og på høyeste nivå med generalkonsilet, satte skranker for monarkisk maktutøvelse. I løpet av 1200- og 1300-tallet ble teorier om legal binding av monarkisk makt utviklet både for verdslig og kirkelig styre. Kanonistene på 1200-tallet har hatt stor betydning for teoridannelsen om representativt styre. Tierney påpeker at grunnleggende uttrykk som plena potestas, status, necessitas og mottoet quod omnes tangit ab omnibus

1. Ullmann 1955, 452 f.

2. Gierke 1959 (1900), 58 og Sabine 1973, 282.

3. Sabine 1973, 289. Nyere studier over Ockham har vist at han i sitt sene skrift om Keiseres og pavers makt inkluderte et modifisert pavelig monarki. McGrade har påpekt at Ockham så på pavedømmet ikke som et absolutt, men et konstitusjoenlt monarki. McGrade 1974, 161-64.

approbetur (det som vedrører alle skal ha tilslutning av alle) først ble utviklet i kanonistenes rettsteorier, før de ble brukt om verdslige representative forsamlinger.¹ Både ifølge Marsilius av Padua og William av Ockham skulle generalkonsilet være et representativt organ. Marsilius ville at hver kirkeprovins skulle velge sine representanter, både lekfolk og geistlige. Ockham mente at basis for representasjonen til konsilet burde være et stort antall mindre enheter, som sogn, klostre og domkapitel. Ut fra et visst distrikt, f.eks. et bispedømme, skulle man velge representanter til provinsialsynoden, som igjen skulle velge representanter til konsilet² - altså en type indirekte representativt system. Slik ser vi at teorier om folkelig medvirkning og et valgt representativt styre var i sin første utvikling på det kirkelige området.

Oppsummering.

I høymiddelalderen hadde det utviklet seg et fast mønster for de ulike organisasjonsleddenes stilling i kirkestrukturen. Første halvdel av fjortende århundre var en periode med divergerende fortolkningstradisjoner i forhold til myndighetsforhold i kirken. Representanter for en streng papalistisk oppfatning av kirkens tidligste organisering

1. Tierney 1966, 12-13.

2. Sabine 1973, 289.

og av den kirkerettslige kanon, stod steilt mot en voksende bevegelse av geistlige og rettslærde som ville utvikle legale og permanente skranker for monarkisk myndighetsutøvelse ved pavestolen. Doktrinen om pavens suverene myndighet fikk sitt tilsvar i episkopalisme og konsiliarisme, som hevdet pavens begrensede myndighet.

Sentraliseringen av autoritet til pave og kurie, med en voksende pavelig beskatning og innblanding i interne forhold i bispedømmene, førte til en bred motstand fra biskoper som ville verne sin styringsrett. Argumentasjonen fulgte to hovedlinjer: Ved å gripe tilbake til den tidligste kirke ble det hevdet at Kristus i utgangspunktet delegerte jurisdiksjonen til alle apostlene i fellesskap. Biskopene var apostlenes etterfølgere, og derfor var generalkonsilet kirkens høyeste jurisdiksjonelle myndighet. For det andre ble det framholdt at et generalkonsil effektivt kunne representere hele den universelle kirke, som bestod av alle de troende, congregatio fidelium.

Mot en pavelig ledet politikk som gikk ut på å bygge ned rådsstrukturen i kirken, vokste det fram en bevegelse av biskoper og akademikere som insisterte på bispedømmets selvstendighet og rådenes betydning på ulike nivå i kirkestrukturen: domkapitlet, provinsialkonsilene og generalkonsilet.

I den viktigste oppbyggingsfasen for biskoppelig motstand mot pavestolens monarkiske politikk var det en jevn og hyppig kontakt mellom den norske kirkes biskoper og kanniker og de fremste lærdomsmiljø på kontinentet. De

to biskopene som skulle forme det kirkepolitiske program for Bergen bispestol i de første tiår på 1300-tallet, hadde antakelig flere års studieopphold i sentrum for teoriutviklingen i kirken. Den brede norske deltakelsen på konsilet i Vienne er et viktig holdepunkt for at høygeistligheten ved tre av de norske bispestolene senest fra 1312 hadde god kjennskap til den framvoksende konsiliaristiske bevegelse. I den følgende studie av et utkantsbispedømme i den vestlige kirke vil det være av særlig interesse å undersøke om det finnes nedslag av biskoppelig motstand mot pavelig sentralisering og oppbygging av en kirkelig rådsstruktur.

KAP. 2:

BISKOPENE OG DE EPISKOPALE POTESTATES

Biskopene var høvdinger i det hjemlige samfunn og kirkeledere med internasjonal status. Utdannelse, lesning og internasjonale forbindelser gjorde det mulig for biskopene å se sin embetsgjerning som del av og underordnet allmennkirkelige målsettinger. Men de måtte også ta hensyn til og ble påvirket av forholdene i det norske samfunnet generelt og i Bergen og på Vestlandet spesielt.

Biskopene regjerte bispedømmet i nært samarbeid med kannikene. I dette kapitlet vil vi søke å finne utviklingslinjer gjennom de forskjellige biskopenes embetsperioder. Vi behandler i denne sammenheng biskopenes embetsgjerning uten samtidig å ta opp domkapitlets aktive medvirkning i utformingen av kirkepolitikken og i den daglige forvaltning av stiftet. På denne måten ivaretar vi lettere det kronologiske perspektivet i undersøkelsen; utviklingslinjer, eventuell kontinuitet i embetsførsel fra biskop til biskop, eller endring og brudd i forhold til forgjengernes styringsverk. Når hovedlinjene i den sentralkirkelige myndighetsutøvelse i bispedømmet er klarlagt over tid, skal vi i neste omgang gå nærmere inn på det apparat av medhjelpere biskopene hadde og den rolle de spilte i forhold til biskopen.

Den som samlet alle tråder i sin hånd var likevel biskopen. Selv ^{Om} biskopene virket innenfor et allmennkirkelig mønster, var selvsagt deres rent personlige forutsetninger medbestemmende for måten de skjøttet sitt embete på og hvilke arbeidsoppgaver de vurderte som særlig viktige. Etter en presentasjon av Bergen bispedømme skal vi derfor

gå inn på den enkelte biskops bakgrunn og utdanning. Vi skal også trekke fram forhold som kan bidra til forståelsen av de forskjellige prelatenes personlighet.

Hovedtemaet i kapitlet er embetsførselen til biskopene, den interne styringen av bispedømmet, forvaltningen av de episkopale potestates. I innledningen pekte vi på toppfigurenes innflytelse på kirkens utvikling, og i det første kapitlet har vi vist at biskopenes posisjon og rådsstrukturen i den allmenne kirke var truet av pavedømmets ekspansjon. Bergensbiskopene utformet sin kirkepolitiske linje i samarbeid med de andre biskopene i kirkeprovinser. Derfor kan vi ikke helt isolere deres myndighetsutøvelse fra det overgripende perspektiv for deres embetsgjerning som ble utformet på provinsialkonsilene. Uten å gi en fullstendig analyse skal vi derfor komme inn på det norske kirkepolitiske programmet slik vi kan se det i provinsialstatuttene. Forholdet mellom biskopene på den ene siden og konge og verdslige stormenn på den andre, konflikter og samarbeid, hadde betydning for biskopenes stilling i samfunnet og for deres myndighetsutøvelse. Dette er et problemfelt som er verd en mer inngående studie. Her skal vi bare unntaksvis ta det opp, spesielt når vi behandler biskopenes jurisdiksjonsmyndighet.

Et bispedømme i kristenhetens utkant.

I 1070-årene skrev Adam av Bremen at bispedømmene i Norge ikke hadde klart fastlagte grenser.¹ Men i løpet av 1000-tallet hadde det dannet seg kirkelige midtpunkt i landet, med helgendyrkelsen av Olav Haraldsson i Nidaros, den irske kongedatteren Sunniva på Selja og Hallvard i Oslo. Det har vært antatt at det var i Olav Kyrres styringstid (1067-93) en fastere inndeling i bispedømmer med faste bispeseter ble gjennomført.² De tre første bispedømmene ble antakelig organisert etter de eldste lagdømmene: Frostatingslag med Hålogaland, Gulatingslag og Eidsivatingslag med Borgartingslag. Virkeområdet til de vestnorske biskopene var i så fall hele Gulatingsområdet, fra Sunnmøre til Agder. Etterhvert ble ytterligere to bispedømmer organisert, Stavanger ble bispesete for Rogaland, Agder, Hallingdal og Valdres senest i 1120-årene,³ og Hamar bispedømme ble utskilt fra Oslo ved opprettelsen av erkesetet i 1152/53.⁴

De tidligste tradisjoner om en bisperesidens på Vestlandet er knyttet til Selja. Legenden forteller at det var på denne øya Sunniva ble begravd under nedstyrtede

1 Christensens oversettelse fra 1862, 201.

2. Kolsrud 1958, 179 og Munch 1855, 422-29.

3. Helle 1982, 92 og 1987, 99-100.

4. A. O. Johnsen 1945, Helle 1974, 48.

klippeblokker i 996.¹ Da bispedømmets senere katedralkirke, den store Kristkirken på Holmen stod ferdig, ble St. Sunnivas relikvieskrin flyttet til kirkens høyalter i 1170. Knut Helle framholder i sin Bergenshistorie at bergensbiskopen kan ha hatt flere residenskirker rundt 1100, på Selja, i Bergen og kanskje i Stavanger. Helle holder det for mer enn sannsynlig at Bergen var blitt hovedsete for Vestlands-biskopen alt mot slutten av Olav Kyrres regjering. Etter 1170 ble i allfall bispesetet endelig og offisielt knyttet til Bergen.²

I høymiddelalderen fulgte ikke bispedømmegrensene lenger lagtinggrensene. Bergen bispedømme omfattet de tre kjernefylkene i Gulatingslag: Hordafylki, Sygnafylki og Firðafylki. Sunnmøre, Rygjafylki, Egdafylki, Valdres og Hallingdal, som rettslig sett utgjorde resten av Gulatingslag, lå utenfor bergensbiskopens myndighetsområde. Grensen mot Nidaros bispedømme gikk mellom Nordfjord og Sunnmøre. I sør gikk grensen mot Stavanger bispedømme mellom Ryfylke og Sunnhordland. Et par sogn i Hardanger, Røldal og Eidfjord, lå under stavangerbiskopens styre.³

I første halvdel av fjortende århundre framstår Bergen som det viktigste sentrum i den norske kirkeprovinsen ved siden av Nidaros. Bispesetet i Bergen befant seg i den vestlige kirkes periferi, men hadde samtidig viktige

1. Om Seljas Historie, se Djupedal 1966.

2 Helle 1982, 92.

3 Jfr. Bang 1912, 130 og Helle 1982, 593.

sentrumfunksjoner i forhold til de omliggende bispedømmene, i særdeleshet de norrøne koloniene vest i havet. Flere av provinsialsynodene ble avholdt i Bergen, og bergensbiskopene hadde stor innflytelse på den kirkelige politikk som ble ført i kirkeprovinsen.

Høvdinge og kirkefyrster i Bergen

I norrøn tid ble biskopene regnet blant samfunnets høvdinge på linje med konge, erkebiskop og fyrstelige rangpersoner.¹ Biskopene hadde fra landskapslovenes tid vært tilregnet jarls rett og erkebiskopen hertugs rett.² Bergensbiskopene på 1300-tallet kalte selv sine embetsbrødre høvdinge og ble selv omtalt slik.³ Dette er i samsvar med begrepsbruken på 1200-tallet, da biskopene ble regnet med blant høvdingene og var til stede på "høvding-

1. Helle 1972, 108 f. og 1982, 147 og 596.

2. G 200 og F XIII, 15. Taranger 1890, 236.

3. I DN X nr. 9 (1308) kaller biskop Arne ikke bare kong Eirik, men fem norske biskoper som alle var døde i de foregående år, for høvdinge - Hamre 1970 (utrykt ms.), 4. Abbeden i Halsnøy kloster skrev i et brev til biskop Audfinn i 1328 at han ville innordne seg under den lydighet hver underordnet hadde å vise sine høvdinge. Tilsvarende språkbruk finner vi i islandsk materiale. Da bøndene i Hólar bispedømme klaget til kongen over biskopen sin i 1319, skrev de blant annet: "Ber vi Eder ydmykt, at I ser til med Guds miskun, at ikke er længre sammen en grisk høvding og et forsagt folk; for derav har ofte skedd megen skade." Sitert etter Bull 1912, 69 f. DI II nr. 337 og DI IX nr. 4. Se også Fritzner og Hertzberg, høfdingi. Den grundigste behandling av 1200-tallets høvdingbegrep finnes hos Helle, 1972, 107-109.

møter" ("høfðingiafundr").¹ Biskopene kunne også kalles kirkens formenn.² Denne benevnelsen viste både til funksjon og hierarkisk posisjon: Som øverste ansvarlige ledet biskopen sitt stift. Men biskopene hadde også autoriteter over seg, både på det verdslige og åndelige område, og dette kunne reflekteres i benevnelsen av biskopene. Erkebiskop Eilif karakteriserte f. eks. en gang biskop Audfinn som kongens og erkebiskopens ombudsmann (...vars herra konungsens umbodsmanne oc varom).³ Men innenfor bispedømmets grenser var biskopen øverste kirkelige autoritet for lekfolk og for presteskap. Det var kanskje dette biskop Audfinn gjerne ville ha markert når han krevde at byens geistlighet skulle møte ham i proseksjon når han kom hjem til Bergen etter å ha vært på reise til Viken eller Nidaros.⁴

Vi vet lite om ættebakgrunnen til de kirkehøvdingene som styrte bispedømmet det siste halve hundreåret før svartedauden (embetskroneologi for perioden s. 21f.). Ludvig Daae

1. Helle 1972, 107-110. Konungs skuggsjå plasserer biskopene nederst blant dem som tilkommer spesiell oppvartning ved kongens bord, etter jarl og erkebiskop, noe som samsvarer med oppregningen av biskopene blant de geistlige høvdinger ved det store kroningsmøtet i 1273 og med Hirdskråens høvdingbegrep. Jfr. Helle 1972, s. 108-109.

2. DN II nr. 105 (1310) og DN IV nr. 216 (1335). Fra sistnevnte brev: "..kirkiunni i Biorghvin oc biscopenom hennar formanne.." Se også DN II nr. 152 (1324).

3. DN IV nr. 182 (1328).

4. DN IV nr. 182 (1328).

mente at biskop Narves bakgrunn som prekebror, sannsynligvis i dominikanerkonventet på Holmen, "tyder paae ringe Herkomst".¹ Vi kan ikke se at biskop Narves fortid som dominikaner forteller noe som helst om byrd. Derimot gir den, som vi skal se, økt forståelse av biskop Narves forhold til domkapitlet.

I åttten til de to Sigurdsønnene som fulgte Narve på bispestolen, var det flere geistlige. Biskop Tord av Gardar (på Grønland) var frenden deres, og Håkon Toresson, klerk i Bergen bispedømme under biskop Audfinn og kannik senest fra 1329,² omtales som biskop Audfinns slektning.³

1. Daae 1901, 255.

2. Se appendix I og II. Mest sannsynlig ble Håkon Toresson kannik i 1328 da han kom hjem fra studier. Antakelig måtte han frasi seg retten til Dale kirke på den tiden da han ble kannik og fikk inntekter fra prebenden som lå til hans embete. I kap. 4 argumenterer vi for at Dale var et av de beneficiene bispestolen brukte til å finansiere utenlandsstudier (DN V nr. 81-83, 1329). Berulfsen (1948, 54) mener at Håkon var kannik alt i 1324 og vitne i forbindelse med tvisten mellom drottseten og biskop Audfinn om retten til gården Toska (i Nordhordland). Berulfsen sammenholder DN VII nr. 101, der en ikke navngitt kannik føres som vitne, med DN VII nr. 102, der herr Håkon Toresson var en av dem som samtykket og medbeseglet domsbrevet om Toska. Det er to forhold som gjør at Berulfsens argumentasjon er feilaktig. For det første var det ikke de samme personene som vitnet i saken som var domsmenn. Kapellmagisteren Finn Halldorsson er nevnt som vitne i det første brevet og som domsmann i det andre, men Brynjolv Petersson, som også var vitne, ble ikke domsmann. Og de øvrige domsmennene hadde ikke vært vitner. Dette forholdet er i seg selv nok til at Berulfsens argument ikke er holdbart. Dertil kommer at den herr Håkon Toresson som nevnes som domsmann, med all sannsynlighet ikke er den senere kannik, men den samtidige sysselmannen med samme navn.

3. DN II nr. 158. Det at det var flere geistlige i familien må vel ha vært den viktigste grunnen til at Daae (uten å gjøre nærmere rede for hva han bygde påstanden på) hevdet at "meget synes dog at tyde paa" at disse "ikke

To forslag har vært fremmet når det gjelder identifikasjonen av biskop Håkon. Mens Keyser helst mente at han var den ovennevnte Håkon Toresson, har Daae, Bull, Kolsrud, Berulfsen og Helle fulgt Munch i at biskopen var Håkon Erlingsson.¹ I Islandske Annaler kalles biskop Håkon "meistari".² Dette tyder på at han har oppnådd magistergraden ved studier utenlands. Siden vi positivt vet at Håkon Toresson hadde studert utenlands, har Bagge funnet det vel så naturlig at det var Håkon Toresson som ble biskop.³ Likevel kommer det argumentet Munch framfører, delvis i en note, svært nær et bevis for at det var Håkon Erlingsson som ble biskop.⁴ I 1328 ble tre kanniker fra Bergen, Håkon, Solve og Jon, gjort til ombudsmenn for pavestolens sendemenn i Norge.⁵ At denne Håkon var Håkon Erlingsson går fram av en kvittering for pavetiende som biskop Audfinn utstedte i 1329. Pavetiendens underkolektorer var "sira Hakone Ærlings syni Saulfa Ivarssyni oc Jone Arnasyni korsbroedrom varom"⁶ Opptegnelser over pavelige inntekter fra 1332-33, deriblant inntekter

have været af ganske ringe Herkomst". Daae 1901, 264.

1. Keyser 1858, II, 238; Munch 1862, 114; Daae 1904, 285; Bull, NBL V, 158 f.; Kolsrud DN XVII, B, 223; Berulfsen 1948, 61, og Helle 1982, 595.

2. Isl. Ann. VIII, 347.

3. Bagge 1981, 147.

4. Munch 1862, 114.

5. DN VII nr. 124, jfr. DN IV nr. 182.

6. DN IV nr. 186.

innsamlet i 1328 (det året de tre kollektorene ble oppnevnt), viser at det var de to kannikene Solve og Jon som sammen med biskop Håkon var pavestolens kollektorer i 1332-33.¹ Det er selvsagt mulig at Håkon Erlingsson døde mellom 1328 og 1332 og at den nye biskopen tok hans plass som pavelig underombudsmann. Men også det viktige oppdrag biskop Håkon i 1337 fikk som generalkollektor for pavetiende i hele Norge, tyder på at han nøytt pavestolens tillit og trolig også hadde bak seg en lengre periode med oppgaver for pavestolen.²

Håkon Erlingssons ettermann, biskop Torstein, er av Daae og Kolsrud antatt å være identisk med Torstein Kumpe Eiriksson.³ Vi har ikke funnet noe sikkert kildebelegg for dette. Den støtte vi likevel har for identifikasjonen, er at biskop Torstein kalles "meistari" i Skálholts-Annaler.⁴ Torstein Kumpe Eiriksson kalles magister, i pavelige regnskapsnotiser fra 1340 og 1342, da han på erkebiskopens vegne avla de pliktige besøk ved pavestolen (visitatio liminum).⁵ Det er sannsynlig at den magister Torstein som omtales de forskjellige steder, er en og samme person. Torstein Kumpe Eiriksson var den mektige erkebiskop Pål

1. Munch Nunt s. 96, 97 og 100.

2. DN VII nr. 143.

3. Daae 1904, 288, Kolsrud DN XVII, B, 224.

4. Isl. Ann. 210 (1343).

5. DN XVII nr. 51 og 53.

Bårdssons slektning (familiaris).¹ Gisbrekt Erlendsson, biskopen som etterfulgte Torstein, var ifølge Gottskalks Annaler av engelsk ætt.²

Charles Joys har i sin studie over bispevalg i Norge 1000 - 1350 omtalt tidsrommet 1280 - 1350 som den periode da biskopene i den norske kirkeprovinsen ble valgt blant kapitelgeistlighetens medlemmer.³ Vi skal komme tilbake til bispevalgene under behandlingen av domkapitlets oppgaver (s.314ff.), men vil her likevel nevne at av fem biskoper som ble valgt i Bergen i vår periode, hadde fire vært kanniker i Bergen: Arne, Audfinn, Håkon og Gisbrekt. Arne Sigurdsson nevnes som kannik fra 1292.⁴ Siden broren Audfinn var domkapitlets utsending ved generalkonsilet i Vienne, er det grunn til å regne med at han selv var medlem av domkapitlet.⁵ Håkon Erlingsson nevnes som kannik fra 1319,⁶ og Gisbrekt Erlendsson var kannik senest i 1340.⁷

Torstein Kumpe Eiriksson var i 1336 kannik både i Nidaros og i Oslo, det sistnevnte stedet hadde han også

1. DN VI nr. 149.

2. Isl. Ann. 354.

3. Joys 1948, 248.

4. Kolsrud DN XVII, B, 221.

5. DS III nr. 1849.

6. DN IV nr. 130.

7. DN VIII nr. 124.

St. Laurentius Kapell.¹ Både Munch og Keyser formodet at den Torstein som ble biskop i Bergen, ble valgt blant kannikene.² Men Torstein Eiriksson var ikke kannik i Bergen i 1336 og nevnes heller ikke som kannik der senere. Så sent som i 1342, det året biskop Håkon døde, ser det ut til at Torstein residerte som kannik i Nidaros.³ Torstein var da neppe kannik i Bergen, i alle fall ikke i noen framtreddende posisjon (se s.317f.).

En rekke av samtidens fremste menn studerte ved vesteuropeiske universiteter.⁴ Det var jevnlig kontakt mellom de fremste europeiske lærdomssentra og de hjemlige lærde miljø, så vel i klostre som ved domkapitel. Selv om vi ikke har direkte opplysninger om biskop Narves utdanning, gjør hans bakgrunn som dominikaner det sannsynlig at han var høyt utdannet. Dominikanerordenen la nemlig særlig stor vekt på brødrenes utdanning. De fikk ikke preke offentlig før de hadde flere års utdanning med eksamen.⁵ Hvert dominikanerkonvent skulle ha en lektor som holdt skole for brødrene og andre. Særlig dyktige elever ble

1. DN VI nr. 149.

2. Munch 1862, 335 og Keyser 1858, 282.

3. DN IV nr. 268.

4. Om nordiske studiereiser i utlandet, Jørgensen 1914-14, 331-382, Kolsrud 1962, 41-54. Den fylldigste behandling av nordiske universitetsbesøk i utlandet før 1660 i *Studia Historica Jyväskyläensia* 22,1 - om norske forhold, Bagge, 141-165. Om biskopene Arne, Audfinn og Håkon, se Johnsen 1952-53, 89-98 og Berulfsen 1948, 74-82.

5. Lange 1856, 52.

sendt til et av ordenens generalstudiehus f.eks. i Köln, Paris, Montpellier, Oxford eller Bologna. Provinsen Dacia hadde sitt studium generale i Skänninge i Östergötland, men dette betød ikke at nordiske ordensmedlemmer ikke ble sendt på studier utenfor Norden. Et referat fra et provinsialkonsil dominikanerne holdt i 1291 viser at nordiske ordensmedlemmer kunne sendes til England og Frankrike.¹

Dominikanerne hadde et koordinert akademisk system som overgikk de tilbudene som eksisterte for sekulærgeistlige.² De la særlig vekt på studier i filosofi og teologi. Blant skolastikkens fremste lærde var flere dominikanere, det er nok å nevne navn som Albertus Magnus og Thomas Aquinas. Dominikanerne intensiverte kontakten med Europas kultursentra og virket som fomidlere av høgmiddelalderens tankeformer.³ Uansett hvor Narve var utdannet, er det grunn til å regne med at han kjente til stridighetene ved universitetet i Paris i 1270-årene. Der var dominikanerne blant de fremste motstanderne av averroismen.⁴ Narve må

1. Bagge 1981^a, 149, Gallén 1946, 221 ff.

2. Om dominikanernes utdannelsessystem, Lange 1856, 51 f., Gallén 1946 og Dominikanorden, KLNM 3, 180 f., Kolsrud 1962, 39 og 43, Bagge 1981^a, 149 f. og Lawrence 1984, 208-12.

3. Gallén, Dominikanorden, KLNM 3, 174-85.

4. For Averroes var Aristoteles' lære den høyeste sannhet, ettersom hans ånd var menneskeåndens høydepunkt. Albertus Magnus og Thomas Aquinas var ivrige motstandere av Siger av Brabant og Boethius av Dacia da averroismen ble fordømt av biskopen i Paris i 1277. Selv om Thomas var sterkt påvirket av averroismens Aristoteles-forståelse (og kanskje særlig i logikken, med de såkalte modister, av

også ha blitt kjent med den voksende reaksjonen på pave Bonifazius VIII's styre (1294-1303), og den framvoksende episkopalisme og konsiliarisme.

Det viktigste kriterium på at en person nevnt i norrøne kilder har studert i utlandet, er magister/meistari-tittelen.¹ Verken Narve, Arne eller Audfinn tituleres magister/meistari i norrøne kilder. Men vi kan ikke slutte fra taushet i kildene i så måte. Arne Odd Johnsen fant nemlig i fransk kildemateriale, "Les Journaux du Trésor de Philippe IV le Bel", en notis fra 1299 som nevner at "en magister Arnald fra Norge, kannik i Bergen og studerende i Orleáns, ved sin bror Andulfinus får 60 Pariserlivres for en geirfalk som han skjenket kong Filip IV."² Med dette funnet har Johnsen påvist at Arne var magister og at han studerte i Orleans rundt 1299.

hvilke Thomas kan ha hatt Martinus av Dacia som lærer i Bologna), ville han ikke gi Aristoteles den høyeste autoritet i spørsmål som angikk fornuftens forhold til troen, og han kunne derfor ikke akseptere averroistenes syn på forholdet mellom filosofi og teologi. Se Gilson 1944, 558-70 og Vignaux 1959, 82-90. Flere av de viktigste averroistene (inkludert modistene) i Paris var av dansk eller nordisk opphav (de tilhørte den danske nasjon i Paris), noe som ikke har gjort det vanskeligere for norske studerende å bli kjent med deres teorier og lærebygninger, og med kritikken av averroismen. De danske Paris-filosofers viktigste skrifter er utgitt i Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi (Kbh. 1955 -).

1. Om magister-tittelen, se Rashdall 1936 (1895), I, 19 f. Berulfsen 1948, 78 og Bagge 1981^a, 147 f. har drøftet de betydningsmessige problem med meistari-tittelen. Bagge peker med utgangspunkt i Fritzner på vanskene med å skille graduerte magistre og skolemestre (scholarius/skólameistari) som ikke nødvendigvis hadde noen utenlandsk grad. Fritzner oppgir m.a. lærd mann, skolemester, håndtverk-mester som betydningsvarianter for meistari.

2. Sitert etter Johnsen 1952-53, 90.

Men Johnsen går lenger og hevder at også Audfinn "med en til visshet grensende sannsynlighet" hadde studert i Orléans.¹ Det viktigste argumentet Johnsen anfører i denne sammenheng, bygger på opplysningen om at en "dominus Alfinus, canonicus Hamarensis" oppholdt seg i Orléans i 1307. Denne personen, mener Johnsen, må være identisk med Audfinn Sigurdsson, siden den latinske navneformen Alfinus ligger så nær Audfinnus.² Men denne navnelikheten er neppe tilstrekkelig for å regne med at det dreier seg om en og samme person. Vi har ingen andre opplysninger om at Audfinn Sigurdsson var kannik i Hamar før han ble biskop. Det er likevel svært sannsynlig at Audfinn har studert i utlandet, kanskje som broren i Orléans. Han var nemlig flere ganger i utlandet, foruten i 1299 også i 1308³ og som nevnt da han deltok på Viennekonsilet i 1311-12. Disse utenlandsoppholdene kan en eller flere ganger ha vært forbundet med universitetsstudier. Og både Audfinns embetsgjerning og hans brevsamling tyder på samme måte som Arnes om stor lærdom, i språk, teologi og framfor alt i

1. Johnsen op. cit. 95.

2. Johnsen op. cit. 91 f. Slik også Bagge 1981, 145. I RN III nr. 145 er det etter navnet Alfinus i parentes reist spørsmål om Alfinus=Audfinn. Den omtalte kannik fra Hamar finnes dessuten som vitne i et testamente, utstedt i Orléans i 1307. DS II nr. 1557.

3. DN X nr. 10. Brevet står i Barth. mellom et brev fra 1307 og et av 1309, og er i AM henført til 1308. Jfr. RN III nr. 546.

kanonisk rett.¹ Berulfsen gir eksempler på hvordan den kanoniske litteratur både generelt og spesielt kommer til uttrykk i Arnes og Audfinns brev, der er også vist til hjemlig kirkelovgivning.² Hamre påpeker at "den kanoniske tankegangen har satt sitt preg på heile deira embetsverksemd."³

Omkring 1300 ser Orléans ut til i en viss grad å ha erstattet Bologna som et sentrum for rettsstudier, både kanoniske og sivile. Av de viktigste sentra for rettsstudiet i Frankrike - Angers, Toulouse og Orléans - fikk sistnevnte størst betydning for nordiske studerende.⁴ Det var i Orléans bergenskanniken, den senere erkebiskop Pål Bårdsson, etter seks års studier ble doctor utriusque iuris i 1326.⁵ Siden paven på 1200-tallet hadde nedlagt forbud mot sivile rettsstudier i Paris, var det ikke uvanlig at studenter med de lavere artesstudier fra Paris fortsatte og tok de høyere juridiske gradene ved fakul-

1. På grunn av den store lærdhet som kommer til uttrykk i brødrenes brev har flere forskere gjort den slutning at dette bare kan bero på studier i utlandet. Når det gjelder Audfinn, har de særlig knyttet antagelsen om utenlandsstudier til hans hyppige utenlandsopphold. Munch 1859, 602, Daae 1901, 274, Bull NBL, I, 232 og 320, Berulfsen 1948, 77, 95 og 101-04, Johnsen 1952-53, 89.

2. Berulfsen 1948, 95.

3. Hamre 1970 (utrykt ms.), 10. Slik også Bagge 1981, a, 150.

4. Bagge 1981, 11 og 152. Om Orléans, Rashdall 1936 (1895), II, 139-151.

5. DN VII nr. 110.

tetene i Orleáns.¹ Det er derfor sannsynlig at Arne, Audfinn og Pål alle hadde studert både i Paris og i Orleáns.

Det er i denne sammenheng nødvendig å knytte noen kommentarer til det såkalte "biskop Arnes bibliotek". Spørsmålet om hvor denne boksamlingen hørte hjemme, har noe å si for vurderingen av den bakgrunn Arne og Audfinn hadde, og av hvilke kilder til rettskunnskap og forståelsen av andre teoretiske problemstillinger som var tilgjengelige for Arne og hans bror. I 1873 oppdaget Gustav Storm en optegnelse over en boksamling fra 1300-tallet; boklisten ble funnet i bakpermen på en avskrift av Gaufridus de Trano's Summa Gaufridi (UB Uppsala, Codex 564). Etter Storm har forskere regnet med at dette var listen over biskop Arnes bibliotek, og at den dokumenterte Arnes omfattende kunnskaper.² Stefán Karlsson og siden Mattias Tveitane har pekt på at Storms grunnlag for å identifisere boksamlingens eier med biskop Arne av Bergen er usikkert.³ Det er katalogens første setning som har gitt dette

1. Se Rashdall 1936 (1895), II, 143. Jón Halldorsson, kannik ved Trinitatiskirken i Bergen før han ble biskop av Skálholt i 1323, valgte å reise fra Paris til Bologna for å fullføre sin utdanning (Berulfsen 1948, 79f). Han betegnes som den mest lærde av de utenlandske biskoper som kom til Island før reformasjonen (Stefánsson 1973, 202f).

2. Storm 1878, 185; Gödel, 1895-8, 19-55; Daae 1901, 264; Kolsrud 1913, 58-70; Jørgensen 1914-15, 354, note 1; Bull NBL I, 232; Berulfsen 1948, 77 og 93; Johnsen 1952-53, 89 f.; Holm-Olsen 1974, 330.

3. Karlsson 1979, Tveitane 1981.

grunnlaget: "hos libros possidet b Aquila".¹ Tveitane mener det er lite rimelig å tenke seg at "en enkeltstående b midt inne i en latinsk tekst skulle betegne et norsk ord", nemlig biskop. Den rimeligste forklaring finner Tveitane i Karlssons antydning om at "b" kan være en forkortelse for et personnavn, og at "Aquila" er et tilnavn. Problemet er at ingen person med dette tilnavnet er kjent fra denne perioden. Tveitane mener at selv om det er tvilsomt at boklisten kan forbindes med Arne Sigurdsson, må boksamlingens eier ha vært en høytstående geistlig. UB Uppsala fikk kodeksen med boklisten fra Vadstena kloster, som må ha fått deler av boksamlingen fra Munkeliv før brannen i 1455. Det er da en viss mulighet for at biblioteket har vært ved Munkeliv kloster hele tiden selv om det omkring 1300 ikke er abbeder der som har fornavn på "B".

Når Tveitane legger vekt på det urimelige i at bokstaven "b" i en latinsk tekst skulle stå for et norsk ord, må det likevel nevnes at i neste linje brukes ordet malogh for å karakterisere Hugo av Strasburg's Compendium Theologicae Veritatis.² Ordet må være det norrøne máluqr,

1. Storm leste setningen som "hos libros possidet b Aquila (vel Arni)". b så han som forkortelse for biskup og Aquila som latinisering av Arne, som jo nettopp betyr ørn. Kolsrud gjorde oppmerksom på at det i codex ikke står "vel Arni", men "Istum", som første ord i neste setning. (Kolsrud 1913, 60). Paleografiske og filologiske grunner for denne lesningen gis av Tveitane (1981, 106-8).

2. Kolsrud 1913, 58 og 62. Dette var en utbredt og lenge brukt teologisk håndbok, som sikkert har vært i mange norske høygeistliges eie, jfr. Kolsrud 1913, 63.

som betyr "snakkesalig, ordrik".¹ Listens siste del, over norrøne bøker, er også ført på norrønt. Det er derfor ikke helt utenkelig at "b" kan stå for et norrønt ord. Når det gjelder selve navnet, er det pussig at dette ikke er latinisert "Arno" dersom innehaveren var en Arne. Likevel kan det være uttrykk for et ønske hos skriveren om å markere individualitet, f.eks. i forhold til den "dominus Arno episcopus Scalotensis" som listen opplyser har gitt boksamlingens eier et pönitentiarium.²

Tveitane drøfter ikke boksamlingens sammensetning, noe både Storm, Gödel og Kolsrud har gjort. I disse forskeres samtid var noen av de verker boklisten regner opp lite kjent, minst to var helt ukjente (nr. 23-24, se nedenfor), og enkelte verkers betydning var sterkt undervurdert. Noen

1. En lignende bruk av innskutte norrøne ord i latinske brev finnes ofte hos biskop Håkon, jfr. Berulfsen 1948, 328f.

2. Storm (1877-80, 187) mener at det nettopp var dette pönitentiariet biskop Arne av Bergen viste til da han i 1308, i brev til Arne Helgasson av Skålholt, takket for "fagra sending ok soemelega". (DN II nr. 91). Storm betrakter brevet som et argument for å forbinde boklisten med Arne Sigurdsson. Og hva var vel en mer sømmelig gave mellom geistlige embetsbrødre og venner, enn en botsbok som kan ha vært vakkert utsmykket? Tveitane (1981, 108) hevder at giveren av pönitentiariet i boklisten like gjerne kan være en eldre Arne av Skålholt, Arne Torlaks-son, som døde på en reise i Norge i 1298 og ble gravlagt i Munkeliv. - Om "Aquila" kan antydes at siden Arne Sigurds-son studerte i Frankrike, kan det være at hans venner har gitt ham dette navnet, siden det jo var vanlig at studen-ter skrev hyllningsdikt til hverandre og til sine lærere, ofte med pompøse karakteristikk og subtile stilistiske virkemidler. Arnes navn burde gi god anledning til mange ordspill. Jfr. Storms bemerkning om at Arne kan ha hatt et stort forbilde, nemlig den kjente biskop Arn av Salzburg på Karl den Stores tid som i Alquins brev avvekslende kalles Arno og Aquila (Storm 1877-80, 186f).

av disse kan gi argumenter for at Storms identifikasjon likevel er den riktige. Den første anførsel i listen gjelder Summa Gufridi de Trano super titulis decretalium, den selvsamme avskrift boklisten ble funnet i. Boken ble skrevet mellom 1241 og 1243, og fikk stor betydning for kanonistenes fortolkningsarbeid.¹ Goffredus Tranensis var blant dem som anfektet Peters forrang framfor de andre apostlene, og han la vekt på kirkens fellesskap som forvalter av autoritet og eiendommer, selv om han i slike spørsmål kunne uttrykke seg tvetydig.² Det andre verket i boklisten er trolig den Glossa over Raymund av Pennafortes arbeider som ble forfattet av prekebroren Vilhelm av Rennes omkring 1250.³ Raymund av Pennaforte var pavelig kapellan og pønitiarius fra 1230, og fikk da i oppdrag å samle Gregor IX's dekretaler. Under "gramaticales libros" er innført "zosimas". Dette må være en utgave av pave Zosimus' (417-18) brev.⁴ De fleste av hans brev behandlet kirkerettslige emner, og ble tidlig tatt opp i dekretalsamlingene.⁵ I denne boksamlingen har hans brev vært bundet sammen med "en bok om de kirkelige embeter etter romersk skikk" (*librum de officiis ecclesie secundum*

1. Tierney 1968 (1955), 17. Johannes av Paris siterte også gjerne Goffredus, jfr. Tierney 1968 (1955), 162.

2. Tierney 1968 (1955), 89, 119, 140-41.

3. Bull 1912, 140; Kolsrud 1913, 62; jfr. Feine 1964, 287, 290 og 429.

4. Kolsrud 1913, 67.

5. Jfr. CIC xxvii, der Zosimus' brev er tatt med blant kildene til kanonisk rett under Summi Pontifices.

usum Romanum), noe som tilsier at bokeieren klart har sett sammenhengen mellom Zosimus og diskusjonene om kirkelig myndighetsutøvelse. Zosimus hører da også til den nordafrikanske synodaltradisjonen.¹ Zosimus' brev ble referert av Gulielmus Durandus d.y. i det klageskrivet som ble lagt fram for Viennekonsilet i 1311-12, og fikk derfor ny aktualitet.²

Siden biskop Arne var til stede på dette generalkonsilet, måtte han kjenne godt til de verker som ovenfor er nevnt, og det ville ikke være usannsynlig at nettopp han eide disse bøkene. Det ville falle godt sammen med den episkopalistiske orientering vi mener å finne hos Sigurdsønnene.³ I listen finnes også noen andre bøker som er noe

1. Jfr. Feine 1964, 110. Det er i denne sammenheng interessant at den eneste av kirkefedrene som er representert i boksamlingen, er Augustin, med *Enchiridion ad Laurentium*. Også Augustin legger, i pakt med synodaltradisjonen, hovedvekten på kirkens legeme som kilde til myndighet.

2. Tierney 1968 (1955), 191. Jfr. ellers denne avhandlings kap. 1, s. 103f. Storm (1877-80, 190) fant ingen rimelig forklaring på hvem Zosimus kunne være, men sett i sammenheng med de to første bøkene i listen, kan det neppe være tale om noe annet enn de brev som inngikk i den kanoniske retts kilder.

3. Dersom Kolsrud har rett i at UB Uppsala Codex 233 kan være boklistens nr. 12, Lotharius' *De contemptu mundi*, passer det godt at codexets *Hexametra a*, *Compendium breve theologicum*, bygger på *Decretum Gratiani* og *Liber Extra* (Kolsrud 1913, 15). Kolsrud tenker seg forøvrig at siden codex 233 en gang har fått ny innbinding, så har det tidligere vært bundet sammen med Bonaventuras *Lignum vitae*, siden boklisten opplyser at Lotharius og Bonaventura var "in vno volumine". Bonaventuras skrift mener Kolsrud at Arne kan ha fått tak i hos minorittermunkene på Orknøyene, da han som kannik var med på sendeferden til Skottland i 1292 (Kolsrud 1913, 33, jfr. DN XIX nr. 377). Det at biskop Arne faktisk har hatt direkte mulighet til å skaffe seg et skrift av minoritterordenens general, og at

spesielle for en norsk boksamling. Noen av de retorisk-grammatiske verkene viser tilknytning til Orléans-tradisjonen, mens noen av de logisk-grammatiske verkene viser forbindelse med Paris. Fra og med 1250-årene ble hele trivium-undervisningen i Paris omformet i retning av systematiske logiske studier, mens man i Orléans holdt fast på at auctores og studiet av forfatterens virkemidler skulle ha forrang, slik kunne studentenes uttrykksevne øves opp. Først under de grammatiske bøker er oppført "flores gramatice metricos". Hvilken bok dette er, er ikke godt å si,¹ men den kan utvilsomt regnes til den nye retning som vokste fram i Orléans i siste halvdel av 1200-tallet, og som bl. a. gikk ut på å opprette ulike metriske

et Bonaventura-skrift er med i boklisten, svekker i alle fall ikke identifikasjonen av "Aquila" med Arne Sigurdsson.

1. Det er neppe tale om Alexander av Villedieu's Doctrinale eller "et beslektet verk", som Berulfsen sier (1948, 115), da det er spesielt framhevet at boken omhandler metrikken. Det må i tilfelle dreie seg om (en av) Doktrinalens siste deler. En "auctor florum", dvs. Ludolf av Lukau (i Hildesheim, d. 1260), forfatteren av Flores grammaticae, blir sitert av modisten Simon av Dacia i Domus Grammaticae (jfr. Otto 1963, xvii), men Flores grammaticae behandler ikke spesielt metrikken. Termen "flores" kan tyde på at det er tale om en lærebok i hvordan talen utsmykkes ved hjelp av metriske virkemiddel. Jfr. ellers boklistens nr. 7, "flores doctorum", som er en helt annen type bok, nemlig et florilegium med sentenser av kirkens læremestre, denne slags kompendielitteratur var også vanlig på universitetene. Dersom Kolsrud (1913, 65) har rett i at "flores doctorum" kan være den siste delen av Thomas Hibernicus' florilegium, som ofte fikk denne tittelen, og som ble fullført i 1306, kan det tyde på at boklistens eier har hatt forbindelse med Sorbonne, der Thomas Hibernicus var lærer. Kolsrud (loc. cit.) tenker seg at Audfinn, som studerte i Frankrike i disse årene, kan ha skaffet broren boken. Eierne selv satte ikke synderlig pris på verket, det sies i listen at det er "disertum", (øde).

kriterier for å skille mellom prosa og poesi.¹ Listens 15. anførsel er "thobiam metricum glosatum", dvs. Matteus av Vendômes Paraphrasis metrica in Tobiam. Matteus av Vendôme var en av dem som grunnla de poetiske kunster som en særegen gren innenfor retorikken, først og fremst med sin *Ars Versificatoria* (ca.1175). Han forlot Orléans i protest mot den kritikk han der ble utsatt for, og kom til Paris. Hans skrifter må regnes som typisk universitetslitteratur, brukt i retorikk- og grammatikk-undervisningen.² Det samme gjelder listens nr. 23, "de modis significandi parcium oracionis". Dette er ingen alminnelig lærebok i retorikk og talens deler,³ men et av de verker som markerer et brudd med den grammatiske tradisjon fra Priscianus og Donatus og litt av en revolusjon innen logikken i 1200-tallets franske universitetsmiljø.

1. Murphy 1974, 189-193, Klopsch 88 og 123. Om striden mellom Paris og Orléans i disse spørsmål, se Norden 1958 (1915), 725ff. Jeg takker Bjørn Nic. Kvalsvik for litteraturreferanser og diskusjoner i forbindelse med identifiseringen av boklistens Gramaticales libros.

2. Murphy 1974, 162-169. Kolsrud (1913, 66) sier at vi "veit ikkje noko um mannen", noe som nå ikke er riktig.

3. Som norske forskere tidligere har antatt, jfr. Storm 1877-80, 189; Kolsrud 1913, 67; Berulfsen 1948, 115. Men alle grammatisk-logiske avhandlinger som behandler "modi significandi" regnes til en egen språkfilosofisk tradisjon (se Murphy 1974, 138), som sprenger den tradisjonelle grammatikks språkforståelse. Tradisjonen er karakterisert ved grundige studier i Aristoteles, påvirkning fra Averroes og arabisk logikk, og vektlegging på språkbrukens formende virkning for begrepsforståelsen. Deres bestrebelser gikk ut på å finne fram til en universell grammatikk, men deres argumentasjon var med på å fremme nominalismen. Det viktigste sentrum for modismen var Paris. Jfr. Thurot 1964 (1869), 149-485; Pinborg 1967 og 1972; Bursill-Hall 1971; Rosiér 1981 og 1982; Ebbesen 1982. Om utgivelsene av de danske Paris-modisters skrifter, se Ebbesen 1986.

Iflg. boklisten var "glosa super Donatum" bundet sammen med *Modi Significandi*. Dette skriftet om Donatus kan være *Donatus Minor*, den vanlige forkortede lærebokutgave av *Donati Ars Grammatica*, det er likevel mer sannsynlig at det er en modistisk kommentar til Donatus (se nedenfor). Eieren av denne boksamlingen har altså vært fortrolig ikke bare med den tradisjonelle grammatikkundervisning, men også med den seneste utvikling i språkteorien. Boklistens "modi significandi" er trolig enten Martinus av Dacias *De Modi Significandi*, forfattet mellom 1250 og 1270,¹ eller Boethius av Dacias *De Modi Significandi*, skrevet en gang før 1288.² Det kan selvsagt også dreie seg om andre og nå ukjente modistiske skrifter. De to nevnte var imidlertid blant de viktigste, og blant de meget få (kjente) fra denne tiden som hadde tittelen *De Modi Significandi*.³ Det eneste manuskript som nå finnes (av i alt 26) i Skandinavia av Martinus' *Modi Significandi*, er i UB Uppsala (codex 672). Denne avskriften kom fra Vadstena kloster. Dette er

1. Jfr. Roos 1952. Disposisjonen i Martinus' *De Modi Significandi* var oversiktlig og gjorde boken velegnet for undervisningsbruk.

2. Roos 1961, xxxviii.

3. De andre virker mer usannsynlige: Albertus' *Questiones de modis significandi* (ca. 1285, finnes bare i trykt utgave fra ca. 1500); Siger de Courtrays *Summa modorum significandi* (ca. 1300/1310, finnes bare i en avskrift, Paris); Thomas av Erfurts *Novi modi significandi* (ca. 1300/1310, mange håndskrifter finnes, men de fleste i Praha og i Tyskland), Vincentius Hermitas *Compendium modorum significandi* (kommentar til Thomas av Erfurt, finnes nå bare i en avskrift i Laon), en anonym kommentar til Thomas av Erfurt og en elementær traktat av spansk opprinnelse (begge fra fjortende århundre, begge finnes nå bare i ett eksemplar). Jfr. Pinborg 1967, 309-327.

også den eneste eksisterende codex hvor en anonym Donatus-kommentar er bundet sammen med Martinus' *De Modi Significandi*.¹ Kommentaren er til *Cum humana natura*, altså ikke til *Ars Grammatica*, men den inneholder mange referanser til et nå tapt verk av Simon av Dacia, nemlig *Glosa super Donatum*.² Dette er nettopp den tittel boklisten gjengir. Uppsala-codexen er sannsynligvis fra 1400-tallet, og den er mellom de 15 eksisterende som ikke navngir forfatteren av *De Modi Significandi*. Også i boklisten er forfatteren anonym.

Det ville være for dristig i denne sammenheng å fremme den hypotese at den ene eller begge av de sammenbundne bøker kan ha blitt kopiert enten i Munkeliv eller i Vadstena, og at boklistens bind kan ha gitt foreleggene.³ Det er jo også en mulighet at boksamlingen har inneholdt Simon av Dacias nå tapte verk, og at det er blitt brukt til referanser for Uppsala-codexens håndskrift. I alle fall har dette vært sjeldne bøker å finne i norsk eie ved begynnelsen av 1300-tallet. Eierne må på et tidspunkt ha hatt nær kontakt med opphavsmiljøet i Paris, og han må ha sett en viss nytte i denne typen språkfilosofisk spekulasjon.

1. Roos 1961, xv; Pinborg 1967, 86 note 51, 95 note 2, 313. Uppsala-codexens navn på Donatus-kommentaren er "*Circa initium commentii Donati*" (Roos 1961, xv).

2. Roos 1961, xv; Otto 1963, xxii; Pinborg 1967, 95 note 2. Ett lengre avsnitt er nesten identisk med et avsnitt i Simon av Dacias *Domus Grammaticae* (Otto 1963, xxii).

3. Jfr. ellers Roos' stemma (1961, xxvi).

Tre av bøkene er da også om logiske problem (nr. 25-27). Det er vanskelig å si noe om hvilke verker dette er. Ett av dem behandler logiske feilslutninger ("fallatie logicales", nr. 25). Dette kan være et modistisk eller muligens et terministisk¹ verk om tillatelige og utillatelige sofismer, eller også (utdrag av) Peter Hispanis' *Summulae*, eller en eldre kommentar til Aristoteles' *De Interpretatione*, f.eks. av Boethius (ca. 480-524) eller Abelard. Uansett hørte spørsmålet om feilslutninger til universitetenes mest avanserte diskusjoner, det angikk også bruken av de hellige skrifter og juridisk litteratur², dette var da også bakgrunnen for pave Johannes XXI's bulle til erkebiskopen av Paris, Étienne Tempier, om at denne i 1277 skulle få undersøkt om undervisningen i Paris var i samsvar med kirkens lære.³ Listens nr. 26, "opera

1. Terministene representerer en tidligere utvikling av logikken enn modistene, og kan m.a. knyttes til Oxford. De drev særlig med begrepsanalyser innenfor grammatikkens rammer, modistene arbeidet derimot med logiske system som var mer i samsvar med aristotelisk logikk. Mens terministene var opptatt av de logiske problem som følger av at termer og begrep refererer til foranderlige gjenstander, var modistene mest opptatt av begrepenes uforanderlige mening i ulike kontekster. Paris-modistene synes å avvise den terministiske tradisjon (Ebbesen 1981, 43-45). Det er derfor mest sannsynlig at boklistens *fallatie logicales*, liksom skriftet om *Modi Significandi*, kommer fra Paris.

2. Se de Rijk 1962 kap. 15.

3. Peter Hispanis, som underviste i logikk ved Paris-universitetet før 1245, tok navnet Johannes XXI da han ble pave i 1277. Han døde ved en ulykke samme år (Mullally 1964, 3f.) Gilson (1948, 555) sier: "Il est (...) remarquable que, dans l'oeuvre de Pierre d'Espagne lui-même, le caractère principalement dialectique de la logique n'ait aucunement eu pour conséquence un probabilisme ni un scepticisme quelconques".

super veteram logicam", (forskjellige) bøker "om den gamle logikk", er ventelig kommentarer til den eldre logiske tradisjonen ut fra "den nye logikk" (logica modernorum).¹ Eieren hadde i hvert fall kjennskap til oppgjøret med tradisjonell logikk på 1100- og 1200-tallet.

Det er grunn til å understreke at boklistens "grammaticales libros" kan oppvise en vid og for samtiden moderne oppfatning av grammatikken som generell språkfilosofi. Grammatikken inkluderer her historie, retorikk, poetikk, logikk, kirkerett, astronomi - vel å merke som spesialiserte disipliner innenfor et samlende fag, og ikke bare som materialsamling for spekulative analyser. Omkring 1300 strevde man ved universitetene med å finne grammatikkens plass i vitenskapssystemet, og med å klassifisere de ulike grammatiske disipliner og tilskrive dem egenverdi og særlige metodiske regler. Boklistens grammatiske bøker gjenspeiler denne situasjonen. Det er kanskje ikke så oppsiktsvekkende å finne poetikk-læreren Mattheus av Vendôme representert, men når også Orléans-universitetets metrikk-diskusjoner finnes representert med et verk, gir det et hint om at biblioteket likevel kan ha vært biskop Arnes. For det første må eieren av disse bøkene helst ha studert i Orléans mot slutten av 1200-tallet, noe Arne gjorde, han har trolig først gjennomgått trivium ved Paris, som Arne sannsynligvis gjorde, og han kan også

1. Det kan muligens være tale om Martinus av Dacias Quaestiones, også kalt Logica Vetus. Jfr. Roos 1961, xxxv-xxxviii. Se ellers de Rijk 1962 og Bursill-Hall 1971 om den gamle og den nye logikk.

etter studietiden ha hatt forbindelse med parisiske universitetsmiljø, noe Arne hadde mulighet til.

At de bergenske biskoper i første halvdel av fjortende århundre viser at de har kunnskap om og utnytter lignende virkemidler som de som var kjent i kontinentale lærdomsmiljø, er noe Berulfsen gjentatte ganger understreker.¹ De spesielle logiske skriftene er også interessante i denne sammenhengen, kanskje særlig det modistiske skriftet. Boethius av Dacia var blant dem som ble bannsatt av erkebiskopen av Paris i 1277, erkebiskopen fikk siden medhold av paven.² Dette hadde sammenheng med at Boethius' dialektikk og nominalistiske språkfilosofi undergravde pavens autoritet i forhold til de rådende universelle definisjoner av sentrale begrep. Den modistiske språkforståelse var mellom forutsetningene for den videre utvikling av argumentasjonen mot pavestolen (jfr. f. eks. Durandus' *Tractatus de modo generalis...*).³ Det er slett

1. Berulfsen 1948, kap. "Geistlighetens lesning", "Stilistiske virkemidler", m.v.

2. Noe som gjør det mest sannsynlig at boklistens "de modi significandi" er Martinus av Dacias verk med dette navn. Martinus var kansler for Erik VI Menved i dennes første to regjeringsår, og spilte en viktig rolle i striden mellom Erik Menved og erkebiskopen av Lund, en nordisk parallell til striden mellom Bonifacius VIII og kongene Edvard I av England og Filip IV av Frankrike. Martinus var kannik både i Lund (1289), Roskilde (1290), Schleswig (1299), Paris (1302), i Paris var han theologus ved katedralskolen. Han reiste i 1302 til Roma for å be paven løse den danske konge av bannet, og døde på tilbakeveien i 1304. Han var da trolig meget gammel. Se Roos 1952, 47-65.

3. Kneepkens 1978 diskuterer sammenhengen mellom språkfilosofisk og politisk refleksjon hos Magister Guido, en tidlig terminist, og tar særlig opp regimen og auctoritas.

ikke urimelig at nettopp biskop Arne var eier av en modistisk avhandling og verker om logikk som lå nært opp til modistisk språkfilosofi. Han hadde hatt mulighet til å skaffe seg slike verker der de var kommet til og ble aktivt brukt, han kjente til de stridighetene disse miljøene var engasjert i, og han hadde forutsetninger for å lese og utnytte denne typen litteratur.

V. Gödel har argumentert for at den lovboken som er nevnt mellom de norrøne bøkene i listen, er identisk med Codex Bibl. Univ. Lundensis hist. litt. 12 fol. (nå Cod. Lund. 15).¹ En slik identifikasjon er forbundet med paleografiske og filologiske problemer dersom boklisten stammer fra tiden før biskop Arnes død, da en stor del av tekstene i codex er av senere dato.² Her skal vi bare nevne at dersom den lundensiske lovsamling stammer fra Bergen og en del av tekstene tilhørte Arne, kan Audfinn ha sørget for at lovsamlingen ble komplettert. Her var samlet nesten alle de lover, statutter og privilegier som bergensbiskopen måtte ha for hånden.

Biblioteket består av til sammen 36 bind eller titler fordelt i tre avdelinger - teologiske, grammatiske og norrøne bøker.³ Hva vi ovenfor har anført om boksamlingens

1. Gödel 1895-8, 27-32.

2. Liste over innholdet hos Storm 1885, 698-700. Stud. philol. Olav Nedrebø, som arbeider med en hovedoppgave om Cod. Lund. 15, har gjort meg oppmerksom på problemer forbundet med Gödels identifikasjon.

3. Liste over boksamlingen hos Kolsrud 1913, 60 og Berulfsen 1948, 91 f. (Kolsrud kommer til 37 titler p.g.a. feil nummerering, han mangler nr. 33).

sammensetning synes å styrke antagelsen om at den hadde tilknytning til Bergen bispestol, og peker mot at biskop Arne virkelig var den opprinnelige eieren som er nevnt først i boklisten. Det er i alle fall vanskelig å tenke seg andre miljø i Norge på denne tiden med lignende sammenfallende omstendigheter for tilkomsten av en slik boksamling.¹ Den er både omfattende og spesiell. Det spesielle med den er først og fremst de verkene som svarer så godt til Sigurdssønnenes bakgrunn, orientering og virkefelt. Vi kan kanskje særlig hos Audfinn se et høyt refleksjonsnivå og påvirkning fra lærdomsmiljø hvor slike verker spilte en viktig rolle. Boklistens sammensetning passer med Sigurdssønnenes utdanning fra Paris og Orléans, deres øvrige bakgrunn og deres kirkepolitiske orientering.² Audfinns spesielle posisjon i bispekollegiet (se nedenfor s.155-59) skulle også tilsi at nettopp bispestolen i Bergen var det stedet der en slik boksamling mest naturlig hørte hjemme.

Boksamlingen kan relativt tidlig ha blitt splittet opp, noe som gjør det sannsynlig at bare deler av den kan

1. Jfr. Johnsen 1908, 83-85 om samtidige boksamlinger.

2. I det kildematerialet vi har om Sigurdssønnene, er det få eller ingen referanser til romersk eller norsk verdslig rett. "Det er difor den kanonistiske lærdom som gjev kjeldeheimel for å karakteriera dei to brørne som 'juridisk skolerte'" (Hamre 1970, utrykt ms., 13). Dette samsvarer godt med boklistens sammensetning. Kanskje kan denne omstendighet også være et moment som peker mot at Gödel har rett i påstanden om at Cod. Lund. 15 er det samme som lovbooken omtalt i boklisten, siden dette kodeks av verdslige lovtekster særlig tar med de som gjelder Bergen by, handel og skatter.

ha kommet til Munkeliv. Som Kolsrud sier må de ulike tekstene ha vandret ulike veier, "for elles vilde vi visseleg havt heile biblioteket, ettersom Vadstena-boksamlinga enno fins samla".¹ Biskop Håkon har sannsynligvis sørget for at forgjengernes bibliotek er blitt redusert. Pavens klageskriv av 1337 sier at Håkon fikk fjernet bøker og inventar fra lokale kirker, og det er underforstått at det som var fjernet også var solgt.² Håkon har da trolig solgt av de bøkene som hørte til i biskopens bibliotek. Til tross for sin lærdom ser det da heller ikke ut til at han delte sine forgjengeres interesse for de store prinsipielle spørsmål i kirken. Bøker har nok forsvunnet fra bispegården også under biskop Torstein. Trolig har de vanskelige økonomiske vilkår som fulgte av pavens økte krav medført at bøker fra det som sannsynligvis opprinnelig var Arnes bibliotek, ble solgt.

Biskop Håkon tituleres "meistari" i Gottskalks Annaler 1330 (kioren til byskups i Biorgvin meistari Hakon). Den viktigste grunnen til at verken Arne eller Håkon kalles magister i diplomene, må være at bispetittelen gjorde magistertittelen overflødig.³ Alt Keyser og Munch (se

1. Kolsrud 1913, 34.

2. Arch. Vat., Reg. Vat. 125, f 347 r v, ep. Cxlvij. Kopi NHKI. Denne delen av brevet er ikke tatt med i det fragmentet som er trykt i DN VII nr. 142.

3. Johnsen 1952-53, 97, slik også Helle 1982, 632. Kolsrud mente som Keyser og Munch at meistari brukt om Håkon nok betyr magister. Daae betvilte dette, fordi Håkon ikke omtales som magister i diplomene, og Berulfsen har pekt på

foregående note) påpekte den språkkyndighet Håkon viste både i de norrøne og de latinske brevene. Berulfsen viser i sin språklige og stilistiske undersøkelse av Håkons norrøne brev hvordan latinkyndigheten gir seg uttrykk ikke bare ved at han flere ganger opptar sitater fra bibelen eller andre kilder eller f.eks. benytter seg av latinske heksameter, men også ved at han bruker enkeltstående latinske ord med latinsk bøyning "når han fant at dette dekket best den mening han skulde ha uttrykt, eller når det norrøne ordfang ikke strakk til." Berulfsens konklusjon er at både syntaks og ordforråd bærer preg av fremmede forbilder, av utenlandsk påvirkning. Ved siden av lånord fra angelsaksisk og nedertysk er det en rekke franske ord i Håkons brev som ellers ikke er belagt i gammelnorsk litteratur.¹ Dette siste momentet styrker den antakelsen flere forskere har framsatt om at også Håkon har fått sin universitetsutdannelse i Frankrike. Magister-tittelen forutsatte i første del av 1300-tallet helst studier i Paris eller Orleáns.²

Biskop Torstein blir som biskop Håkon kalt "meistari" i de islandske annaler, og Torstein Kumpe Eiriksson kalles magister i pavelig materiale (se ovenfor). I likhet med

den muligheten at meistari-tituleringen av Håkon kanskje er yrkesmessig og ikke akademisk (Keyser 1858, 238; Munch 1862, 114; Kolsrud, DN XVII B, 223; Daae 1901, 285 f.; Berulfsen 1948, 79).

1. Berulfsen 1933, 16, 21 og 62 f.

2. Jørgensen 1914-15, 351 note 2, Johnsen 1952-53, 97. Se også oversikt hos Bagge 1981a, 145-47.

Keyser og Munch har senere forskere oppfattet dette som at Torstein har vært magister og fått sin utdanning utenlands.¹ Torstein Eiriksson oppholdt seg, som vi har sett, ved kurien i 1336, 1340 og 1342, og har nok fått sin utdanning i disse årene. Han har likevel ikke oppholdt seg sammenhengende ved kurien fra 1336 til 1342. Av et brev fra 1337 ser vi at han fungerte som kannik i Nidaros da erkebiskop Pål og kong Magnus, i nærvær av hele rikets råd på Akershus, laget avtalen om hvordan kristenrettsakene i Nidaros skulle pådømmes.² Som Pål Bårdssons frende ville det være naturlig om Torstein Eiriksson studerte i Orleáns, hvor Pål jo tok sin dobbelte doktorgrad. Det siste kan likevel ikke bli annet enn en gjetning.

Om Gisbrekt Erlendsson vet vi sikkert at han studerte i Orleáns eller Paris. Mens han var klerk under biskop Håkon i 1341, utstedte nemlig biskopen et reisepass for ham. Her heter det at han "causa studii Aurelianis vel Parisiis est iturus".³ Gisbrekt var en av domkapitlets to representanter på provinsialkonsilet i 1345, og var med på protesten mot pavens skattlegging av geistlige.⁴

De bergenske kirkehøvdinger fra første del av 1300-tallet var alle høyt utdannet, fem av seks hadde ganske sikkert universitetsstudier bak seg før de ble biskoper.

1. Keyser 1858, 282, Munch 1862, 335, Johnsen 1952-53, 97 og Bagge 1981a, 147.

2. DN II nr. 222.

3. DN I nr. 273.

4. DN IV nr. 293.

Det ser ut til at den bergenske bispestol har vært særlig knyttet til lærdomssentra i Frankrike, noe som styrker vår formodning om at biskopene var orientert om utviklingen ved pavestolen og ved universitetene i Frankrike, både når det gjaldt teoriutvikling om organisering og myndighetsforhold og når det gjaldt pragmatisk kirkepolitikk.

Biskop Narves embetstid (1278-1304) markerer begynnelsen på en epoke som, med et visst forbehold for 1280-årene, representerer organisatorisk oppbygging og sentralisering av myndighet i den norske kirken. Denne epoken varte like til svartedauden. Narve var biskop like lenge som de to Sigurdsønnene til sammen. Det er all grunn til å regne med at grunnlaget for den kirkeorganisasjonen vi har mulighet til å rekonstruere i deres embetstid, ble lagt under biskop Narve. Vi skal derfor kort gå inn på forhold som gjelder de siste to tiår før 1300, og som kaster lys over både Narves embetsgjerning og den kirkeorganisasjonen biskop Arne overtok i 1305.

I begynnelsen av biskop Narves styringstid var den norske kirke på høyden av sin makt vis à vis verdslig styre. Kirken møtte krass motstand fra verdslige stormenn, og det kom til sterke konflikter i begynnelsen av 1280-årene.¹ Det ser ut til at Narve kunne forene en fast kirkepolitisk linje med et smidig samarbeid med konge og stormenn i verdslig-politiske spørsmål. Narve deltok på

1. Perspektiver på striden, se Stefánsson 1973, 106 ff.

provinsialkonsilet i 1280, der biskopene samlet seg til kamp for kirkens retter mot stormennenes antikirkelige politikk. Det ser ikke ut til at han trakk seg unna i den følgende striden. I 1280 eller 1281 kunngjorde han erkebiskop Jons bannlysing over baronene Andres Plytt og den mektige Bjarne Erlingsson.¹ Da Anders Plytt døde i 1281, lot ikke Narve Kristkirkens klokker ringe for liket. Derfor ble tårnet i kirken brutt opp av selveste kansleren, Bjarne Lodinsson. I 1289 reiste Narve søksmål mot den islandske høvdingen Ravn Oddsson, som hadde vært aktiv ved fordrivelsen av erkebiskop Jon.²

Samtidig som Narve ser ut til å ha stått solidarisk med de andre biskopene i 1280-årene, ser vi at han nøt tillit både hos kongen og i regjeringkretser. Helle skriver at Narves "faktiske forbindelser med konge og råd gjør det naturlig å regne ham til rådet fra midten av 1280-årene, kanskje like fra 1283".³ I 1285 var Narve fredsforhandler i Sverige og Danmark sammen med den samme Bjarne Erlingsson han få år tidligere hadde bannsatt.⁴ I 1289 fulgte han kongen på leidangen til Danmark,⁵ og i 1290 ble han sendt til Skottland med den unge kongsdatt-

1. DN XVII nr. 880 og III nr. 30.

2. Árna saga biskups, 168, 776.

3. Helle 1982, 589.

4. DN V nr. 14.

5. Bisk. sögur I, 780.

eren Margrete.¹ Forholdet til kongen ser ut til å ha vært godt. Da kong Eirik døde i 1299, omtalte han Narve som sin gode venn, og han fikk full eiendomsrett til gården Toska som han tidligere hadde hatt i veitsle.²

Omstendighetene rundt erkebispevalget i 1284-1285 utgjør noe av et mysterium i biskop Narves karriere. Narve ble i 1284 postulert av domkapitlet i Nidaros som Jon Raudes ettermann. Avgjørelsen var enstemmig og kanonisk.³ Likevel nølte pavestolen med å godkjenne postulasjonen, og etter at den hadde latt tre ordensgeistlige i Norge undersøke avgjørelsen, ble den kassert.⁴ Formelt sett var dette ikke problematisk, siden en postulering til forskjell fra et valg ikke ga rett til embetet.⁵ Til tross for at tre kardinaler hadde funnet postulasjonen i samsvar med kanonisk framgangsmåte,⁶ fant ikke undersøkelseskommissjonen Narve skikket til embetet.

Kasseringen av Narve har vært sett i sammenheng med striden mellom kirke og verdslige stormenn og Narves personlige egenskaper. "Narve var ikke en tilstrekkelig

1. DN VI nr. 100.

2. DN III nr. 61. Om Narves forhold til kongedømmet, se forøvrig Helle 1972, 588 f.

3. DN XVII nr. 877.

4. DN VIII nr. 14a, jfr. Joys 1948, 249-53. De tre medlemmene av kommisjonen var abbeden for St. Mariaklosteret på Tautra, prioren for dominikanerne i Nidaros og gardianen for fransiskanerbrødrene i Bergen.

5. Jfr. Gallén, Biskop, KLN 1 sp. 613.

6. DN VIII nr. 13.

garanti for framtidens kirkepolitikk fra et kirkelig synspunkt", han var en svak og under omstendighetene helt uskikket mann, skriver Joys.¹ Bull framholder at Narve stod kongen og stormennene for nær til å kunne ventes å bli en kraftig forsvarer for kirkelige interesser, og at valget av Narve trolig var resultat av stormennenes innblanding.² Vurderingene av Narves person har støttet seg til en bemerkning i biskop Arnes saga om at Narve "ikke syntes å være mannen til å sitte i et så opphøyet sete".³ Biskop Narves kongstjeneste i 1280-årene, mens forholdet mellom kirke og stormenn fortsatt var spent, trenger ikke tyde på svakhet og innrømmelser overfor antikirkelig stormannspolitik. Snarere vitner dette om politisk strategi og klokskap. Bergen var hovedstad i riket på denne tiden, og på Holmen møttes biskopsmenn og kongsmenn daglig. Som en av de fremste høvdinger i riket styrket Narve helst sin posisjon i bispedømmet ved å delta i kongelig rådsarbeid.

Det er mulig å tenke seg andre forklaringer på at Narve ble kassert enn at han skulle stå i for nær forbindelse med konge og stormenn, eller at han var for ettergivende. Det er vel så sannsynlig at kasseringen var en følge av indre kirkelige motsetninger. Den tidlige oppfatning av forholdene omkring Narves postulasjon og

1. Joys 1948, 251 f.

2. Bull NBL X, 1 f. Jfr. Keyser 1858, II, 151, slik også Helle 1972, 588 og 1982, 601.

3. Sitert etter Joys 1948, 252. Se også Bull NBL X, 1 f.

kassering bygger på den forutsetning at pavestolen var interessert i en oppfølging av Jon Raudes kirkepolitiske linje, med en sterk og selvstendig ledelse i kirkeprovin- sen. Dette er neppe en dekkende beskrivelse av pavens politikk i disse årene, da pavestolen treffer tiltak for å begrense biskopenes og domkapitlenes innflytelse og myndighet. Disse spørsmålene ble nettopp tematisert i 1280- og 1290-årene. Det kan godt være at både paven, undersøkelseskommisjonen og fraksjoner av geistlige i den norske kirkeprovinsen ut fra beslektede motiv har villet unngå en erkebiskop som hadde et godt forhold til verd- slige stormenn og samtidig innrømmet domkapitlene vidt- gående myndighet. Pavestolen søkte, ofte i samarbeid med kongemakten, i disse årene å vinne økt innflytelse i kirkeprovinsene. De ordensgeistlige i undersøkelseskommi- sjonen har neppe vært interessert i å få en erkebiskop som kunne forventes å gi domkapitlene for stor makt. Stridig- hetene om det bergenske domkapitels tiltak mot dominikan- erne (se nedenfor) kan ha utspilt seg i tiden før postula- sjonen, og har da tydelig demonstrert Narves forhold til domkapitlet. At biskop Jørund av Hamar ble valgt til erkebiskop i stedet for Narve,¹ og kom til å stå for en hard linje overfor domkapitlet, svekker ikke antagelsen om at kasseringen av Narve har sammenheng med hans forhold til domkapitlet. Det samlede domkapitel i Nidaros valgte nemlig kanniken Eindride Arnesson, og sendte tre kanniker

1. DN VIII nr. 14a.

til paven for å få bekreftelse. Eindride samtykte ikke i valget, og de tre kanniker foreslo da ifølge den fullmakt de hadde, at paven skulle innsette Jørund som erkebiskop. Denne omstendelige prosessen viser at enten foretrakk visse fraksjoner i kirken Jørunds kirkepolitiske profil, eller også kan han først etter å ha blitt valgt markert en slik profil. Det siste er nok mest sannsynlig, at Jørund tilpasset seg pavestolens politikk.

I det følgende tiåret ble kirkeledernes krefter til dels brukt til intern kamp om posisjoner. Stavangerbiskopen og selveste erkebiskopen angrep sine respektive domkapitlers rettigheter og prøvde å begrense deres maktstilling. I denne striden var det Narve som sammen med to bergenske kanniker ble oppnevnt som pavelig domsmann. Deres dom gikk mot erkebiskopen og stadfestet domkapitlets rettigheter (s.309ff).

Ikke noe tyder på at biskop Narve forsøkte å svekke eller bestride det bergenske domkapitels posisjon, selv om domkapitlet ser ut til å ha vært svært selvrådig og sterkt. Ved en anledning vet vi det fattet vedtak mot biskopens vilje. På en hemmelig synode hadde kannikene bestemt at ingen i bispedømmet som hadde kirkegods, skulle gi husly, kost eller almisser til dominikanerne. Prester som viste dem vennskap, skulle miste embetene sine.¹ Som tidligere dominikanerbror forsøkte Narve å megle. Han makte til fred mellom partene. Biskopen motsatte seg de

1. DN II nr. 28 (1280-98).

kraftige midlene domkapitlet tok i bruk for å stoppe dominikanernes arbeid.

En forklaring på disse hendelsene kan være at domkapitlet i Bergen var så sterkt at det fullstendig dominerte biskopen og gav ham liten mulighet til å markere myndighet mot kapitlets vilje dersom han ønsket dette. Vi finner det likevel mer naturlig å se Narves forhold til sitt domkapitel i forbindelse med hans utdanning og arbeid som dominikaner. Hos dominikanerne var nemlig korporasjonslæren og brødrufellesskapet selve fundamentet for ordenens organisering. På hvert nivå i organisasjonen fikk de overordnede sin autoritet gjennom valg. I ordenens grunnenhet, konventet, ble prioren valgt av brødrene i kapitlet. Ordenens høyeste organ, generalkapitlet møttes hvert år. Dominikanernes generalkapitel skilte seg ut fra tilsvarende organ i andre ordener ved sin representative karakter. Også på øverste plan var styret klart konstitusjonelt. I forhold til generalmesteren, var generalkapitlet suverent. Generalmesteren var bundet av kapitlets statutter og måtte avlegge regnskap for kapitlet, som hadde rett til å korrigere og til og med avsette ham.¹ Det mønsteret Narve hadde for ledelse og organisering hadde han fra sin dominikanerbakgrunn, og det er grunn til å regne med at dette har hatt betydning for den ubestridte stilling domkapitlet fikk i hans embetstid.

1. Lawrence 1984, 206.

Ved bispestolen i Bergen ser det ut til at biskoppelig kongstjeneste og oppbygging av en sterk bispemakt har kunnet foregå samtidig. De første vitnemål vi har om Arne Sigurdsson, er fra hans deltakelse på sendeferden til parlamentet i Berwick i 1292.¹ Som biskop (1305-14) stod han i nær kontakt med de kongelige rådgiverne i Bergen, og Helle regner Arne som en av de mer stasjonære rådgiverne i Bergen i kong Håkons styringstid. Ved ett tilfelle betegnes han direkte som consiliarius.² Vi har framholdt at Kopiboken under biskop Arne ikke avspeiler noen bredde i politisk engasjement (s. 40). Først og fremst var Arne opptatt av å styre sitt bispedømme.

Da Arne ble biskop i 1305 hadde han alt vært kannik i minst 13 år. Han hadde flere utenlandsopphold bak seg og kjente ulike miljø, fra Filip IV's franske hoff til universitetsmiljø og utenlandske kirkelige miljø. Arne hadde i det minste en gang hatt foretrede for den franske konge, da han hadde med en jaktfalk. Vi vet ikke om dette var en gave fra Arne selv, fra den norske kongen eller fra erkebiskopen, eller om kong Filip hadde bestilt jaktfalken fra Norge. I alle fall fikk Arne penger som takk (jfr. ovenfor). Arne studerte i Frankrike i en periode da striden om kongens skattlegging av geistligheten fikk minnelige løsninger, og forholdet mellom kong Filip IV og

1. DN XIX s. 361.

2. DN XIX nr. 465 (1308). Om forholdet til konge og kongsråd, se Helle 1972, 589 f.

pave Bonifacius VIII var forholdsvis rolig.¹ Likevel var disse årene preget av misnøye med pavelig vanstyre og klagemål om pavelig heresi. En geistlig som oppholdt seg ved studiesentrene i Frankrike i disse årene, måtte få god kjennskap både til de økonomiske krav som ble reist, og til de mer teoretiske begrunnelser kirken gav for sin stillingtagen. Arne var også gammel nok til å ha 1280-årenes kirkestrid fra Norge friskt i minne. Alt i alt kan det sies at han hadde den erfaring, de kunnskaper og den myndighet som skulle til for å innta en høvdings plass i disse konfliktfylte tider. Og som en høvding verget Arne sitt bispedømme og dets retter. Han krevde intern disiplin og full suverenitet når det gjaldt styring i bispedømmet.

Forholdet mellom den mektige og rettslærde biskop Arne og erkebiskop Eiliv var preget av to store konflikter, tilsettingen av Lodin fra Nidaros bispedømme som biskop på Færøyene og erkebiskopens krav om det såkalte subsidium pallium (se s. 40). I det første tilfellet ville Arne stadfeste sedvane, for på den måten å sikre biskop og domkapitel i Bergen innflytelse over bispestolen på Færøyane (s.3|5f). Motstanden mot palliehjelpen var både et økonomisk og rettslig spørsmål. Biskop Arne ville hindre ekstern kirkelig skattlegging av sitt bispedømme, og dessuten betvilte han legaliteten i erkebiskopens krav. Biskop Arne etterlyste derfor gang på gang de pavelige

1. Strayer 1980, 259.

privilegiene erkebiskopen hevdet å ha. Arnes mottiltak var i begge tilfeller å benytte apellretten.

Arne er blitt karakterisert med kraftige ordelag som "Stridbarhed", "Stivsind" og "haardnakket Paastaaenhed paa sin Stols Bedste".¹ Lars Hamre har reist spørsmålet om ikke noen av de prosessene som har gitt grunnlag for slike karakteristikk, kan ha hatt som formål ikke bare å få rett, men også å få fastlagt hva som var rett.² Vi har vist at inntaket av brev i Kopiboken i Arnes tid er styrt av en rettslig interesse. Nettopp Arnes juridiske utdanning og orientering er nøkkelen til å forstå hans embetsgjerning, både internt i bispedømmet og i forhold til overordnede. Hamre karakteriserer da også biskop Arnes virksomhet slik: Han ville "få tilhøva i diocesen i samsvar med dei allmennkyrkjelege føresegnene".³

Audfinn hadde på mange måter samme bakgrunn som Arne da han ble biskop (1314-30). Han hadde flere utenlandsopphold bak seg. I 1299 hadde han tydeligvis vært ved det franske hoff (se ovenfor), i 1308 skulle han utføre ærender for Arne ved kurien⁴ og i 1311-12 var han i Vienne på vegne av kannikene i Bergen. Sannsynligvis hadde han vært gjennom

1. Keyser 1858, II, 133 og 171, jfr. Munch 1859, IV:2, 600-2.

2. Hamre 1970 (utrykt ms.), 13.

3. Hamre 1970 (utrykt ms.), 17.

4. DN X nr. 10.

de samme teologiske og juridiske studier i Orleáns som broren.

Både i styringen av eget bispedømme, ved deltakelse på provinsialkonsil og i forhold til pavedømme og verdslige makthavere er hans bestrebelser på å befeste og styrke bispemakten tydelig. I Audfinns embetstid økte pavestolens økonomiske krav til bispedømmet (s. 41). Utstedelsen av privilegier og dispensasjoner fra allmennkirkelige rettsregler, som ble så vanlig under Avignon-pavene, fikk også konsekvenser for utøvelsen av biskoppelig myndighet i Bergen. I et brev til biskop Salomon i Oslo i 1326 rettet Audfinn sterk kritikk mot de privilegier paven hadde gitt til den kongelige kapellgeistlighet. Dersom kongens klerker skulle få fare fram som de ville, ble det lite å gjøre for biskopene i Norge, mente Audfinn. Han fortsatte i krasse ordelag: Det kunne ikke være Guds vilje at paven gav dem så sterke privilegier mot allmennkirkelige rettsregler (ius commune) at selve livsnerven i den kirkelige disiplinen ble brutt.¹ Audfinn har altså sett pavens politikk som en trussel mot ikke bare sin egen myndighetsutøvelse, men generelt mot bispemakten i Norge. Og disse synspunktene holdt han ikke for seg selv, men delte dem med en embetsbror. Audfinns påpeking av at pavens tiltak ikke var i samsvar med Guds vilje må kunne karakteriseres som meget vidtgående. Den ligger nær opp

1. "Man þat oc æi guð uilia. at pawenn gefe ðeim so stærk priuilegia contra ius commune. vt nervus rumpatur eccles- iastice discipline." DN IX nr. 98. Oversettelse etter Hamre 1970 (uttrykt ms.), 12.

til en anklage om heresi, og kan minne om anklager som før hadde vært framført mot Bonifacius VIII. En slik kraftsats kunne ikke komme fra en biskop som godtok pavens fulle myndighet i kirken. Hamre har sett denne ytringen som et tidlig eksempel på en episkopal reaksjon mot noen av de tendensene som gjorde seg gjeldende i kirken under Avignon-pavedømmet.¹ Brevet viser også til overmål at Audfinn hadde en intim kjennskap til dekretalene. Han var i Rugsund i Nordfjord da Oslobiskopens brev² nådde ham, og hadde ventelig ikke tilgang til den kanoniske litteratur der. Likevel kunne han komme med sitater på latin og referanser til verkene de var hentet fra, selv om han unnskyldte seg med at svaret skulle vært grundigere.³ Dette er nok også grunnen til at biskop Audfinns embetsbror i Oslo gjerne ville rådføre seg med ham: Audfinn hadde en usedvanlig god innsikt i den kanoniske rett og dens tolkningsmuligheter.⁴ Disse kunnskapene var med på å gi ham en viktig posisjon i bispekollegiet. Det har nok

1. Hamre 1970 (utrykt ms.), 12.

2. DN IX nr. 97.

3. Han refererte Liber Extra, Decretum Gratiani; Vilhelm av Sabinas statutter; Bonifacius VIII's dekretaler og Clemens V's privilegier om de kongelige kapeller av 1308. Jfr. ellers Berulfsen 1948, 101-103.

4. Jfr. Keyser 1859, II, 196: "uden tvivl den første af sine daværende norske Standsbrødre i kånonistisk Lærdom og Embedsiver".

også gjort sitt til at han kunne opptre selvstendig, selv når det skapte konflikter.¹

I forhold til kongedømme og verdslige stormenn har Audfinn fulgt nøye med i den politiske utvikling, hele tiden på vakt mot mulige krenkelser av kirkelige retter. Under sine opphold i Frankrike hadde han hatt rikelig anledning til å følge med i kong Filip IV's innblanding i paveistolens politikk og hans skattlegging av kirken. Da kravet om kongelig skattlegging av den norske geistlighet kom i 1325-26, i forbindelse med forsvaret av Hålogaland mot russerne, var Audfinns svar totalt avslag. Hans argumentasjon rettet seg videre enn den dagsaktuelle situasjon. Han åpnet med å vise til forholdene i sitt bispedømme. Det hadde vært uår, og geistligheten var fattig. Den hadde derfor vansker nok med å betale pave-tienden. Audfinn rettferdiggjorde sitt avslag ved å vise til to kapitler i Liber Extra som forbød at geistligheten ble pålagt slike skatter av verdslige dommere. Men Audfinns svar pekte også framover, og viser hvor langsiktige perspektiv han hadde i sitt arbeid: ettergivenhet overfor drottseten i denne spesielle situasjonen kunne skape en farlig presedens. Kirken hadde alltid tidligere

1. Jfr. DN VII 90 (1320): Biskop Signar av Færøyene forteller at det blir konspirert mot Audfinn overfor erkebiskopen, men sier samtidig at Audfinn ikke har noe å frykte, da erkebiskopen er Audfinns og sannhetens venn. Om Audfinns rolle i stridighetene i Bergen 1319-1320, jfr. Keyser 1858, II, 196f. Bagge 1976, kap. 5, viser hvordan striden hang sammen med indre kirkelige motsetninger.

avvist slike skattekrav.¹ Audfinn ser ut til å ha vært førende i de konfliktene som bygget seg opp mellom biskopene og de verdslige stormennene i 1320-årene, med et høydepunkt høsten 1327 og våren 1328. Konflikten stod om hvilke kristenretter som skulle være gjeldende kirkelov, kirkens krav om tiende av visse inntekter og kirkens domsrett (se s. 200ff.).

1320-årene var preget av biskoppelig samling mot antiklerikal stormannspolitik. Dette forhindret likevel ikke at biskopene hadde konflikter seg imellom. På samme måte som Arne ikke vek tilbake for å appellere til paven mot erkebiskopen, benyttet Audfinn appellretten i striden med erkebiskopen om besettelsen av Dals kirke i Luster i 1329 (se s. 361).²

Oluf Kolsrud har gitt en beskrivelse av Arne og Audfinn som "skarpt skorne profilar, kraftige og stridlynde administratorar av den juridisk skolerte bispetypen som den norske kyrkjestrident gjennom fleire ættleder hadde fostra."³ Lars Hamre har med utgangspunkt i Kolsruds karakteristikk vurdert Arne og Audfinn som typiske for sin tid - den juridisk skolerte bispetypen var et allmennkirkelig fenomen. Hamre ser de to brødrene sammen med Pål Bårdsson som de mest markante representanter for denne prelattyphen innenfor den norske kirken. Han mener å finne

1. DN VIII nr. 79.

2. DN V nr. 80-83.

3. Kolsrud 1958, 258.

en klar sammenheng i Arnes og Audfinns embetsgjerning, på grunn av en felles kirkepolitisk og administrativt-rettslig motivering.¹ Vi vil i tillegg understreke at disse to biskopene kunne øve innflytelse i den norske kirke ved å formidle kunnskap om konfliktene i den internasjonale kirke. Deres arbeid for å tilpasse den allmenne kirkerett til norske forhold ble bestemmende for utviklingen både i kirkeprovinsen og i bispedømmet.

Til forskjell fra Sigurdssønnene ser det ut til at biskop Håkon (1332-42) ikke i første rekke var styrt av en rettslig interesse. Dersom brevsamlingen fra andre del av hans embetsfase er representativ for hans embetsgjerning, ser det ut til at forvaltningen av kirkens økonomi har vært et hovedanliggende for ham (se s. 43).

Alt som kannik ble Håkon ombudsmann for pavelige inntekter i bispedømmet. I hans første embetsfase fram til 1337, da vi ellers vet lite om hvordan han styrte bispedømmet, krevde han fortsatt inn restanser til pavestolen, like til han i 1337 fikk pavelig mandat på landsbasis (s. Det kan synes underlig at Håkon i 1337 ble general-kollektor av pavelige inntekter, i og med at pavestolen på denne tiden var svært misnøyd med hans embetsgjerning, også de oppdrag han hadde tatt på seg for pavestolen. Ifølge pavens klagebrev på Håkon fra mai 1337 hadde han forbrutt seg økonomisk overfor pavestolen. Han skulle ha

1. Hamre 1970 (utrykt ms.), 2 og 14.

ødslet bort penger han hadde samlet inn som ombudsmann. Listen over klagemål mot Håkon var lang og alvorlig. Så alvorlig at han skulle stevnes for den pavelige domstol dersom erkebiskopen og Stavangerbiskopen fant anklagene mot ham sanne.

I tillegg til klagemålene mot Håkons embetsførsel i bispedømmet (s. 207), ble han anklaget for et heller uregelmessig, utsvevende liv (*vitam enormiter dissolutam...*), for øvrig var de fleste klagemålene av økonomisk art. Biskopen skulle ha satt seg i gjeld til flere kreditorer, deriblant kongen.¹ I Eindride Simonsens testamentsupplement fra 13. mai 1337 får vi bekreftet pavebrevets opplysninger om biskop Håkons gjeld, og vi får vite at nettopp Eindride var en av biskopens kreditorer.² Kanskje hadde Håkon lånt midler hos flere av rikets stormenn. Høsten 1337 var det rådsmøte hos kongen i Viken, der møtte m.a. Pål Eiriksson, Bjarne Erlingsson, Ivar Ogmundsson, Jon Havtoresson - landets mektigste menn politisk og økonomisk - og biskop Håkon.³ På dette møtet ettergav kongen Håkon gjelden. Kanskje har rikets stormenn talt biskopens sak hos kongen, kanskje har de også ettergitt gjeld Håkon hadde hos dem. Slående er det at Håkon samme dag som han skrev takkebrev til kongen for frigivelsen av pant, også skrev til Pål Eiriksson, Ivar

1. RegVat 123 f 347r-v ep 147. Kopi, NHKI. Fragment trykt i DN VII nr. 142.

2. DN I nr. 243.

3. DN VIII nr. 98-101.

Ogmundsson og Jon Havtoresson. Han takket dem, uten å presisere nærmere, for den rettskaffenhet (dygð¹), høviskhet og godvilje de hadde vist ham nettopp i Viken.² Trolig var dette mer enn en høflig formular i brevene. Vi har ingen vitnemål om at Håkon virkelig måtte reise til Avignon og svare for seg. Men dermed kan vi ikke slutte at han ble frifunnet. Heller må vi tro at bispekollegene fant fram til en minnelig ordning, at biskop Håkon fikk en sjanse til å rette opp sine mange forsømmelser og at trusselen om stevning til paven tilskyndte dette.

Håkon møtte sammen med de andre biskopene i riksrådet, og han hadde nær forbindelse med de verdslige stormennene i rådet, noe både brevveksling og en omfattende gaveutveksling viser. Vi skal ikke her gå inn på konfliktene mellom kongen og norske stormenn i 1330-årene, og heller ikke ta opp i full bredde Håkons deltakelse i rådsarbeid, men bare peke på et par momenter. Håkon var øyensynlig godt informert og engasjert på stormennenes side i opprøret i 1337-38. Det kan likevel se ut til at han samtidig ville stå på god fot med kongen. Ettersommeren 1339 var m.a. erkebiskopen og Håkon innkalt til Konghelle for å være til stede ved forhandlingene mellom kongen på den ene siden og Sigurd Havtoresson o.a. på den andre siden. Håkon hadde fått innkalling fra kongen et halvt års tid i forveien og var innstendig oppfordret til å møte fram av kongen, Ivar

1. Munch oversetter dygð med bistand. Munch 1838, 104.

2. DN VIII nr. 98, 100, 101.

Ogmundsson og Bjarne Erlingsson.¹ Han reiste fra Bergen 16. august, men møtte ikke i riksrådet; angivelig var han forsinket av motvind og store stormer.² Han reiste heller ikke innom Tønsberg, der stormennene tydeligvis var samlet og ønsket hans nærvær, noe både Erling Vidkunsson og Bjarne Erlingsson mislikte.³

Biskop Håkon ivret ikke for å møte fram på provinsialkonsil. Han møtte ikke i 1334 og 1336, heller ikke i 1338. I 1338 skyldte Håkon på sykdom, men det kan se ut til at erkebiskop Pål tvilte på om Håkon egentlig var syk. Håkon søkte i mai om å få møte på konsilet ved fullmektiger, men erkebiskopen ventet med å svare.⁴ En måneds tid senere skrev Håkon på nytt til erkebiskopen, denne gang for å forsikre om at det verken var uvilje eller ilske, men bare nødvendighet (þar gek oss hvarke vuili (til). ne ilska. vttan full naudsyn.) som hindret ham i å møte på konsilet. Selv om han noen gang gikk til kirken eller kapellet, så gjorde han dette mer støttet og båret av andre menns hender enn på sine egne føtter, og selv da med stor pine og smerte i kroppen.⁵ Håkons egen framstilling av sin helsetilstand ser ut til å være noe betinget av adressaten. En måneds tid etter at han beklaget seg overfor

1. DN VII nr. 165 og VIII nr. 118.

2. DN VIII nr. 120.

3. DN VIII nr. 123 og 124.

4. DN VII nr. 153.

5. DN VIII nr. 111.

erkebiskopen, skrev han i et brev til den pavelige pønitiariaren Peter Abo at han var frisk og rask (sanos et insolumes).¹ Men bare tre dager senere, i brev til en av kannikene i Nidaros, fastholdt han at sykdommen (eg. sykdommens "etterlevninger") gjorde det umulig for ham å komme til konsilet.² Det er vel neppe noen grunn til å tvile på at Håkon har vært plaget med sykdom. Vi får likevel et inntrykk av at sykdommen også kunne være et velkomment påskudd for å slippe en slitsom reise. Biskop Håkons gjentatte uvilje til å møte på konsil forteller noe om hans prioriteringer. Det var riktignok tungvint å holde sammen kirkeprovinsen på grunn av de store avstander, men biskop Håkons manglende interesse for provinsialkonsilene tyder på at han har konsentrert seg om det indre styret i bispedømmet. Han førte ikke videre biskop Audfinns aktive engasjement i formingen av en samlende politikk for kirkeprovinsen.

I siste del av sin embetsperiode ser det ut til at Håkon nøt stor respekt for sin håndtering av økonomisk-administrative saker. Med Håkon som generalkollektor for pavelige inntekter ble Bergen sentrum for innsamlingen i Norge og skattlandene. Håkon bistod også verdslige myndigheter med sin økonomiske kompetanse. På et riksrådsmøte i 1340 var myntregulering oppe som sak, på befaling av kongen. Håkon hadde fått henvendelse fra kongen om å

1. DN VIII nr. 112.

2. DN VII nr. 157.

være med i drøftningene, og etter å ha talt med Erling Vidkunsson, fehirden Gunnar Hvit og mange andre gode menn oppfordret Håkon kongen om å bedre inntektene til Bergen fehirdsle - blant annet ved å vedta den myntregulering riksrådsmøtet var kommet fram til. Håkon påpekte også at fehirdslens dårlige ^{økonomi} ikke minst skyldtes ^{at} inntekter fra Hålogaland, andre ytelser og toll var unndratt Bergen fehirdsle.¹

Kongen var tydeligvis fornøyd med Håkons innsats. Kort etter ville nemlig kongen ha biskopen til å føre oppsyn med regnskapsførselen i fehirdslen - noe Håkon unnbad seg.² Kongen har ganske sikkert ment at økonomien i fehirdslen kunne bedres ved bedre regnskapsførsel. Håkon holdt imidlertid fortsatt fram sitt syn, som i realiteten innebar en kritikk av kongen: Problemet var at fehirden ikke rådde over inntektene nord- og vestfra, siden de var direkte underlagt kongen. Håkon foreslo derfor at disse inntektene skulle regnskapsføres hos fehirden i Bergen.³ Kongen sendte flere brev til Håkon og etterkom delvis biskopens ønske, men ikke helt. Og Håkon opprettholdt sitt syn på saken.⁴ Kongen har tålt Håkons gjentatte kritikk på et ømfintlig punkt - at den svensk-norske kongen dro inntekter ut av landet. Han ville fortsatt ha Håkon i sin

1. DN VIII nr. 127 og 128.

2. DN VIII nr. 129.

3. DN VIII nr. 130.

4. DN VIII nr. 135.

tjeneste og oppfordret biskopen til å holde oppsyn med kostholdet i kongsgården, en oppgave Håkon faktisk tok på seg.¹

Biskop Håkons befatning med myntreguleringen tyder på at han hadde en sterk og selvstendig politisk posisjon. Tre år etter at han satt med stor gjeld - ikke minst til kongen - ble han pålagt betydelige administrative oppgaver i kongsgården og i fehirdslen. Dette er første gang vi kan påvise at en biskop i Bergen er blitt tillagt så viktige verdslige oppgaver i kongedømmets tjeneste. Denne tilliten ville Håkon neppe fått om han ikke på en overbevisende måte hadde ordnet opp i de forhold pavebrevet fra 1337 påtalte og forvaltet økonomien i bispegården og bispedømmet på en måte som gav bispestolen økte inntekter. Gjennom kongens oppdrag ble myndighetsområdet til den bergenske biskop utvidet, ut over den kirkelige autoritet han hadde.

Den episkopale myndighetsutøvelse

I bispegjerningen virket de tre potestates sammen. Biskopen opptrådte med all den autoritet den samlede myndighet kunne gi ham. Det er likevel nødvendig å opprettholde de skiller middelalderens kanonister utviklet, for å få et inntrykk av hvordan biskopene ivaretok ulike deler av sitt embete. På den måten kan vi også bedre

1.. DN VIII nr. 135.

klarlegge hvordan myndighetsutøvelsen kunne skifte karakter fra biskop til biskop på grunn av at de la vekt på ulike sider ved sin embetsgjerning.

Det er først og fremst i biskopene Arne, Audfinn og Håkons tid at kildesituasjonen gjør det mulig å sammenligne embetsførselen. De mer sparsomme opplysningene fra de andre biskopenes embetstid gir likevel anledning til visse vurderinger. I brevmaterialet er det den juridiske myndighetsutøvelse som er best representert, vigself- og læremyndigheten er det færre vitnemål om. Provinsialstatuttene og hyrdebrevene gir en del opplysninger om disse sidene ved bispe- og prestegjeringen, fra presiseringer av hva menighetene skulle kjenne til i tros lære til inngående skildringer av prestenes liturgiske handlinger og lekfolkets bostøvelser. I det følgende er det det organisatoriske aspektet ved myndighetsutøvelsen vi skal konsentrere oss om, vi skal ikke skildre selve embetshandlingene, virksomhetene.

Biskopenes samlede myndighet kom til uttrykk på provinsialkonsilene. I tilknytning til konsilene ble bispeemner vigslet, og her utformet biskopene i fellesskap kirkelover og en kirkepolitisk linje som ble avgjørende for all lærevirksomhet, domsvirksomhet og regjeringsvirksomhet i de enkelte bispedømmer. Vi skal ta inn enkeltbestemmelser fra provinsialstatuttene ved behandlingen av de tre sidene ved biskopens myndighet, men også avslutningsvis gi en mer samlet vurdering av provinsialkonsilene.

Den sakramentale side av biskopenes embetsgjerning, potestas ordinis, den prestelige myndighet - vigselmyndigheten, var selve det legitime grunnlag for kirkens virksomheter. Forvaltningen av sakramentene og de andre hellige handlinger var de kirkelige tjenester som lå til grunn for lekfolkets økonomiske ytelser, i form av tiende og andre avgifter. Læren om at det var en del embetshandlinger som bare biskopene kunne utføre i kraft av sin vigsel, bygget opp under biskopenes lederstilling i bispedømmet.

Vigselshandlinger var svært høytidlige og lå til iura ordinis propria. De skulle bare foretas av bispevigslende. Biskoper hadde myndighet til å konsekre andre bispeemner. I 1321 fikk Audfinn erkebiskopens mandat til på hans vegne å kalle inn biskopene av Stavanger og Færøyene, for sammen med dem å vigsle electus til Skålholt.¹ Tre år senere ble Audfinn stevnet til Nidaros for å delta ved vigselen av den nye biskopen til Hólar bispestol.² Biskop Håkon skulle være med og vigsle den nye biskopen til Skålholt på et provinsialkonsil som skulle avholdes i Bergen i 1342. Imidlertid døde Håkon, det siste brevet vi vet han utstedte, gjaldt faktisk flyttingen av dette provinsialkonsilet til Tunsberg.³

1. DN VIII nr. 71-73.

2. Bsp. 844 (Laurentius Kalvssons saga).

3. DN IX nr. 141, jfr. nr. 140.

Det var biskopens oppgave å innsette abbedisser og abbeder. Dette var en embetshandling som tillå biskopens potestas ordinis reservata. Da Arne i 1306 skulle vigsle den nye abbeden til Selje kloster, tilkalte han abbeden ved Lyse kloster for å være med ved vigselen.¹ Likevel ser vi at kanniker ved flere anledninger fikk i oppdrag å innsette nye klosterledere. Slikt oppdrag ble gitt av biskop Audfinn i 1320² og 1326³, og av biskop Håkon i 1338⁴ og 1339.⁵ Ved innsettelsesseremonien opptrådte kannikene med biskoppelig autoritet. Biskop Audfinn uttrykte dette direkte i 1326: "per nos facte auctoritate nostra". Bare i ett tilfelle ser vi biskopen overlate denne oppgaven til personer som ikke hørte til hans nærmeste rådskrets. Senhøstes 1339 fikk to av klosterbrødrene ved Selje kloster mandat til selv å innsette den nye abbeden. Denne siste overdragelsen må vi helst forstå ut fra årstiden. Med høststormer langs kysten kunne det være vanskelig å ta seg fram til Selja for kanniker fra Bergen. Det kan synes underlig at biskopen overlote innsettingen av abbedisser og abbeder til personer som ikke hadde biskoppelig vigselfgrad. Disse øverste klosterlederne skulle nemlig vigsles, i motsetning til brødrene

1. DN III nr. 62.

2. DN I nr. 162.

3. DN I nr. 185.

4. DN I nr. 252.

5. DN IV nr. 241.

og søstrene, som bare skulle velsignes i det de avla klosterløfte.¹ Det at kanniker ved flere anledninger fikk ta hånd om disse innsettelsesseremoniene, må helst tolkes som en innrømmelse og bekreftelse på domkapitlets regelmessige delaktighet i biskopens sentralkirkelige myndighetsutøvelse.

Bare bispevigde kunne ordinere prester. Det kirkelige livet i et bispedømme måtte gå videre selv om biskopen døde, men det var enkelte ting kannikene, som styrte ved vakanse, ikke kunne gjøre. De hadde ansvaret for utdannelsen av presteemnene, men kunne ikke delegeres myndighet til å ordinere. Derfor bad kannikene i Stavanger biskop Audfinn om å prestevigsle tre djakner fra Stavanger bispedømme i 1322, etter biskop Håkons død.² En av de få opplysninger vi har om biskop Håkons embetsutøvelse før 1337, gjelder prestevigsel. I 1335 ønsket to klerker fra Hamar bispedømme å slutte seg til kapellgeistligheten i Apostelkirken i Bergen. Håkon ble anmodet om å vigsle dem.³

I tilfeller der bispedømmets biskop var fraværende, kunne embetsbrødre foreta nødvendige vigselshandlinger. Dette har vi et eksempel på fra biskop Håkons styringstid. Etter hjemkomsten fra reisen østover for å delta i

1. "Erkebiskop Påls første statutt", NGL III, 278: "abbates et abbatisse in sua consecratione vs. moniales in suis benedictionibus".

2. DN IV nr. 154.

3. DN I nr. 237. Vitnemål om vigsel av lavere geistlige i Håkons andre embetsfase, DN VII nr. 145.

forhandlingene mellom kongen og stormennene høsten 1339, skrev Håkon et brev til biskopen i Stavanger. Han takket kollegaen fordi han hadde gjenvigslet Mariakirken og dennes kirkegård.¹ Vanhelligelsen av Mariakirken og kirkegården har sannsynligvis sammenheng med det slagsmålet som fant sted på Mariakirkegården, der en geistlig ble såret (særðr), vanæret (skemðr) og nesten mishandlet til døde (driughum til vlifwis meidðr). I den forbindelse fordømte biskop Håkon den tiltakende drikking som førte til uorden i byen.²

Biskopen var øverste forvalter av kultus. Han skulle se til at det gudstjenestelige livet i by og bygd ble opprettholdt etter kanoniske forskrifter. Dette innebar mellom annet at sognetvangen skulle respekteres både fra geistlighet og lekfolk. Det var spesielt i Bergen by biskopene hadde problemer med å opprettholde klare grenser i så måte. Dette hadde sammenheng både med en byvekst som gjorde at sognegrensene ikke alltid var like klare, og med den ekspanderende kapellgeistlighet og klostergeistlighet. I de stridighetene Sigurdssønnene hadde med den kongelige kapellgeistlighet og med klostergeistlige søkte de å løse problemet både ved å gi allmenne forordninger og ved bannlysing. Biskop Arnes tiendestrid med tyske vintersittere i 1309-1311 og med kapellgeistligheten i 1310 hadde en sakramental side: Biskopen anklaget tyskerne for

1. DN IX nr. 118.

2. DN IX nr. 117.

å ta imot kirkelige tjeneste hos fransiskanerne og dominikanerne, og kapellanen i Allehelgenskirken ble anklaget for å dele ut sakramenter til beboere i nærheten av kirken (se s.404ff).¹ Biskop Audfinns strenge erklæring om hvilke sognegrenser som skulle gjelde i Bergen i 1320, hadde sin bakgrunn i tiendestrid.² Men rett til å kreve inn tiende hadde bare den prest som hadde sjelesørgerisk ansvar- cura animarum - for en menighet (se s.377). De konfliktene vi har nevnt ovenfor, viser tydelig hvordan potestas ordinis og potestas iurisdictionis var uskillelige i biskopenes arbeid. De embetshandlinger som lå til vigselmyndigheten, gav rett til inntekter, og innkreving og forvaltning av inntekter lå til biskopens juridiksjonelle myndighetsutøvelse. Reguleringen av byens sognesystem gjaldt kultus såvel som inntekter og styringsrett.

Biskop Audfinn forbød martyr dyrkingen av den kvinnen som hadde utgitt seg for å være Margreta, kong Eirik Magnussons datter.³ På Nordnes var det bygget et lite kapell til Margretes ære. Denne type folkelig-religiøs bevegelse har biskop Audfinn som øverste leder av kultus ikke kunnet tolerere. Den brøt med det sekulærkirkelige sognesystem både broren Arne og han selv ville opprettholde.

1. DN II nr. 97 (1309) og DN IV nr. 83 og 84 (1310).

2. DN VII nr. 89.

3. DN VI nr. 100.

Biskopene var ansvarlige for organiseringen av botsdisiplinen, både i kraft av sin sakramentale og jurisdiksjonelle myndighet. På provinsialkonsilet i 1306, der Arne deltok, vedtok biskopene at botsdisiplinen ved bispestolene skulle styrkes. I hver katedralkirke skulle det innsettes en prest som spesielt skulle være tilgjengelig for dem som ville skrifte der (se forøvrig s 301f).¹ Forum internum ble organisert etter sakenes karakter; småskrifte skulle foregå hos den enkelte sogneprest. Biskop Audfinn søkte å innskjerpe og regularisere skriftemålspraksis på regionalt nivå. Han påbød at skrifte i såkalte "stormælom", altså bannsaker, skulle foregå hos hovedpresten. Han refset i 1328 befolkningen i Sogn for ikke å benytte hovedpresten på Stedje som skriftefar i slike saker,² og året etter fikk befolkningen i Nordhordland beskjed om at de etter gammel sedvane skulle stor-skrifte hos hovedpresten på Hamre.³ Problemet med å få folk i skriftestolen har neppe vært avgrenset til Sygnafylke og den ene fjerdingen i Hordafylke. Kanskje har Audfinn sendt lignende kunngjøringer til befolkningen som sognet under de øvrige hovedprestene.

Enkelte forbrytelser ble ansett som så alvorlige at biskopen selv måtte gi absolusjon. Erkebiskop Eilivs tredje statutt regner opp tilfeller der det var biskopen

1. NGL III, 245.

2. DN I nr. 197.

3. DN IV nr. 187.

som skulle absolvere: For det første dersom noen var falt i bann som loven bare tillot biskopen å løse fra; som eksempel nevnes at noen forsettelig hadde lagt hånd på klerk eller klostermann. For det andre ved kontraktuell irregularitet; et av de nevnte eksemplene er at geistlige hadde sunget messe eller ytet noen tjeneste eller kirkelig handling i kirken under det store bann. Ved alvorlig sykdom eller ved dødsleier skulle enhver prest gi absolusjon på det vilkår at personen, om han ble frisk, skriftet for biskopen.¹ I drapssaker kunne heller ikke biskopen gi absolusjon. Men vi ser fra biskop Håkons tid at biskopen kunne gå inn for saksøkte hos paven ved å anmode om absolusjon,² og hos kongen for å forsøke å få mildnet den verdslige straffeutmålingen.³

Læremyndigheten, potestas magisterii, ble ivaretatt på flere ulike nivå i kirkeorganisasjonen. I flere av provinsialstatuttene går det fram at biskopene har sett det både som en forpliktelse og en viktig motivasjon for arbeidet på konsilene og i bispedømmene å lære opp menighetene. I statuttet fra 1280 uttrykte biskopene ønske om å gjøre sine undermenn vise med de ting som var nyttige for dem å vite,⁴ og i 1306 vises det til at biskopene i

1. NGL III, 256 f.

2. DN VII nr. 167 (1339).

3. DN VIII nr. 122 (1339) og nr. 134 (1340).

4. NGL III, 229.

samsvar med hyrdeembetets skyldighet (cum debito pastoralis officii) var forpliktet til å lære (instruere) sine undersåtter det som var nyttig.¹ Provinsialkonsilene har vært viktige for å ivareta biskopenes læreansvar. Her skulle kanoniske bestemmelser gjennomleses,² rett lære vedtas og gjeldende kirkerett settes.

På biskopens nivå var en viktig oppgave å bekjentgjøre vedtak fra provinsialkonsil og allmenne kirkekonsil for geistlighet og lekfolk i bispedømmene. Statutter og enkelte utvalgte allmennkirkelige forordninger skulle oppleses i de største kirkene i byen og i landdistriktene en gang i året. Både på konsilet i 1306 og i 1327 ble forordninger som var vedtatt under erkebiskop Jon Raude, spesielt framhevet,³ og i Erkebiskop Eilivs fjerde statutt vises det spesielt til lover fra 6. bok i Bonifacius' dekretaler.⁴

Høsten 1327 var valget av bestemmelser som skulle kunngjøres, tydelig diktert av den spente situasjon som hersket mellom biskopene og geistligheten og verdslige stormenn. Biskopene ville ikke tillate at geistligheten ble ilagt skatter eller andre avgifter. Biskopene ville forsikre seg om at folk skulle forstå de lover som skulle kunngjøres. Derfor skulle de framføres på norrønt,

1. NGL III, 243.

2. Skånland, Provinsialkonsil, KLN 13 sp. 528, med henvisning til kanonisk rett.

3. NGL III, 244 og 271.

4. NGL III, 272.

deretter skrives på tavler som skulle oppstilles ved bispestolen og i de større kirkene på bygdene. Slik skulle enhver som ville, selv kunne lese eller skrive av det som stod på tavlene.¹ Denne måten å kunngjøre for folk hva som var rett lære, var tydeligvis fast innarbeidet i kirken.

Erkebiskop Påls andre statutt fra 1336 slår fast hvilke statutter som skulle offentliggjøres som gjeldende kirkerett: Vilhelm av Sabinas statutter og dessuten provinsialstatuttene fra 1290, 1306, 1320, 1327, 1334 og 1336. Antakelig har erkebiskop Pål også oppregnet statuttet fra 1280, men her er teksten i hans statutt ufullstendig.² Statuttet fra 1313 er ikke tatt med. Dette har nok sin forklaring i at provinsialkonsilet i 1313 var ekstraordinært. Viktigste sak var pave Clemens V's befaling om seksårstiende av alle inntekter i provinsen. De ovennevnte statuttene skulle skrives inn i skipanbøker (skipanar bøkr) og offentliggjøres ved at biskopen minst én gang i året leste dem opp i hovedkirken i hver kjøpstad. Dessuten skulle de kunngjøres i de andre større kirkene.³ Den type hyrdebrev som er bevart fra erkebiskop Pål, ble skrevet med bakgrunn i den forpliktelse læremyndigheten innebar overfor prester og lekfolk. Biskopen gir en detaljert og inngående beskrivelse av kristen tro og kirkens sakramenter.

1. NGL III, 272.

2. NGL III, 283 f.

3. NGL III, 283 f.

Prestemøter og visitaser var viktige for formidlingen ikke bare av kirkens lover, men også dens troslære og liturgi. Erkebiskop Pål gjorde i sine statutter rede for kirkelige bestemmelser som hvert år skulle kunngjøres på synodene: Vilhelm av Sabinas statutter¹, og dessuten skulle en rekke av bestemmelsene fra Viennekonsilet leses opp og omhyggelig forklares.² Gjennom møtene med presteskapet, enten på synode i Bergen eller ved visitas i distriktet, kunne biskopene gi instruksjon og nødvendig opplæring. Det inntrykket vi får av de bergenske biskopene, er at de har arbeidet for å øke kunnskapene om den kristne lære både hos prest og menighet.

Det var nær forbindelse mellom forkynnelse og opplæring av lekfolket. Det var en embetsplikt for sognepresten å lære menigheten om sakramentene og kristen tro. Dette ble uttrykkelig slått fast på konsilene i 1290, 1327 og 1336.³ I statuttet fra 1290 og i tre av statuttene fra 1320-årene har bispekollegiet formulert det vi må forstå som minimumskrav til hva prestene selv skulle kunne og hva de skulle lære sine menigheter, trosbekjennelsen, Fadervår og Ave Maria.⁴

1. NGL III, 278 (1334).

2. NGL III, 283 (1336).

3. NGL III, 241 (1290), III, 275 (1327) og III, 282 (1336).

4. NGL III, 241 f. (1290), 272 og 275 (1327). Se forøvrig s. 377f.

Provinsialstatuttet fra 1290 fastslo de foresattes ansvar for å gi prestene undervisning i de ulike embets-tjenester og for å eksaminere dem i disse.¹ Det var kannikene ved katedralskolen som tok seg av presteutdannelsen. Ved å kontrollere undervisningen ved katedralskolen og den liturgiske opplæringen i domkirken kunne biskopene overvåke de vordende presters utdanning. En av de måtene biskopene kunne ivareta sitt læreansvar på, var å sørge for at prestelærerne, kannikene, var høyt utdannet.

De norske biskopene innså viktigheten av kunnskaper og studium blant kirkens menn, både sekulærgeistlige og ordensgeistlige. På konsilet i 1306 drøftet biskopene utdannelsesnivået i klostrene. De beklaget mangelen på boklige kunnskaper hos brødrene og vedtok at biskopene hver i sine bispedømmer skulle velge ut særlig skikkede personer i klostrene for at disse skulle studere utenlands.² I 1320-årene ser biskopene ut til å ha vært særlig opptatt av å legge forholdene til rette økonomisk slik at kanniker kunne få høyere studier. I Bergen bispedømme delte biskop og kanniker ut spesielle beneficier til utenlandsstuderende (s.360-63), og på konsilet i 1327 ble det bestemt at kanniker som var bortreist på studier med tillatelse fra sine foresatte, skulle ha den fulle avkastning av sine prebender.³ Begrunnelsen biskopene brukte,

1. NGL III, 242.

2. NGL III, 244.

3. NGL III, 277.

var at kirken trengte innsiktsfulle menn i sin styring (hon þyrfti vel kunnaði menn til sinnar stiornar).¹

På konsilet i 1336 ble bestemmelsen om klostergeistliges studier fra 1306 erklært ugyldig, mens vedtaket om kannikenes inntektsforhold under studier fra 1327 ble fornyet.² Dette betyr nok ikke at biskopene, med erkebiskop Pål i spissen, nedvurderte høyere studier, men snarere på en prioritering av økonomiske midler som falt ut til kannikenes fordel. Erkebiskop Pål hadde under sitt eget studieopphold fått erfare at finansieringen av flere års utenlandsopphold ikke var enkel (se s. 288), og stilte seg nok positiv til bispekollegiets bestrebelser fra slutten av 1320-årene på å organisere de studerendes økonomi fastere. Han hadde vært kannik ved ikke mindre enn fem domkapitler, og var sikkert mer enn noen klar over hvordan det stod til med kunnskapsnivået blant kirkeprovinsens øverste geistlige. Et høyt kunnskapsnivå blant kannikene var selve forutsetningen for at prestene skulle kunne ivareta sine embeter etter kanoniske forbilder. Biskop Håkon deltok ikke på de provinsialkonsilene vi vet erkebiskop Pål kalte sammen (se s. 161), men også han innså nødvendigheten av å ha en lærd geistlighet. Sommerhalvåret 1341 sendte han tre av sine såkalte clerici

1. NGL III, 277.

2. NGL III, 283.

speciales på utenlandsstudier, til Paris,¹ Orléans (eller Paris),² og England.³

Biskopenes forskjellige styringsprofil blir først og fremst tydelig ved studiet av jurisdiksjonsmyndigheten, potestas iurisdictionis. En viktig del av den jurisdiksjonelle siden ved bispegjeringen ble utøvd i fellesskap, på provinsialkonsilene. Den vesentlige part av biskopenes lovgivende arbeid, tilpasningen av allmennkirkelige rettsregler til norrøne forhold, var fellesbeslutninger fra konsilene. Den kirkelige domsvirksomhet i bispedømmene ble utøvd innenfor de rammer som var skapt like fra Sættargjerden og 1280-årenes kirkekamp. Den del av biskopenes embetsgjerning som i særlig grad sprang ut av særegne forutsetninger i hvert enkelt bispedømme, var styringen av kirkens økonomiske virksomheter.

Biskopenes lovskapende gjerning i bispedømmet hadde ofte rot i administrative tiltak og domsvirksomhet. Som eksempel kan vi nevne den normgivende funksjon biskopens domsvirksomhet kunne få. Den dom biskop Narve felte om fisket i Oselva, ble styrende for den holdning biskop Audfinn inntok da striden blusset opp på nytt i 1328.⁴ Dommen fra biskop Narve hadde i dette tilfellet rettsskap-

1. DN V nr. 149.

2. DN I nr. 273. Over linjen er det tilføyd vel Parisiis.

3. DN XXI nr. 61.

4. DN VIII nr. 83 og 84 (1328).

ende funksjon over en 20-årsperiode. Eksempler på administrative tiltak med normerende funksjon, er biskop Arnes reguleringer av prestedtjeneste og inntektsforhold for fem kirker i Nordfjord i 1310,¹ og biskop Audfinns forordninger om sognegrenser i Bergen by i 1320.²

Fra biskopenes domsvirksomhet er det tre sakstyper vi skal belyse; prestesaker, ekteskapsaker og tiendesaker. Det ser ut til å ha vært en merkesak for den rettslærde biskop Arne å håndheve sølibatet for bispedømmets prester og regulere samlivet mellom kvinner og menn. Alt under Gregor VII hadde sølibatet vært en hovedpost på det kirkelige reformprogrammet, men først på 1200-tallet ser det ut til at dette ble et krav norske prester måtte etterleve.³ I begynnelsen av 1300-tallet ble presteekteskap øyensynlig ikke lenger regnet som legale. Prestenes kvinner kalles friller og forbindelsen konkubinats. Nå ser imidlertid familielivet i prestegårdene ut til å ha fortsatt. Gjennom hele vår undersøkelsesperiode forteller kildene om prestebarn, hele kull av prestesønner ble prestevigd. Uektefødte barn skulle etter kanonisk rett ikke kunne motta prestevigsel. Biskop Arne søkte kurien om dispensasjon for prestevigsel av uektefødte, deriblant prestesønner. Flere ganger i hans embetstid fikk han innvilget slik dispensasjon for titalls presteemner

1. DN III nr. 91.

2. DN VII nr. 89.

3. Gunnes 1982, 24 f.

(se s. 475f).

Biskop Arne førte en systematisk kamp for å håndheve sølibatet. I 1307 var sølibatet programpost på prestesyndoden i Bergen: Alle prestene fikk ordre om å skille seg av med de kvinnene de hadde boende i huset hos seg innen en måned. Fra 1309 vises det til likelydende vedtak fra siste prestesyndode, kanskje den i 1307 eller en ny i 1308.¹ Biskop Arne fulgte opp prestemøtene med visitaser. Han gikk systematisk til verks mot de prestene som ikke lystret hans påbud. Fra 1308 har vi bevart brev utstedt på Gjemmestad i Gloppen² og i 1309 fra Kinsarvik:³ I distrikt etter distrikt fikk prestene i de omliggende kirkesogn beskjed om å skille seg fra sine kvinner (s. 474f).

Fra biskop Audfinns tid viser ikke et eneste brev til forsøk på håndhevelse av sølibatet. Prestene levde neppe enslige i prestegårdene rundt om i bispedømmet i denne perioden, i så fall har Arnes kampanje vært usannsynlig vellykket. Det er lite trolig at han i løpet av sin forholdsvis korte embetsperiode skulle klare helt å endre presteskapets livsvaner og bryte over slektskapsbånd til det lokale ættesamfunn. Det var tradisjon for preste"ekte-skap" like fra kirkens første tid i landet. Antakelig har Audfinn fulgt opp brorens merkesak. Helst beror fraværet av vitnemål om dette på tilfeldigheter i overleveringen i

1. DN III nr. 84.

2. DN IV nr. 79 og III nr. 74.

3. DN III nr. 84.

Kopiboken. I 1320-årene var nemlig sølibatet en viktig sak på provinsialkonsilene, der Audfinn deltok. Både i 1320 og i 1327 ble geistlighetens frillelevnet diskutert av biskopene,¹ og det ble fastsatt bøter alt etter hvor på den kirkelige rangstigen den skyldige befant seg, fra hovedprest til kapellprest eller diakn.²

De to typer kildemateriale utfyller hverandre når det gjelder spørsmålet om sølibatet i de to Sigurdssønnes styringstid. Biskopenes reagerte i 1320-årene på faktisk foreliggende forhold. Bispekollegiet har ansett prestenes frillelevnet som et alvorlig problem. Kanskje var Arne med sin kampanje i årene 1307-09 en foregangsmann blant biskopene i denne saken, ettersom det først var fra 1320 provinsialmøtene innskjerpet sølibatskravet.³

Av statuttene går det fram at sølibatskravet delvis var økonomisk motivert. Biskopene beklaget at prestene heller enn å testamentere sine eiendeler til kirken, gav pengene sine til slektninger og barn (s. 473).

Sølibatet var programpost på provinsialkonsilene i 1334 og 1351, og biskop Håkons brevsamling

1. "Erkebiskop Eilivs 1. statutt", NGL III, 247, "Erkebiskop Eilivs fjerde statutt", 273 f, "Erkebiskop Eilivs femte statutt", 276. "Erkebiskop Eilivs tredje statutt", som ellers er det mest utførlige med hensyn til presteskapets liv og levnet nevner ikke sølibatet. Praktiske detaljer fra utførelsen av embets handlinger til prestenes hårfrisyre nevnes, men ikke deres følgekoner.

2. NGL III, 247 (1320).

3. Erik Gunnes har antydnet at det statuttet den islandske biskopen Arne Torlaksson utferdiget i 1269 og som m.a. tok opp prestenes usedelige liv, stammet fra erkebiskop Jons hånd. Gunnes 1982, 24 f.

viser at han gikk til aksjon mot prester som hadde følgekoner. Etter å ha gitt to prester advarsler avsatte han dem fra embetene sine i 1338. I den ene saken blandet erkebiskopen seg inn på prestens side. Det gis ingen forklaring på erkebiskopens engasjement i en intern styringssak i Bergen bispedømme. Den mest nærliggende forklaringen er at presten hadde appellert sin sak til kirkeprovinsens høyeste domstol (se s. 475).

Det er naturlig å se biskopenes kamp for sølibatet som en del av arbeidet med å gjøre de lokale kirkene selvstendige i forhold til det øvrige samfunnet. Slik kunne den lokalkirkelige organisasjonen bli styrket og knyttet fastere til de kirkelige sentra. Dersom biskopene hadde lyktes i å få prestene til å testamentere sitt jordiske gods til kirkene de hadde tjenestegjort i, ville dette innebære en styrking av den lokalkirkelige økonomien. En løsrivelse av prestene fra slektskapsforhold i bygdesamfunnet kunne være med å bygge opp lojalitet i hierarkiet, slik at prestene ble knyttet nærmere til den sentralkirkelige ledelsen. Dermed kunne også en effektivisering av den sentralkirkelige kontroll bli mulig, biskopenes myndighet over prestene i distriktet ville bli sterkere. Kildene viser imidlertid at biskopene bare delvis lyktes i sine bestrebelse på å innskjerpe regelen om sølibat. Likevel er disse bestrebelse klare uttrykk for en sentraliseringspolitikk i kirken.

Med utbredelsen av kristendommen fikk ekteskapsinstitusjonen en dobbel karakter: Fra å være en rent verdslig avtale mellom to slekter i det før-kristne samfunnet ble ekteskapet i kanonisk rett et sakrament.¹ I tillegg til å være en allianseskapende, samfunnsbyggende kontrakt mellom ættene fikk ekteskapet karakter av å være en hellig handling. Denne dobbeltheten viste seg også i kirkens praksis. Kirken godtok personlige løfter som ekteskapskonstituerende, samtidig som den, i alle fall fra erkebiskop Jon Raudes tid, krevde kirkelig lysning og vigsel. Sættargjerden,² Nyere Gulatings kristenrett³ og Erkebiskop Jons kristenrett viser påvirkning fra kanonisk rett i ekteskapslovgivningen. I Erkebiskop Jons kristenrett er det et uttrykkelig krav at alt som har med ekteskapet å gjøre, hører inn under biskopens eller hans offisiels dom (órskurðr). Dette kravet ble opprettholdt på provinsialkonsilet i 1280 etter at formynderstyret med sin skipan hadde grepet inn mot de vide fullmakter kirken var innrømmet i Sættargjerden.⁴ Høymiddelalderen kan betegnes som en overgangstid for ekteskapsinstitusjonen: Fra å være et sivilt anliggende, regulert i ættesamfunnet, grep kirken i økende grad inn med sin sakramentale forståelse

1. Utviklingen av den kanoniske ekteskapsretten ble i det store og hele avsluttet med utgivelsen av Liber extra i 1234.

2. NGL II, 464 og 470.

3. NGL II, 306-38.

4. NGL III, 5 og 231.

av ekteskapet, og det ble en kampsak for kirkens menn at ekteskapssaker hørte inn under kirkens jurisdiksjon.

Biskop Arne så det som kirkens oppgave å regulere samliv mellom kvinner og menn; det viser diplomer vedrørende festermål, ekteskaps gyldighet og avleggelse av kyskhetsløfte.¹ Sandvik har hevdet at kirken etter 1280 trolig måtte nøye seg med botsdisiplinen og ellers resignere på kravet om eksklusiv domsrett i ekteskapssaker.² Det er likevel tydelig at kirken i Bergen bispedømme utøvde domsmyndighet i ekteskapssaker i biskop Arnes tid. Det viser bevarte domsbrev fra fire saker om ekteskaps gyldighet, to fra Naustdal 1308³ og to fra Ullensvang 1309.⁴ Disse sakene viser at biskopens domstol delvis var ambulerende, biskopen dømte når han var på visitas. De ensartede formularene i de fire domsbrevene peker mot en innarbeidet praksis.

Det ser også ut til at bygdefolk har akseptert kirken som en instans med makt og myndighet i slike spørsmål. Vi har brev om to festemål som ikke ble fulgt opp. I det ene tilfellet var det mannen som ikke tok festekvinnen hjem til seg innen lovsatt frist (12 mnd.).⁵ I det andre

1. Om avleggelse av kyskhetsløfte, DN I nr. 123 (1309) og 126 (1310).

2. Sandvik, *Ægteskab, Noreg*, KLN M 20, 495. Om ekteskapet, se forøvrig Brandt 1880 par. 21.

3. DN X nr. 7 og 8.

4. DN III nr. 82 og 83.

5. DN VII nr. 30 (1305) og IV nr. 62 (1306).

tilfellet var det brudens slekt som nektet å holde bryllup.¹ I begge tilfeller var det til biskopen brudedefolkets frender henvendte seg med sine klager.

Disse to sakene tyder likevel på at rutinene i saksbehandlingen ikke helt hadde festnet seg på denne tiden. Etter å ha tatt kontakt med den lokale kirke for å få undersøkt bygderyktene (bygdarfløeyt), gav biskopen i den ene saken beskjed om at partene skulle stevnes til biskopen med bevismateriale,² saken skulle altså avgjøres ved kirkens dom. Men i den andre saken gav biskopen beskjed om at saken skulle avgjøres lokalt, helst med systemmannens eller hans ombudsmanns tilstedeværelse.³ Dette var i pakt med eldre rettspraksis, saken skulle avgjøres mellom de to slektene, eventuelt ved hjelp av verdslige rettsinstanser.

Biskop Arnes kamp for sølibatet ble ført parallelt med hans arbeid for å regulere samlivsforhold i befolkningen. Han tok opp begge typer saker når han var på visitas. Under biskopens reise i Sogn og Nordhordland i månedsskiftet september-oktober 1309 fremmet han saker som både gjaldt ekteskap og sølibat.⁴ Biskop Arnes engasjement i denne type saker må helst forståes på bakgrunn av hans skolering i kanonisk rett. Da han selv ble biskop, ønsket

1. DN VIII nr. 17 (1306).

2. DN IV nr. 62.

3. DN VIII nr. 17.

4. DN III nr. 82, 83 (ekteskap), I nr. 123 (kyskhetsløfte), III nr. 84 og 85 (sølibat).

han tydeligvis å gjennomføre den hjemlige kirkestyringen etter universalkirkelig mønster.

Fra biskop Audfinns dommergjerning er det bevart dokumenter fra tre saker om ekteskaps gyldighet, to fra 1325¹ og en fra 1328.² Der er ikke, som fra biskop Arnes tid, eksempler på saker som ble avgjort lokalt av biskopen mens han var på reise i distriktene. De tre dommene ble avsagt i bispegårdens målstue i Bergen. Domsbrevene viser at bergensbiskopen også i 1320-årene dømte i ekteskapsaker.

Kong Håkon V Magnusson hevdet at det var lagmennene som skulle dømme i kristenrettsaker. I en skipan fra 1316 fastslo han at kristenrettene fra kong Magnus' og erkebiskop ^{Jon} ikke var gyldige. Lagmennene skulle dømme og legge orskurd etter den gamle kristenretten.³ Men også etter Gulatingslovens kristenrett tillå det biskopen å dømme i saker som vedrørte ekteskapet.⁴ Det var til biskopen folket skulle bøte, bare i et unntakstilfelle kom verdslige myndigheter inn i bildet.⁵ Både i Sættargjerden og i provinsialstatuttet fra 1280 ble ekteskapsaker tillagt biskopenes domstol. Det er sannsynlig at ekteskapsaker

1. DN IV nr. 166 og V nr. 72.

2. DN IV nr. 175.

3. NGL III nr. 46. Se Seip 1942, 221.

4. G 24, 25 og 27.

5. G 24. Dersom en mann ble dømt fredløs fordi han hadde ligget med en nært beslektet kvinne, skulle alt godset hans, både i land og løsøre, deles mellom biskop og konge.

etter generasjoners sedvane og rettspraksis lå inn under den kirkelige domsvirksomheten.

Provinsialstatuttene fra 1320-årene viser at biskopene tok seg av ekteskapslovgivningen. Erkebiskop Eilivs tredje statutt tar utførlig opp slektskapsforhold som er ekteskapshinder, og det gir forordninger om festemål, lysning og bryllup.¹ To av Eilivs statutter forbyr bigami.² En jevnføring av statuttmaterialet for hele kirkeprovinsen med brevmaterialet fra Bergen bispedømme peker mot at kirken sto for både lovgivning og domsvirksomhet i ekteskapsaker.

Fra Håkons bispetid finnes det ikke eksempler på ekteskapsaker i domsmaterialet. Heller ikke i provinsialstatuttene fra 1334 eller 1336 er forhold vedrørende ekteskapet behandlet. Dette betyr ikke at kirken ikke forvaltet lovgivende og dømmende myndighet i ekteskapsaker i perioden. Erkebiskop Påls bispekollegium fornyet bestemmelsene fra tidligere statutt. Disse var gjeldende kirkelov, og fungerte antakelig tilfredsstillende slik at ytterligere lovgivning var overflødig. I et av erkebiskop Påls hyrdebrev blir ekteskapelige forhold utførlig drøftet, mer spesielt ekteskapshindringer av ulike slag, vigsel og bigami.³ Kirken klarte å bevare domsretten i

1. NGL III, 252 f.

2. NGL III, 274 og 276 f.

3. NGL III, 277-88. I to av overleveringene av hyrdebrevet er det et tillegg som mellom annet regner opp straffer den kirkelige botsdisiplinen råde over ved nært slektskap og ved ekteskapsbrudd. NGL III, 293 f.

ekteskapssaker i 1320-årene, da kongemakten ville legge all domsmakt under seg. Det er liten grunn til å tro at kongens menn skulle klare å fravriste kirken domsretten i en periode da statsmakten i Norge generelt var svak, mens kirken derimot var konsolidert under en så sterk erkebiskop som Pål Bårdsson. Det er derfor liten grunn til å slutte at fraværet av ekteskapssaker i Kopiboken under biskop Håkon betyr at kirkens domsvirksomhet var svekket. Heller kan dette peke mot en fastere organisering, f.eks. ved at bispe- eller offisialdomstolen førte egne protokoller ved ekteskapssaker. En artikkel fra provinsialkon-silet i 1334 peker nemlig mot at bispedomstolen ble fastere organisert i denne perioden: Biskopene og offisialene skulle ha edssvorne klerker til å skrive sine akter på en pålitelig måte (*ad eorum fideliter conscribenda*).¹

En viktig forutsetning for at biskopene skulle kunne regulere samlivsforhold i bygdene, var at det eksisterte et funksjonsdyktig, lokalt organisasjonsapparat. Biskopenes forsøk på å kontrollere det viktigste og sterkeste organisasjonsnett i ættesamfunnet, forteller noe om organisasjonsnivået i kirken. En sentralkirkelig kontroll av ekteskapet var ikke mulig uten at der fantes godt organiserte lokale støttespillere. Vi har sett at biskop Arne forsøkte å styrke den lokalkirkelige organisasjonen ved å håndheve sølibatet og på den måten skape et funk-

1. NGL III, 279.

sjonsdyktig, autonomt lokalkirkelig presteskap. Hans innsats for å bringe ekteskapsinstitusjonen under kirkens kontroll, tyder på at det organisatoriske apparatet på hans tid var utbygd i en ikke ubetydelig grad.

Fra biskop Audfinns tid har vi det eneste eksempel på at biskopen har dømt i en kjetter- eller trolldomssak. De to dokumentene fra prosessen mot Ragnhild Tregagås i 1325, viser at det var biskop og kanniker som førte saken. På et tidlig stadium i saksgangen har biskopen brukt sysselmannen (? ballivus) til å undersøke saken.¹ Her har det altså vært et samarbeid mellom biskop og verdslige myndigheter. Men det er helt tydelig at det var biskopen som både satte prosessen i gang og som dømte i saken. Sysselmannen var i dette tilfellet biskopens hjelper. Dommen falt etter at biskopen hadde samrådd seg med en rent geistlig forsamling.²

I biskop Torsteins tid ble klerkemål fremdeles pådømt ved kirkelig dom, liksom under biskopene Arne og Håkon. I en arvetvist mellom en prest og en lekmann i 1346 skulle partene stevnes til offisialen i Bergen for endelig avgjørelse, etter lokalt provsopptak på Vossevangen.³

1. DN IX nr. 93.

2. DN IX nr. 94.

3. DN I nr. 299 (1346) og I nr. 304 (1347).

Det viktigste middel biskop Arne synes å ha hatt for å bedre bispestolens økonomi, var økt kontroll med tiendebetalingen i bispedømmet. Tienden var den første faste og største offentlige skatten i Norge og sannsynligvis den vesentligste inntektskilden for kirken. Kirkens krav om tiende hadde på 1300-tallet støtte i snart to hundre års sedvane. Den norske tienderetten var fra begynnelsen av bygget på et kontraktuelt grunnlag: Folket tok på seg tiendebetaling som vederlag for kirkelige tjenester.

I biskop Arnes tid var det likevel motstand mot tiendebetaling både i landdistriktene og fra tyske vintersittere i Bergen. Blant lærdalsbøndene ser det ut til å ha vært en samlet bygdeaksjon i 1306. Arne gav påbud om at de mennene i dalen som ikke hadde betalt tiende, skulle stevnes. Dette gjaldt særlig Besse, antakelig lederen av aksjonen. Ifølge biskop Arne hadde Besse i lang tid hindret kirkens retter, med sinu ranglæte ok priozsko (urette framferd og tross). Slik illgjerning (uhæfi) ville biskopen ikke lenger tåle.¹

Det hadde vært langvarig motstand mot tiendebetaling fra en sosial gruppe med løs tilknytning til bysamfunnet i Bergen: de tyske vintersitterne. Etter Byloven av 1276 skulle fastboende utlendinger være likestilt med innfødte bymenn i alle offentlige plikter og ytelser.² Det hadde likevel vært strid om tyskernes tiendebetaling både i

1. DN IV nr. 68.

2. Helle 1982, 176.

1250-årene og i 1290-årene, og under biskop Arne blusset denne striden opp på nytt. Den pågikk fra 1307, da tyske skomakere var trukket inn i striden og ble nektet adgang til kirkene,¹ og like til 1311, da striden kom opp for den kongelige lagmannens domstol. Dette til tross for at kirken gjorde krav om domsrett i tiendesaker. I det mellomliggende tidsrom hadde striden vært hard. I mai 1309 lyste Arne interdikt over 16 navngitte vintersittere, og i 1310 bannsatte han tre av lederne i aksjonen.² Dette førte til at de tyske gruppene i Bergen gikk sammen om en handelsboikott av kirken våren 1311.³

Joys har lagt fram gode grunner for at den verdslige domstolens rolle i tiendestriden ikke betyr at kirken ikke hadde domsrett i kristenrettsaker.⁴ Alt i 1296 ble tyskerne truet med kirkelig domstol. At kirkelig dom faktisk har vært avsagt, går fram av biskop Arnes tilbud til tyskerne i 1307: Dersom de gav opp motstanden og betalte tiende, skulle han ettergi dem bøtene.⁵ Kirken hadde altså bøterett. Tyskerne ble i bispegårdens domskale, konsistoriet, fratjent retten til kirkegang foran biskop og kanniker, det kirkelige domstribunal. Kirkens dom ble ikke respektert. Lagmannens dom gav biskopen

1. DN VIII nr. 19. Skomakernes brøde var antakelig at de betalte tiende til Allehelgenskirken (Helle 1982, 481).

2. DN II nr. 102.

3. DN III nr. 90.

4. Joys 1954, 173-192, spesielt s. 185.

5. DN VIII nr. 19.

medhold i hans tiendekrav.¹ Når denne kristenrettsaken kom opp for verdslig domstol, hadde dette helst å gjøre med det samspill som kunne være mellom verdslig og kirkelig dom. Overfor en sosial gruppe i bysamfunnet som hadde støtte hos eiendomsbesittere i byen, kunne kirken ha bruk for støtte fra verdslige makthavere som også rådde over fysiske maktmidler. Den verdslige dommen fungerte som en stadfestelse og styrking av kirkens dom.

Biskop Audfinn fulgte opp brorens kamp for å hevde kirkens tiendekrav. I de eldre kristenrettene var prinsippet at tiende skulle betales af qllum rettfengum afla (av all avling som er fått på rett måte).² Den skulle tilsvare en tiendedel av årsavkastningen av de tre hovednæringene åkerbruk, feal og fiske. I det nye tienderegulativet fra 1277 ble tiendeplikten utvidet til flere områder av næring og inntekt. Formynderstyret for Erik Magnusson underkjente det nye tienderegulativet i 1280, men kirken reiste etter dette stadig kravet om utvidet tiendeplikt.

I Audfinns styringstid oppstod saker som vitner om bevisst motstand mot kirkens utvidete tiendekrav etter det nye tienderegulativet, og saker som gjaldt den tiende kirken hadde rett til etter de gamle kristenrettene. Vi kan spore motstand mot tiendebetaling både i Bergen og i distriktet, fra kirkelige institusjoner, sosiale grupper og enkeltpersoner. Den harde striden mellom biskop Audfinn

1. Dommen er trykt i BHFS 60 (1954/55), 193 f.

2. G 8.

og den kongelige kapellgeistlighet i 1319-20 var mellom annet en type tiendestridd. Biskopen beskyldte en kannik ved Apostelkirken for i over tre år å ha beslaglagt fattigtienden fra sognene til Korskirken, Hallvardskirken og Mikaelkirken.¹ Biskop Audfinn hadde problemer med å få tiende fra Halsnøy kloster. I 1328 ble abbeden og kannikene stevnet til biskopen i Bergen m.a. fordi råds mannen i bispegården og biskopens oppebørselsmenn klaget over at klosteret ikke betalte bispetiende.²

Motstanden mot tiendebetaling var særlig sterk blant personer som hadde tilknytning til handel og håndverk i Bergen. Til tross for at kirken fikk medhold ved den kongelige lagmannens domstol i 1311, ble konflikten mellom biskopen og tyskerne ikke løst. Ti år etter dommen, i 1321, gjorde biskop Audfinn og fehir den i Bergen en avtale om at skomakerne skulle få nattverd mot at tienden ble innbetalt.³ Syv år senere nådde konflikten sitt høydepunkt, og da var ikke tyskerne alene om å aksjonere mot biskopen. Alt i domsbrevet fra 1311 ser vi at husbøndene i Bergen stilte økonomisk garanti for tyske leieboere inntil dommen falt. Det framgår også at noen av dem hadde gjort felles sak med tyskerne og nektet å betale tiende allerede den gang. Husbøndene har Helle karakterisert som kjernegruppen blant "de husfaste menn" som i Byloven av 1276

1. DN IV nr. 130, III nr. 117. Appell til erkebiskopen i saken, DN IV nr. 131-34. Se forøvrig Bagge 1976, 122-132.

2. DN X nr. 25.

3. DN IV nr. 105.

defineres som eiere eller leiere av minst 1/4 bygård i minst 1/2 år. Husbøndene utgjorde toppsjiktet i bybefolkningen, de eide hus og grunn i bygårder, holdt selv til i dem og drev dem aktivt.¹ Helle påpeker at tyskernes aksjoner viste deres manglende vilje til å la seg integrere: "De følte seg ikke så fast knyttet til byen og dens kirker at de fant tiendebetaling rimelig".² Dessuten var ikke tiende av bymenns næring så grunnfestet som tiende av jordbruk og fiske.³ De bergenske husbønders allianse med de tyske vintersitterne gikk ut over den forpliktelse Byloven påla gårdeierne, nemlig å stille tak for sine leieboere.⁴ Viktigere var det nok at begge grupper ville hindre kirken å kreve tiende av handel og annen bymessig næring.⁵

Biskop Audfinn søkte med stor iver å skattlegge bynæringene. Det ser vi blant annet av hans strid med erkebiskopen i 1325 om hvor grønlandsfarere fra Trøndelag skulle betale tiende.⁶ Det opprøret som brøt ut blant byens husbønder i 1328, rettet seg mot Audfinns krav om tiende av leieinntekter av bygårder. Dette tiendekravet var hjemlet i det nye tienderegulativet fra 1277. Høsten

1. Helle 1982, 274.

2. Helle 1982, 480.

3. Helle 1982, 479-82.

4. Jfr. Helle 1982, 522.

5. Jfr. Helle 1982, 604-6.

6. DN VII nr. 103 og 104.

1327 hadde imidlertid biskopene måttet slutte seg til kongens rettarbot om at den eldre kristenretten midlertidig skulle gjelde (s. 12). Dermed var det nye tienderegulativet, som var innskrevet i erkebiskop Jons kristenrett, enda en gang underkjent. Dette vedtaket var sannsynligvis en viktig forutsetning for gårdeierne aksjon.

Felles for gårdeierne var at de hadde store inntekter av å leie ut bygårdene sine til handel, sjøfart og håndverk.¹ Vi kjenner denne eiendomsbesittende gruppens opprør mot biskop Audfinn først og fremst fra hans lange brev til erkebiskopen om saken.² Ifølge Audfinn ble aksjonen utløst ved at en enkelt mann, Svein klerk, med "forblindet samvittighet, tross, ulydighet og stor villfaringståke" (ofmikilli villu þoko) nektet å betale gårdstiende.³ Svein klerk var gårdeier og underfehirde i kongsgården. Biskopen fortalte erkebiskopen at Svein klerk satte opp hele byen mot kirke og biskop med stor sammenvergelse.⁴ Sammen med drottseten Erling Vidkunsson og lagmannen i kongsgården, Guttorm Kolbjørnsson, kalte Svein klerk sammen alle byens herremenn⁵ og husbønder til flere stevner i dominikanerkonventet. Kongens lagmann holdt

1. Se Helle 1982, 281.

2. DN X nr. 100.

3. DN I nr. 194-196 og VIII nr. 81.

4. "vakte hann upp allan bøn mote oss ok kirkiunni med miklum samblastre", DN X nr. 100.

5. En herramaðr var i besittelse av ridders eller høyere verdighet innenfor kretsen av kongens håndgangne menn i hirden.

taler der han angrep biskopen for å kreve større tiende av folket enn skikken hadde vært fra gammelt av. Indirekte truet han biskop og kanniker med å bryte ned husene deres og jage dem fra byen. Med håndslag ble det vedtatt at ingen skulle betale tiende. Svein klerk ble bannsatt, og bøyde seg da for biskopen. Men han nektet på ny å betale tiende etter at Guttorm Kolbjørnsson på "hirdstevne" i kongsgården hadde villet gjøre ham til ubotamann for hans knefall for biskopen.¹

Helt fra tyskernes tiendestrid rundt 1310 hadde gårdeierne vist motstand mot kirkens skattekrav i forhold til bynæringer. Denne type skattemotstand var ganske sikkert med på å skape en felles identitet hos disse tidlige byborgerne. Det vi skal feste oss ved, er imidlertid at biskop Audfinn, til tross for at han om høsten hadde måttet godta kongens underkjennelse av det nye tienderegulativet, likevel holdt fast på det i praksis. Det er helt tydelig at representanter fra stormannsgruppen tolket biskop Audfinns tiendekrav som ledd i en større kirkepolitisk sammenheng. Erling Vidkunsson og Guttorm Kolbjørnsson satte sin kamp mot kirkens krav om gårds-tiende i 1328 i forbindelse med baronstyrets kamp i 1280-årene for å drive tilbake de utvidete rettene kirken fikk i 1277. Ifølge Audfinn hadde drottseten truet ham med at han skulle lide samme skjebne som Jon Raude.

1. Helle 1982, 605-6.

Også fra landdistriktene har vi et eksempel som viser at biskop Audfinn fulgte det nye tienderegulativet. I et diplom fra 1328 refset han bøndene i Fjordane fordi de nektet å betale tiende av nøtter.¹ For å gi iredtesettelsen tyngde, siterte Audfinn kirkefaderen Augustin og kom med trusler om evig pine til dem som viste ulydighet og overmodighet. Når biskop Audfinn viste til tiendeplikten, brukte han ordlyden fra de gamle kristenrettene: Tiende skulle betales av all rettfæghnom afla. Dette gjorde nok Audfinn for å legitimere sitt utvidede tiendekrav. Han krevde nemlig også tiende av all frukt, liten som stor. Og dette var en formulering fra tienderegulativet av 1277. I realiteten ble tiendeplikten for bøndene utvidet.

Biskop Audfinn gjorde krav på tiende som ikke var spesifisert i de gamle kristenrettene. Han lot tydeligvis ikke sin jurisdiksjonelle myndighetsutøvelse bli påvirket av kongedømmets påbud om hvilken kristenrett som skulle være gjeldende kirkelov. Biskop Audfinn har regnet både den eldre og den nyere kristenretten som gyldig lov i kirken.

Også under biskop Håkon lå tiendesaker under biskopens domstol. I årene 1338-1341 ble flere ombudsmenn utnevnt for å kreve inn bispetiende. De fikk mandat til å saksøke dem som ikke ville betale og eventuelt stevne dem for biskopen (s. 468 f.). Personer som ikke betalte tiende

1. DN II nr. 166.

(fortrinnsvis bispetiende) ble da også stevnet til Bergen for å svare for seg hos biskop Håkon.¹

I et fullmaktsbrev fra biskop Håkon angående innkrevning av tiende, landskyld, cathedraticum, åbud og åbudsfall, fikk to kanniker beskjed om at lek og lærd skulle stevnes til biskopen ved ulydighet og tross. I de saker og omstendigheter hvor det var nødvendig, skulle de stevne lekmenn til lagmannen. Denne siste setningen, "so þo at leikmonnum stefni þeir til loghmans j. þeim maalæfnom, ok aatuikum. sem best kan med at þurfwá.", har vært tolket dit hen at lekmenn i saker som hørte inn under lagmannen skulle stevnes for ham.² En slik tolkning har som forutsetning at biskopen ikke hadde domsrett på de saksområder brevet nevner. Språklig sett er tolkningen problematisk, særlig hva angår þurfa, som ifølge Fritzner betyr "behøve, tiltrengje, have fornøden". Det er med andre ord tale om at disse sakene, når det var nødvendig, kunne føres for lagmannens domstol, og ikke at de med nødvendighet måtte føres for lagmannen. Som tidligere påpekt med hensyn til tiendedommen mot de tyske skomakerne fra 1311: I enkelte saker kunne det være et samarbeid mellom kirkelig og verdslig domsmyndighet. Verdslig rett kunne støtte kirkelig rett. Biskopen og hans ombudsmenn kunne på den måten true med verdslige maktmidler dersom den kirkelige bots- og straffedisiplin ikke nådde fram.

1. DN X nr. 36 (1339) og VII nr. 178 (1341).

2. DN X nr. 32 (1338), den nevnte tolkningen er gjort i RN V nr. 179.

Jens Arup Seip har hevdet at stevning for biskopen i tiendesaker neppe var ment som stevning for en dommer. Han grunngir dette synet med at biskopen framtrer som part i saken, formålet med stevningen var "å opnå at saksøkte bøide seg og gikk til forlik, et forlik som da gjerne ble kombinert med en passende pøniten".¹ Mot Seips formodning må det framheves at tiendesakene så absolutt bærer preg av å ha vært gjenstand for domsprosesser, med biskopen eller hans offisial som dommer og kannikene som domstribunal. De saksøkte, som ble stevnet til den sentrale domstol i Bergen, skulle svare på anklager og saksøkes i forhold til kirkens lover. I 1339 ble f. eks. en mann stevnet til Bergen for å gjøre rett for seg overfor biskop, kirke og prest, "ok reet at gera. eftir hælagrahrar kirkiu loghum firir þessa sina framferd".² I den saken som ble ført mot Halsnøyklosteret i 1328, blant annet fordi klosteret ikke hadde betalt bispetiende, ser vi at domsprosessen kunne gå sin gang selv om saksøkte ikke møtte. Endelig dom (alyktar dom) skulle felles etter kirkeretten.³ Det er nettopp karakteristisk for biskopens domstol at biskopen var å regne som den fornærmede part i en stor del av saksmengden (ikke i ekteskapsaker). Biskopen hadde den høyeste myndighet og var den øverste ansvarlige i bispedømmet. Nettopp på grunn av kirkeorganisasjonens hierarkiske

1. Seip 1942, 222 f. Seip framsetter dette synet i forbindelse med tiendeinnkrevning i 1306.

2. DN X nr. 36. Jfr. VII nr. 178 (1341).

3. DN X nr. 25.

struktur ble derfor biskopen, som kirkens fremste representant, fornærmet part i kristenrettsaker. Verdslige domstoler skulle stort sett regulere den alminnelige befolknings tvistemål. Selv om bøtene skulle svares til kongen, var ikke kongens dommere sakspart med hensyn til skyldspørsmålet på samme måte som biskopen ofte var det.

Karakteristisk for de kirkelige domstoler i forhold til de verdslige var appellsystemet. Den dømte hadde i større grad enn ved verdslige domstoler mulighet til å legge fram sin sak for høyere domstoler, fra biskop til erkebiskop og helt til den pavelige domstol. Kirken hadde et mer differensiert rettsapparat nettopp på grunn av de to fora og den mulighet for kombinasjon disse gav. Det kirkelige domsystemets trinnvise, hierarkiske struktur kunne langt på vei nøytralisere de enkelte biskopers eventuelle partsdømming.

Kongedømmets og de verdslige stormennenes linje var like fra 1280 å begrense kirkelig domsrett og kirkelig myndighetsutøvelse. Denne antikirkelige stormannspolitikken tilspisset seg fra 1316 fram mot 1330, med et høydepunkt i 1327-28. Biskopene på sin side samlet seg om kirkens rettigheter generelt og kirkelig domsmyndighet spesielt både ved lovgivning på provinsialkonsilene og ved å opprettholde kirkelig domsvirksomhet i bispedømmene. Provinsialkonsilet i 1280 slo fast at klerkemål og

kristenrettsaker skulle dømmes av kirkelige domstoler,¹ og i 1327, mens striden mellom verdslige og geistlige stormenn var som verst, tok biskopene til motmæle mot antikirkelig politikk i harde ordelag. Biskopene samlet seg om den kirkelige domsretten,² både ved prinsipielle vedtak og organisatoriske tiltak. De gikk hardt ut mot lagmenn, sylemenn eller andre dommere som hindret kirkelige dommere i deres gjerning. Biskopene fastholdt de kirkelige dommers rett til å dømme i de saker som etter lovene eller gammel sedvane hørte inn under kirkelig dom.³ Det skulle dessuten tilsettes offisiærer ved alle bispestoler.⁴ Stormennes angrep mot kirkens retter i 1327-28 kan sammenlignes med 1280-årenes kirkekamp. Biskopene måtte gå med på rettarboten om at den eldre kristenretten skulle være gjeldende kirkelov. Under striden med rikets fremste verdslige stormenn og Bergens gårdeiere i 1328, skrev biskop Audfinn til erkebiskopen at det var forbudt å søke de saker som etter kirkens lover tilhørte kirken. Et hirdstevne hadde vedtatt at verken tiende eller annen kristenrett skulle kunne søkes med bann.⁵ Ingenting tyder likevel på at bergensbiskopen gav etter for stormennenes press. Både fra byen og landdistriktene har vi eksempler

1. NGL III, 231.

2. NGL III, 272 f.

3. "Erkebiskop Eilivs fjerde statutt", NGL III, 273.

4. "Erkebiskop Eilivs femte statutt", NGL III, 276.

5. DN IX nr. 100.

på at Audfinn krevde inn tiende ifølge det nye tiende-regulativet fra 1277.

Så sent som i 1337 hadde kongedømmet ikke vunnet fram med sitt krav fra 1316 om at det var lagmannen som skulle dømme i kristenrettsaker. Det ser vi m.a. av et forlik som ble inngått på et riksrådsmøte i Oslo mellom konge og erkebiskop vedrørende kristenrettens bøtesaker i Nidaros by: Bøtesakene skulle foreløpig pådømmes og orskurdes i kongsgården i Nidaros, på den måten at offisialen og lagmannen avsa dommen hver sin gang eller i et like stort antall saker hver. Vedtaket ble fattet med råd fra biskop Håkon av Bergen, biskop Hallvard av Hamar og med samtykke av rikets råds menn.¹

Vi vet ikke om tilsvarende ordninger ble innført ellers i landet, eller om Nidaros, erkebiskopens sete, stod i en særstilling. En forståelse av dette kompromisset mellom kongedømme og kirke kan være at det er et vitnemål om svekket kirkelig domsmyndighet. Forutsetningen ville da være at kirken var blitt tilkjent enerett på dømming i kristenrettsaker før 1337. Det vet vi ikke var tilfelle, ettersom vi kjenner kongedømmets linje i saken, i alle fall fra 1280 til 1328. Bestemmelsen fra 1337 er faktisk det første offisielle vedtak vi kjenner etter stridighetene i 1280-årene, der konge og verdslige stormenn tilkjenner kirken domsrett i kristenrettsaker.² Vedtaket

1. NGL III, 161 f. Jfr. Seip 1942, 197. DN II nr. 222.

2. Jfr. Stefánsson 1973, 210.

innebærer et klart brudd med tidligere antikirkelig lovgivning på dette området. Det åpnes igjen for godkjenning av kirkelig domsrett og bøterett i kristenrettssaker. Vedtaket fra 1337 lar seg best forstå som en kongelig innrømmelse av en ekspanderende kirkelig jurisdiksjon, den kongelige lovgivning bringes i takt med de faktiske forhold.

I provinsialstatuttet fra 1351 knyttes kirkepolitikken med klare ordelag til Sættargjerden fra 1277. Biskopene truet med bannlysning av dem som mot sættargjerdens vedtak tok seg rett til å dømme i kirkens saker.¹ Jens Arup Seip har i sin undersøkelse av Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon vurdert "Erkebiskop Olafs statutt" som innledning til en ny tid.² Seip karakteriserer Magnus Lagabøtes og Jon Raudes tid som "en utvekst på historiens lange linjer". Først etter 1350 "gjorde en djervere ånd sig gjeldende hos presteskapet", med "tilknytning til Jon Raudes politikk og til Sættargjerden".³ Perioden mellom 1280 og 1350 står for Seip som en periode med sammenbrudd av kirkelig motstand.⁴ Det har vært reist innvendinger mot Seips synspunkt av A.O. Johnsen, Charles Joys, Knut Helle,

1. NGL III, 304 f.

2. Seip 1942, 197 f.

3. Seip 1942, 176 og 225.

4. Jfr. Helle 1961, 357.

Erik Gunnes og Sverre Bagge.¹ Magnús Stefánsson har påpekt at noen av erkebiskop Jóns krav og trusler fra 1280 ble tatt opp igjen i 1327. Verdslige dommere og sysselmenn skulle ikke dømme i saker som hørte inn under kirken.² Vår undersøkelse av kirkelig domsmyndighet generelt og forholdene i Bergen bispedømme spesielt tyder ikke på at Seip har rett i at Jon Raudes linje var forlatt av biskopene i tiårene før 1350. Parallelt med ekspansjonen i kirkelig lovgivning på provinsialkonsilene i hele vår undersøkelsesperiode har vi kunnet følge en omfattende jurisdiksjonell virksomhet i Bergen bispedømme, både i form av domsavsigelser og økonomisk forvaltning. Det viser den kirkelige domsvirksomhet i klerkemål, ekteskapsaker, en trolldomssak og tiendesaker.

Regulering av tiendeinnkrevningen var viktig for å sikre bispestolens økonomi, men biskopene tok også andre midler i bruk for å skaffe til veie det økonomiske grunnlaget for kirkens administrative apparat. Biskop Arne skjerpet innkrevningen av cathedraticum, den årlige avgiften hver kirke i bispedømmet var pliktig til å betale katedralkirken. Dette gjorde Arne dels ved å aktivisere hovedprestorganisasjonen³ dels ved å utnevne en

1. Johnsen 1955, 231; Joys 1955, 298, 347 og BHFS 60, 185; Helle HT 40 (1960-61), 364 f og 1981, 183; Gunnes HT 49 (1970), 121-160 og Bagge HT 60 (1981b), 133-158.

2. Stefánsson 1973, 209.

3. DN III nr. 63. Av DN IV nr. 64 framgår det at slike brev ble sendt til flere hovedprester.

egen oppkrever for avgiften i bispedømmet.¹ Disse tiltakene peker også mot at biskop Arne ved overtakelsen av bispeembetet ville styre sitt stift etter allmennkirkelig mønster. I brevene han sendte til hovedprestene, begrunnet han innkrevingen med å vise til den kanoniske rett (hæilaghrar kirkiu logh ok retter).² Cathedraticum ble innkrevd også under biskop Audfinn. En av biskopens anklager mot Halsnøy kloster i 1328 var at det ikke var betalt slik avgift til bispestolen på flere år.³

Biskop Arne vek ikke tilbake for å løse økonomiske problem sentralt ved å overføre inntekter fra lokale kirker. Da Arne kom hjem fra Vienne-konsilet i 1312, klaget han over utgifter og gjeld som følge av utenlandsoppholdet. Han forbeholdt seg derfor, tydeligvis etter motstand fra de eldste i domkapitlet (s. 289), første års inntekter av alle prebender og beneficier som var ledige i 1312 eller som ble ledige i de derpå følgende fem årene.⁴ Ett av pavens ankepunkt mot biskop Håkon i 1337 var at han i utstrakt grad skulle ha trukket inntekter fra ledige embeter inn under bispestolen.⁵ Dette har etter alt å dømme vært en ganske vanlig praksis blant biskopene. I 1338 hadde kirkeprovinsens primas i alle fall planer om å

1. DN IV nr. 64.

2. DN III nr. 63.

3. DN IV nr. 179.

4. DN I nr. 135.

5. Kopi NHKI.

gjøre det samme som Håkon og Arne før hadde gjort. På spørsmål fra en av kannikene i Nidaros svarte biskop Håkon at erkebiskopen hadde rett til å innkreve inntekter fra de vakante embetene, og at det var best å ikke nekte ham denne retten. Biskop Håkon føyde til at i Bergen forsøkte man å unngå å kreve for meget av slikt - heller mindre enn tidligere sedvane.¹ Kanskje formulerte Håkon denne tilføyelsen med pavens refselse i tankene. Likevel er det liten grunn til å tvile på at han hadde dekning for sine ord. Det var nok av dem som kunne kontrollere påstanden.

Biskop Audfinn ser ut til å ha vært opptatt av å regulere lokalkirkenes økonomi. Vi har argumentert for at regnskapslister over jordegods fra lokale kirker og prester er blitt samlet i hans tid. Og vi kan se at han grep direkte inn i økonomiske forhold i sognene. I ett tilfelle bedret han en sogneprests inntektsvilkår ved å legge mer jord til kallet,² en annen gang reagerte han mot en lokal prest som hadde solgt lokalkirkelig jord for å betale personlig gjeld.³ Audfinn ville ikke gi slipp på jordegods som han mente rettmessig tilkom bispestolen, det ser vi av hans kamp for å beholde gården Toska i Nordhordland.⁴

1. DN VII nr. 162.

2. BK 90 (DN XV nr. 6).

3. BK 11 (DN XV nr. 12).

4. DN VII nr. 101, 102 og VII nr. 128. Biskop Audfinn kunne legge fram brev og føre skriftlige vitner om at biskop Narve i sin tid fikk gården av kong Eirik Magnusson.

Biskop Håkons økonomiske forvaltning i den første embetsfasen fram til 1337 ser, som nevnt, ut til å ha vært klanderverdig. Den økonomiske tilstanden i bispedømmet både sentralt i Bergen og i de lokale kirkene var etter pavens brev å dømme svært dårlig. Biskopens økonomiske forsømmelser hadde gått hardt ut over bispegårdens og domkirkens vedlikehold (se. s.240f). Bygningene var i forfall. Dessuten hadde biskopen ikke bare pantsatt løsøre, som bispegårdens sølvtøy (vassellamenta argentea), men også jordegods.¹ Biskopen skulle ifølge pavebrevet også ha forbrutt seg mot lokale kirker ved å beslaglegge den delen av tienden som skulle brukes til vedlikehold av kirkene i bispedømmet. Derfor stod flere kirker i fare for å falle sammen. Paven hadde også hørt at bøker og ornamenter var blitt fjernet. Dersom pavens anklager medførte riktighet, hadde biskop Håkon virkelig forsømt sin plikt til å styre bispedømmets økonomi. Et kongebrev fra 1335 støtter det inntrykket pavebrevet gir av en dårlig økonomi ved bispestolen. Kongen oppfordret alle som hadde gjeld til Bergen kirke eller biskop om å betale denne innen en måned.² I samme retning peker det faktum at biskopen hadde mange kreditorer (s.159f.). Nå var det ikke bare Håkons vanskjøtsel av embetet som hadde ført til slike tilstander. Det var sendt store summer fra bispedømmet til

1. DN I nr. 243.

2. DN II nr. 210 og IV nr. 216.

pavestolen akkurat i disse årene, og bispedømmet var ikke minst av den grunn økonomisk utarmet.

Biskop Håkons andre embetsfase var preget av en mangfoldig økonomisk aktivitet ved bispestolen. Alt tyder på at biskop Håkon i denne perioden har visst hvordan han skulle administrere kirkens eiendommer på en måte som sikret bispestolen inntekter. Biskopen fikk rustet opp et regionalt ombudsmannsystem for bispeinntekter (s. 468f), og han overvåket personlig bispestolens økonomiske interesser i distriktet. Han kunne også gripe regulerende inn på sogneplan, som da han bestemte at landskyldinntekter fra fire gårder i et kirkesogn skulle brukes til oppbygging og reparasjon av prestegård og kirke i et annet.¹

Selv om biskop Håkon etter 1337 kan ha inndratt mindre inntekter enn tidligere fra vakante beneficier, har han nok likevel trukket økte inntekter fra distriktet, men på en annen måte - nemlig ved den tiltakende reguleringen av innkrevningen av bispestolens ulike inntekter.

Biskop Håkon engasjerte seg i økonomisk virksomhet som var karakteristisk for Bergen. Bispestolen hadde antakelig drevet med handel også under Håkons forgjengere. Når biskop Audfinn i 1322 sendte to av sine tjenere (famulus speciales) med sitt eget skip til England, var dette trolig en handelsferd.² At de norske biskopene hadde interesser i handel på denne tiden, er rimelig å slutte

1. DN IX nr. 116 (1339).

2. DN IV nr. 153.

fra deres engasjement for å skaffe borgere i Hamburg handelsprivilegier i 1318.¹ Da kong Håkon Magnusson utstedte sitt privilegiebrev, var dette etter bønn fra utsendinger fra Hamburg og fra alle de norske biskopene, som også beseget brevet.² Det ser ut til at biskopene talte tyskernes sak overfor en konge som bare med motvilje gav tyske byer handelsprivilegier.

Biskop Håkon var en stor kunde hos utenlandske kjøpmenn. Han trengte varer til bispegårdens hushold, og han kjøpte ganske sikkert opp varer for å utruste sine egne handelsskip, som han sendte i vesterveg. I 1340 sendte Håkon et skip til Orknøyene, og i 1341 sendte han bussen sin til Island.³ Overskuddet av varer som tilfløt bispestolen i landskyld og på andre måter, gav biskopen økonomisk handlefrihet. Beholdningen av naturalia var tydeligvis ikke alltid stor nok til at biskopen kunne betale kontant, i 1341 utstedte biskop Håkon to gjeldsbrev til antakelig tyske kjøpmenn.⁴

Den nasjonale handelspolitikken som ble ført i første halvdel av 1300-tallet, nådde et høydepunkt under kong Magnus. Etter at han ble kronet i 1336, ville han ikke fornye hanseatenes retter, derimot trakk han tilbake alle

1. Utfyllende om norske bispestolers og andre kirkelige institusjoners engasjement i handel og sjøfart hos Helle 1982, 368, 398, 400.

2. DN VI nr. 97.

3. DN IV nr. 246 (1340) og VIII nr. 147 (1341).

4. DN X nr. 47, utstedt til Fredrik Hvitenborg og Herman Aldeverold. DN V nr. 154, utstedt til Herman Skottorp.

privilegier fra norske styresmakter.¹ Forholdet mellom kongen og lybske borgere tilspisset seg i Bergen våren 1341. På kong Magnus' befaling sendte byrådet to av sine medlemmer til Bergen for å forhandle om lybekkernes rettigheter og dessuten undersøke klagemål om noe bråk som tyskere skulle ha forårsaket i Bergen.² I denne sammenheng er det interessant å rette søkelyset mot biskop Håkons rolle som mellommann mellom byrådet i Lübeck og den norske øvrighet. Byrådet i Lübeck henvendte seg nemlig til Håkon for å få hans hjelp og støtte. Kongen hadde lovet byrådet at representantene skulle få forhandle med Erling Vidkunns-son og kongens fehirde.³ Da det viste seg at ingen av disse møtte fram, skrev biskop Håkon brev til drottseten der han informerte ham om sakens gang og dessuten gav ham en streng beskjed om at de lybske borgerne i det minste måtte få en unnskyldning.⁴

Den påfølgende vår drepte Erling Vidkunns-sons sønn, Bjarne Erlingsson, ifølge de islandske annaler mange tyske menn i Bergen,⁵ og kongen anholdt lybekkere og deres gods. Mot denne bakgrunn blir det rimelig å anta at uteblivelsen fra forhandlingene året før var en demonstrasjon fra den norske øvrighet. I denne tilspissende situasjonen talte

1. Helle 1982, 484.

2. DN VIII nr. 143, se forøvrig Helle 1982, 484.

3. DN VIII nr. 144 og 145.

4. DN VIII nr. 144 og 145.

5. Isl. Ann. 222, Helle 1982, 484 f.

biskop Håkon lybekkernes sak. Han ble også av dem oppfattet som en øvrighetsperson de kunne regne med. Dette forteller noe om den interesse biskopen må ha hatt i at varebyttet med tyskerne skulle foregå mest mulig uhindret. Håkons rolle i begivenhetene viser i hvilken grad han gav økonomiske interesser forrang i en spent politisk situasjon.

Rundt 1340 var det stor aktivitet ved biskopens skipsverft på Holmen; skip ble bygget til eget bruk og på bestilling fra rikets stormenn. Biskop Håkon hadde minst tre skip. To av disse var store og havgående, og kunne brukes til handel og lange reiser: en busse¹ og en knarr². Håkon hadde også et mindre skip, en karve.³ Vi får et inntrykk av størrelsen på biskopens skip i forbindelse med frakting av mastetrær. I 1338 bekymret Håkon seg over hvordan han skulle få fraktet masteemner sørover fra Nidaros, siden ingen av hans egne skip seilte nordover og siden de fleste skip som traffikerte strekningen Trondheim - Bergen var for små (ero nest 911 sma).⁴ Året etter var biskopen hjulpet da han skulle ha fraktet et mastetre på 49 alen til Bergen. Hans eget skip som kom nordfra kunne

1. DN VII nr. 162 (1338) og VIII nr. 147 (1341). I løpet av 1200-tallet ble busse den vanlige betegnelsen på havgående norske handelsfartøyer. Om busse og knarr, Helle 1982, 395.

2. DN VIII nr. 147 (1341). Knarren var et solid, sjøgående handels- og frakteskip. KLNLM 2 sp. 470 og 15 sp. 486.

3. DN VIII nr. 120 (1339). En norsk skipstype til reisebruk for stormenn (Osebergskipet er tolket som en karfi). KLNLM 15 sp. 483.

4. DN VIII nr. 102.

ta det med.¹ En så lang mast kunne bare være beregnet på et stort, havgående skip. Slike store skip ble bygget ved Håkons verft. En gang bestilte han et masteemne på 38 alen, og han skrev at dersom han skulle bygge flere skip, ville han gjerne ha flere.² Håkon bestilte også jern i Trondheim, og han vek ikke tilbake for å prute på prisen: Han ville bare ha jernet dersom prisen ble rimeligere.³ Biskopen beklaget seg i et brev til Pål Eiriksson over at det var vanskelig å få tak i skipstømmer og jern.⁴

Det er tydelig at biskop Håkon drev med skipsbygging i stor stil i årene rundt 1340. I 1339 hadde han et fartøy

1. DN VIII nr. 119. Innholdet i brevet er tolket ulikt med hensyn til passusen "æitt sighlutre. til sialfs vaars skips, er auster erom kalladom til konungs vaars. er at minzta vildum ver at være halft fimtugt og iiiij. aalna j. kinnum." Munch 1838, 138 mente at halffimtugt står til skipet og ikke til masteemnet, og oversatte på følgende måte: "et Mastetræ til vort eget Skib, som vi idetminste vilde have til en Femogfyretyver, og 4 alen i Siderne". Kinnum er forstått som pl. av Kinn, "kind, Sideskraaning, maa vel betegne Fartøiers Side." Fritzner har samme tolkning som Munch m.h.t. DN VIII nr. 119 og foreslår betydningen av Kinn (jfr. kinnungr, hlyr) som en viss del av et fartøy. Helle 1982, 400 har tolket passusen slik at "halft fimtugt og iiiij. aalna" hører sammen og betegner mastelengden (49 alen). Denne tolkningen er mest sannsynlig ut fra sammenhengen, ettersom Håkon sendte brevet om mastetreet vel to måneder etter at han hadde fått kongens brev om stormannsmøtet i Konghelle om høsten (s. 160f.). Derfor var masten antakelig bestilt med tanke på reisen og til et skip som var ferdig. Dersom halft fimtugt skulle stå til skipet, måtte masten være tenkt til et skip som ennå var under bygning. Et siste argument for at Helles tolkning er den riktige, er at tallstørrelser mellom to tiere nettopp ble uttrykt ved sammenføyning med ok av tier før ener (1-9). KLN 18, 117. Kinn forblir uforklart.

2. DN VIII nr. 140 (1341).

3. DN VIII nr. 102 (1338).

4. DN VIII nr. 131 (1340).

ferdig til Bjarne Erlingsson,¹ høsten 1340 ønsket Pål Eiriksson seg en karve², og Jon Havtoresson ville ha en båt som kunne roes av åtte mann (en åttring).³ Pål Eiriksson fikk beskjed om at Håkon ikke kunne få bygget skipet før det skipet biskopen selv hadde under bygging ble ferdig. Dette tyder på at Håkons verft ikke hadde kapasitet til å bygge mer enn ett skip om gangen.

Biskop Håkon lot også drive kvalfangst. Ved Sund kirke, like under fjellet, hadde han sin kvalvåg.⁴ Der ble det neppe fanget store mengder kval. I så fall ville han neppe to ganger fått kvalkjøtt i gave fra Nidaroskanniken Arne Vade.⁵ Vi har heller ikke vitnemål om at Håkon sendte kvalkjøtt som gaver, men i 1338 skikket han syv kvaltenner som gave til en borger i Brugge.⁶

Det inntrykket vi får av biskopenes forvaltning av kirkens økonomi, er at inntektene hovedsakelig var basert på tiende og landskyld av ^vjørdegods i landdistriktene. Kopiboken vitner først og fremst om biskopenes arbeid for å bedre den sentralkirkelige økonomien, til dels på bekostning av lokalkirkelige inntekter. Da det i årene før 1337 var en økonomisk krisesituasjon ved bispestolen, ser

1. DN VIII nr. 118.

2. DN VIII nr. 131.

3. DN XI nr. 134 (1341).

4. DN VIII nr. 107 (1338).

5. DN VIII nr. 119 (1339) og VIII nr. 140 (1341).

6. DN X nr. 30.

det ut til at biskop Håkons strategi var å øke inntektene fra jordegodset, men også i større grad enn forgjengerne å satse på en bredere næringsvirksomhet.

Kildematerialet fra biskop Torsteins tid gir generelt et inntrykk av omfattende pavelig inngripen i jurisdiksjonelle forhold. Pavelig provisjon både til lavere geistlige embeter¹ og til kanonikat² ser ut til å ha vært vanlig. Pavedømmets økonomiske beskatning av kirkeprovin-sene økte. Det eneste bevarte brevet som er utstedt av biskop Torstein, viser at biskopen fulgte kanoniske forskrifter om at kirkegodset ikke skulle avhendes. En lokalkirkelig prest fikk tillatelse til å selge 1 mmb. på betingelse av at han kjøpte tilbake jord for pengene.³ At presten henvendte seg til biskopen for salg av så lite jord, kan tyde på streng overholdelse av den kanoniske bestemmelsen, og det kan vitne om at biskopen opprettholdt en sterk sentral kontroll med lokalkirkelige forhold.

Det lå til biskopenes jurisdiksjonelle myndighetsutøvelse å føre oppsyn med geistlige institusjoner i bispedømmet. Dette førte med seg at biskopene kom i konfliktsituasjoner med institusjoner som påberopte seg full eller delvis eksempsjon, både klostre og den kongelige kapellgeistlighet. Konflikten mellom biskopene Arne og Audfinn og

1. DN XVII nr. 59, a (1344) o.a.

2. DN VII nr. 211 og DN XVII nr. 75 (1348) o.a.

3. DN XVI nr. 9 (1349).

kapellgeistligheten er utførlig behandlet av Sverre Bagge.¹ Vi skal derfor ikke gå inn på disse stridighetene her, bare påpeke at de hadde to aspekter: Biskopene ville ha styringsrett over de kapellgeistlige og dessuten avverge at sognekirkenes rettigheter ble krenket (se s⁴⁰²).

Blant de regulargeistlige i bispedømmet var cistercienserne, fransiskanerne og dominikanerne eksempte ordener. Det vil si at munkene i Lyse kloster og brødrene i St. Olavskonventet i Vågsbunnen og dominikanerkonventet ytterst på Holmen prinsipielt ikke hørte inn under bergensbiskopens jurisdiksjon. Vi har i en annen sammenheng argumentert for at Nonneseter trolig var et benediktinerkloster.² Den myndighet biskopene utøvde overfor byens nonnekloster, var i så fall regulær.

Vi kan følge biskopenes overvåking av livet i de ikke-eksempte klostrene. Fra biskopene Arne, Audfinns og Håkons

1. Bagge 1976.

2. Tryti 1987. Både av C.C.A. Lange 1856 og hos senere forskere er Nonneseter i Bergen bestemt som et cistercienserkloster. Denne antagelsen bygger imidlertid på et usikkert kildegrunnlag. Et brev fra 1494 forteller om opptak i "St. Mariæ Kloster ad sanctam trinitatem, ordinis Sti. Bernardi" (DN I nr. 980). Man har regnet med at brevet gjaldt Nonneseter i Bergen, som var et Mariakloster. Men det er like nærliggende å henvføre brevet til det mannlige Lyse kloster, også et Mariakloster, påviselig av cistercienserordenen (Erik Gunnes har gjort meg oppmerksom på dette argumentet). Et annet forhold som taler mot at Nonneseter i Bergen er av cistercienserordenen, er den tidlige grunnleggelsen, se Helle 1982 s. 3-6. Cistercienserne holdt en svært restriktiv linje overfor opprettelser av cisterciensiske kvinneklostre i denne perioden. Striden om laksefisket i Oselva i 1328, der brødrene i Lyse kloster og søstrene i Nonneseter stod mot hverandre, viser at Lyse kloster ikke har følt noe økonomisk ansvar overfor Nonneseter, noe som tyder på at de to klostre ikke var av samme orden.

tid viser brev at de kontrollerte valg av abbedisser og abbeder,¹ og i samråd med domkapitlet valgte de nye klosterledere når retten tilkom dem etter kanoniske forskrifter.² Noen eksempler viser hvordan biskopene håndhevet sin myndighet overfor klostrene. Da det skulle velges ny abbedisse i Nonneseter i 1320, forkastet biskopen nonnens valg fordi de ikke hadde oppfylt kravene i Constitutio Bonifāciana om 2/3 flertall, og fordi valget ikke ble holdt innen de foreskrevne tre måneder. Nonnens problem var at de slett ikke kunne bli enig om hvem de ville ha til ny abbedisse. Av klosterets 35 stemmeberettigede søstre, stemte 17 på den ene kandidaten, 16 på den andre, og én ville ikke stemme. I denne situasjonen bestemte biskopen hvem som skulle bli abbedisse, og han valgte den kandidaten som fikk 16 stemmer.³

Ved valget av ny abbed til Jonskirken i Bergen i 1338 var biskopens og domkapitlets medvirkning på valget sterk og klar. Biskop Håkon meddelte det nye abbedemnet, en klosterbror fra Halsnøy, om valget som "ver ok broeder varer aller og broeðr aller aat Jons kirkiu med æinfallre samþykt yðr kusum ok nemfdom til aboto aat Jons kirkiu i Biorgwin".⁴ Her ble konventet ved Jonskirken redusert fra

1. DN I nr. 118 (1308, Halsnøy), DN I nr. 185 (1326, Nonneseter).

2. DN VII nr. 32 (1305, Selja), DN VIII nr. 109 og 111 (1326, Munkeliv, valgretten ble overdratt biskop Audfinn), DN I nr. 252 (1338, Halsnøy), DN I nr. 259 (1339, Selja).

3. DN III nr. 119, VII nr. 93 og I nr. 162.

4. DN VII nr. 161.

å være det egentlige valgkollegium til å være deltakere i valget. Biskopen ikke bare godkjente deres valg, men var sammen med domkapitlet med i selve valgprosessen. Munken fra Halsnøy motsatte seg valget, hvorfor vet vi ikke. Men da nytt valg ble avholdt i 1339, ser vi at brødrene ved Jonskirken selv valgte sin abbed, ganske sikkert i opposisjon til biskopens og domkapitlets inngripen året før. Og biskopens reaksjon lot ikke vente på seg: Valget ble erklært som ukanonisk og ugyldig - men likevel providerte biskopen senere den samme mann som konventet hadde valgt.¹ Det ser ut til at biskop Håkon i dette tilfellet søkte å utvide sitt myndighetsområde uten å lykkes. Konventet svarte med å hevde sin sedvanlige rett, og biskopens eneste mulighet til å gripe inn ved abbedvalg var som tidligere å erklære valget ukanonisk og ugyldig.

Ved klostrene kunne det oppstå disiplinære problem som biskopene måtte ordne opp i. Under biskop Arne var det særlig i Halsnøy kloster det var vanskelig å opprettholde indre disiplin. Biskop Arne måtte ved flere anledninger sette i verk tiltak etter klagemål mot så vel abbed som brødre.² Klagemålene mot abbed og brødre i 1310 var svært alvorlige, og gir inntrykk av en indre oppløsning som skapte vansker for klosterets virksomhet. Abbeden ble m.a. beskyldt for at han sjelden holdt kapitel, at han ofte var fraværende og at han sov i gjestehuset og ikke i dormi-

1. DN IV nr. 241.

2. DN IV nr. 69 (1307), IV nr. 87-89 (1310) og III nr. 100 (1313).

toriet hos brødrene. Brødrene på sin side skulle m.a. ha vært ulydige mot abbeden og fraværende fra klosteret, også om natten. På grunn av de disiplinære problemene hadde klosteret vansker med å opprettholde gjestfriheten; brødrene satt nemlig oppe til langt på natt og drakk slik at klosterets økonomi ble ødelagt.¹

Også biskop Håkon måtte gripe inn for å hevde klosterdisiplinen. I årene 1338-40 stevnet han så vel abbed som munker ved Selje kloster til Bergen for å svare på innbyrdes klagemål² og klagemål reist av personer utenfor klosterfelleskapet. I de tilfeller klagemålene er presisert, gjaldt de økonomiske forseelser og brudd på sølibatet.³

De klagene biskop Audfinn fikk mot Halsnøy kloster, gjaldt ikke disiplinære problem, men særlig to andre forhold: tvister i forbindelse med utmarksretter som fiske⁴ og vedhogst⁵, og manglende innbetaling til bispestolen av cathedraticum og bispetiende.⁶ Under striden mellom munkene på Halsnøy og domkapitlet i Stavanger om fisket i Suldalselva forsøkte klosteret å unndra seg

1. DN IV nr. 88.

2. DN VII nr. 156 (1338).

3. DN X nr. 31 (1338) og I nr. 263 (1340).

4. DN IV nr. 114 (før 1316), II 8 (1316), 108 (1314-17) og 43 (1320).

5. DN X nr. 21-24 (1327), 25 (1328), IV nr. 176, 177 og 180 (1328).

6. DN X nr. 25, IV nr. 179, 180 og 181 (1328).

biskopens jurisdiksjon ved å skyte sin sak under kongens domstol. Domkapitlet i Stavanger holdt fast ved at dette var en sak som klosterets biskop måtte avgjøre.¹

Kirkelige institusjoner hadde stor interesse av elvefiske, til hushold og for salg. I 1328 blusset striden om fisket i Oselva opp igjen, til tross for at allerede biskop Narve hadde felt dom i saken. Biskop Audfinn stadfestet Narves dom, som han fant å være i samsvar både med Landsloven og sunn fornuft. Laksegarden til munkene i Lyse kloster skulle reduseres til lovlig størrelse. Dermed ville det bli mulig også for de øvrige impliserte parter, søstrene i Nonneseter kloster, prestene på Fana og Framnes og bøndene i Samdal å fiske i elva.² Lyse kloster var eksempt; derfor hadde abbeden uten hell søkt å skyte saken inn under den kongelige lagmanns dom.³ Abbeden ville ikke godta Audfinns dom, og appellerte under henvisning til privilegier og immuniteter saken til erkebiskopen. Erkebiskopen stadfestet biskop Audfinns dom.⁴ Dermed ble Audfinns jurisdiksjonsmyndighet bekreftet, også i en sak der et eksempt kloster var part. I et annet tvistemål mellom dominikanerne og domkirken i Bergen som biskop Narve i sin tid hadde pådømt, var biskop Audfinn sammen med domkapitlet part i saken. Det ble opprettet en

1. DN IV nr. 114.

2. DN VIII nr. 83 og 84. For sakens videre utvikling, DN VIII nr. 86-90.

3. DN VIII nr. 89.

4. DN VIII nr. 84.

voldgiftskommisjon med medlemmer fra begge sider, som fattet vedtak i saken. Striden mellom dominikanerne og domkirken i Bergen endte med forlik, inngått i domkirkens sakristi.¹

Fra Kopiboken kjenner vi ett eneste eksempel på at et kloster hadde patronatsrett til en lokal kirke. Dette var en praksis som var lite utbredt i Norge.² I 1337 tilkjente nemlig biskop Håkon Halsnøy kloster patronatsretten over Eid kirke.³ Biskop Audfinn hadde gitt Eid kirke til sognepresten i Kaldestad. Men etter at klosteret hadde truet med prosess, oppgav sognepresten alle krav på kirken. I denne konfliktsituasjonen var det å vente at biskop Håkon fulgte opp sin forgjengers bestemmelse og bekreftet sognepresten til Kaldestads retter. Det gjorde han altså ikke. Derimot fikk klosteret rett til å utpeke en av brødrene til prest i Eid kirke. Dette må forståes slik at klosteret hadde forslagsrett (ius presentandi). Biskopen forbeholdt seg utnevningseretten.⁴

Hvordan var så myndighetsforholdet mellom biskopen og abbedene ved de klostrene som lå under hans jurisdiksjon? I Kopiboken er lydighetseden som den nye abbeden ved Halsnøy kloster avla i 1338, bevart.⁵ Foruten å love

1. DN VII nr. 130 (1314-1330), jfr. Helle 1982, 611.

2. Se Molland, Patronatsrätt, Norge, KLN 13 sp. 140-44.

3. DN I nr. 249.

4. DN I nr. 249.

5. DN VII nr. 158. Se forøvrig Hamre, Edsformular, Norge, KLN 3 sp. 513 f.

troskap og lydighet til den bergenske kirke og biskop og at han ikke skulle medvirke til at bispesetet led skade på gods eller ære, forpliktet abbeden seg til at han ikke uten biskopens råd og samtykke skulle avhende klosterets vinning eller goder. Abbeden skulle ikke ta i mot proventfolk uten først å ha søkt og fått biskopens tillatelse. Denne bestemmelsen samsvarte med vedtak fra provinsialkoncilene i 1320 og 1334. I provinsialstatuttet fra 1334 presiseres det at brudd på dette vedtaket innebar forbrytelse av styringsrett og prelatverdighet, samt strafferett for stiftsbiskopen.¹ Abbeden lovet i eden fra 1338 at han sikkert og regelfast skulle gi akt på den augustinske klosterregel.

Abbeder og munker henvendte seg gjerne til sin overordnede biskop ved ulike anledninger, når spørsmål som lå under biskopens myndighet skulle avgjøres, eller når de lå i tvistemål med andre kirkelige instanser. Ved ett tilfelle nektet biskop Håkon abbeden i Halsnøy kloster å løse en av brødrene som gjerne ville forlate klosteret. Abbeden fikk derimot beskjed om å gripe inn overfor to av munkens medbrødre som skulle ha hånet ham ved å kalle ham skomaker og skinner (sutara nomfn ok skinnara).² I et annet tilfelle var en klosterbror utstøtt fra Lyse kloster. Selv om dette klosteret formelt ikke lå under biskopens jurisdiksjonelle myndighet, forsøkte Håkon å

1. NGL III, 248 (1320) og 278 (1334).

2. DN VII nr. 166 (1339).

tale munkens sak for abbeden. Han anmodet abbeden om å gjenoppta den tidligere munken.¹ Ingenting tyder likevel på at Håkon hadde besluttende myndighet i denne saken eller at abbeden var forpliktet til å søke hans råd. I 1339 henvendte brødrene i Munkeliv seg til biskop Håkon for å få hjelp mot en av prostene i Stavanger stift, som ekskommuniserte Munkelivs leilendinger og ombudsmenn. Biskop Håkon forsøkte å ordne opp i problemene ved å henvende seg til prostens biskop.²

Vi har sett at like fra biskop Narves tid utøvde biskopene myndighet overfor ordensgeistlige. Ved å overvåke valgene av klosterlederne hadde bispestolen en viss innflytelse over klostrenes utvikling. Biskopene grep inn i disiplinære forhold og i konflikter mellom klostrene og andre geistlige institusjoner og bønder. Biskopenes jurisdiksjonelle myndighet overfor klostrene ser ut til å ha blitt styrket i biskop Audfinns styringstid. Han blandet seg inn ved valg av klosterledere, og vi har påvist at biskopens dom ble stående i to saker der partene forsøkte å unndra seg biskopens jurisdiksjon. Dette gjorde de dels ved å vise til pavelige privilegier, dels ved å henvende seg til en verdslig domstol. I det ene tilfellet var klosteret eksempt. Biskopenes sterke stilling i forhold til klostrene kan se ut til å ha blitt noe svekket under biskop Håkon. Halsnøy kloster ble tilkjent patro-

1. DN X nr. 37 (1340).

2. DN I nr. 262.

natsrett over en nærliggende sognekirke, og biskopen mislyktes i å utvide sin myndighet ved regulære abbedvalg.

Ikke noe tyder på at de bergenske biskoper eller det samlede bispekollegium forlot erkebiskop Jon Raudes kirkepolitiske program slik det ble formulert i Sættargjerden og i provinsialstatuttet fra 1280. Kanskje ble de ytre markeringene i forhold til stormennene noe neddempet de to siste tiårene fram mot 1300. Stefánsson har karakterisert perioden 1327-1351 som en periode der det skjedde en gradvis tilnærming mellom stat og kirke.¹ Av statuttet fra 1290 går det fram at ekteskapsaker ble regnet for å ligge under kirkens dommere.² På provinsialkonsilet i 1306 bekjente biskopene seg åpent til Jon Raudes linje: Alle bestemmelser i tidligere statutt, og spesielt erkebiskop Jons, ble stadfestet og gitt varig gyldighet. Tilsvarende vedtak finnes i statuttene fra 1327, 1334³ og 1336.

Etter bevarte provinsialstatutter å dømme har det vært avholdt konsil i kirkeprovinsen hvert syvende år fra 1306 til erkebiskop Pål's første provinsialkonsil i 1334: 1306, 1313, 1320, 1327 og 1334. Det provinsialkonsilet som skulle vært avholdt i Nidaros i 1309 ble tydeligvis avlyst

1. Stefánsson 1973, 210ff.

2. NGL III, 243.

3. Her fornyes tidligere statutter generelt og erkebiskop Eilivs statutter spesielt. NGL III, 278.

på grunn av erkebiskop Jørunds død.¹ Laterankonsilet i 1215 vedtok at provinsialkonsil skulle avholdes hvert år. Det var denne bestemmelsen erkebiskop Pål hadde i tankene når han holdt konsil hyppigere enn sine forgjengere. I innkallingsbrevet til biskop Håkon til et konsil som skulle vært holdt i 1338, skrev Pål at årlige konsil ikke hadde latt seg praktisere på grunn av veiene og de store avstandene i erkeprovinsen.² Med konsil i 1334 og 1336 og innkalling til konsil i 1338 ser det ut til at Pål Bårdsson søkte å få i stand en regelmessig ordning med provinsialkonsil hvert andre i stedet for hvert syvende år. Det skulle likevel gå fem år fra 1336 til det neste konsilet ble avholdt i 1341.³ Erkebiskopen kalte sammen til konsil også i 1342.⁴

I 1340-årene ble Avignon-pavedømmets fiskale kirkepolitikk stadig mer merkbar, og ganske sikkert har regulariseringen av provinsialkonsilene under erkebiskop Pål sammenheng med pavestolens press mot kirkeprovinsene. Så var det også dette forholdet, og ikke lærespørsmål

1. På dette konsilet skulle Lodin vigsles til biskop til Færøyane (DN III nr. 76). Konsilet må ha blitt avlyst siden kannikene i Nidaros etter erkebiskopens død bad biskopen i Stavanger kalle til seg to biskoper og vigsle Lodin (DN VIII nr. 31).

2. DN VII nr. 149.

3. Pål avlyste selv konsilet i 1338 (DN VIII nr. 113 og VII nr. 160). I innkallingen til møtet i 1341, skrev erkebiskopen at det var gått flere år siden forrige konsil (DN VII nr. 182). At konsilet i 1342 virkelig ble avholdt, ser vi av DN IX nr. 136 (1342).

4. DN IX nr. 136.

eller forordninger om intern styring i kirkeprovinsen, som var programpost på det eneste provinsialkonsilet som vi med sikkerhet kan si fant sted i biskop Torsteins embets-tid, i Bergen i september 1345. Både biskop Torstein og den senere biskop Gisbrekt deltok. Det er selvsagt mulig at det ble utstedt et tappt statutt med eventuelle andre vedtak på konsilet. Mer sannsynlig er det likevel at konsilet var sammenkalt ekstraordinært.

Det eneste temaet i det bevarte provinsialstatuttet er i alle fall pave Clemens VI's påbud om at treårstiende skulle betales av alle kirkelige inntekter i Nidaros kirkeprovins. Bispekollegiet hevdet at deler av pavens pålegg var umulige å oppfylle. I stedet for å finne betalingsmåter for tienden ble det bestemt hva bispedømmene, abbediene og kapitlene skulle yte av bøker og sølv for å finansiere en henvendelse til paven om vedtaket.¹ Biskopenes vedtak vitner om tung pavelig beskatning og dårlig økonomi i kirkeprovinsen. Ellers ville høygeistligheten neppe gått med på å ofre dyrebare bøker og sølv-gjenstander, men heller brukt andre betalingsmidler. Aller mest forteller provinsialkonsilet fra 1345 om biskoppelig konsolidering i en tid med pavelig ekspansjon på det administrative og det økonomiske området. Biskopenes aksjon kan karakteriseres som en sterk episkopal reaksjon mot pavelig overherredømme. Biskopene har under ledelse av erkebiskop Pål, doktor i sivil og kanonisk

1. DN IV nr. 293. Se også DN VI nr. 170, a (1343).

rett, måttet gjøre seg opp en mening om det kirkerettslige grunnlaget for en slik reaksjon mot paven. Biskopenes motstand og selvstendige handlingsmåte ble ikke tålt: I desember utstedte paven et brev om at den pålagte treårstjenden skulle utvides til å gjelde i fem år.¹ Erkebiskop Påls etterfølger, Arne Einarsson, tok opp saken på nytt da han var ved kurien i 1346, men til ingen nytte: Alt skulle betales.²

Oppsummering

De bergenske biskoper hadde de beste forutsetninger for å styre sitt stift gjennom tilpasning til et allmenkirkelige mønster. Disse forutsetningene ervervet de seg ved sin utdannelse, sine internasjonale forbindelser og sin tjeneste som kanniker i sterke domkapitler. Den felles politikk biskopene i kirkeprovinsen utformet på provinssialkonsilene tok sikte på å styrke bispemyndigheten i forhold til verdslige makthavere, men om nødvendig også mot pavemakten.

Biskop Narves lange embetstid utgjør en viktig fase i oppbyggingen av en sterk kirkeorganisasjon. Etter konfliktfylte år mellom kirke og stat normaliserte forholdet mellom verdslige og geistlige stormenn seg i Bergen utover

1. DN VI nr. 176.

2. Reg Vat 140 f 160 ep 697. Kopi fra NHKI.

i 1280-årene under biskop Narves smidige manøvrering. Dette var i seg selv en viktig forutsetning for å bevare etablerte rettigheter og for videre vekst i kirkelig myndighetsutøvelse. I Narves embetsgjerning er det spesielt hans domsvirksomhet vi vil framheve. Som pavelig oppnevnt dommer innrømmet han domkapitlene en sterk stilling i kirkeorganisasjonen. I bispedømmet felte han dommer i saker der kirkelige institusjoner var de viktigste saksparter. Det sparsomme kildematerialet tyder på at han var opptatt av å dempe motsetninger mellom regulærgeistlighet og ordensgeistlighet. Narves bakgrunn i dominikanernes korporative og representative organisasjonsmodell, skulle være den beste forutsetning for utviklingen av et sterkt domkapitel, noe vi skal komme tilbake til i kapitel fire.

I biskop Arnes tid gir Kopiboken inntrykk av en biskop som ikke tålte krenkelse av ius episcopale. Dette førte til konflikter med kapellgeistlighet og erkebiskop, og til vektlegging av streng hierarkisk disiplin i den videre styringen av bispedømmet. Arne hadde en dominerende rettslig orientering i sin embetsgjerning, han styrte sitt bispedømme etter kanoniske forbilder. Ved å håndheve sølibatet søkte Arne å isolere det lokale presteskapet fra familiære forpliktelser i sognet. Dermed kunne prestene løsriveres fra ættesamfunnets viktigste organisasjonsnett og trekkes fastere inn under biskopens kontroll. Vi har sett dette som et ledd i utviklingen av et funksjonsdyktig lokalt organisasjonsapparat og en økt sentralisering. Fra

Arnes styringstid har vi eksempler på kirkelig domsvirkosomhet på et vidt felt, i klerkemål og i kristenrettsaker - vedrørende ekteskap og tiende. De tiltak biskop Arne satte i verk for å innskjerpe betalingen av kirkelige avgifter, søkte i første rekke å styrke bispestolens økonomi. Økonomiske midler ble overført fra lokalkirkelige institusjoner til det biskoppelige sentrum i Bergen. Det bilde som danner seg av biskop Arnes embetsperiode, er preget av en generell styrking og en sterk markering av biskopens jurisdiksjonelle myndighet. Biskop Arne ville øke kontrollen med det lokalkirkelige apparatet, både økonomisk og organisatorisk. Myndighet og økonomiske midler ble søkt sentralisert til bispestolen.

Biskop Audfinn bygget videre på brorens styringsverk. I hans lange embetstid nådde den rettslige myndighetsutøvelsen i bispedømmet et høydepunkt. Han søkte å styrke botsdisiplinen, forum internum, ved en skjerping av de organisatoriske rutinene regionalt, og han opprettholdt domsvirksomheten. Muligens kan vi spore en sentralisering av domsvirksomheten i ekteskapsaker i hans periode, til biskops- og offisialdomstolen i Bergen. Konflikten mellom kongedømme og verdslige stormenn og biskopene tilspisset seg i Bergen i 1327-28. Biskop Audfinn trosset ufortrødent verdslige myndigheter og krevde inn tiende etter både det gamle- og det nye tienderegulativet. Med hensyn til utøvelsen av vigselmyndigheten har vi kunnet påvise et irregulært trekk under biskopene Audfinn og Håkon:

Kanniker ble delegert myndighet til å innsette abbeder og abbedisser.

Biskop Håkons første embetsfase ser ut til å ha stått i kontrast til de to forgjengernes oppbygging av biskoppelig myndighet og verdighet. Etter 1337 skiftet hans embetsførsel helt karakter, Håkon framstår som en aktiv biskop med et mangslungent virkefelt og et godt utbygd kontaktnett både til verdslige og geistlige stormenn. Sitt eget domene administrerte han systematisk og med sterk sentral kontroll. Den siste fasen av Håkons bispetid er preget av organisatoriske tiltak i distriktet og et bredt engasjement i økonomisk virksomhet. Begge deler var ledd i samme politikk: å styrke bispestolens økonomi sentralt. Forutsetningen for å nå dette målet så Håkon tydeligvis i et gjennomorganisert bispedømme. I motsetning til forgjengerne deltok han ikke på provinsialkonsil, til tross for at erkebiskopen trappet opp biskoppelig samarbeid i kirkestyringen og tydeligvis ville konsolidere kirkelig makt og myndighet på landsbasis.

Fra biskopene Torstein og Gisbrekts tid får vi bare spredte glimt av kirkestyringen. Likevel vil vi påpeke at de få opplysningene som finnes, fører videre noen av de linjer vi har trukket fra tidligere biskopers styringstid. Internt i bispedømmet har vi sett et eksempel på at det ble ført sentral kontroll med forvaltningen av lokalkirkelig jordegods. Videre har kirkelig domsvirksomhet vært opprettholdt, med domsrett i klerkemål.

Den vesentligste endring i forhold til biskop Håkons styringstid kom fra kirkehierarkiets topp: med Clemens VI's ekspansive økonomiske politikk overfor kirkeprovinsene. Mot denne politikken har vi sett at de norske biskopene samlet seg til felles motstand.

Samlingen om en sterk bispemakt er et hovedtrekk i den kirkepolitiske linje vi har kunnet følge hos de bergenske biskoper og hos bispekollegiet i erkeprovinsen. Flere forhold har fremmet en slik utvikling. Allment har de norske kirkefyrstenes skolering og kontakter med internasjonale lærdomsmiljø gitt dem den nødvendige teoretiske forutsetning til å forme en selvstendig kirkepolitikk. En vel så viktig forutsetning for biskopenes konsolidering ligger i det konfliktfylte forholdet mellom kirkens menn på den ene siden og kongedømmet og de verdslige stormenn på den andre. De bergenske biskoper vek ikke tilbake i forsvaret av kirkens retter, og vergingen av kirkens myndighet var et hovedtema på provinsialkonsilene.

1330-årene markerer en endring i forholdet mellom verdslige og geistlige stormenn. På denne tiden var den viktigste konfliktlinjen i samfunnet ikke forholdet mellom kirke og stat, men forholdet mellom norske stormenn og den svensk-norske kongen. Denne utviklingen førte med seg en samling av rikets stormenn. Erkebiskopen hadde en ledende stilling i rådet, og vi har sett at biskop Håkon pleiet sine forbindelser med det verdslige aristokratiet. For den norske kirken var det ikke lenger konge og verdslige stormenn som utgjorde trusselen mot dens myndighet.

Angrepene mot biskopenes selvstendighet kom fra den universelle kirkes øverste ledelse, pave og kurie. Biskopenes mot-strategi til pavelig enevelde var å samle seg om provinsialkonsilene, og her har vi sett at det kunne fattes vedtak som talte Avignon midt i mot.

KAP. 3:

BISPEDØMMETS ADMINISTRATIVE SENTRUM

Bispedømmets sentrum var den store Kristkirken og bispegården på Holmen. Her var knutepunktet for kirkens mangeartede og sammensatte virksomhet, og her holdt en rekke personer til som hadde ulike arbeidsoppgaver i kirkens styre og administrasjon. Biskopen var avhengig av kannikene og ulike hjelpesmenn i sin embetsgjerning. I biskopens hushold virket flere geistlige og verdslige tjenestemenn foruten et stort tjenerskap som la forholdet til rette for at biskopen og hans hjelpere kunne vie seg til sine kirkelige oppgaver.

Det er vanskelig å vurdere om husholdet og dets funksjoner ble særlig utvidet i den perioden vi undersøker, men vi har enkelte holdepunkt for å si noe om en organisatorisk utvikling. Ved først å behandle bispegårdens hushold for seg, kan vi også slutte noe om forholdet mellom sentrum og periferi i bispedømmet. Det er i denne sammenheng nødvendig å reise spørsmålet om husholdet bestod av både bordfaste og ikke-bordfaste, på lignende måte som i kongens hird. Dette kan vi bare behandle foreløpig her, og vi kommer tilbake til under behandlingen av den regionale og lokale organisasjon i bispedømmet (kap. 5).

Husholdets organisasjon forteller en hel del om hvilke administrative behov som gjorde seg gjeldende i bispedømmet, og om de daglige vilkår for biskopen og hans menn. Til beskrivelsen av det organisatoriske apparat i tilknyt-

ning til bispestolen hører også en redegjørelse for de rent fysiske forutsetninger: bygningene og deres funksjoner. Det var fra Kristkirken, stiftets domkirke, og bispegården biskopen og domkapitlet styrte bispedømmet. De sentralkirkelige bygningene og anleggene på Holmen gav visse rammer for den sentralkirkelige myndighetsutøvelse og for husholdets arbeid og funksjoner. Fra disse virksomhetene er det mulig å trekke visse slutninger om bispegårdens fysiske beskaffenhet, hva som var nødvendig for å utføre oppgavene. På den annen side forteller bygningenes art og tilstand, som vi særlig kjenner fra biskop Håkons embetsperiode, en del om den økonomiske situasjon i bispedømmet, og den bidrar å danne et bilde av organisatoriske utfordringer og administrative problemstillinger.

Det kirkelige administrasjonssenteret på Holmen

Ved innseilingen til Bergen var to kirkelige bygningskompleks iøyenfallende. På Stranden øst for Vågen, ut mot Nordnes, lå erkebiskopens store gård, der funksjoner i styringen av kirkeprovinsen og erkebiskopens handelsvirksomhet ble ivaretatt.¹ Tvers overfor erkebispegården, på den andre siden av Vågen, lå de sentralkirkelige anleggene på Holmen, vegg i vegg med kongsgården: Kristkirken,

1. Om erkebispegården, se Helle 1982 og Kristoffersen 1984.

bispegården, domkapitlets hus og dominikanerkonventet.¹ Til kongsgården hørte dessuten apostelkirken, en av de to hovedkirkene i den kongelige kappellorganisasjonen.

Holmen var det mest sentrale knutepunkt for den kirkelige virksomhet i bispedømmet. Kristkirken hadde ingen lokal menighet, den var hele bispedømmets kirke og biskopens katedralkirke. Vi vet ikke så mye om hvordan kirken så ut. Den ble revet i 1531, men i Edvard Edwardsens tid var enda fundamentet av kirken synlige. Om kirkens utseende sluttet han:

Det hafuer været en lang oc brød Kircke af tycke oc stærce Muure med store Kampesteene oc qvadrade Wægsteen, huor af oc Winduerne vaare efter den gamle Papistiske Bygning med vdhvgne Hoffueder oc anden Billed-Værck.²

Gerhard Fischer mente etter sine utgravninger i 1929-31 at kirken trolig var 21-22 m bred og treskipet, dessuten henimot 40 m lang.³

1. Om anleggene på Holmen, se Nicolaysen 1848, 26-48; Nielsen 1877, 80-95; Grimnes 1937, 295-304; Lorentzen 1952, 108-110; Helle 1982, spesielt 146-149.

2. Edwardsen, BHFS 57/58, 15 f.

3. Etter Lidén 1970, 11 f. Peter Blix undersøkte Kristkirketomten i 1880-årene, men fant bare noen få fundamentrester. Fischer mente gjennom sine utgravninger å ha kartlagt vestfronten, midtaksen og sørmuren i skipet, og med sannsynlighet skipets avslutning i øst. Under søndre del av koret mente han å ha konstatert en krypt som strakte seg innunder et utbygg som sannsynligvis må ha vært kirkens skrudhus eller sakristi. Lidén har sluttet seg til Fischers antagelse om at sakristiet lå på kirkens sørside (Lidén op. cit.; Lidén og Magerøy 1980, 145-147; Grimnes 1937, 301; Helle 1982, 146). Lidén (1970) drøfter domkirken i Bergen og de norske domkirketyper i forhold til den europeiske utvikling.

Kirkens skrudhus, eller sakristi, omtales første gang i forbindelse med større politiske møter i første halvdel av 1200-tallet.¹ Dette var et viktig møtelokale også i første halvdel av 1300-tallet. I biskop Arnes tid ble en avtale om provent i bispegården inngått der i nærvær av syv riksrådsmedlemmer og andre gode menn,² og et brev fra biskop Håkons tid viser at biskop og domkapitel kunne ha sine møter i sakristiet.³ Sakristiet fungerte også som rettslokale for en del saker som hørte inn under kirkens domstol.⁴ Den lutherske kapittelretten som formelt ble opprettet i 1542, hadde sitt domslokale i den nye domkirkens skrudhus. Slik kan vi spore kontinuitet i bruken av domkirkens skrudhus fra katolsk til luthersk tid.⁵ Sakristiet kunne også tjene som ramme om økonomiske avtaler og som oppbevaringssted for verdisaker og pavelige inntekter.⁶

1. 1218 og 1233. Soga om Håkon Håkonsson, 57 og 169; Nielsen 1877, 84; Helle 1972, 134f og 140f; Lidén og Magerøy 1980, 146.

2. DN II nr. 82 (1306). Helle 1972, 322.

3. DN I nr. 259 (1339).

4. DN VI nr. 105 (1321) og VII nr. 130, voldgiftskjennelse (1314-1330).

5. Hanne M. Johansen har påpekt forbindelseslinjen mellom den katolske officialdomstolen og den lutherske kapittelretten. Johansen 1984.

6. Jfr. Fritzners definisjon av skrudhús, "Sakristi, Hus hvori Kirkens Inventar opbevares, lat. vestiarius.." Pavelige inntekter ble deponert i skrudhuset i 1329 og antakelig i 1337, DN IV nr. 184, MunchNunt s. 180 nr. 65.

Private økonomiske avtaler kunne bli inngått andre steder i Kristkirken, i det minste i 1340-årene. Fire vitnebrev fra denne tiden forteller om kjøp og salg av jord i Jakobsstuken¹ og foran Mariaalteret.² Man kunne tenke seg at altrenes hellighet var en særlig garanti for overholdelsen av kontraktuelle vilkår. Men de omtalte transaksjonene skiller seg ikke ut fra handelsavtaler som ble inngått på verdslig grunn. Man kunne også tenke seg at stedet var valgt fordi handelen vedrørte kirkelig gods eller geistlige. Men bare i ett tilfelle var en geistlig innblandet, og da som kjøper.³ Det ser simpelthen ut til at en i slike saker benyttet Kristkirken som et egnet offentlig møtested på linje med andre, og at en ikke skilte mellom sakralt og profant på den måten at økonomiske transaksjoner ble ansett for å bryte alterfreden.

Ifølge etterreformatoriske kilder var høyalteret i Kristkirken et Trinitatisalter.⁴ Fra 1300-tallskilder vet vi at selve kirken egentlig var vigslet til hele Den hellige treenighet (*ecclesia sanctæ trinitatis*), men at den vanligvis ble kalt Kristkirken.⁵ Bergens Kalvskinn regner opp åtte altere i Kristkirken og deres tilliggende

1. DN V nr. 142.

2. DN XXI nr. 64.

3. DN V nr. 142. To av jordselgerne var kvinner. Om kjøp og salg der kvinner var involvert, se Ormøy 1984, 117-127.

4. Lidén 1970, 14, og Helle 1982, 597.

5. Lidén 1970, 12, og Helle 1982, 596. Helle viser til DN III nr. 51 (1302) og IV nr. 131 (1319).

jordeiendommer: Mariaalteret (på den nordre vegg utenfor koret, nærmest Nikolasstuken),¹ Pålsalteret,² Halvardsalt-
 eret, Jakobsalteret³ (må ha stått i den Jakobsstuken som
 nevnes i 1340⁴), Lavransalteret, Mariaalteret som Gunnar
 Råsvein lot opprette,⁵ Sunnivaalteret⁶ og Brødrealteret.⁷
 Foruten disse altrene er ytterligere fire kjent: Nikolas-
 alteret⁸ (må ha stått i Nikolasstuken⁹), Thomasalteret
 (Thomasstuken er nevnt i 1320¹⁰), Korsalteret¹¹ og

1. DN II nr. 88 (1307; I nr. 196 (1325); DN XXI nr. 64 (1341-42). En eller flere av henvisningene kan gjelde det andre Mariaalteret (denne side, note 6).

2. DN I nr. 194 (1328).

3. DN X nr.34 (1339).

4. DN V nr. 142 (1340).

5. Gunnar var kongelig utsending til Island i 1320 og senere etter alt å dømme rådmann i Bergen. Solberg 1975, 130 f. og Helle 1982, 597.

6. Nielsen 1877, 82 mener Sunnivaalteret er identisk med kirkens høyalter. Det som taler for en slik identifikasjon er at Sunniva var kirkens spesielle helgen og at relikvieskrinet med hennes angivelige levninger stod på høyalteret. Men verken plasseringen av Sunnivaalteret i BK 34 eller mengden av jordegods som lå under alteret, skulle tilsi at alteret inntok en særstilling blant altrene.

7. DN II nr. 207 og BK 103. De åtte altrene er oppregnet i BK 32-34.

8. Nielsen 1877, 82 og Helle 1982, 597.

9. BK 32.

10. DN VII nr. 94.

11. DN I nr. 263 og IX nr. 229 (1340). Nielsen 1877, 82 og Helle 1982, 597.

Katarinaalteret (første gang nevnt i 1524.¹ Kannikene hadde ansvar for det rituelle livet ved altrene, dessuten var det knyttet egne alterprester til en del av altrene.²

Kirken var sikkert rikt utsmykket. Den var kongelig gravkirke, og mange stormenn ble også begravet der. Eindride Simonsson påbød i sitt testamente at det skulle lages et Kristoffer-bilde med stein og hans eget våpenskjold under den steinbuen i Kristkirken der herr Ivar var gravlagt.³

Domkirken stod økonomisk sett i en spesiell stilling, i og med at den ikke hadde egen sognemenighet. Dermed hadde den ikke rett til inntekter som var spesielle for sognekirkene, f.eks. kirketierende. Til gjengjeld lå det særlig mye jordegods til Kristkirken, som fabricagods.⁴ Dessuten gjorde den som bispedømmets katedralkirke krav på økonomisk støtte fra stiftets øvrige kirker. Biskop Arne skrev i 1306 at etter kirkeretten var alle kirker, små eller store, innenfor byens grenser eller utenfor, forpliktet til å betale en fast avgift (cathedraticum) til moderkirken der biskopens stol stod.⁵ Til tross for denne

1. DN VII nr. 689 (1524). DN VI nr. 698 (1529). Oppstillingen ovenfor svarer til Nielsen 1877, 82 og Helle 1982, 597. Den grunnleggende utredningen om altere og alterstiftelser finnes hos Beyer 1970.

2. Om kanniker og prebender, altere og alterprester, se Beyer 1970, 14-18 og Helle 1982, 598 f.

3. DN I nr. 233. Om gravlegging i kirken, Lidén og Magerøy 1980, 146 f.

4. Kvamme 1981.

5. DN III nr. 63 (1306).

avgiften ser det ut til at det var vanskelig for biskopene å skaffe de midlene som trengtes for å vedlikeholde kirken.

I 1308 ønsket biskop Arne gjennom børen Audfinn, som skulle reise til kurien, å få kuriens tillatelse til å bruke halve kirketienden i bispedømmet eller en bestemt del av den, for eksempel 60 mark sterling årlig, til reparasjoner på Kristkirken. Slike tillatelser var det ingen selvfølge å få innvilget, klingende mynt måtte til for å oppnå kuriens velvilje: Audfinn skulle undersøke hvor mye det ville koste å få en slik tillatelse og for hvor lang tid den ville gjelde (et quantum constabit, si hujusmodi petitio admittatur, et ad quantum tempus admitti posset). Audfinn fikk også i oppdrag å ansette en ung mann som forstod seg på takteking (legge skifertak) og dessuten visste hvordan man brøt skifer ut fra berget. Helst burde han også kunne male bilder og lage glassvinduer.¹ Biskop Arne hadde tydeligvis store planer for en oppussing av Kristkirken, uten at vi vet hva som ble gjennomført. Men at reparasjonene på domkirken skaffet ham store utgifter ble framholdt som en av årsakene til at han i 1312 måtte forbeholde seg førsteårsinntektene (primi anni fructus) fra vakante beneficier.²

Vel en generasjon senere var Kristkirken etter pavens klagebrev å dømme i dårlig forfatning. Mellom de ting

1. DN X nr. 10. Nielsen 1877, 84; Lidén 1970, 12 f.; Lidén og Magerøy 1980, 146 og Helle 1982, 572 f.

2. DN I nr. 135.

biskop Håkon skulle svare for, var at dekket på domkirkens tårn var fjernet, slik at det regnet inn og dryppet fra taket. Paven hadde fått vite at dersom en ikke straks gjorde noe med tilstanden, ville en fullstendig ødeleggelse være nær forestående og uunngåelig:

campanile etiam eiusdem ecclesie, quod magnis sumptibus hactenus fuit constructum debito operimento nudatum, adeo dicitur pluuiarum guttis et stillicidij fore lesum quod nisi adhibeatur sibi festine remedium ruine proxime infallibiliter est uicinum.¹

Taket på Kristkirken var etter pavens beskrivelse så ødelagt at folk som kom til kirken for å høre messer verken kunne stå eller høre bekvemt når det regnet, på grunn av lekkasjer og takdrypp. Lidén mener dette peker i retning av et enkelt tretak over skipet, som var lekfolkets del av kirken.² Til takteking kunne ulike materialer brukes, til kirkene ble ofte spon brukt utenpå bordtakene, mens skifer derimot var et lite brukt materiale her i landet.³ Det at biskop Arne søkte i utlandet etter en mann som kunne bryte skifer og legge skifertak, kan bety at det var vanskelig å finne hjemlige håndverkere som mestret dette arbeidet. Samtidig sannsynliggjør biskop Arnes forespørsel at Kristkirkens tak eller deler av taket, i hvertfall etter reparasjonsarbeidet i 1308, var tekket med

1. Arch.Vat. Reg.Vat. 123, f 347 r v, ep. Cxlvij. Etter kopi fra NHKI. Fragment trykket i DN VII nr. 142 (til og med nisi i den siterte passus). Dermed er den siste setningen i sitatet, som viser hvor alvorlig tilstanden var, ikke gjengitt i DN.

2. Lidén 1970, 15.

3. Christie 1974, 28.

skifer. Pavens brev i 1337 sier at tårnet kostet mye da det ble bygget, men at det nå var avkledt (nudatum) sitt dekke. Skifer var et sjeldent og kostbart materiale, og det kan tenkes at tårnet også har hatt skiferdekke, evt. at dette ble lagt i biskop Arnes tid, og at dette dekket av biskop Håkon delvis var tatt av og solgt. Biskop Håkon gikk i så fall svært langt for å skaffe seg økonomiske midler. Forøvrig antar Lidén at reparasjonsarbeidene i 1308 og 1312 i hovedsak gjaldt kirkens østre deler.¹

Vi vet ikke i hvilken grad biskop Håkon lot iverksette de tiltrengte utbedringene av kirkens og tårnets tak. Han ordnet imidlertid opp i mange av de misforhold som paven hadde refset ham for i 1337 (se s.159f). Det ser også ut til at han satte i gang reparasjonsarbeider på domkirken. I 1338 omtaler et brev fra biskop Håkon til erkebiskopen "den hellige kirke i Bergen som krever meget for tiden, noe som ikke er ukjent for Dem" (heilagre Biorgwinar kirkiu er margs krefuer aat sua bunu. sem yðr er æighi vkunnight).² Siden det ifølge pavens ordre var erkebiskopen som skulle stevne Håkon for seg til å svare på anklagene paven hadde framsatt, måtte han jo også kjenne til hva Håkons gjorde for å bøte på skadene. Bemerkningen om at kirken krevde mye kan tyde på at Håkon alt i 1338, umiddelbart etter pavens refselse, fikk utført reparasjonsarbeider. Dette er den eneste indikasjonen vi

1. Lidén 1970, 13; Lidén og Magerøy 1980, 146; Helle 1982, 573.

2. DN VII nr. 153.

har på at påleggene ble fulgt og når arbeidene kom igang. Siden biskop Håkon skulle stevnes for paven dersom anklagene mot ham var sanne, må vi gå ut fra at han gjorde det han kunne så snart som mulig.

Kristkirkegården omtales alt fra 1100-tallet som offentlig samlingssted.¹ Navnet synes mer å ha vært en benevnelse på den grunn som tilhørte kirken enn på selve gravplassen.² Nord for Kristkirken, og foran bispegården,³ lå den lille Kristkirken, også en trinitatiskirke.⁴ Den lille Kristkirken var i motsetning til den store Kristkirken en sognekirke, i alle fall fra 1320, da biskop Audfinn gav sine forordninger om sognegrenser i Bergen by. Bordfaste menn i kongsgården, alle arbeidsmenn og alle som hadde hus og kost i kongsgården, skulle da sogne til denne kirken.⁵

Domkapitlets hus, omtalt i flertall (domos), må ha

1. Helle 1982, 3, viser til m.a. Hkr. III, 324-27, om mønstring av kongshæren. Om Kristkirkegården som møtested for ting og riksmøter, Helle 1972, 191.

2. Nicolaysen 1848, 29.

3. DN VII nr. 89 (1320): "litlu Kristkirkiu firir biskups-garðe".

4. Kirkens beliggenhet nevnes i et brev fra biskop Askatin i 1271: "ecclesiam sancte Trinitatis minorem sitam i cimiterio sancte Sunnive Bergensis civitatis et mediatem ecclesie sancte Crucis ejusdem loci" (DN V nr. 7). Om kirkens beliggenhet se hos Edvardsen, trykt BHSF nr 57/58, 18f, Nicolaysen 1848, 29 og Grimnes 1937, 302.

5. DN VII nr. 89. Kirken er ellers nevnt i to testamenter, DN VII nr. 94 (ca. 1320) og DN I nr. 243 (1337). Se forøvrig kap. 5, om sognesystemet i Bergen by.

ligget i nærheten av Kristkirkegården.¹ Vi vet lite om disse bygningenes beskaffenhet. De må ha rommet felleslokaler for kannikene og kanskje egne oppholdsrom for de enkelte kanniker. I et brev fra 1373 omtales en sommerhall, og da har det vel også vært en vinterhall.²

Katedralskolen lå sikkert også i nær forbindelse med Kristkirken, domkapitlets bygninger og bispegården. Latinskolen lå i alle fall i Geble Pederssøns skoletid "paa Communit bag Slottet", ifølge Absalon Pederssøns oration om den første lutherske superintendent.³

Det er ikke funnet fysiske spor av bispegården og de bygninger som var knyttet til den. Ut fra det skriftlige materialet har man bestemt bispegårdens og noen av de øvrige bygningers omtrentlige beliggenhet. Vi kan også si en del om bygningenes fysiske struktur og funksjoner.

På 1300-tallet disponerte biskop og domkapitel den østlige og nordlige delen av Holmen med unntak av Dominikanerklosterets område.⁴ I nord - trolig i viken mot det senere Bontelabo - lå biskopens naust⁵ og sikkert også den

1. DN II nr. 7.

2. DN III nr. 384. Nielsen 1877, 87 og Helle 1982, 573.

3. Absalon Pedersøn Beyer: Oration om Mester Geble, i Ragnvald Iversens utg. av Dagbok og Oration om Mester Geble, s. 48f.

4. Helle 1982, 284.

5. Helle 1982, 284.

biskopsbryggen som er nevnt i 1204.¹ Stridighetene mellom dominikanerne og domkapitlet i begynnelsen av 1300-tallet dreide seg mellom annet om retten til veien som gikk på nordsiden (ex parte boreali) av dominikanernes kirke, mellom denne og biskopens naust (naustam sive navisterium domini Bergensis episcopi).² Helle har i sin Bergenshistorie skrevet at bispestolens skipsbygging trolig fant sted i biskopens naust.³ Denne antakelsen styrkes av en bemerkning fra biskop Håkon til Bjarne Erlingsson i et brev fra 1339: Båten som biskopen hadde lovet baronen, lå klar hjemme i naustet (hæima j. nausti vaaro).⁴ Den var da neppe sjøsatt, men stod ferdig på byggeplassen.

Ved biskopens brygge og naust var det stor aktivitet i biskop Håkons tid. Periodevis var mange mennesker i arbeid med skipsbygging og med lasting og lossing av biskopens handelsskip. Ved siden av at det her må ha vært havneplass for biskopens skip, må det også ha vært lagringsplass for byggematerialer (tømmer og jern), tauverk, vadsmål (til seil) og annet nødvendig skipsutstyr, og muligens til varer.⁵

1. Nicolaysen 1848, 30 og Nielsen 1877, 87.

2. DN VII nr. 130.

3. Helle 1982, 440.

4. DN VIII nr. 118.

5. For erkebispegårdens vedkommende har det sikkert vært separate lagerbygninger nærmere sjøen og bryggene, se Kristoffersen 1984, 126.

Mens biskopens havneanlegg lå nord for dominikanernes kirke, lå selve bispegården lenger sør. Helle har ut fra opplysninger i Sverres saga bestemt bispegårdens beliggenhet til "øst for Kristkirken og kongsgården, mot Veisan og Sverresborg".¹ I et gavebrev til dronning Isabella forærte biskop Audfinn dronningen flere hus som han hadde bygd. Disse lå nord for bispegården og nordøst (j. landnor^xøret) for den lille Kristkirken.²

Noen av enkeltrommene i bispegården er kjent. Ut fra kildebelegg om de virksomheter som har vært knyttet til gården, kan det ytterligere sies noe om hvilke rom som med sannsynlighet fantes der. Gården, eller ihvertfall deler av den, var i to etasjer. Dette går fram av at biskopens personlige kapell lå over porten i bispegården. Peterspengene, som var innsamlet i Bergen by og bispedømme i årene 1294-1300, ble funnet i dette kapellet etter biskop Narves død.³ Kapellene både i Oslo bispegård og i erkebispegården i Trondheim lå i underetasjen, mens kapellet i Stavanger bispegård lå i overetasjen. I erkebispegården på Stranden kan kappellet ha vært en forholdsvis frittliggende bygning. En har altså ikke hatt lik byggemåte for de

1. Helle 1982, 147f. Jfr. Sverres saga s. 83 og 125 (i Kohts oversettelse s. 94 og 142). Se forøvrig Nicolaysen 1848, 30, som framholder fire kildeopplysninger til bestemmelse av bispegårdens beliggenhet, og av disse slutter at bispegården har ligget øst for den lille Kristkirken.

2. DN II nr. 152.

3. DN VIII nr. 111 (1338).

norske bispegårdene.¹ Det felles inntrykket av dansk, svensk, engelsk og norsk materiale er imidlertid at huskapeller i bispegårdene hadde orientering øst-vest, og ofte ble lagt til utkanten av bygningen, enten i forlengelsen av den eller vinkelrett på.² Kapellet i Bergen bispegård nevnes to ganger, i 1305³ og i 1338⁴.

Den største enkeltgruppen brev som gir opplysninger om bispegården, nevner bispegårdens målstue, eller konsistorium.⁵ Målstuen var møtelokale for biskop og domkapitel. Først og fremst fungerte den som rettslokale⁶ ved bispestolen. I konsistoriet (in consistorio curie Bergensis) stod biskopen fram som dommer. Tidligere er nevnt at skrudhuset i Kristkirken fungerte som rettslokale for en del saker som falt inn under kirkens jurisdiksjon. Det lar seg ikke ut fra kildematerialet avgjøre om det var ulike sakstyper som ble behandlet i de forskjellige lokalene. Men målstuen var åpenbart det sted der rettssaker hyppigst ble avgjort. Til forskjell fra sakristiet, som kunne

1. Fischer, Fischer og Gjone 1977, 20 og 22. Om kapellet i Stavanger bispegård, se Helle 1975, 89f, om erkebispegården i Bergen, Kristoffersen 1984, 114-116.

2. Kristoffersen 1984, 116.

3. DN VI nr. 60, jfr. Nielsen 1877, 86 og Helle 1982, 573.

4. DN VIII nr. 111.

5. DN II nr. 93; VII nr. 65; XII nr. 52; II nr. 117; IV nr. 136; IX nr. 89; IV nr. 116; V nr. 21; V nr. 72; IV nr. 173; IV nr. 176; V nr. 82 og VII nr. 152 (av totalt 37 brev om bispegården).

6. Jfr. mål = rettsmøte, rettssak.

benyttet til ulike formål, er målstuen omtalt nesten utelukkende i forbindelse med rettslig virksomhet.¹

I tilknytning til domsvirksomheten hadde biskopen også eget fengsel (carceri nostro).² Her satt Ragnhild Tregagås i varetekt i 1325, etter at hun var blitt stilt for retten for galdring og kjetteri. Siden dette er den eneste gang det er vist til fengselet i kildematerialet, kan vi ikke si noe om størrelsen på det eller om det også har vært benyttet til soning av straff.

Bispegårdens steinherberge er nevnt i forbindelse med rettslige gjøremål, i et tilfelle ved et booppgjør der partene møttes i herberget.³ En annen gang ble retten satt i steinherberget i anledning en prestesak.⁴ Av det siste brevet kan det se ut til at herberget var et eget hus: Det skilles mellom "garde varom oc hærbyrghi". Det kunne være rent unntaksvis at herberget ble benyttet som rettslokale. I begge tilfeller angikk sakene personer som ikke var hjemmehørende i Bergen. Det kan tyde på at herberget både gav husly for tilreisende⁵ og kunne fungere som et offentlig møtested. At herberger kunne tjene som rettslo-

1. Med unntak av DN VII nr. 152 (1338), der det framgår i en kunngjøring om provinsialkonsil at biskop Håkon var i målstuen da han mottok innkallelsen. Om målstuen, se forøvrig Nielsen 1877, 86 og Helle 1982, 573.

2. DN IX nr. 94.

3. DN I nr. 186 (1336).

4. DN V nr. 158 (1342).

5. Jfr. Fritzner: herbergi: "Hus eller Værelse hvori Mennesker have sit Tilhold", "Værelse, hvori ankommen Gjest faar Husly", se ellers Grøn 1927, 216f.

kaler, ser vi også av at vitneførselen mot vintersitterne i 1309 foregikk i erkebiskopens soveherberge på Strandsiden.¹

Bispegården må ha hatt flere oppholds- og soverom for biskopen, hans hushold og hans gjester. Mange mennesker holdt til under biskopens tak, fra sveiner og arbeidsfolk til proventfolk og gjester. Flere brev forteller om tilreisende gjester i bispegården. F. eks. oppholdt biskop Erlend av Færøyene seg hos bergensbiskopen i 1308 før sin død.² I juni 1340 utstedte biskop Håkon to anbefalelsesbrev til personer som hadde vært hos ham en tid, maleren Torarin fra Island³ og broder Torvald fra Viðey kloster på Island. Sistnevnte fikk attest for på alle måter å ha vist fin framferd i biskopens gård (j. varom garde).⁴ Det påhvilte en biskop å gi gjester husly på en forsvarlig måte. Det ser vi av det før omtalte klageskriftet om biskop Håkon i 1337. Et av pavens anklagepunkt var at alle som hospiterte i biskopens hus (domus Episcopalis) utsatte seg for takdrypp og regndrypp på grunn av ødelagte tak. Det var til nød et svært lite rom (una minima camera) hvor man kunne være og ha det bekvemt i regnfulle tider.⁵

1. DN I nr. 122.

2. DN VIII nr. 20.

3. DN IX nr. 123.

4. DN IX nr. 122.

5. Arch. Vat., Reg. Vat. 123, f 347 r v, ep. Cxlvij.

Proventfolk hadde kost og losji i bispegården.¹ I en proventavtale fra 1340 blir det presisert at proventfolkene, en kvinne og hennes sønn, skulle bo i et loft og en bu. Det er altså tale om en toetasjers bygning, noe som enten kan bety at de skulle oppholde seg i selve bispegården eller i en annen tilliggende bygning. En parallell boordning for proventfolk finnes i bispegården i Stavanger, der det i 1313 er tale om "stue og underbu".²

Biskopens egen sovestue er nevnt i forbindelse med at biskop Håkon var til stede i sovestuen (j. sæmnostofuo vaarre) under et økonomisk oppgjør mellom abbeden av Selje kloster og en mann ved navn Sigurd Sygn.³ Slike sovestuer kunne brukes til forhandlinger, det skjedde f.eks. ved en avtale om jordesalg i Oslobiskopens sovestue i 1341,⁴ og i bispegården i Bergen i anledning domsavsigelse i en arvesak i 1373.⁵ Selv om sovestuene ble brukt på denne måten i Norge, kan de kanskje sammen med målstuene ses i sammenheng med den toromsplan som var karakteristisk for overetasjen i palatier og salbygninger i Vest- og Mellom-Europa fra karolingisk tid av, et rom med mer privat preg (sovestuen) ble knyttet til et rom av mer offentlig

1. DN II nr. 82 (1306); VI nr. 159 (1340); X nr. 46 (1341).

2. Helle 1975, 91.

3. DN X nr, 38. Nielsen 1877, 86 og Helle 1982, 573.

4. DN II nr. 267.

5. DN III nr. 384.

karakter (målstuen).¹ I så fall lå disse to rommene ved siden av hverandre i bispegårdens annenetasje.

Foruten målstuen (se ovenfor) hadde bispegården i hvert fall to rom til av mer offentlig karakter. Nielsen og Helle har vist til en vinterhall i et brev fra 1370.² I en arvesak dette året fungerte vinterhallen som sivilt rettslokale med kongelig oppnevnte dommere. Som Helle påpeker, forutsetter nærmest vinterhallen en uoppvarmet sommerhall.³ Denne antakelsen kan bekreftes, da det er vist til sommerhallen i et brev fra 1341: Biskop Håkon var i bispegårdens sommerhall (in camera curie nostre estivali) da han mottok erkebiskopens innkallelse til provinssialkonsil.⁴ Hallene hadde nok klare representasjonsfunksjoner.

Kristoffersen har påpekt at Bergen bispegård inneholdt de tre hovedelementene i en fyrstebolig etter europeisk byggeskikk i middelalderen: hall, kapell og bolig som

1. Jfr. Kristoffersen 1984, 117.

2. Nielsen 1877, 86 og Helle 1982, 573. DN II nr. 409.

3. Helle 1982, 573.

4. DN VII nr. 183. - Camera var opphavelig en betegnelse på små hvelvede rom (Lundberg 1935, 60 og 196, jfr. Niermeyer: "pièce quelconque de dimensions modestes"). Ut fra denne betydningen av ordet kunne det være rimelig å oversette in camera estivali med i sommerstuen. Når vi likevel finner det forsvarlig å oversette dette uttrykket med sommerhall (jfr. j. vettra hallene - DN II nr. 409), er det fordi vi i andre brev fra biskop Håkon ser camera brukt på en måte som best lar seg forstå synonymt med curie, i betydningen embetsbolig (DN IX nr. 137 og IX nr. 138). Biskop Håkon har tydeligvis brukt camera også som en betegnelse på større enheter. Iflg. Du Cange var dette heller ikke uvanlig, camera kunne både være domus og cubiculum.

rommet målstue og sovekammer.¹ Gården var i to etasjer, og det er nærliggende å anta at flere av boligrommene lå i andre etasje. Hovedbygningene i bispegården lå rundt en gårds plass eller atrium. Det ser vi av at biskop Håkon befant seg i bispegårdens atrium da han mottok innkallelse til provinsialkonsil i 1342 (in atriis ante cameram nostram², in atriis ante curiam nostram³). Termen atrium kan her ikke gis den samme betydning som for antikke boliger, der atriumet var en firkantet forgård. I middelalderlatinsk språkbruk har ikke termen noen mer presis betydning enn "forplass" eller "gårds plass".⁴ Men siden det var en port under kapellet, skulle det tilsi at bispegårdens atrium var innelukket. Dersom den ikke var det, hadde man lite bruk for porten. Grimnes har ikke påvist atriet i kildene, men tenkte seg at husene i bispegården omsluttet et tun, på samme måte som erkebispegårdens bygninger i Trondheim.⁵ Dette synes å være det mest sannsynlige.

1. Kristoffersen 1984, 107f. Se også Lundberg 1935, 172f, for en definisjon av "salbyggnad": "Såsom hovudkriterium på att fråga är om en verklig salbyggnad torde kunna uppställas det kravet, att i slottskomplexet andra delar finnas eller i gården andra byggnader, vilka tjäna den egentliga, intimbostadens ändamål".

2. DN IX nr. 137.

3. DN IX nr. 138.

4. Jfr. Niermeyer: "enclos attenant à un habitat", og Mittellateinisches Wörterbuch: "Vorplatz, Vorhof".

5. Grimnes 1937, 300 og kart. Se forøvrig Fischer et al. 1977.

Fra biskop Håkons embetsperiode har vi ingen direkte opplysninger om bygningsarbeider ved bispegården, det være seg reparasjoner eller nybygg. Det er likevel rimelig å anta at Håkon i det minste reparerte bispegårdens tak etter 1337. Men bispedømmets og Håkons økonomi tillot neppe nybygging. Sommerhallen, nevnt i 1341, må i så fall ha vært bygget før 1337, og da er det rimelig å anta at vinterhallen, nevnt i 1370, også er fra en tidligere periode, siden disse to hallene vel må ha kommet til samtidig. Da bispegårdens bygninger var i så dårlig stand i 1337, kan de ikke ha vært nye. Siden vi hører om kapellet over porten i 1305, og denne porten alt da førte inn til en gårds plass omsluttet av toetasjers bygninger, kan vi trolig slutte at hele dette bygningskomplekset i det vesentlige sto ferdig før 1305. Bispegården har da vært fullt utbygd i bispebrødrene Arne og Audfinns embetsperioder.

Bispestolens avgifter ble for en stor del betalt i naturalier og samlet i Bergen. Omkostningene med å opprettholde et sentralkirkelig administrasjonsapparat var store, men det fantes likevel et overskudd av varer som dannet grunnlaget for bispestolens handel og øvrige økonomiske aktiviteter. En forutsetning for å kunne motta naturalieinntekter til eget bruk og for videre omsetning, og for å oppbevare andre handelsvarer, var egnet lagerplass. Vi har sparsomme opplysninger om mengden av varer som gikk via bispegården og dens lagerrom. Det sies

derimot en del om hvilke typer varer som kunne inngå i biskopenes handelsvirksomhet, og i gaveutvekslingen med andre stormenn. Dessuten vet vi hvilke vareslag som var vanlige betalingsmiddel.¹ Siden de ulike vareslagene krevde ulike oppbevaringsmåter, kan vi gjøre noen antakelser om hvilke lagerrom som måtte finnes foruten det eneste som er direkte nevnt, smørkjelleren.² Lagrene kan ha vært kjellere eller andre rom i bispegårdens hovedbygninger, men kan også ha ligget for seg, f.eks. som frittliggende kjellere.³

Fra biskop Arnes og biskop Håkons tid finnes brev som viser at biskopene gav bort importerte tøyer, kapper og frakker med pelsverk og skinnvarer.⁴ Disse kostbare varene trengte tørr og sikker lagring. Tørre lagerrom krevdes også til ulike typer matvarer, f.eks. til mel⁵ og forskjellige slags bakverk - som de ingefærkakene biskop Håkon i 1338 forærte ulike venner.⁶ Fisk var en vanlig betalingsvare, en viktig handelsartikkel, og kunne inngå i gaveutveksling. I 1338 gav biskop Håkon bort 100 stk. skrei (stokkfisk), mens han i 1341 i et tilfelle mottok

1. Her kan nevnes smør, talg, korn, malt, mel, fisk, huder og skinn, levende dyr (f.eks. høns og gjess), salt og selspekk. Se Bjørkvik i KLN 10, 279 om landskyld.

2. Nevnt i et udatert vitnebrev (før 1324, 5.10), DN V nr. 134.

3. Om lagre i middelalderen, se Kristoffersen 1984, 124ff.

4. DN II nr. 91; X nr. 9; X nr. 30; VII nr. 155.

5. DN X nr 47 og DN X nr. 35.

6. DN VII nr. 155 og DN III nr. 162.

seks tønner sild og to store tønner (ij storpez?) speket kvalkjøtt.¹

Øl var ved siden av melk den vanligste drikke til maten i middelalderen, til gjestebudsdrikk kom dessuten mjød og vin.² Bispegården må ha hatt et stort forbruk av øl og vin. Biskopen kunne også tilgodese embetsbrødre ved andre bispeseter med slike varer. Tre brev fra Kopiboken tyder på at forsendelser til andre bispeseter ikke var uvanlig.³ De geistlige måtte ha vin til kirkens messe- og nattverds-seremonier. Ellers var det først og fremst i høyere samfunnslag vin ble en vanligere forbruksvare i denne tiden.⁴ Bergensbiskopen hadde, i en by som var landets fremste fjernhandelssentrum, spesielt gode muligheter til å skaffe seg vin. Brygging og skjenking av øl tillå hver enkelt bygård.⁵ Det ble trolig også brygget i bispegården, som hadde et stort hushold og som dessuten måtte ha et forråd til gjester. Når vi vet at en kvinnes daglige ølrasjon i provent kunne være opp mot tre liter,⁶ skulle det tilsi at forbruket var så stort at bispegården neppe baserte seg på innkjøpt øl alene. I bispegården hadde man dessuten tilgang til de nødvendige råvarer. Malt var et

1. DN VIII nr. 140.

2. Grøn 1927, 162.

3. DN II nr. 91; VII nr. 155; IX nr. 126.

4. Jfr. Helle 1982, 319 og Kjersgaard 1978, 102.

5. Helle 1982, 218.

6. DN II nr. 16 a-b; XII nr. 27, jfr. Helle 1982, 318.

vanlig betalingsmiddel, og fra 1339 har vi et eksempel på at biskop og domkapitel m.a. mottok 1/2 lest malt som innløsningssum for jord.¹ Ifølge Kong Håkon Magnussons skipan fra 1316 hadde biskopen nest etter kongen forkjøpsrett til varer fra utenlandske menn hos fehirdene, deriblant malt og humle.² Med stort forbruk og god tilgang på råvarer er det sannsynlig at bispegården hadde et eget bryggerhus. Uansett hvordan biskopen skaffet seg ølet, må det ha vært ganske store kvanta i bispegården, sammen med importert vin. Det fantes sikkert egne kjellere til dette.³

På grunn av brannfaren forbød Byloven bruk av bakerovner i tettbebyggelsen.⁴ Helle påpeker at det er tvilsomt om denne bestemmelsen hadde full gjennomslagskraft. Trolig ble det meste av brødet bakt i den enkelte gårdshusholdning.⁵ I en middelaldergård var ovnen enten en overdekket forlengelse av arnen, eller ovn og arne var atskilt slik at en hadde egne bakerhus.⁶ Siden brød var en viktig del av kostholdet, er det rimelig å anta at bispegården hadde

1. DN X nr. 35.

2. NGL III nr. 49, a.

3. Grøn 1927, 182 regner det som sannsynlig at bispegårdene hadde egne kjellere for oppbevaring av vin. Termen vinkjallari er brukt i denne betydning i biskop Jons saga (Bp. I, 240), men ordet kunne også bety skjenkestue for vin.

4. Overs. Robberstad 1923, 31.

5. Helle 1982, 431.

6. Kjersgaard 1978, 123.

egen bakerovn, eventuelt i et eget hus. Fra biskop Håkons tid har vi et indisium på at det ble bakt i bispegården. Håkon skyldte i 1341 to, antakelig tyske, kjøpmenn betaling for m.a. fem lester (minst 60 tønner) mel.¹ I 1339 ble 1/2 lest mel innbetalt til bispestolen.² Siden Håkon likevel hadde bruk for å kjøpe mel, og han aldri ellers fungerte som mellommann ved kjøp og salg, tør vi anta at melkjøpet primært var til bispegårdens eget bruk.

Vi ser at de kirkelige anleggene på Holmen var komplekse og mangslungne, og at de kunne danne ramme om mange aktiviteter. Et velutbygget fysisk sentrum var en forutsetning for en sterk bispemakt og en effektiv sentralkirkelig administrasjon.

Tjenere og hjelpere i bispegården

I vid betydning dekker begrepet "hushold" (familia) alt som hører til en husstand. Som den latinske termen viser, stod begrepene "hushold" og "husholdsøkonomi" opprinnelig for familiehusholdningen, som innbefattet tjenestefolk, slaver, slektninger med tilhold hos familien m.fl. Begrepet "hushold" står derfor både for brukerne av de goder som husholdsøkonomien måtte sikre, og for de tjenester og ytelser som måtte til for å skaffe til veie

1. DN X nr. 47.

2. DN X nr. 35.

disse godene (husvære, matvarer, oppvarming osv.). Uttrykket "bispegårdens hushold" står følgelig både for de personer som oppholdt seg der, og for bispegårdens økonomi: inntekter, utgifter, tjenester og ytelser som måtte til for å opprettholde det daglige liv i gården og de funksjoner den skulle ivareta. Vi skal konsentrere oss om det organisatoriske apparat og de områder det virket på, dvs. om de hjelpere og tjenere biskopen hadde i sitt nære følge, og arbeidsdelingen mellom dem. Selv om proventfolk med kost og losji i bispegården gav viktige bidrag til husholdets økonomi, og deltok i bispegårdens daglige liv, faller de utenfor biskopens organisatoriske apparat. Vi skal derfor ikke behandle proventinstitusjonen i denne sammenheng.

I en snevrere betydning kan begrepet hushold stå for det følge eller den hird biskopen hadde av særlig forpliktete hjelpere - dels geistlige, dels verdslige - som tjente ham både personlig og administrativt.¹ Den geistlige og verdslige staben ved bispestolen i Bergen var, ifølge Helle, ganske velutbygd alt i 1180-årene. Biskop Pål utstedte en gang i årene 1185-89 et brev der flere personer tilknyttet bispestolen vitnet; fra husholdet biskopens kapellan, en skutilsvein, råds mannen i bispegården og biskopens huskarer.² Benevnelsene skutilsvein og

1. Helle 1982, 147, 596 og 1975, 86. Om den etymologiske forbindelsen mellom hird og familia, Hamre, Hird, KLN 6 sp. 1.

2. DN VIII nr. 2. Helle 1982, 147.

huskar i forbindelse med biskopens hushold er ikke nevnt i kildemateriale fra Bergen i første halvdel av 1300-tallet, heller ikke kjertesveiner, som nevnes i Stavangerbiskopens hushold i 1317.¹ Kopiboken gir, som vi skal se nedenfor, ikke stor mulighet til å finne ut hvilken terminologi som ble brukt om de ulike tjenerne i bispegården i Bergen, men den har neppe atskilt seg fra hva som var vanlig ved andre bispegårder i tilsvarende periode. De ovennevnte termene er analoge med termene for tilsvarende ombud i kongshirden og vitner om lignende organiseringsprinsipp som i gammel-norske høvdingers følge.²

I høymiddelalderen kom kongshirden til å omfatte langt flere enn den daglige krets rundt kongen, kalt "bordfaste" hirdmenn i Kongespeilet, fordi de hadde sitt underhold av kongens bord. I distriktene satt ikke-bordfaste håndgangne menn i lokale kongsombud. Vi skal drøfte om også biskopene knyttet til sitt hushold "ikke-bordfaste" personer med oppgaver i forvaltningen av de inntekter som tilfløt bispegården fra distriktene i bispedømmet.

Biskopen gjorde bruk av en rekke personer i sin tjeneste. Til den daglige drift i bispegården var det behov for et stort tjenerskap til arbeid ute og inne. I arbeidsstokken var det både fast og løst tilknyttede personer. Håndverkere fra byen ble sikkert engasjert til bygningsarbeid og

1. DN IV nr. 18, 26, 107, 295. Helle 1975, 88.

2. Om hirden, se Hamre, Hird, KLNM 6 sp. 568-577; spesielt om kongshirden, Helle 1974, 200-206 og Helle 1972.

i skips- og båtbygging, men utlendinger kunne også hentes inn til staben. Vi har sett at biskop Arne i 1308 søkte utendlands etter en svært allsidig håndverker til arbeid i Kristkirken, han skulle mestre kunsten å legge skifertak, male bilder og lage glassmalerier (s. 240). Kanskje har denne type arbeidskraft vært vanskelig å oppdrive i det hjemlige miljø. Biskop Håkon hadde i to år islendingen Torarin Eiriksson boende i gården. "Torarin, som kan male og skrive, er med oss," skrev biskop Håkon i 1338.¹ To år senere kalte Håkon Torarin for maler (pentur) og sin fortrolige svein.² Da ville Torarin tilbake til Island etter å ha oppholdt seg hos biskopen i hans tjeneste.³

De sveinene som omtales i Kopiboken, tilsvarte antakelig de huskarene som ble nevnt i brevet fra 1180-årene.⁴ Sveinene var engasjert i arbeid i bispegården, men kunne også sendes på ulike oppdrag i inn- og utland. Den Berdor Brak som var med og tok imot landskyld i smørkjelleren i bispegården i 1301, var trolig en av biskopens sveiner.⁵ I 1328 hadde Audfinn sendt sveiner til øya Skorpo i Sunn-

1. "þorare(n) er nokot so kan penta ok skrifva er med oss...", DN VII nr. 155.

2. DN IX nr. 124. Ordet som er brukt om þorarin er "heimileghu", som betyr "hemmelig", "fortrolig". At det er den samme þorarin det er tale om, framgår av at det både i brevet fra 1338 og fra 1340 vises til at herr Eirik og andre forvaltet þorarins gods (DN IX nr. 123, 1338).

3. DN IX nr. 123. Håkon skrev: "þoraren pentur hefir dvallst hia oss vm nokora tima. i varom ærendom ok gort vaar bod viliulegha j þui sem ver hofum han kraft".

4. Helle 1982, 596.

5. DN III nr. 64.

hordland for å hente ved,¹ og en av biskop Håkons sveiner var forvalter for bispetienden i et visst distrikt (se nedenfor). Sveinene er oftest nevnt som sendebud for biskopene. Det finnes ulike benevnelser på disse sendemennene: "vaar fanter" (vår budbærer),² det synonyme uttrykket "göngusveinn",³ "niote vaars" (ærendsgutten vår),⁴ "nuncius" (sendebud)⁵ og "famulus" (tjener).⁶ Sveinene var biskopenes brevbærere til erkebiskopen,⁷ andre bispeseters kanniker,⁸ medbiskoper,⁹ konge¹⁰ og verdslige stormenn¹¹ eller til pavelige tjenestemenn.¹² I 1322 og 1340 sendte den bergenske biskop sine spesielle tjenere (famuli speciale) til England og Orknøyene med mandat til å utføre biskopens oppdrag.¹³ Sannsynligvis er

1. DN IV nr. 180. Se Helle 1982, 596.

2. DN VII nr. 162 (1338) og VIII nr. 120 (1339).

3. DN VIII nr. 119 (1339) jfr. DN VIII nr. 120 (1339). Om synonymitet, jfr. Fritzner.

4. DN VIII nr. 121 (1339). Ikke belagt hos Fritzner, men må være substantivering av njóta (ha til bruk og nytte).

5. DN VIII nr. 80 (1309).

6. DN VIII nr. 73 (1321), 112 (1338) og 120 (1339).

7. DN III nr. 80 (1309), VII nr. 162 (1338). Sendebud: Karl.

8. DN VIII nr. 119 (1339). Sendebud: Eirik.

9. DN VIII nr. 73 Sendebud: Arnulv.

10. DN VIII nr. 121 (1339). Sendebud: Torstein.

11. DN VIII nr. 120 (1339). Sendebud: Eirik.

12. DN VIII nr. 112 (1338). Sendebud: Flescha.

13. DN IV nr. 153 (1322) og IV nr. 246 (1340).

det her tale om en handelsferd.¹ De fleste brevene som nevner biskopenes sendemenn (fem av åtte), er fra biskop Håkons tid. I 1338 klaget biskop Håkon over at det ble tynnere med gode ombudsmenn ved bispestolen, både utomhus og innenhus (þynnist her bæðe vttan hus ok so innan. til godra vmboðs manna).²

Forvaltningen av økonomien i bispegården hadde to sider: For det første skulle det daglige livet for husstanden organiseres, for det andre var bispegården knutepunktet for forvaltningen av bispeinntektene. I det følgende vil vi undersøke om vi i bispegårdens hushold kan lokalisere hvilket personell som forvaltet ikke bare det vi kan kalle husstandsøkonomien, men også den mer omfattende gårds- eller godsøkonomien. Helle har karakterisert rådsmannen som den som stod for ledelsen av den omfattende økonomiske virksomheten og forvaltningen i bispegården.³ Den latinske termen som brukes om rådsmannen i et brev fra 1328 er da også ychonomus.⁴ Spørsmålet vi vil reise er om rådsmannens funksjonsområde var begrenset til den daglige drift av gårdskomplekset på Holmen, eller om det også omfattet forvaltning av bispestolens inntekter i distriktene. Vi

1. Se Nedkvitne 1983, 234.

2. DN VIII nr. 105 (1338).

3. Helle 1982, 596.

4. DN IV nr. 179.

vil også søke å få en forståelse av hvilke personer det var som ivaretok denne viktige stillingen.

Syv brev fra biskopene Audfinn og Håkons styringstid nevner bispegårdens rådsman. Felles for fem av brevene er at rådsmanen opptrer som kirkelig tjenestemann i forbindelse med innkreving av inntekter til bispestolen. I 1328 var abbeden og brødrene i Halsnøy kloster stevnet til Bergen fordi klosteret ikke hadde svart bispetiende¹ og ikke hadde betalt cathedraticum på mange år.² Tre brev fra 1340-42³ angår innkreving av bispetiende, ett av dem også landskyld.⁴

I ett av brevene om Halsnøy kloster presiseres det at abbeden og kannikene skulle møte for biskopen,⁵ i én domsnotis går det fram at de skulle svare for Jon rådsman i konsistoriet.⁶ I Diplomatarium Norvegicum's regest over domsnotisen er rådsmanen oppfattet som offisiel og dommer i saken mot klosteret, noe utgiverne av Regesta Norvegica, bd. IV, regner for en misforståelse.⁷ Dette støttes av at det i kildematerialet ellers ikke er eksempler på at rådsmanen opptrer med domsmyndighet (se nedenfor), heller

1. DN IX nr. 25.

2. DN IV nr. 179.

3. DN IV nr. 242 (1340), VII nr. 180 (1341) og V nr. 158 (1342).

4. DN V nr. 158 (1342).

5. DN X nr. 25.

6. DN IV nr. 179.

7. RN IV nr. 584.

ikke at en og samme person både er rådsman og official. Helst har rådsmanen opptrådt som "aktor" i saken, det var han som skulle konfrontere klosterets representanter med anklagene som var rettet mot dem. Det var biskopens eller officialens sak å felle dom.¹

Rådsmanen var ansvarlig for selve innkrevingen av bispeinntektene. Det var rådsmanen og oppebørselsmenn som klaget på Halsnøy kloster for manglende tiendebetaling i 1328. Og rådsmanen holdt i flere år regnskap med at klosteret ikke hadde betalt cathedraticum. I to av brevene fra biskop Håkons tid er rådsmanen den som organiserer tiendeinnkrevingen, ved å overdra eller selge tienden til oppebørselsmenn (se nedenfor). Av begge disse brevene går det fram at personer uten lovlig rett hadde krevd inn og oppbevart tiende.² Erling prest på Vinje hadde tydeligvis ansvaret for innkreving av både bispetiende og landskyld for bispegodset i sognet. I 1342 anklaget biskopens rådsmenn ham for ikke å ha gitt dem regnskap.

Av de mange ombudsmannsbrevene for bispeinntekter som ble sendt fra bispestolen i tiden omkring 1340, går det fram at ombudsmennene var ansvarlige for å bringe inntektene til bispegården, hvor det også skulle avlegges regnskap. Siden biskopen hadde den formelle myndighet, potestas iurisdictionis, står han som utsteder i ombudsmannsbrevene. Men vi må gå ut fra at det var biskopens

1. Abbed og brødre møtte ikke fram i retten, og ble derfor dømt for å vise retten forakt (contumacia).

2. DN IV nr. 242 (1340) og VII nr. 180 (1341).

fullmektige, råds mannen, som i den daglige forvaltning opptrådte på biskopens vegne.

Innkrevingen av bispetiende var organisert i et treleddet system og koordinert i bispegården. Biskop og råds mann var de sentrale ledere, som under seg hadde ombudsmenn for sogn eller helst større regioner, og disse hadde igjen ombudsmenn under seg.¹ Regionale ombudsmenn kunne ha rett til å selge eller forpakte bort bispestolens tiende for kortere eller lengre tid, mot en viss årlig betaling. Kjøperen eller leieren skulle da selv kreve inn tienden for egen regning.² Peter, prest på Arnestad, hadde f.eks. rett til å selge tienden i Nordfjord og i Bredheims skipreide i 1339.³

Innkreverne av bispeinntekter kunne være både sogneprester, bønder, medlem av en stormannssett,⁴ kanniker og biskopssveiner. Det finnes bare ett eksempel fra hver av de tre siste gruppene (se kap. 5, 470). I en viss forstand kan ombudsmennene karakteriseres som ikke-bordfaste hirdmenn. De utgjorde det kanskje viktigste organisasjonsleddet i bispestolens økonomi og hadde avgjørende betydning for opprettholdelsen av bispegårdens hushold.

1. DN IV nr. 239 (1339), VII nr. 170 (1340) og VII nr. 178 (1341).

2. Hamre, Tiend, KLN M 18, 285 f.

3. DN IV nr. 239.

4. DN VII nr. 178 (1341). En fru Ingegerd var blitt overdratt bispetienden i sognet til Nereim kirke. Muligens var dette Ingegerd Finnsdatter på Mæl. Jfr. DN II nr. 155 (1324).

Det ser ut til at biskopen i særlig grad har benyttet sogneprester som økonomiske forvaltere regionalt. Vi vet ikke om disse prestene fikk spesielle økonomiske gjensytelser for sin tjeneste. Men sitt viktigste underhold hadde de av sognekallene og ikke av den spesielle tjenesten for biskopen. De kunne ikke avsettes fra sine presteembeter uten ved irregularitet, og var derfor ikke avhengig av bispetjenesten. Presteordinasjonen kunne minne litt om den opptaksseremoni føydherrer holdt for sine blivende menn. Presten ivaretok sine embetshandlinger i kraft av delegert potestas ordinis. Slik var ett aspekt ved selve prestatjenesten å ivareta noe av den biskopelige myndighet lokalt. Det var derfor ganske naturlig at biskopen også brukte sitt presteskap som forvaltere for bispestolens økonomi, under sin potestas iurisdictionis. Kanskje fikk både prester og bønder i biskoppelige ombud bruksrett til bispejord som vederlag for sine tjenester. I alle fall gav nok bispetjenesten prestisje og økt status i bygdesamfunnet.

En føydal terminologi kan spores i mange av ombudsbrevne. En formular som går igjen, er nemlig at ombudsmannen skal ha ombudet så lenge han viser troskap (hollostā) og rettskaffenhet (dygð).¹ Bare for én av ombudsmennene tyder tituleringen på at han i alle fall

1. DN IV nr. 239 (1339), VII nr. 172, 174 og 176 (1340), 179 og 181 (1341).

tidvis holdt til i bispegårdens husstand og altså var bordfast: biskopssveinen Eindride rødnese (raudnæf).¹

Opplysningene om biskopenes råds menn tyder på at de hadde et vidt funksjonsområde, både geografisk og saksmessig. De står fram som organisatorer og ansvarlige for innkrevningen av bispeinntektene i bispedømmene, fra kloster og fra kirkesogn. I den forbindelse hadde de rett til å reise søksmål. Rådsmannen hadde den sentrale kontroll over et system med regionale eller lokale oppbørselsmenn. Han samlet mange tråder i sin hånd, i og med at han pekte ut ombudsmenn og krevde regnskap av ombudsmennene og kirkelige institusjoner.

Av to brev fra Håkons embetstid framgår det at det samtidig var to eller flere råds menn ved bispestolen.² Brevene fra 1320-årene omtaler bare én råds mann om gangen. Torbjørn var råds mann i 1324 og 1326,³ og Jon i 1328.⁴ Det er selvsagt mulig at Jon og Torbjørn var råds menn samtidig, selv om de ikke nevnes sammen. I årene rundt 1340 var det særlig stor aktivitet ved bispestolen. Rådsmannen måtte administrere skipsfart, handel og det omfattende ombudsmannsystemet for bispeinntekter. Med biskop Håkons prioritering av økonomisk aktivitet etter 1337 må arbeidsmengden for rådsmannen ha økt. Det er derfor sannsynlig at

1. DN VII nr. 180 (1341).

2. DN VII nr. 180 (1341) og V nr. 158 (1342).

3. DN I nr. 176 (1324) og I nr. 186 (1326).

4. DN IV nr. 242.

biskopen styrket den administrative kapasiteten ved å engasjere en ekstra rådmann.

Rådsmannen skulle helst være en geistlig person. Provinsialkonsilet i 1327 vedtok at kirkens formenn ikke skulle tilsette noen legmann som rådmann på sin egen gård eller over sin kirkes gods så sant der var noen geistlig person i (biskopens) jurisdiksjonsområde som vervet kunne overlates til på høvelig vis.¹ Av materialet fra Bergen går det ikke direkte fram om rådmennene var geistlige. Det ville imidlertid være svært underlig dersom den rettsbevisste biskop Audfinn, deltaker på konsilet i 1327, ikke sørget for at han i sin egen gård opprettholdt kirkeprovinsens normer. Fra de andre norske bispesetene vet vi at rådsmannen i Stavanger bispegård i 1311 var geistlig,² i Hamar var en av kannikene rådmann i 1318,³ i erkebispegården i Nidaros var det geistlige rådmenn i 1341,⁴ og 1342,⁵ likeledes i Oslo bispegård i 1345.⁶

Vi kan ikke dra sikre slutninger om hvilke personer som var rådmenn i bispegården. Når vi undersøker hvem som oppfylte de funksjoner som lå til rådmannen, og sammenhol-

1. NGL III, 277.

2. DN II nr. 109.

3. DN IV nr. 124.

4. DN II nr. 235.

5. DN XXI nr. 67.

6. DN I nr. 292.

der de navn vi har på rådmenn med samtidige geistlige, kan vi likevel formulere en del antagelser.

En sira Berg tok i 1301 sammen med en annen mann i mot landskylden fra gården Toska i Nordhordland i smørkjelleren i bispegården (se ovenfor). Det var rådsmannens oppgave å føre regnskap med bispeinntektene som kom til gårds. Sira Berg opererte derfor innenfor rådsmannens funksjonsområde og kan ha vært identisk med denne. Fra det første tiåret på 1300-tallet kjenner vi bare én annen geistlig med navnet Berg, nevnt som kannik i 1306 og 1309.¹ Det er mulig at dette er en og samme person.

I 1320-årene nevnes som rådmenn Torbjørn Torsteinsson i 1324 og 1326 og Jon i 1328.² En av de geistlige som var kanniker ved Kristkirken i 1328, het Torbjørn.³ Ellers kjenner vi ikke til noen Torbjørn med tilhold på Holmen fra 1320-årene. Det skulle godt gjøres at det var to geistlige med samme navn i så viktige posisjoner på Holmen i de samme årene, selv om dette ikke kan utelukkes. Vi har framholdt at rådsmannen nevnes i singularis i brevene fra 1328. Dersom det er identitet mellom de to Torbjørn'er, betyr det enten at det var to rådmenn i 1328 eller at Torbjørn hadde sluttet som rådsmann.

1. Appendix II nr.

2. Torbjørn omtales i DN I nr. 176 (1324) og DN I 186 (1326), på disse brevene satte også Torbjørn sitt personlige segl; et spissovalt segl som viser Torbjørn knelende foran en stående Maria med barnet (Trøtteberg 1968, 85). Jon omtales i DN IV nr. 179 (1328).

3. DN XII nr. 72.

Vi har ikke sikre holdepunkt for å si noe om hvorvidt rådsmanntjenesten var et livstidsengasjement, eller om rådsmennene i Bergen bispegård ble oppnevnt for en periode om gangen. Ved kommunhuset i Nidaros var kannikene råds menn etter en fast turnus. Dette var altså en midlertidig tjeneste.¹ Det er ikke usannsynlig at rådsmanntjenesten har vært organisert etter samme mønster i bispegård og kannikhus. Jon kan derfor ha vært Torbjørns etterfølger i rådsmannsombudet. I Bergens Kalvskinn nevnes en sira Jon sammen med sira Erlend som Audfinns prest (sira Jone prestom mins herra). Antakelig har han vært i biskopens følge på visitas.² Men senest fra 1325 var Jon Arneson Albus kannik i domkapitlet.³ Biskop Audfinn suspenderte Jon Arnesson fra embete og beneficium i 1326, fordi han ikke hadde levert tilfredsstillende regnskap for pave-tiende.⁴ Dette kan tale mot at Jon Arnesson i 1328 var råds mann i bispegården. Av biskopens domsbrev går det imidlertid fram at Jon skulle være suspendert bare inntil han hadde gjort opp for seg. Og i 1328 ser vi at han var en av dem som fikk pavelig fullmakt til å samle inn pavelige restanser i Norge.⁵ Altså må han på dette

1. DN II nr. 242. Erik Gunnes har i RN V nr. 454 oversatt praepositus med råds mann. Uttrykket "rådsmannsstol" er brukt om rådsmannsombudet ved Nidaros erkebispegård i 1349, DN V nr. 212.

2. BK 10 sp. 1.

3. Appendix II nr.

4. DN V nr. 74.

5. DN VII nr. 124.

tidspunkt ha fått fornyet tillit i økonomiske spørsmål. Jons viktigste oppgaver i disse årene var tydeligvis av økonomisk art. Det er derfor ikke usannsynlig at det var kanniken Jon som fungerte som økonom (ychonomus) i bispegården i 1328.

Et brev fra 1341 viser at kannikene sira Håvard Jonsson og sira Olav Simonsson hadde overdratt bispetienden for Nereim kirke til fru Ingegerd.¹ De samme kannikene hadde tre år tidligere fullmakt til å kreve inn bispeinntekter i Firdafylke,² altså var de virksomme i forbindelse med innsamling av bispeinntekter i bispedømmets nordligste og sørligste del. De to kannikene kan ha vært ombudsmenn under rådsmanden i bispegården i 1338. Vi har ikke flere eksempler som tyder på at domkapitlet eller enkelte kanniker var engasjert i det ombudsmannsapparatet rådsmanden organiserte. Men vi kan ikke se bort fra at rådsmennene, som nevnes i pluralis i brevene fra Håkons embetstid, faktisk var identiske med de to kannikene.

Kannikenes generelle oppgaver i forvaltningen av kirkens økonomi ser ut til å ha vært knyttet til kontrollen av den lokalkirkelige økonomi under visitasene (s.501). Dette peker mot en arbeidsdeling i forvaltningen av sentralkirkelig og lokalkirkelig økonomi. Biskop og

1. DN VII nr. 180. Sira Håvard og sira Olav, som nevnes i brevet, var sannsynligvis kannikene Håvard Jonsson og Olav Simonsson. Sml. DN X nr. 32, jfr. RN V nr. 406.

2. DN X nr. 32.

domkapitel ivaretok kontrollen med prestegods og lokalkirkelig gods under visitas, mens biskop, rådsman og hans apparat av ombudsmenn ivaretok bispestolens økonomi. Dersom kanniker også fungerte som rådsmenn, var kanniker med i styringen av både sentralkirkelig og lokalkirkelig økonomi.

En viktig oppgave for geistlige i biskopens hushold var å stå for messeholdet i bispegårdens kapell. I Stavanger var biskopens kapellan antakelig medlem av domkapitlet i 1270-årene.¹ Fra Bergen nevnes sira Arnfinn Petersson som kapellan hos biskop Audfinn i 1326.² Han skulle være biskopens ombudsmann ved erkestolen, i samråd med Pål Bårdsson.³ I 1325 var det klerken Håkon Toresson som ble konstituert som biskopens fullmektige og stedfortreder (ad hoc specialiter constitutum) ved det pliktige besøket ved erkesetet.⁴ I et brev fra 1329 ser vi at Håkon Toresson siden 1325 hadde studert utenlands,⁵ var blitt tildelt Dale kirke,⁶ var blitt prestevigd⁷ og dessuten hadde

1. Helle 1975, 86.

2. DN VII nr. 115.

3. DN VII nr. 114 og 115. I brevene benevnes Arnfinn henholdsvis "sacerdotus nos" og "capellanus".

4. DN II nr. 158.

5. DN V nr. 83. Han må ha kommet hjem fra studier sommeren 1328. Håkon var i biskop Audfinns tjeneste i januar 1329, DN VIII nr. 88.

6. Han må ha sagt fra seg Dals kirke 13.8, DN V nr. 82 og 83.

avansert til kannik.¹ Håkon Toresson var biskop Audfinns slektning og kan ha blitt særbehandlet av den grunn. Dersom han er et representativt eksempel på de geistlige med tilknytning til bispegårdens hushold, kan dette ha vært et midlertidig oppholds- og arbeidssted for prestemner etter endt utdanning på katedralskolen, før eventuelle utenlandsstudier og faste tilsettelser. Arnfinn Tordsson var i biskopens tjeneste i januar 1329.² Han ble tildelt Dals kirke etter Håkon Toressons resignasjon i 1329,³ og sendt på studier til Cambridge i løpet av det mellomværende halvår.⁴ Biskop Håkon sendte tre av sine *clerici speciales* på utenlandsstudier sommeren 1341 (s.178).

Geistlige kunne bli værende i biskopens tjeneste uten fast *beneficium* i flere år. I 1341 ble Ivar Bårdsson, prest i Bergen bispedømme, sendt til Grønland i kirkens ærend,⁵ muligens på handelsferd. Så sent som i 1344 ser det ut til at Ivar fortsatt var løsarbeider for biskopen. Han ble da, etter anmodning til pavestolen, innvilget et *beneficium* i Bergen bispedømme.⁶

7. Kalles sira i november og desember 1329, DN V nr. 81 og 83. Var ikke prestevigslet sommeren 1328, DN V nr. 83.

1. DN V nr. 81 og 82.

2. DN VIII nr. 88.

3. DN V nr. 81.

4. DN V nr. 81. Om utenlandsstudier og *beneficier*, se kap. 4, 364.

5. DN V nr. 152.

6. DN XVII nr. 59 a og b.

Biskopene hadde behov for skriftkyndige personer i den daglige forvaltning av bispedømmet. Gjennom Kopiboken får vi et innblikk i biskopenes brevveksling i embets medfør og i mer private anliggender - med geistlige i og utenfor bispedømmet og med konge og verdslige stormenn. Biskopene måtte ha latinkyndige blant sine skrivere. Det er sannsynlig at nettopp de geistlige i biskopens følge var skrivere ved bispestolen. Gjennom utdannelsen hadde de lært å skrive så vel på norrønt mål som på latin, og de hadde også innsikt i kirkens lære og organisasjon. Biskopene mottok og utstedte brev også når de var på reiser i bispedømmet, og de gjorde opptegnelser om lokalkirkelige forhold når de visiterte sognene. Flere av opptegnelsene i Bergens Kalvskinn er gjort av en skriver som kalte biskop Audfinn "min herre".¹ Skriveren kan ha vært en av de kannikene som fulgte biskopen på visitas. Det er likevel rimelig at kannikene mer direkte deltok i kontrollen av lokale presters og ombudsmenns embetsførsel og at skriverarbeidet ble overlatt til lavere geistlige i biskopens følge.

Ifølge sættargjerden fra 1277 hadde de norske biskopene rett til hver å ha 40 skattefrie menn, og hver av disse skulle igjen ha skattefrihet for en til to personer.² Helle har antydnet at en stor del av de skattefrie sveinene

1. BK 10 (firir minum herra Audfinni byskup), 16, 40, 63, 79.

2. NGL II, 465, 467, 472.

trolig var knyttet til husholdet i bispegården.¹ Når biskopene var på reise i bispedømmet, var bøndene etter Gulatingsloven pliktige til å skaffe 18 skysshester og 30 hester om biskopen skulle vigsle en hovedkirke.² Både gammel og ny rett forutsetter med andre ord at biskopen skulle ha et betydelig følge, så vel hjemme i bispegården som på reise i det vidstrakte bispedømmet. Ved en anledning tallfestes faktisk biskop Audfinns følge. Under striden om fisket i Oselva skal 40 av biskopens sveiner ha brutt ned Lyse klostets laksegård.³ Det er påfallende at antallet sveiner stemmer overens med det antallet sættargjerdene fastsatte. Det må likevel bemerkes at det blant de 40 sveinene som møtte fram i Os, også kan ha vært en del av de skattefrie personene biskopens menn hadde rett til å ha under seg.

Brevet om fisket i Oselva har en viktig opplysning: Biskopens sveiner var bevæpnet (... famulos vestros armatos...). Dette er det eneste belegget vi har for et væpnet biskopsfølge i første halvdel av 1300-tallet. Fra Sverres saga vet vi at erkebiskopen og dessuten biskop Eirik av Stavanger holdt væpnede menn i borgerkrigstiden. Magnus Erikssons skipan av 18. desember 1332 rettet seg mot at en del stormenn hadde begynt å ta seg sveiner og kreve troskapsed av dem. Skipanen slo fast at bare

1. Helle 1982, 596.

2. G 49. Helle 1982, 595.

3. DN VIII nr. 86 (1329).

lendmenn og høvdinger skulle ha rett til å ha huskarer, og da ikke flere enn hirdskråen foreskrev, det vil si ikke flere håndgangne menn enn kongen selv (lendmenn hadde rett til å ha inntil 40 menn).¹ Etter Magnus Lagabøtes hirdskrå hadde hertug og jarl rett til å holde hird.² Og i det gammelnorske samfunnet hadde biskopen jarls rett.

Antakelig under opprøret mot kongen i 1332-33 fanget Sigurd Havtoresson Hamar-biskopen mens han var på reise, og tvang ham til å avstå en borg som tilhørte biskopen og domkapitlet. Senere ble borgen levert tilbake og biskopen fikk sin erstatning.³ Biskopene kunne altså rå over både militære anlegg og væpnede sveiner. De væpnede sveinene kunne beskytte biskopen på reiser i og utenfor bispedømmet. Et slikt væpnet følge må også ha gitt en ikke ubetydelig prestisje. Lokalt i bispedømmet kunne de væpnede sveinene sette makt bak biskopens styringsmyndighet.

Oppsummering

Bispegården var det faste sentrum for bispedømmets finansforvaltning under ledelse av biskop og rådsman. Bispestolens inntekter ble administrert for seg i forhold

1. NGL III 1 nr. 71 (s. 160). Hamre, Hird, Norge, KLN 6 sp. 571.

2. Hamre, Hird, KLN 6, 571 ff.

3. DN VI nr. 145.

til den lokalkirkelige økonomi. Dette vil vi komme tilbake til i kap. 4, under behandlingen av kannikenes oppgaver i kirkens økonomiske forvaltning, og i kap. 5, i undersøkelsen av regional- og lokalkirkelig organisasjon.

Både når det gjelder organiseringen av bispegårdens daglige liv og husholdsøkonomien i vid forstand kan vi se klare likheter med det organisatoriske apparatet i kongens gård, i hird og i fehirdsle. En systematisk sammenligning mellom kongehird og biskopshird er ikke vår oppgave i denne sammenheng, men en slik sammenligning, som også tar opp de andre norske biskopers hird, vil kunne kaste nytt lys over hvordan rikets viktigste statsbyggende institusjoner bygde opp et sentralisert forvaltningsapparat.

I sin daglige krets hadde biskopen et væpnet følge og et korps av tjenere. Kildematerialet gjør det ikke mulig å fastslå i hvilken grad de ulike tjenester er blitt ivaretatt av spesialister, eller om forskjelligartede oppgaver ble utført av de samme personer. Biskopene knyttet til seg særlig skikkede personer for å få utført skriverarbeid og finere håndverksarbeid. Biskop Håkons mangeartede økonomiske aktivitet og regulariseringen av innkrevningsrutiner i bispedømmet førte muligens til en utbygging av biskopens sentrale stab. I hans tid var det to eller flere råds menn i bispegården.

Biskopens råds mann kan karakteriseres som bispedømmets skattmester. Han stod for innkrevingen, mottaket og regnskapsførselen av alle bispeinntektene, og kan på mange måter sammenlignes med de regionale fehirdene som ledet

den kongelige finansforvaltningen i hver sin landsdel. Under seg hadde råds mannen ca. 1340 et apparat av ombudsmenn med ulik basis i lokalsamfunnene. Det ser ut til at biskopen i særlig grad gjorde seg nytte av presteskap og bønder og ikke lokalt aristokrati. Dette uensartede tjenestekorpset ble organisert etter like rutiner og innordnet under bispegården som administrativt sentrum.

KAP. 4:

BISKOP OG DOMKAPITEL

Kirkestyret i Bergen bispedømme og i den norske erkeprovinsen var preget av en sterk bispemakt i første halvdel av trettende hundreår. Biskopene samlet seg om et felles handlingsprogram i forhold til verdslige styresmakter, og det siste tiår før 1350 mot pavedømmets økonomiske og administrative ekspansjon.

I erkeprovinsen var samhold og felles rådslagning viktige midler for å opprettholde en sterk bispemakt. Mot denne bakgrunn vil vi undersøke hvordan biskopene i Bergen organiserte kirkestyret internt i eget bispedømme. Dette er et spørsmål om bispemaktens karakter, om biskopene tilstrebet en tilnærmet eneveldig, monarkisk posisjon, eller om de i sin embetsgjerning støttet seg på myndige og selvstendige rådgivere og hjelpere.

Det er i denne sammenheng nødvendig å undersøke hvilken sammensetning og posisjon biskopens nære rådskrets hadde og hvilke rådgivende instanser han hadde til sin rådighet. Naturlig nok vil dette kapitlet derfor ta for seg domkapitlets stilling. Det er nødvendig både å undersøke det bergenske domkapitlets sammensetning og institusjonelle karakter og dets deltakelse i utøvelsen av ius episcopale, sentralt og lokalt i bispedømmet.

Domkapitlet og tilgrensende embeter

Domkapitlet i Bergen ble stiftet senest i 1180-årene, muligens med et regulært forstadium. Både benediktiner- og augustinerabbedier kunne fungere som regulære domkapitler, og i Bergen kan både brødrene i Munkeliv og i Jonskirken ha hatt slike oppgaver.¹ Det første hundreåret økte antakelig antallet kanniker etter hvert som kapitelgodset ble større. Så sent som i 1277 opprettet Magnus Lagabøte i sitt testamente en ny prebende ved Kristkirken.² På 1200-tallet ble stadig flere av de europeiske domkapitlene lukket (capitula clausa), det vil si at antallet kanniker ble fastsatt enten gjennom kapitelstatutt eller provin-sialstatutt.³ I et brev til paven fra biskop og domkapitel i 1309 framgår det at det var 12 kanniker og ikke flere (ut puto duodecim et non plures) i domkapitlet i Bergen på dette tidspunktet.⁴ Bergens Kalvskinn regner opp 12 prebender med tilliggende jordegods. Siden prebendene er opptegnet etter korsbrødrenes sitteplasser i Kristkirkens kor (seks på hver side), har disse med all sannsynlighet tilhørt kannikene. På 1300-tallet er det grunn til å regne med at domkapitlet i Bergen var lukket, med 12 kanonikat.

1. Helle 1982, 148.

2. Hübert 1922, 30 og Helle 1982, 598.

3. Schneider 1892, 68f.

4. DN VI nr. 72. Hübert 1922, 30 o.a.

Vi har funnet navnene på 39 eller 40 kanniker i første halvdel av 1300-tallet.¹ For å få et bilde av kapitlets sammensetning over tid, har vi undersøkt hvor mange kanniker som omtales i Bergen hvert femte år fra og med 1300. Det viser seg at antallet holdt seg bemerkelsesverdig konstant. De høyeste tallene finner vi i 1310, 1320, 1325, 1340 og 1345, med henholdsvis 8, 8, 7, 8 og 9 kanniker. Gjennomsnittstallet er høyt når vi tar kildematerialet i betraktning. Dessuten må det bemerkes at hele åtte kanniker ikke blir regnet med på noe tidspunkt siden de ikke er nevnt ved noe femår.² De reelle tallene lå altså antakelig høyere. Tar vi året 1345 som et eksempel, vet vi om ytterligere to kjente kanniker i 1347.³ Regner vi med at disse to var kanniker i 1345, kjenner vi til hele 11 kanniker fra dette året. Helst tyder tallene på at de fleste kannikembeter var besatt gjennom hele perioden. De lavere tallene i 1300 (4) og 1305 (5) lar seg forklare ved at Kopiboken først ble påbegynt i september 1305. I 1315 (6) og 1330 (5) var bispestolen vakant, og Kopiboken ble ikke ført, i 1335 (3) hadde Håkon ennå ikke begynt å føre brev i Kopiboken. Spesielt interessant er det at tallet er så høyt i 1340 og i 1345 (i 1345 ble Kopiboken ikke ført). Kannikene ser ikke ut til å ha hatt to prebender samtidig i denne tiden.

1. Appendix II. Nr. 4 og nr. 5 er muligens identiske.

2. Appendix II nr. 9, 11, 12, 15, 17, 24, 39 og 40.

3. Appendix II nr. 39 og 40.

Studier, kongstjeneste, tjenestereiser for konge og biskop o.a. kunne medføre at kannikene ikke residerte ved sin kirke. Stundom må vi tro kannikene oppholdt seg i distriktet for å inspisere sine prebender. Kanniker kunne også inneha beneficier utenfor stiftsbyen. Det var vikarer som ivaretok den daglige tjenesten, men etter erkebiskop Påls andre statutt var kanniker som hadde kirker med cura animarum forpliktet til selv å holde messe og preke minst én gang i året.¹ Et brev fra mars 1309 viser at åtte kanniker oppholdt seg ved domkapitlet samtidig.² En måned senere residerte seks av 12 kanniker. På denne tiden var to på studier i Paris og én i England, to i fast tjeneste hos kongen, og én var opptatt med erkebiskopens saker. En syvende kannik stod i ferd med å reise på pilgrimsferd til St. Thomas i England.³

Én og samme kannik kunne ha kanonikat i to eller flere stift samtidig. Det mest ytterliggående tilfellet vi kjenner, er Pål Bårdssons. Han nevnes som kannik i Bergen første gang i 1309, i 1324 var han kannik i Nidaros og fikk et kanonikat i Oslo ved pavelig provisjon. Pål var også kannik på Orknøyene. Senest fra 1327 til 1333 var han dessuten kongens kansler og rundt 1330 prost og kannik ved Mariakirken i Oslo.⁴ To andre bergenskanniker, Håkon

1. NGL III, 283.

2. DN III nr. 79 og VI nr. 71.

3. DN VI nr. 72.

4. Appendix II nr. 12.

Erlingsson og Jon Arnesson, ble kanniker også i Nidaros.¹ Kanniker ved andre bispeseter kunne få kanonikat i Bergen, men dette ser ikke ut til å ha vært noen utbredt praksis. Arne Einarsson Wade, den senere erkebiskop (og god venn av Håkon Erlingsson), var kannik i Bergen senest fra 1338.² Botolv Asbjørnsson fungerte de facto som kannik fra 1345, selv om han først i 1348 anmodet paven om å få det kanonikatet som ble ledig da Pål Bårdsson ble erkebiskop. I 1347 fikk den samme Botolv et kanonikat i Stavanger ved pavelig provisjon.³ Det er bemerkelsesverdig at tre av de fem kannikene ved Bergen katedralkirke som også var kanniker ved andre bispeseter, senere i sin embetskarriere ble biskoper. To av dem ble endog erkebiskoper. I fire av de ovennevnte tilfeller var det ved pavelig provisjon kanonikat ble samlet hos samme person. Kanonikat var lukrative embeter, både med hensyn til økonomi og karrieremessig prestisje. Det ser ut til at oppsamling av kanonikat var et fenomen utbredt blant en liten elite innen kirken som hadde kontakter med kurien. Ingenting tyder på at fenomenet var særlig utbredt. Det har likevel medført endringer i maktpolitiske konstellasjoner på topplan i kirkeprovinsen: Inntekter og myndighet i kirken ble konsentrert på færre og mektigere hender.

1. Appendix II nr. 19 og 22.

2. Appendix II nr. 33.

3. Appendix II nr. 35.

Det hadde utviklet seg en varierende praksis ved europeiske domkapitler med hensyn til hvem som skulle tilsette nye kanniker når et kanonikat eller en prebende ble ledig. I mange tilfeller beholdt biskopen kollasjonsretten. Mest vanlig var det at domkapitlet enten hadde full forleningsrett eller tildelingsrettsrett (ius simultanae collationis).¹ Ifølge biskop Arne skulle det siste gjelde kannikenes prebender. I 1312 skrev han at det skulle ligge til biskopen (og hans etterfølgere), med samtykke av domkapitlet (*cum consensu capituli*), å besette de prebender som da var ledige og de som i framtiden ble det. Etter hjemkomsten fra Vienne-konsilet gjorde de eldste kannikene ved domkapitlet krav på såkalt opsjonsrett (ius optandi). Opsjonsretten skulle gi de eldste kannikene mulighet til å velge (optare) en eventuelt bedre prebende ved å oppgi den de hadde. Med samtykke fra flertallet av de residerende kanniker avviste biskopen kravet fra de eldste kannikene, tildelingen skulle skje etter fortjeneste.² Denne hendelsen viser at det kunne finnes en interessekonflikt i domkapitlet mellom eldre korsbrødre på den ene siden og yngre, ærgjerrige menn, som f.eks. Pål Bårdsson, på den andre. Flertallet foretrakk

1. Den kanoniske rett hadde ikke fastsatt en fellesrettslig norm for besettelsen av kanonikat. På grunnlag av *Liber extra* hadde likevel den doktrinen utviklet seg at ius simultanae collationis skulle gjelde "bei Kathedralkapiteln nach gemeinen Rechte die Besetzung der Dignitäten, Personate und Kanonikate". Schneider 1892, 108.

2. DN I nr. 136. Hübert 1922, 63 og Schneider 1892, 112-114.

trolig at biskopen fortsatt skulle ha kontrollen over tildelingen av prebender enn å risikere at de beste prebendene ble konsentrert hos kannikene med lengst ansiennitet. Vi vet ikke om biskop Arnes etterfølgere beholdt kollasjonsretten. I Oslo og Hamar ser det ut til at opsjonsretten ble anvendt ved begynnelsen av 1400-tallet.¹

Spesielt det siste tiåret før svartedauden begrenset pavestolen lokale kirkers valgrett. Dette gjaldt så vel lavere som høyere stillinger i kirken. Ved devolusjonsretten og spesielt reservasjonsretten, som Clemens V utvidet til også å gjelde beneficiene ved domkirkene, kunne pavedømmet både dra inntekter av og øke kontrollen over de lokale kirkene. På ti år, fra 1342 til 1352, grep paven inn 24 ganger i anledning tilsettelser ved katedralkirkene i Norge.² For Bergen bispedømme har vi fra 1320-årene tre eksempler på pavelige provisjoner til kanonikat.³

Biskopene la stor vekt på at kannikene skulle ha en solid utdannelse. På provinsialkonsilet i 1290 ble det slått fast at ethvert klerkekollegium, særlig kannikene ved bispestolen, skulle ha jevnlig lesning av hellige skrifter ved sitt bord. Slik skulle kannikene "desto mindre vende

1. Hübert 1922, 63.

2. Liste hos Hübert 1922, 67.

3. Appendix II nr. 12, 19 og 22. 1345 og 1347, nr. 35.

sine ører til prat og fjas".¹ Denne bestemmelsen hadde nok et dobbelt siktemål: både å sikre at kannikene holdt et visst nivå av skriftkunnskap, men også å utvikle domkapitlet som kultfelleskap.

Biskopene på 1327-konsilet søkte, som nevnt (s.176f), å legge forholdene bedre til rette for utenlandsstuderende kanniker. Biskopene beklaget seg over at økonomiske forhold førte til at det fantes få eller ingen kanniker ved bispestolene som var egnet til studium, på grunn av alder eller andre forhold. Selv om der skulle være egnede kanniker og disse gjerne ville dra utenlands, kunne de ikke reise uten med store kostnader på grunn av lang vei. Dette var til stor skade, siden kirken trengte kunnskapsrike folk til sin styring. De studerende kanniker skulle, etter konsilet i 1327, ha den fulle avkastning av sine prebender. Lønningene til vikar skulle betales av det kommungodset som lå til kannikenes felles bordhold. Etter statuttet å dømme hadde det lenge vært slik at vikarenes lønninger ble betalt av inntektene fra de kirkelige embetene (kanonikatene).² Bestemmelsene fra 1327 ble bekreftet i erkebiskop Påls andre statutt fra 1336.³ Rådsmannen eller bestyreren for kommunet (raðsmaðr eða umgongumaðr firir þeirra commune) skulle stå for utbetal-

1. NGL III, 243.

2. NGL III, 277.

3. NGL III, 283. Statuttet fra 1327 ble i sin helhet erklært gyldig, men bestemmelsen om kannikenes studier ble bekreftet spesielt.

ingen fra kommunet når ombudsmennene for de fraværende kannikene krevde dem.¹

Pål Bårdsson finansierte sine studier ved lån fra den bergenske bispestol. I 1320 overlot biskop Audfinn med domkapitlets samtykke 60 mark brent (umyntet og i sterlinger) samt 50 mark i norsk mynt til Pål Bårdsson. Pengene skulle finansiere Påls doktorgrad in utroque iure i Orléans. Pengene må i begynnelsen ha blitt betraktet som et studielån, men seks år senere ettergav biskopen ham hele summen.² I tiden 1320-26 skjedde det et skifte i synet på finansieringen av studieopphold. I 1320 var de økonomiske vilkårene usikre, kannikene var avhengige av lån og velvilje. I 1326-27 ble studiene vurdert som avgjørende nødvendige for kirken. Derfor skulle kommunefelleskapet være medansvarlig og ta sin del av utgiftene.

Av de 39 eller 40 navngitte kannikene i vår periode hadde minst 10 studert utenlands.³ Utenlandsstudier ser ut til å ha vært en sikker veg til en geistlig karriere i hjemlandet. Av de nevnte 10 studenter ble ikke mindre enn seks biskoper,⁴ én av dem erkebiskop.⁵ Fire av kannikene ble biskoper i Bergen. Biskop Torstein, tidligere kannik i Nidaros og Oslo, hadde også studert utenlands. Det

1. NGL III, 283.

2. DN VII nr. 110.

3. Appendix II nr. 2, 3, 12, 13, 15, 18, 19, 20, 27 og 32.

4. Appendix II nr. 1, 12, 13, 15, 19 og 32.

5. Appendix II nr. 12.

bergenske domkapitel var en av de kirkelige institusjonene i riket med høyest utdannelsesnivå blant medlemmene. Domkapitlets kompetanse i lærdomsspørsmål allment, og mer spesielt i kirkelige spørsmål, har vært med å sikre dets rettigheter og posisjon i kirkestyringen.

Kopiboken gir liten mulighet til å skille ut kanniker etter ulike stillinger og status, og dermed er det vanskelig å si noe sikkert om den indre organisering av domkapitlet i Bergen. De eldste kannikenes forsøk på å få formalisert forretter i 1312 kan peke mot at senior-kannikene hadde hatt en særlig innflytelse i kapitlet. Kannikene hadde ulike forvaltningsoppgaver avhengig av rang og stilling. Det kan skilles mellom kapitelembeter som gav en spesiell æresforrang (dignitas, personatus) og de såkalte officia, embeter, som gav kanniken ansvar for et spesielt forvaltningsområde uten at dette gav ham særlig rang.¹

Formannsstillinger i domkapitlet ble gjerne betegnet som prelaturer. Erke diakonembetet var en lederstilling i domkapitlet i Bergen i 1170/1180 - 1250, men det ble nedlagt før 1300 og er følgelig ikke nevnt i Kopiboken.²

1. Schneider 1892, 84-106; Lundquist 1897, 52; Hübert 1922, 15f og Beyer 1970, 11f. Skillet mellom personatus og dignitas er uklart. Schneider sonderer mellom betegnelsene slik at dignitas ved siden av å gi æresforrang (jfr. personatus), også gav fast, selvstendig, kirkelig jurisdiksjon. Schneider 1892, 86, slik også Beyer 1970, 11.

2. Etter at embetet ble gjenopprettet i 1425, ble det gjort til den høyeste verdighet innen domkapitlet. Molland, Ærke degn, KLN 20 sp. 574, Beyer 1972 (stensil),

Beyer har påpekt at embedets nedleggelse i Bergen bispedømme kan ha vært et resultat av biskopenes ønske om sentralisering og full kontroll.¹ Enn videre har nedleggelsen forbindelse med opprettelsen av officialembetet rundt år 1300 (s. 293).

Det tredje Laterankonsil (1179) vedtok at det ved alle katedralskoler skulle ansettes en magister, en scholasticus, som gratis skulle undervise stiftets presteskap og fattige elever (se s. 322ff). Skolemesteren skulle holde disiplin og lære opp elevene i alt som var nødvendig for tjenesten i kirken, og han skulle holde oppsyn med undervisningen i hele stiftet.² Magister Arne,

22 og Helle 1982, 603. I to pavelige skrivelser fra 1309 og 1336 regnes erkediakonaten opp blant geistlige embeter i Norden (DN VII nr. 52 og CIC s. 1282-84). Siden disse brevene er skrevet etter et felleseuropeisk mønster er det likevel problematisk å slutte til spesielle hierarkiske forhold i den norske erkeprovinsen. Det er bevart et lite formular om embedet fra erkebiskop Eilivs funksjonstid (1309-1332). DN XVIII nr. 8. Bare poenaformelen er bevart. Erkediakonaten ble opprettholdt i bispedømmene på Orknøyene (DN IX nr. 83, 1309; 85, 1320; MunchNunt. s 99, 1333) og Sudrøyene-Man (DN IX nr. 85, 1320; IV nr. 237, 1339). Om forholdet mellom Nidaros og bispedømmene på Sudrøyene-Man, se KLNLM 1 sp. 619 og 9 sp. 712. På Orknøyene hadde erkediakonen lederposisjonen i domkapitlet (DN IX nr. 85), naturlig nok ble han derfor valgt til biskop i 1309 (DN X nr. 83). Molland antyder at de norske erkediakonater har vært rene kapitelsprelaturer, stundom med sjelesørgerplikter, men uten spor til visitasvirksomhet (KLNLM 20, 573 f). Vi har slike spor fra 1300-tallet. Erkebiskop Eiliv beordret i 1319 erkediakonen på Sudrøyene til å visitere Orknøyene bispedømme (DN IX nr. 85). Forordningen om prelaters visitasreiser i Norden fra 1336 regner med erkediakonene som visitatorer, muligens med jurisdiksjonsrett (CIC s. 1282-84). Vi kan ikke utelukke at det var knyttet jurisdiksjonell myndighet til erkediakonembedet.

1. Beyer 1970 (stensil), 22.

2. Hinschius 1959 (1878), II, 100-103; Schneider 1892, 96-98 og Olsson, Katedralskola, KLNLM 8 sp. 347.

også titulert som sogneprest i Ullensvang, var i 1319-1320 skolemester ved Katedralskolen i Bergen.

Verken i norsk eller svensk materiale finnes benevnelsen cellerarius (kjellermester) eller camerarius (økonom).¹ Cellerarius skulle forvalte kapitlets indre økonomi, mens camerarius skulle holde oppsyn med kapitelgodset. Kjellermesteren hadde, etter at mensa communis ble oppløst i prebender, oppgaver i forbindelser med overføringen av naturalia til underhold for de enkelte kanniker.² Lundquist har påpekt at ved svenske domkapitler benevnes tjenestemenn som ivaretok tilsvarende oppgaver i forbindelse med domkapitlets økonomi, yconomus eller rådsman. I erkebiskop Pål's andre statutt forutsettes det at det ved domkapitlene finnes en rådsman (ráðsmaðr eða umgongumaðr) som blant annet har til oppgave å utbetale lønninger til vikarer for kanniker som er utenlands på studier. Lønningene skulle utbetales fra det kommungods som lå til kannikenes felles bordhold.³ Rådsmennenes oppgaver faller altså her inn under det definerte området for cellerarius.

I 1348 hadde Kristkirken i Bergen to råds menn, Pål Toresson og Helge Asbjørnsson.⁴ I Oslo var mester Askjell rådsman i kannikgården i Oslo,⁵ og i Stavanger nevnes en

1. Jfr. Lundquist 1897, 79.

2. Hinschius 1959 (1978), II, 107-107, Schneider 1892, 102-104 og Lundquist 1897, 79.

3. NGL III, 283.

4. DN IV nr. 333.

5. DN V nr. 86.

rådsmann, sira Salmund Styrmersson i 1347.¹ Vi vet at den nevnte råds mannen i Stavanger var kannik i alle fall fra 1345, muligens også i 1338.² Den råds mannen vi kjenner fra Oslo var magister, noe som kan tyde på at også han var kannik. I Nidaros var kannikene rådsmann etter tur (s.270), og det er ikke usannsynlig at de øvrige bispesetene fulgte samme praksis. Vi kan ikke helt sikkert si at de to råds mennene for Kristkirken i Bergen i 1348 var kanniker, men det er overveiende sannsynlig. Rådsmannstittelen gjorde antakelig kannikbenevnelsen overflødig.

Av øvrige officia er det rimelig at det også ved domkapitlet i Bergen, liksom i Nidaros, var en thesaurarius, skattmester.³ Blant skattmesterens oppgaver i Nidaros var blant annet å ivareta og ha oppsyn med skatter, bøker, kirkelige prydgjenstander og vaser, samt voks (el. segl?).⁴ Bøker og kirkelige verdigjenstander ble ofte oppbevart i sakristiet, vi har sett at paveinntekter, penger og sølv, ble deponert i skrudhuset i Kristkirken (s.236). Sakristiet var kanskje nettopp regnet som et trygt oppbevaringssted for verdigjenstander fordi en av kannikene holdt oppsyn med det.

1. DN IV nr. 323.

2. DN IV nr. 233 og DN IV nr. 287.

3. Ved europeiske domkapitel kunne de tre nært beslektede kapitelembetene til den såkalte custos, sacrista og thesaurarius være slått sammen. Hinschius 1959 (1878), 103-105; Schneider 1892, 98-102.

4. DN III nr. 54 (1303).

Offisialen og pønitiariaren var ikke egentlige kapitelem-betsmenn, men stillingene var ofte besatt av kanniker. Offisialembetets framvekst hadde nær sammenheng med reaksjonen mot erkediakonenes sterke maktstilling. Ved midten av trettende århundre var erkediakonenes jurisdik-sjonelle myndighetsutøvelse en trussel mot biskopenes lederstilling i mange bispedømmer.¹ I en situasjon med sterke, selvstendige erkediakoner og myndige domkapitler som søkte økt innflytelse i kirkestyringen, ble offisia-lene viktige tjenestemenn innen kirkens jurisdiksjon. Hensikten fra pavedømmets side var å svekke domkapitlenes og erkediakonenes posisjon.

Offisialenes rettsstilling ble fastsatt i Liber Sextus i 1298: Biskopen kunne delegere sin jurisdiksjon til en generaloffisial (officialis generalis) ved bispesetet, og i noen grad til lokale offisialer (officialis foranei) i distriktet. Offisialene var fritt avsettelige og hadde fast lønn hos biskopen, de var underordnet biskopen og avhengige av ham.² Dermed fikk biskopene tjenestemenn som

1. Erkediakonen kunne bli tilkjent selvstendig styrings-myndighet og ble av Innocens III kalt iudec ordinarius. Ved at erkediakonene slik faktisk ble utøvere av den type jurisdiksjonell myndighet som bare skulle tilkomme biskopene (iurisdictio propria), hendte det at deres myndighet ble likestilt med biskopenes. Hinschius 1959 (1879), II, 195. Se forøvrig denne avhandling kap. 1 s.^{79f}.

2. Dahlerup, Official, KLN 12 sp. 532. Se forøvrig Hinschius 1959 (1878) II, 201-227; Le Bras 1964, 398-400; Seip 1942, 80-90; Dahlerup 1968, 55-82 og Hamre, Official, Noreg, KLN 12 sp. 536-39.

de kunne kontrollere og samtidig overdra viktige oppgaver som tidligere tilkom erkediakonene.

I den norske erkeprovinsen nevnes offisialen første gang i provinsialstatuttet fra 1290: Sammen med biskopen skulle han gripe inn overfor sognefolk dersom de ikke forholdt seg overfor sine prester i samsvar med lovlig sedvane på vedkommende sted.¹ Dette lokale oppdraget må ikke oppfattes slik at det med offisial er ment en lokal official (officialis foranei). Vi har i norsk materiale ikke eksempler på at offisialtittelen brukes om lokale tjenestemenn. Derimot skjelnes det mellom proster (prepositi rurales) på regionalt nivå og offisialen ved bispesetet.² Offisialen var en sentralkirkelig instans som saker fra sognene kunne bringes inn til for rettslig avgjørelse.

I de retningslinjene om offisialembetet som ble fastsatt på provinsialkonsilet i 1327, vises det til erkebiskop Jørunds statutt fra 1290. Derfor har Seip og senere Hamre ment at forordningene om offisialembetet må ha stått også i dette statuttet, i et nå tapt avsnitt.³ Eiliv og hans embetsbrødre fastsatte at alle biskopene i erkebispedømmet skulle ha offisialer på passende steder (i tilheyriligum stoðum). Oppgavene deres skulle være å undersøke og avgjøre de sakene som hørte inn under kirkelig domsmakt (rannsaka og niðr setia malaferli þau

1. NGL III, 242.

2. Jfr. Seip 1942, 83.

3. Seip 1942, 82 og Hamre, Official, Noreg, KLN 12, 536.

sem kirknanna valldi heyra till). Biskopene skulle tildele offisialen nødvendig inntekt av bispegodset eller andre inntekter biskopen disponerte.¹

Den norske utviklingen ser ut til å ha fulgt et europeisk mønster. Med framveksten av offisialembetet ble erkediakonene midlertidig fortrenget fra det kirkelige retts- og administrasjonsapparatet. Offisialtittelen brukes for første gang på norsk område i en periode da erkebiskopen ville tøyse sitt eget domkapitel, ikke minst i den jurisdiksjonelle virksomhet (se nedenfor). Dersom bestemmelsene fra 1327 også stod i 1290-statuttet, har vi belegg for at offisialen var tenkt som en embetsmann underordnet biskopen og i et økonomisk avhengighetsforhold til ham. Også i norsk sammenheng er det derfor naturlig å se på opprettelsen av embetet som et tiltak som var ment å svekke domkapitlenes posisjon i kirkestyringen. Påbudet fra 1290 ble tydeligvis iverksatt raskt. I erkebiskop Jørunds embetstid opptrer det offisialer både i Nidaros (1308), Bergen (1302) og i Stavanger (1308).²

For Bergen bispedømme er det ingenting som tyder på at opprettelsen av offisialembetet eller offisialenes virksomhet har minsket domkapitlenes innflytelse og medvirkning i administrasjon, domsvirksomhet og styring i kirken. Biskop Narve gjorde ikke lignende forsøk som embetsbrødrene i Stavanger og Nidaros på å svekke domka-

1. NGL III, 276.

2. Seip 1942, 83.

pitlets stilling (se nedenfor). De retningslinjer som ble gitt i Narves styringstid, profilerte ganske sikkert offisiembletet for de nærmeste tiår. Offisiembletet er første gang nevnt i 1302,¹ fra 1307 til 1329 vet vi hvem som var offisial, kanniken Fredrik Styrlaugsson.² Det at én og samme mann hadde stillingen så lenge, bidro nok til at embetet ble grunnfestet i bispedømmet. Rutiner ble ikke brutt ved at stillingen ble stående ledig eller ved hyppige skifter. I 1327 nevnes også kanniken Arne Kolbeinsson som offisial.³ Altså var det i et tidsrom (1328-29) to personer som optrådte som offisialer i Bergen. Dette må helst ha vært en overgangsordning eller en unntakssituasjon. Muligens var Fredrik Styrlaugsson for gammel eller syk til å ivareta embetspliktene sine alene. Med unntak av dette ene tilfellet omtales offisialen alltid i singularis. Fra biskop Håkons tid er offisialen ikke nevnt i kildematerialet.⁴ Dette betyr neppe at embetet var nedlagt. Det ble i alle fall opprettholdt i Nidaros i 1337,⁵ og det var offisial i Bergen i 1346 og i

1. DN III nr. 51.

2. Appendix II nr. 3 og III nr. 1.

3. Appendix II nr. 23 og III nr. 2.

4. En sira Halldor Jonsson gav år mannen i Østerdalen rett til å opptre på sine vegne i en kristenrettssak i 1348 (DN I nr. 314). Det er lite trolig at dette er den Halldor Jonsson som var kannik i Bergen på samme tid, selv om det ikke kan utelukkes. Se Appendix II nr. 30.

5. NGL III, 161-62.

1347.¹ Den Tore som nevnes som offisial i disse årene, var muligens Tore Fridreksson, omtalt som kannik i 1348.²

Det at kanniker opptrer som offisialer, viser at domkapitlets stilling neppe ble svekket av offisialembetet. Heller peker det mot et sterkt domkapitel som kunne gjøre krav på et så viktig embete. Offisialen hadde forpliktelser overfor biskopen og fikk inntekter fra biskopen. Dette må ha medført et særlig lojalitetsforhold. Ved å knytte en spesiell kannik til seg på denne måten kunne biskopen skaffe seg en støttespiller i domkapitlet.

Offisialen var bispesetets fagdommer, han kan karakteriseres som biskopens lagmann.³ Det var da også domsvirksomheten som var offisialens eneste oppgave; i andre funksjoner måtte han ha spesiell fullmakt for å opptre på biskopens vegne.⁴ Nesten alle sammenhenger som offisialen i Bergen opptrer i, er rettslige. I voldgiftskjennelsen om striden mellom dominikanerne og kannikene fra biskop Audfinns styringstid, får vi et inntrykk av omfanget av hans myndighet: Dominikanerne skulle respektere biskopens og hans offisials ekskommunikasjoner, suspensjoner og interdikter.⁵ Offisialen var en selvstendig utøver av

1. DN I nr. 299 og I nr. 304.

2. Se Appendix II nr. 38 og III nr. 3.

3. Seip 1942, 80.

4. Le Bras 1964, 398.

5. DN VII nr. 130.

jurisdiksjonell myndighet, med rett til å ilegge de strengeste kirkelige straffer.

Det var likevel et skille mellom biskopens og offisi-
lens kompetanse. Av den overenskomsten som kom i stand om
pådømming av kristenrettens bøtesaker i Nidaros i 1337,
går det fram at saker kunne være så store at biskopens og
kongens faste dommere måtte la saken gå videre.¹ Ved saker
om ekteskaps gyldighet ser det ut til at biskopen selv
måtte felle dom.² I 1325 dømte biskop Audfinn i en
ekteskapssak han hadde overtatt fra sin offisial (*causa
matrimoniali coram officiali nostro ventilata*). Denne
saken var innfløkt, og viser hvilke vanskeligheter som
kunne oppstå i tiden før verdslige og kirkelige regler for
ekteskapsinngåelse ble samordnet.³ Offisialen må ha
opptredt som forberedende instans i denne saken. I en
annen ekteskapssak fra 1325 framtrer offisialen som en
rettslig instans folk kunne føre fram ekteskapshindringer
for.⁴ Dette var en alment godtatt rettsnorm. I erkebiskop

1. NGL III, 161f.

2. Seip har skilt ut saker om ekteskapsgyldighet som en sakskategori som ikke kunne pådømmes av biskopens ombudsmann, men alltid måtte inn for biskopen. Seip 1942, 80 og 220.

3. DN V nr. 72. En mann nektet for at han hadde festet en kvinne. Kvinnens datter ble ført som vitne. Hun påstod at hun hadde vært til stede i vertshuset da moren nektet å ligge med mannen dersom han ikke festet henne. Et annet vitne kunne fortelle at vel hadde mannen kastet kvinnen ut, men gjennom døren hadde vitnet hørt at festemålet ble inngått.

4. DN IV nr. 166 b. Den latinske varianten av domsbrevet har ikke henvisning til offisialen. DN IV nr. 166 a.

Påls hyrdebrev heter det at dersom noen etter lysing kjente til ekteskapshindringer, skulle dette bæres fram for kirkens dommere.¹ Og kirkens dommere var biskopen og hans offisial.

Vi har bare ett eksempel på at offisialen selv avsa endelig dom, nemlig i en arvetvist mellom en prest (ikke på vegne av kirken) og en lekmann. De to brevene som er bevart om denne saken, gir et godt bilde av samspillet mellom sentrum og periferi i rettslige konflikter som ble brakt inn for offisialdomstolen. Den ene part i saken tok selv kontakt med offisialen, som så lot to prester i nærliggende sogn ta opp vitneprov og stevne partene til offisialen for endelig avgjørelse. Saken ble altså forberedt på lokalt nivå, av personer som hadde kjennskap til lokale forhold. Sakens dokumenter ble så oversendt dommeren i Bergen, i dette tilfellet er provsbrevet bevart.²

Offisialen var den kanniken som hadde størst prestisje og kompetanse i rettslige spørsmål. Det var nok grunnen til at Fredrik Styrlaugsson var en av to kanniker som ble utnevnt til å forsvare rettene til en sognekirke da prestene i nabokirkene ville ha inntektene fra kirken lagt til sine egne kall. Det at offisialen selv deltok i forsvaret av den vakante sognekirken, viser på den andre

1. NGL III, 292.

2. DN I nr. 299 (1346) og nr. 304 (1347).

siden at endringer i stiftets beneficialvesen ble tatt svært alvorlig.¹

Den nære tilknytningen mellom offisiembletet og biskopen gjenspeiler seg i motivet på det bergenske offisialseglet, bevart fra 1302, 1303 og 1329.² Offisialen hadde et upersonlig embetssegl med biskopsattributter. Seglet har innskriften S'OFFICIALIS CVRIE BERGEN, og har "på advers et frontalt portrett av biskopen i brystbilde omfattet av en 8-oddet, flettet stjerneramme, og på revers en arm som holder en krumstav".³ Vi har også et eksempel på at offisialen i embets medfør brukte bispegårdens segl og ikke sitt eget.⁴

Det har antakelig tidlig vært ført egne rettsprotokoller fra biskopens og offisiialens domsvirksomhet. På provinsialkonsilet i 1334 ble det vedtatt at biskopene og deres offisiialer skulle ha edsvorne klerker under seg som skulle skrive deres akter på en pålitelig måte.⁵ Vi skimter her et ganske velutviklet, regularisert sentralt rettsapparat.

Offisiialen hadde utvilsomt en framtrødende posisjon blant bispedømmets geistlighet, som biskopens lagmann og høyre hånd i det mest inntektsbringende arbeidet: doms-

1. DN III nr. 91 (1310).

2. DN III nr. 51 (1302), 54 (1303) og IV nr. 184 (1329).

3. Trøtteberg, Offisialsegl, KLNK 12, 541f og Trøtteberg 1968, 73f og 99.

4. DN I nr. 299 (1346).

5. NGL III, 279.

virksomheten. Vi ser da også at offisialen ikke vek tilbake for å benevne seg selv i pluralis majestatis (nos officialis ecclesie Bergensis Fredericus Styrlaugh).¹ De offisialene som samtidig var kanniker, kanskje alle i første halvdel av 1300-tallet, har hatt alle rettigheter og den verdighet kannikembetet gav. Samtidig har det nære, om ikke nødvendigvis konfliktfrie, forholdet til biskopene ganske sikkert gitt offisialen en særlig posisjon blant brødrene. Men én fot i biskopens gård og én i Kristkirken, kunne offisialen også fungere som bindeledd mellom domkapitel og biskop.

Laterankonsilet i 1215 vedtok at det skulle tilsettes en pønitiar ved hvert bispesete. Pønitiaren i denne betydning var prest ved en domkirke og hadde til oppgave å ta imot skriftemål og meddele absolusjon. Selv om embetets oppkomst hadde sammenheng med den differensiering av oppgaver som ble gjennomført ved domkapitlene, var det ikke regelfestet at pønitiaren skulle være kannik.²

I den partikulærkirkelige norske lovgivningen er pønitiarembetet første gang omtalt i provinsialstatuttet fra 1306. I hver katedralkirke skulle det innsettes en prest, kyndig, skikket og forstandig, som på et bestemt sted, til høvelige tider, var tilgjengelig for enhver som

1. DN IV nr. 184 (1329).

2. Først med Trienterkonsilet i 1563 ble det vedtatt at pønitiaren skulle være kannik ved domkapitlet. I praksis var likevel dette nokså vanlig like fra 1200-tallet. Gallén, Penitentiarie, KLN 13 sp. 175; Bull 1910.

ville skrifte i denne kirken.¹ Erkebiskop Pål skrev 30-40 år senere i sitt hyrdebrev: "Det passer seg at det ved hver bispestol er tilsatt en mann som klerkene kaller pønitiar, som har myndighet til å løse de fleste av disse sakene" (sakene er spesifisert i hyrdebrevet).²

Erkebiskop Påls formaning kan tyde på at bestemmelsen fra 1306 ikke var gjennomført. Diplommaterialet peker i samme retning. Pønitiaren er ikke nevnt en eneste gang i brev fra norske bispestoler i perioden.³ Embetet fantes derimot ved erkesetet i 1294. Da ble erkebiskopen anklaget for å ha utnevnt pønitiaren uten å innhente domkapitlets samtykke.⁴ Et av kannikenes klagemål mot erkebiskop Jørund i 1297 var at han skulle ha tatt pønitiarombudet fra de geistlige ved domkirken.⁵ Edvard Bull mente at pønitiarens arbeid som regel ble utført av offisialen, og at pønitiarembetet derfor var overflødig ved bispesetene.⁶ I Bergen ser det imidlertid ikke ut til at offisialen hadde spesielle fullmakter i botsdisiplinen. Når det ikke var nødvendig med noen pønitiar ved bispestolen i Bergen, hadde det helst sammenheng med at

1. NGL III, 245.

2. NGL III, 288.

3. I NGL II s. 310 tilskrives pønitiaren i Nidaros tienderett på presteinntekter. Bull 1910, 375.

4. DN III nr. 32.

5. DN VI nr. 64 (1297).

6. Bull 1910, 377.

skriftemålssakramentet var fast organisert på regionalt nivå, hos hovedprestene (se s. 378f).

En tallrik geistlighet opprettholdt det liturgiske livet ved de mange altrene i Kristkirken. Beyer har argumentert overbevisende for at åtte av de elleve, muligens tolv altrene i Kristkirken på 1300-tallet var selvstendige alterstiftelser, såkalte vicariæ perpetuæ.¹ De fire altrene som ikke er innført i Bergens Kalvskinn lå trolig til kannikprebender.² De øvrige åtte altrene var selvstendige i forhold til kannikprebendene og hadde egne prester knyttet til seg, prebendarer eller evige vikarer (vicarius perpetuus).³ Benevnelsen skriver seg fra at altrene med sitt jordegods ble oppfattet som prebender.⁴ Opplysningene om prebendarer i Kopiboken tyder ikke på at de innehadde kanonikat.⁵ Ingen av dem benevnes kannik, og det er ikke sammenfall i navn mellom kjente kanniker og kjente prebendarer. I to tilfeller kan vi bestemme hvilket alter prebendaren var knyttet til, begge ganger altere som er opptegnet i Bergens Kalvskinn. Sigurd var prebendar ved

1. Beyer 1970, 30.

2. Helle 1982, 598.

3. Se appendix IV.

4. Beyer 1970, 14f og 27-32; Helle 1982, 598.

5. Munch i BK, 102; Hübert 1922, 30 og 33; Beyer 1970, 30 og Helle 1982, 598 påpeker alle at det ikke var kanniker som var ansvarlig for messene ved altrene.

Pålsalteret i 1328, og Arnfinn Petersson ved Brødrealteret senest fra 1334.¹

Geistligheten ved de frie alterstiftelsene var en egen gruppe, atskilt fra kannikene, men med flytende grenser mot de geistlige i bispegården. Biskopen benyttet dem delvis til samme type oppdrag, men det er umulig å vite om noen av de geistlige i biskopens tjeneste faktisk var prebendarer.² Kanskje var det slik at prebendarene utgjorde en del av den geistlighet som hadde tilhold i bispegården. Foruten at prebendarene skjøttet sine liturgiske oppgaver ved altrene, hadde de nemlig ulike andre oppgaver, både i og utenfor Bergen. Prestene i biskopens følge kunne bli sendt som biskopens stedfortredere og fullmektige til det årlige, pliktige besøket ved erkesetet (s.272). Sira Arnfinn Petersson kalles i 1326 biskop Audfinns kapellan, da han var biskopens fullmektig ved erkesetet (s.272). Det samme oppdraget fikk han av biskop Håkon i 1337 og muligens i 1338.³ Fra 1334 kalles Arnfinn prebendar.⁴ I 1339 ble prebendaren Arne sendt til Nidaros som fullmektig for biskopen.⁵

1. Se appendix V nr. 5 og 6.

2. Appendix IV nr. 3 og nr. 5 kan være kan være identisk med de prestene med samme navn vi ser i biskopens følge (appendix nr. I).

3. DN IX nr. 106 (1337) og VIII nr. 110 (1338). I 1338 kan det også ha vært Arnfinn Tordsson, se appendix I nr. 5.

4. Se appendix V nr. 6.

5. Se appendix IV nr. 7.

Tjenesten i biskopens hushold kunne være et gunstig startpunkt i en geistlig karriere, slik var det også med altertjenesten i Kristkirken. Den ovennevnte Arne ble forfremmet fra å være biskopens kapellan til prebendar ved Kristkirken, og endte som kannik ved erkesetet.¹ Som kannik glemte han ikke sin tjenestetid i domkirken i Bergen. I sitt testamente fra 1349 gav Arnfinn et breviar, en messebok og to gårdleier i bygården Skjeggen til det alteret han hadde hatt ansvaret for.²

Prebendaren hadde ikke bare ansvar for gudstjenestene ved alteret, men kunne også forvalte alterets økonomi. Brødrealteret eide 2/3 i Skjeggen. Da alterets part skulle gjenreises etter bybrannen i 1332, var det prebendaren Arnfinn som med biskopens samtykke forhandlet med det ekteparet som fikk ansvaret for gjenreisningen. Som vederlag fikk ekteparet overdratt halvparten av brødrealterets hus og tufter.³

Prebendarene kunne bli nyttet av biskopen til ulike typer oppdrag. For prebendaren Sigurd ved Pålsalteret ble biskopens oppdrag skjebnesvangert i 1328. Han fikk i oppdrag først å advare, siden lyse Svein i Grisen i fullt bann fordi han nektet å betale gårdstiende. Slik kom prebendaren til å havne i sentrum av begivenhetene ved opptakten til den store aksjonen mot gårdstiende (s.193-96).

1. Se appendix IV nr. 6.

2. DN II nr. 305.

3. DN II nr. 207 (1334) og 215 (1336). Helle 1982, 280.

Presset ble nok for stort for Sigurd. Han bannsatte ikke Svein, og ble demed suspendert fra officium og beneficium.¹

Det fantes også en annen gruppe prester ved Kristkirken, de såkalte korvikarer. Kannikene kunne være borte fra Bergen i lengre perioder, og var avhengige av vikarer for at det nødvendige antall messer og tidebønner ved domkirken skulle bli opprettholdt. Korvikarene hadde ikke prebender, men fikk lønn av kapitlets fellesgods eller den enkelte oppdragsgiver. I 1320 var det en leieprest ved Thomasstuken i Kristkirken.²

Det liturgiske livet ved Kristkirken var mønstergivende for hele stiftet. Deltakelse i og iaktakttagelse av gudstjenesten var en del av prestenes utdanning. Både elever ved katedralskolen, prestelærlinger og nyvigslede prester oppholdt seg i Kristkirken store deler av sin tid. Vi kan ikke gi noe sikkert antall på hvor stort presteskapet ved Kristkirken har vært, men totalt har sikkert vel 20 geistlige oppholdt seg ved kirken til enhver tid. Dette var nødvendig for å opprettholde det mangfold av aktiviteter som utspant seg i St. Sunnivas kirke.

1. DN I nr. 194 og 195, VIII nr. 81.

2. DN VII nr. 94. Se Beyer 1970, 15-18; Helle 1982, 598.

Domkapitlets stilling ved år 1300

Da de norske domkapitlene ble opprettet, etter alt å dømme i andre halvdel av 1100-tallet, hadde de europeiske domkapitler alt i lengre tid kjempet for å oppnå full korporativ selvstendighet og for å bli tilkjent en status som selvstendige rettssubjekt.¹ I løpet av høymiddelalderen ble domkapitlene tilkjent fri forvaltning av egen formue, rett til å avholde kapitelforsamlinger med beslutningsrett, rett til å vedta egne statutt (ius statuende seu condendi statuta) og rett til å føre eget segl og utstede egne aktstykker. Dessuten oppnådde mange domkapitler i løpet av 1100-tallet et visst fritak fra biskopens jurisdiksjon når det gjaldt disiplinær myndighet over egne medlemmer.² Mot slutten av 1200-tallet var domkapitlet tilkjent sterke korporative retter i kanonisk

1. Schneider 1892, 138-147 og Hinschius 1959 (1878), 124 og 139. Utviklingen av domkapitlenes korporative forfatning begynte på 900-tallet med oppløsningen av kannikenes klosterlignende livsførsel. Canonicus av canon i betydning "regel" henspiller nettopp på de tidlige domkapitlenes liv etter faste regler (Chrodegang av Metz kannikregel fra 760 og Aachenregelen fra 816). Pirinen, Domkapitel, KLNLM 3 sp. 185. Bang (1912, 135, note 2) påpeker at navnet er oppstått av canon, men ikke i den ovennevnte betydning. Etter Bang (og Schulte og Hatch) betyr canonicus en som er innført i fortegnelsen over kirkens jordegods og nyter sin del av det, canon da i betydningen "fortegnelse" (matri-cula).

2. Om domkapitlets korporative forfatning, se Hinschius 1959 (1878), 124-153 og Schneider 1892, 138-147. Også Pirinen, Domkapitel, KLNLM 3 sp. 186.

rett.¹ Legaliseringen av domkapitlenes autonomi i forhold til biskopene inngikk i en pavelig politikk som tok sikte på å styrke pavekirkenes sentrale kontroll på bekostning av bispemakt og selvstendighet for kirkeprovinser og bispedømmer. Mot slutten av 1200-tallet hadde imidlertid domkapitlene inntatt en sterk posisjon i diocesene, men ofte gikk dette ikke på bekostning av en sterk bispemakt. I mange bispedømmer var det nettopp samarbeidet mellom biskop og domkapitel som skapte en sterk kirkemakt. Bonifacius VIII (1294-1303) forsøkte derfor å bryte domkapitlenes sterke maktstilling. Han erklærte mellom annet at dersom det stred mot sedvane i stiftet å innhente råd og samtykke hos domkapitlet, skulle biskopene ikke være forpliktet til å gjøre dette. Biskopene skulle dessuten ikke være forpliktet til å gjennomføre de vedtak domkapitlet hadde gitt sin tilslutning. Den kjente Guilielmus Durandus, kanonist, forfatter av *Speculum iuris* og onkel av den Durandus som la fram sitt klageskrift i

1. Jfr. Schneider 1892, 146. Utviklingen av domkapitlenes korporative forfatning begynte på 900-tallet med oppløsningen av kannikenes klosterlignende livsførsel. Sekulære domkapitler ble opprettet ved at domkapitlenes felles eiendom (commune) ble oppstykket i prebender under de enkelte kanonikat. Eiendomsretten tillå fortsatt domkapitlet, og ikke den enkelte kannik. Ved kannikens død overtok domkapitelt prebenden. Canonicus av canon i betydning "regel" henspeler på regulære domkapitlers klosterlignende fellesskap etter faste regler (Chrodegang av Metz kannikregel fra 760 og Aachenregelen fra 816). Pirinen, Domkapitel, KLN 3 sp. 185, Helle 1974, 50. Bang 1912, 135, note 2 påpeker at navnet er oppstått av canon, men ikke i den ovennevnte betydning. Derimot betyr canonicus ifølge Bang (og Schulte og E. Hatch) en som er innført i fortegnelsen over kirkens jordegods og nyter sin del av det; canon da i betydningen "fortegnelse" (*matricula*).

Vienne, gikk så langt som å hevde at biskopen hadde full myndighet over strafferetten uten domkapitlets medvirkning.¹

Samtidig med at pave Bonifacius VIII forsøkte å begrense domkapitlenes innflytelse, ser vi den samme utvikling i Norge. Biskopen i Stavanger og selveste erkebiskopen i Nidaros lå i bitter strid med sine domkapitler om inntektsforhold og jurisdiksjonelle retter. Erkebiskopen ville også begrense sitt domkapitels korporative retter. Biskopene ville bygge opp en sterk bispemakt på bekostning av domkapitlets stilling. Vi skal i noen grad gå inn på disse stridighetene. Utfallet av dem fikk ganske sikkert betydning for de øvrige domkapitlene i riket. Det som skjedde ved erkesetet var normgivende for resten av erkeprovinsen. Dessuten var biskop Narve og en av kannikene i Bergen pavelig oppnevnte dommere i saken. Ut fra den dommen de felte, er det mulig å vurdere hvilket syn bergensbiskopen og hans kannik hadde på domkapitlenes rettigheter og plass i kirkens organisasjon.

Det er påfallende at utviklingen ved pavestolen og i den norske erkeprovinsen er så og si sammenfallende. Erkebiskopen ser ut til å ha ført de samme argument i marken som pave Bonifacius, ettersom domkapitlet nettopp påberopte seg sedvane tilbake til Jon Raudes tid og jurisdiksjonelle retter. Saken framstilles fra nidaroskan-

1. Inger 1961, 120. Bonifacius VIII anerkjente rettslige synspunkt Guilielmus Durandus d.e. hadde gjort gjeldende i sin *Speculum Iuris*. Hofmeister 1931, 34 og Hinschius 1959 (1878), II, 153-156.

nikenes side som et forsvar av hevdvunnen rett og ikke som en erobring av nye rettigheter. Kannikene, og de vitner de kunne føre, hevdet at domkapitlet hadde hatt omfattende jurisdiksjonelle retter under erkebiskop Jon: Domkapitlets råd og samtykke skulle innhentes ved ulike ansettelse i kirken, ved disponering av kapitelembeter og i avsettelsessaker. Geistlige skulle ikke tuktes eller dømmes uten kannikenes samtykke. I erkebiskopens fravær skulle kannikene ta seg av jurisdiksjonen over både lærde og lekfolk, de hadde også rett til å avholde synode.¹

Både kongen, som utstedte forliksbrev i 1297,² og de pavelig oppnevnte dommere tilkjente domkapitlet dets retter. Dette skulle i seg selv tyde på at kannikene etter gammel sedvane virkelig hadde omfattende retter både av økonomisk art og i forbindelse med domsvirksomhet. I kongens forliksbrev tilkjennes kannikene deltakingsrett i valg av biskoper (til de bispestolene som ikke hadde egne domkapitler), ved konfirmasjon av biskoper og ved valg til lavere beneficier, inkludert prebender og beneficier i domkirken og kapitelembeter. Avsettelse fra embeter skulle skje etter kannikenes råd og samtykke og all jurisdiksjon skulle fremmes med kannikenes råd. Interdikt skulle ikke

1. Om striden i Stavanger, DN IV nr. 46 og 47 (1299), Om Nidaros m.a. DN IV nr. 32 og 34 (1294). Kildeliste over stridighetene hos Hamre, Domkapitel, Norge, KLN 3, 196.

2. DN III nr. 39.

lyses over lek eller lærd uten med råd og samtykke fra kannikene.¹

Endelig dom i saken falt i 1299 i Nidaros, med biskop Narve og bergenskanniken Peter Mata som dommere og to bergenske kanniker blant vitnene. Dommerne var ikke nådige mot sin fremste overordnede i riket. Foruten å yte kapitlet betydelig økonomisk erstatning måtte erkebiskopen tåle at domkapitlets korporative retter ble bekreftet. Han skulle levere tilbake kapitlets segl, privilegiebrev, bøker og ornamenter. Med hensyn til de juridiksjonelle rettene fulgte den kirkelige dommen i all hovedsak kongens forliksbrev.²

Den kirkelige utviklingen i den norske erkeprovinsen ser ikke ut til å ha ligget etter den allmenneuropeiske utvikling i tid. Det er påfallende at Bonifacius VIII's og erkebiskop Jørunds argumentasjon ser ut til å ha fulgt de samme linjer. Det vi særlig skal merke oss med denne saken, er den rolle de øverste geistlige fra Bergen ble tilkjent. En bergensbiskop ville neppe felt en slik dom som den Narve avsa i 1299, dersom hans eget kapitel hadde en helt annen stilling. Dommen bekreftet sedvane og skapte ganske sikkert presedens. Vi har tidligere framholdt at Narves bakgrunn i dominikanernes "demokratiske" organisasjon nettopp kunne gi ham forutsetninger for å skape en sterk bispemakt i samarbeid med et sterkt domkapitel.

1. DN IV nr. 39 (1297).

2. Det kirkelige domsbrevet, DN II nr. 50.

Domkapitlet tok på sin side endog avgjørelser mot hans vilje (s.149). Vår hypotese er at Bergen domkapitel hadde en sterk posisjon under biskop Narve, fordi han anerkjente et myndig og sterkt råd ved sin side. I så henseende ser det ut til at Narve fulgte Jon Raudes prinsipp for kirkelig organisasjon. Det var jo nettopp under ham det ser ut til at domkapitlet i Nidaros fikk sine sterke retter. Den biskopen som ble stående som et symbol på en sterk kirke og for kampen for libertas ecclesia, har antakelig ansett sterke og selvstendige domkapitel som et viktig og nødvendig organisasjonsledd i den kirken han ville bygge.

Et strengt hierarkisk kirkesyn stod fjernt fra den korporative forståelsen kannikene hadde av sitt eget brødrefellesskap. Når Liber Extra framhevet domkapitlenes særstilling ved biskopens side som et bisperåd, ble dette begrunnet med at kannikene var biskopens brødre. Sammen med ham dannet de et legeme, der biskopen var hode og kannikene lemmer.¹ De bergenske biskoper brukte ofte benevnelsen brødre om sine kanniker (s.332,334f). Det ser ut til at biskop og domkapitel i Bergen har hatt en felles forståelse av hvilken rolle kannikene skulle ha ved utøvelsen av de biskoppelige potestates i stiftet.

1. Beyer 1975 (utrykt stensil), 7.

Domkapitlets deltakelse i ius episcopale

Det er til en viss grad nødvendig å skille mellom de oppdragene kannikene fikk som enkeltpersoner og kannikenes embetsutøvelse som representanter for domkapitlet.¹ Det er domkapitelinstitusjonens myndighetsutøvelse i bispedømmet som er det sentrale undersøkelsesområdet i det følgende. Vi skal derfor ikke ta opp til behandling de oppgaver kanniker kunne bli pålagt som sendemenn, fullmektiger og økonomiske tillitsmenn for biskop (utenfor bispedømmet), erkebiskop, pave og kongedømme. Siktemålet er å klarlegge i hvilken grad domkapitlet deltok i forvaltningen av de embetsgjerninger som lå inn under de episkopale potestates. Det er særlig på bakgrunn av en vurdering av domkapitlets jurisdiksjonelle virksomhet det blir mulig å finne ut noe mer om forholdet mellom biskop og domkapitel i styringen av bispedømmet.

I tidsrommet fra en biskop døde eller ble avsatt, og til den nye biskopen var vigslet, var domkapitlet ansvarlig for den jurisdiksjonelle myndighetsutøvelsen i bispedømmet. Domkapitlet kunne etter kanonisk rett ivareta forvaltningen av stiftet i fellesskap eller ved en av

1. Jfr. Beyer 1975 (utrykt stensil), 4.

medlemmene etter en bestemt turnus.¹ Kannikene hadde heller ikke under vakanse (sede vacante) rett til å utføre de embetshandlinger som var reservert biskoppelig vigselfgrad og som derfor lå til iura ordinis propria. Vi har påvist at Kopiboken var nært knyttet til hver enkelt biskop, under vakanse ble den ikke ført (s 33). Derfor har vi ikke kildemateriale som gir mulighet til å undersøke hvordan domkapitlene styrte stiftene i de periodene da bispesetet var uten biskop.

Domkapitlene var de viktigste bispevelgende organ i første halvdel av 1300-tallet. I Bergen ble fire av fem biskoper i første halvdel av det fjortende århundre valgt blant kapitelgeistlighetens medlemmer (s. 121). Bispestolen stod ledig i vel et år fra biskop Narves død til Arne Sigurdsson ble vigslet i desember 1305. Arne hadde nok en ledende funksjon i styringen av bispedømmet like fra han ble valgt av et enstemmig domkapitel i desember 1304.² Like etter valget overlot kannikene Arne peterspenger for syv år, som de fant i bispegårdens kapell etter biskop Narves død. Arne var tydeligvis ansvarlig for pengene til han i september 1305 gav dem videre til erkebiskopen.³

1. Hinschius 1959 (1878), II, 228-233; Schneider 1892, 149-152. Henvisninger til CIC hos Inger 1961, 119 og hos Hinschius op.cit., 232, note 8.

2. DN VII nr. 31.

3. DN IV nr. 60. Om Arnes valg, Joys 1948, 262f.

Da domkapitlet i Bergen under ledelse av biskop Arne protesterte kraftig mot bispevalget til Færøyene i 1308, var det ikke fordi kapitlet mente å ha formell valgrett. Den var det domkapitlet i Nidaros som hadde, sammen med erkebiskopen.¹ Det var kapitlets medbestemmelsesrett biskop Arne appellerte til, da han etter biskop Erlends død i 1308 bad kannikene medvirke til at erkebiskopen fulgte sedvane ved å velge en person fra den bergenske kirke som Erlends etterfølger.² De tre forrige biskopene hadde alle tilhørt geistligheten i Bergen. Slik ble en 55 års lang tradisjon brutt da Lodin, sogneprest i Borgund (på Sunnmøre), ble valgt.³ Det var på grunn av dette sedvanebruddet at biskop Arne og domkapitlet i Bergen

1. Ifølge Kong Eirik Magnussons forliksbrev fra 1297 skulle nidaroskannikenes råd og samtykke innhentes ved valg av og overtilsyn med biskopene på Island, Grønland, Færøyene og Sudrøyene (DN III nr. 39). Hamre regner med at det bare var bispestolen på Orknøyene som ikke hadde domkapitlet. Hamre, Domkapitel, Norge, KLN III sp. 197. Joys påpeker at Sudrøyene og Man hadde egne, om enn ufullkomne domkapitel. Derfor har Joys framholdt at oppregningen av Sudrøyene i kongens forliksbrev, som et av de stedene der domkapitlet i Nidaros hadde medbestemmelsesrett ved bispevalg, skyldes dårlig kjennskap til forholdene. Dessuten påpeker Joys at siden den skotske kongen hadde herredømmet over øyene, fikk verken biskop eller domkapitel i Nidaros noe å si over valgene. Biskopene søkte som regel heller ikke vigsle i Nidaros. Joys 1948, 259. I 1331 ser vi likevel at valget av Kormak som biskop til Sudrøyene kom inn under erkebiskopens konfirmasjon (DN XVIII nr. 10).

2. DN VIII nr. 20 og 21.

3. DN VIII nr. 27 og 32. I DN VIII nr. 27 står det egentlig 45 år (quadraginta quinque annis). Joys 1948, 264, note 3 påpeker at dette må være feil for 55 år. Dette stemmer mer overens med DN VI nr. 72 som karakteriserer det gjeldende tidsrom som over femti år (a quinquaginta annis et supra).

mente at den bergenske kirkes retter var krenket, ikke fordi de mente å ha valgtrett.¹ Ett viktig aspekt ved denne striden, som tidligere ikke har vært framholdt, er den spesielle funksjon Bergen bispestol hadde som et administrativt sentrum - ved siden av og i konkurranse med erkebispestet - spesielt i forhold til bispestene på Vesterhavsoyene. Både kirkepolitiske interessemotsetninger, men også den generelle politisk-administrative og økonomiske situasjonen, kan ha vært en viktig bakgrunn for konflikten.² Biskopen på Færøyene var en viktig maktfaktor, både økonomisk og politisk. Nettopp ved vakanse så domkapitel og biskop i Bergen en mulighet til å befeste sin innflytelse ved å få valgt en av sine egne til den viktige bispestolen.

Audfinn Sigurdsson ble valgt og vigslet som brorens ettermann etter svært kort tid, han kalles biskop i september 1315,³ og ble, ifølge islandske annaler, vigslet

1. Biskop og domkapitel i Bergen appellerte til paven (DN VIII nr. 27), saken ble tatt opp på Viennekonsilet og voldgiftsmann oppnevnt. Resultatet av dommen er ikke kjent, men Lodin bestyrte bispestolen til han døde i 1316 og kalles biskop i IslAnn. 1316, IV, 151.

2. Både bispestolen i Bergen og erkesetet drev handel og annen vareutveksling med skattlandene. Det er ikke tilstrekkelig å se denne saken bare i sammenheng med kirkens interne forhold eller formelle hensyn (jfr. Hildonen 1977, 75 f, som hevder saken ble reist p.g.a. formelle rettigheter ble krenket) eller aktørenes stridbare sinn (Alt Munch så denne saken som "et Beviis blandt flere paa denne Prælats Stridbarhed og haardnakkede Fastholdenhet paa sin Kirkes Retigheder..." Prelaten Munch sikter til var biskop Arne (Munch 1858, 149).

3. DN VII nr. 80.

alt i 1314.¹ Å dømme etter måten Kopiboken er ført på, var biskop Arne svært lite aktiv i det siste embetsåret (s. 34), og det er nærliggende å tro at han var syk dette året, kanskje like fra forsommeren 1313. Dette er en mulig forklaring på at bispeskiftet skjedde så raskt; Arnes ettermann kunne da i praksis utpekes alt i 1313. Kanskje fungerte Audfinn som domkapitlets og kirkens leder alt fra denne tiden. Valget av Audfinn tyder på at domkapitlet har sett seg tjent med den sterke, sentraliserte bispemakten Arne hadde bygget opp.

Håkon Erlingsson ble også valgt raskt etter at Audfinn døde, med ble ikke vigslet og formelt anerkjent som stiftets leder før etter to år.² Dette kan tyde på at det kan ha vært uenighet om hvem som skulle bli biskop Audfinns etterfølger. Paven providerte jo også en annen kandidat, Johannes, som biskop til Bergen, antakelig i 1330 eller 1331.

Biskop Torstein ble vigslet alt i 1343,³ kort tid etter biskop Håkons død. Forholdet mellom Håkon og erkebiskop Pål ser ikke ut til å ha vært det aller beste. Torstein,⁴ derimot, synes å ha vært erkebiskopens yndling. Han var i slekt med Pål Bårdsson, og det var på erke-

1. Isl. Ann. V, 203 og VIII, 343.

2. Notis om Audfinns død og Håkons valg i Isl. Ann. IV, 154; V, 206; VIII, 347.

3. Isl. Ann. V, 210; VI nr. 222; VII, 273 og IX, 401.

4. Vi forutsetter i det følgende at biskop Torstein er identisk med Torstein Kumpe Eiriksson, jfr. s. 120f.

biskopens anbefaling Torstein fikk et kanonikat i Oslo i 1336.¹ Torstein var, så vidt vi vet, ikke kannik i Bergen, og ikke noe tyder på at ^{han} hadde noen tilknytning til Bergen. Dette valget er av forskere ikke blitt vurdert som et valg i strid med domkapitlets interesser.² Det er likevel underlig at domkapitlet, som antakelig var fulltallig på denne tiden, ikke valgte en av sine egne til ny biskop. Dette kan tyde på innblanding utenfra, og hvem skulle ha større innflytelse blant de bergenske kanniker enn erkebiskopen? Som kannik i Bergen, senest fra 1309, hadde han inngående kjennskap til forholdene der, og han holdt nok alle sine embetsår en nær og jevnlig kontakt med kanniker i Bergen.

Dersom det virkelig var Torstein Eiriksson som ble biskop etter Håkon, kan dette ha vært en måte for erkebiskopen å sikre seg et sterkere grep om kirkestyringen i Bergen. Vi har framholdt at Bergen ved siden av Nidaros var det kirkepolitiske tyngdepunkt i erkeprovinsen under biskopene Arne og Audfinn. I biskop Håkons og erkebiskop Påls tid ble Nidaros igjen det viktigste kirkelige sentrum i riket. Det er mulig at Pål ved valget av Torstein ønsket å oppnå en tettere tilknytning mellom Bergen bispestol og erkesetet enn hva som hadde vært tilfelle under biskop Håkon. Erkebiskopens eventuelle innflytelse på bispevalget har neppe vært en åpen demonstrasjon mot eller krenkelse

1. DN XVII nr. 44.

2. Joys 1948, 262f, 267f og 271f; Helle 1982, 601.

av domkapitlets valgrett. Helst har Pål Bårdsson kunnet få sin vilje gjennom på grunn av sine utstrakte kontakter og spesielle stilling i forhold til det bergenske domkapitel.

Ved det neste bispevalget, i 1349, valgte domkapitlet en av bergenskannikene, Gisbrekt Erlendsson.¹ Gisbrekt hadde vært kannik i en tiårsperiode.²

Et felles trekk ved bispevalgene i Bergen bispedømme er at biskopene ble valgt kort tid etter forgjengernes død. I praksis overtok nok bispeemnene ledelsen av bispedømmet før de formelt forvaltet ius episcopale. Med ett unntak ble de bergenske biskoper valgt blant domkapitlets medlemmer. Kannikene holdt kirkestyringen innen sin egen krets ved at de selv pekte ut den ønskelige kandidat. I en periode da europeiske domkapitler hadde fått valgretten til bispeembetet sterkt redusert ved pavelig inngripelsen, stod domkapitlet sterkt som bispevelgende organ i Nidaros erkebispedømme. Kontrollen med bispevalgene sikret domkapitlet innflytelse på den langsiktige kirkepolitiske linje som ble ført ved bispesetet. Valgretten på biskopen var et viktig middel kannikene hadde for å sikre domkapitlets retter og medbestemmelsesrett.

Kannikenes deltakelse i potestas ordinis og potestas magisterii var i hovedsak knyttet til Kristkirkens gudstjenester og skolevirksomhet. Domkapitlet var et

1. DN VI nr. 220. Kildehenvisninger hos Kolsrud i DN XVII, B, 224. Se forøvrig appendix II nr. 32.

2. DN VIII nr. 124; IV nr. 293 og VI nr. 220.

organisert kollegium av høygeistlige ved katedralen, et kultfelleskap.¹ Kannikene bar svarte korkapper (cappae chorales) og hadde sete i koret i Katedralkirken (stallum in choro), deres rang var tydelig markert som noe som skilte dem ut fra den øvrige geistlighet i kirken, noe som var synlig for messens tilskuere.²

Kortjenesten i en katedralkirke var omfattende og nødvendiggjorde en større geistlighet enn de residerende kanniker. Det var de lavere domkirkegeistlige som i hovedsak opprettholdt det daglige kultlivet. Kannikene skulle stå for ledelsen og organisere det gudstjenestelige livet i Kristkirken, som fulgte det allmennkirkelige mønster. Messen (missa) var kirkens hovedgudstjeneste.³ Den kunne ha varierende utforming i ulike stift. Domkirkens ritus var normerende for hele stiftet. Vanlig praksis var at biskopen eller en av kannikene holdt prekenen i domkirken. For vanlige sognekirker gjaldt det at preken skulle holdes ukentlig, hver søndag.⁴ Ved siden av messen var tidebønnene, de tre store (matutinum, laudes, vesper) og de fem små (prim, ters, sext, non, completorium) grunnpillaren i domkirkens gudstjenesteliv.⁵

1. Pirinen, domkapitel, KLN 3 sp. 294; Beyer 1970, 11.

2. Menigheten deltok bare i ubetydelig grad i messens handlinger og liturgi, det er derfor riktigst å omtale menigheten som "tilskuere".

3. Om messen, Jungmann 1952; Brilioth 1941; Fæhn 1953 og 1955. Om missaler i Bergen bispedømme, Gjerløw 1970.

4. NGL III, 241 (1290).

5. Se Fæhn 1954, 623.

Spesielle dager i året markerte høydepunkt i kirkens gudstjenesteliv. Vi skal ikke her gå inn på den kirkelige festkalender, bare knytte et par kommentarer til biskop Håkons avlatssøknad for domkirken fra 1338. Håkon søkte paven om å oppnå avlatsrett på visse festdager, spesielt St. Sunnivas fest og SS Fabian og Sebastians dag.¹ St. Sebastians og St. Fabians fester falt på samme dag, den 20. januar.² Sebastian var en av den katolske kirkes universelle helgener, mens Sunniva, som biskop Håkon uttrykte det, var den bergenske katedralkirkes spesielle beskytter (*ipsius ecclesie patrone specialis*³) eller skyshelgen. Det er litt usikkert hvilken festdag biskop Håkon sikter til med uttrykket "in festis sancte Sunniue virginis et martyris". Helst er det den såkalte Selju-

1. DN VIII nr. 112.

2. Saxtorph, Sebastian, KLN 15 sp. 62.

3. DN VIII nr. 112.

mannamessa, 8. juli.¹ I så fall har Håkon villet oppnå avlatsrett for domkirken en festdag hvert halvår.

Den liturgiske opplæringen i bispesetet foregikk ved deltakelse i de gudstjenestelige handlinger i Kristkirken, ved presteskolen og i forbindelse med prestesyner. Ved Katedralskolen var det rimeligvis tilsatt hjelpesmenn for skolemesteren, som jo også hadde tilsynsoppgaver i stiftet. Ved skolen skulle elevene få elementær opplæring i trivium, dvs. grammatikk, retorikk og dialektikk (logikk), og dessuten allmenn kristendomskunnskap.²

1. En annen mulighet er at biskopen har siktet til en lokal Bergensfest, syvende september, da Sunnivas translasjon til Kristkirken i 1170 ble feiret. Den vanlige benevnelsen på Seljumannamessa i kalendariene, likeså i Breviarium Nidrosiense (1519), er "(Festum) Sanctorum in Selia. Missale Nidrosiense (1519) har overskriften "Sancte Sunnive virginis et martyris ac sociorum" (Gjerløy, Seljumannamessa, KLN 15, 119f), altså nesten samme benevnelse biskop Håkon brukte to hundre år tidligere. A.O. Johnsen har i sin gjennomgang av benevnelser for Seljumannamessa framholdt at personifiseringen av festdagen til Sunniva har slått sent gjennom, også i Bergen. Han viser i den sammenheng til et brev fra 1317 som bruker benevnelsen "Seliv manna messo" i forbindelse med tidfesting. Johnsen framholder likevel at i lov materialet fra andre del av 1300-tallet er det St. Sunniva og ikke Seljemennene som er nevnt (Johnsen 1968, 42 f). Den benevnelsen biskop Håkon brukte viser imidlertid at en benevnelse på festen som har vist til St. Sunniva, hadde slått gjennom i alle fall i 1338. Fra biskop Håkon har vi et uttrykk bevart som tyder på at en personifisert Sunnivakult alt lenge må ha funnet sted. I forbindelse med uvær brukte Håkon et ordtak som nok var vanlig på folkemunne: "en so hafde hin hæligha Sunnifwa. hæt ok bakat aat sinni" (DN VIII nr. 123), oversatt hos Munch 1838, 143: "men således hadde nu den hellige Sunniva brygget og baget (maget det)". En slik humoristisk språkbruk om domkirkens skytshelgen var neppe gangbar dersom dette var en gjennombruddstid for den personifiserte Sunnivakulten. Helst peker ordtaket på en rimelig avstand i forhold til en innarbeidet tradisjon.

2. Quadrivium (aritmetikk, geometri, musikk og astronomi) var den høyere del av utdanningen, og det varierte i hvilken grad quadrivium-fagene gjorde seg gjeldende ved

Elevene fikk også en viss kjennskap til kanonisk rett og norsk partikulærkirkelig lovgivning. Formålet ved skolen var å rekruttere prester til bispedømmet, noen elever fikk også mulighet til å fortsette studiene utenlands. Ved endt skolegang kunne elevene begynne å gjennomgå de geistlige grader.¹

Vi kjenner bare navnet på en eneste av elevene ved Katedralskolen i tiden omkring 1320. Andres Ragnvaldsson var egentlig fra Nidaros bispedømme, men hadde gått på skole i Bergen og fått lavere vigslar der.² Etter Andres' eget ønske ble han løst fra bergensbiskopens jurisdiksjon; biskop Audfinn søkte om beneficium for ham både hos biskopen av Stavanger og hos erkebiskopen.³ Av brevet Audfinn skrev til sin embetsbror i Stavanger, får vi et sjeldent gløtt inn i tidens sosiale hverdag: Andres' mor var så fattig at hun kunne bli nødt til å livnære seg ved

katedralskolene. Men det var relativt vanlig at det, som i Chartres, ble undervist i matematikk i forbindelse med musikk- og sangundervisning, mens geometrien og astronomen i særlig grad gjaldt kalenderet, beregningen av årets festdager og prekenens allegoriske henvisninger til himmellegemene, deres posisjoner og forbindelse med profetiene. Fra begynnelsen av 1200-tallet ble de syv frie kunster ved universitetene regnet som grunnlaget for all annen lærdom, men det er vel mest sannsynlig at hovedvekten i katedralskolenes undervisning lå på trivium-fagene, og at quadrivium-fagene ikke gav anledning til dypere teoretiske studier, men tjente til praktisk veiledning. Se f.eks. Wagner (ed.) 1983.

1. Gjerløw, Katedralskola, Norge, KLN 8 sp. 351-353. Se også Erichsen 1906, 3.

2. Andres kalles akolytt, det vil si at han hadde mottatt den høyeste av de fire såkalte lavere vigslar (ordines minores).

3. DN VII nr. 99 og IV nr. 158.

tigging. Andres var en av skolens fattigelever, med gratis undervisning og sikkert også fritt opphold hos kannikene eller i bispegården. Bestemmelsene fra tredje og fjerde Laterankonsil om undervisning av såkalte "scholares pauperes" er tydeligvis blitt fulgt opp i Bergen bispedømme.¹

For å kunne undersøke domkapitlets medvirkning i jurisdiksjonen i bispedømmet, må vi først søke å identifisere hvilke instanser som gav biskopen sitt råd eller sitt samtykke i rettslige sammenhenger. Vi skal ikke ta opp synodens sanksjonerende funksjon i dette kapitlet, men komme tilbake til det samtykke den brede geistlighet kunne gi ved behandlingen av det lokale presteskap. I det følgende skal vi skjelne mellom domkapitlet og andre rådgivende instanser for å finne hvilken posisjon domkapitlet hadde.

Det er ikke alltid mulig å fastslå sammensetningen av biskopens rådgiverkrets, både fordi den benevnes ulikt og fordi den var ulikt sammensatt i ulike sammenhenger. I utgangspunktet er det nødvendig å skille ut de sammenhenger der rådgiverkretsen har vært bredere sammensatt, og dertil gå nærmere inn på upresiserte begrep for "rådgivere". Vi vil undersøke om kanniker deltok i disse ikke nærmere avgrensede rådgivende instanser, ved hvilke sakstyper de ulike rådgiverne opptrådte og hvorvidt de

1. Jfr. Roos 1952, 63.

ulike rådgiveres virksomhet var regularisert. Først etter å ha funnet domkapitlets stilling i forhold til øvrige biskopsrådgivere, skal vi samlet behandle domkapitlets rolle som konsultativt og sanksjonerende organ ved biskopens side.

Biskopene kalte ofte sine rådgiverne for brødre (ver ok broedr vareer, de fratrum nostrorum consilio).¹ Det var kannikene biskopene kalte brødre, og de brevene der denne benevnelsen brukes om biskopens rådgivere, vil bli behandlet sammen med det øvrige materialet om domkapitlet.

En gruppe på 11 brev knytter termen pro/coram tribunali sedentibus til den rådgivende forsamling biskopen fattet vedtak i samråd med. Brevene fordeler seg nokså jevnt over embetsperiodene til Arne, Audfinn og Håkon. Fire av brevene gjelder erklæringer om gyldige og ugyldige abbedvalg.² De resterende brev i gruppen er domsbrev, i ekteskapsaker,³ over tyske skomakere i tiendestriden,⁴ og i en konflikt mellom Halsnøy kloster og Onarheim kirke om utmarksretter.⁵ Termen brukes om situasjoner der biskopen

1. DN IV nr. 119 (1320); VIII nr. 70; IX nr. 93 og 94 (1325); IV nr. 175, 180 (1328); IX nr. 109, 112, I nr. 252, VII nr. 162 (1338); III nr. 198, IX nr. 118, I nr. 259 (1339) og IX nr. 126 (1340).

Beyer har påpekt identiteten mellom brødre og kapitelmedlemmer, Beyer 1973 (utrykt stensil), 4, note 8.

2. DN I nr. 118 (1308); I nr. 252 (1338); nr. 259 og IV nr. 241 (1339).

3. DN III nr. 82 og 83 (1309); IV nr. 166 a og b, V nr. 72 (1325) og IV nr. 175 (1328).

4. DN VIII nr. 19 (1308).

5. DN IV nr. 176 (1328).

feller dom i samråd med en rådgivende forsamling.¹ Denne forsamlingen kunne være utvidet til også å innbefatte andre enn domkapitlets medlemmer. I det tribunalet som felte dom over suterne i 1308, inngikk biskopen, kannikene og andre troverdige menn (aliorumque fidedignorum presentia).² Den viktigste, faste og regelmessige bestanddel i biskopens tribunal var kanniker. I fem av de elleve brevene går det direkte fram at kanniker inngikk i biskopens tribunal³ eller at biskopen hadde innhentet råd hos kanniker.⁴ I et av disse brevene karakteriseres den rådgivende forsamlingen som rettskyndig (iurisperitus).⁵ I to andre brev, der det ikke spesielt nevnes at kanniker er representert i tribunalet, opplyses at biskopen hadde konsultert vise menn (communicato sapientum consilio).⁶ Begge disse brevene er domsbrev vedrørende ekteskaps gyldighet.

1. Den konkrete betydning av uttrykket pro tribunali i klassisk latin er på, fra tribunen. Tribunal var den halvrunde forhøyningen eller tribunen embetsmennene satt på sammen med sine assistenter under forhandlinger. I Vulgata brukes uttrykket om landshøvdingene når de satt i dommerstet, om Pilatus (Mt. 27,19) og Festus (Acta 25,6 og 17). I det siste tilfellet framgår det at landshøvdingen var omgitt av sitt råd (v. 12). Henvisningene til Vulgata er jeg blitt gjort oppmerksom på av professor V. Skånland.

2. DN VIII nr. 19 (1308).

3. DN VIII nr. 19 (1308).

4. DN I nr. 118 (1308); IV nr. 175 (128); I nr. 252 (1338) og I nr. 259 (1339).

5. DN I nr. 259 (1339): "iurisperitorum communicato consilio".

6. DN IV nr. 166a og V nr. 72 (1325). Om termen se Helle 1972, 19 og 24. Beyer 1973 (uttrykt stensil), 12f.

Ytterligere tre brev viser til rådslagning med vise menn, to av dem er nettopp domsbrev i ekteskapsaker.¹ Ingen av de ovennevnte brevene presiserer hvem disse vise menn var, men annet materiale viser at offisial og kanniker medvirket som rettskyndige i slike saker. Mest sannsynlig var kanniker den faste kjerne blant de vise menn (sapientiores). Andre rådgivere kunne tilkalles alt etter sakenes karakter og hvem som var part i saken. Vise menn var blitt innkalt da tvistemålene mellom kannikene og dominikanerne skulle opp for biskop Audfinn. To brødre fra hver leir møtte, dessuten prioren i dominikanerkonventet.² Rådgiverkretsen av vise menn kan neppe ha bestått av bare kanniker i denne saken, siden kannikene var part i saken. Vi må tro biskopen har kalt inn personer uten tilknytning til de stridende parter, det være seg stormenn fra kongsrådet eller representanter fra sekulær eller regulær geistlighet. Selve saken og de impliserte parter tilsier at rådgiverkretsen må ha vært utvidet ut over domkapitlets medlemmer.³

Biskopens rådgivere kan være nevnt uten spesifisering. Abbeden i Lyse kloster la protesten mot biskop Audfinns dom om fiskeretten i Oselva fram for biskopen og alle de andre som satt med ham i retten (et aliis omnibus vobis

1. DN X nr. 7 og 8 (1308).

2. DN VII nr. 130 (1314-1330).

3. Jfr. Beyer 1973 (utrykt stensil), 6.

assidentibus).¹ Biskop Audfinn imøtegikk overfor erkebiskopen abbedens protest, og viste til hvem som var til stede i konsistoriet som rådgivere. Mange gjeve herrer fra bispedømmet satt i retten, såvel lekfolk som geistlige (multis assidentibus nobilibus probatissimisque nostre dyocesis dominis, tam laicis quam clericalis).² I denne rådgivende kretsen inngikk framstående menn,³ blant de geistlige sannsynligvis kanniker. Både offisialen og en av kannikene var til stede da erkebiskopen senere på året stadfestet biskop Audfinns dom.⁴ Til stiftets fremste geistlige kunne også abbeder, kapellmagisteren og andre medlemmer av sekulær- og regulærgeistligheten regnes.⁵ Blant vel ansette (probati) lekfolk er det nærliggende å tenke på stormenn i kongens råd. Denne saken viser tydelig at biskopens rettslige rådsorgan kunne ha en bredere sammensetning enn bare kanniker.

1. DN VIII nr. 87 (1329).

2. DN VIII nr. 89 (1329).

3. Jfr. termen nobiliores, se Helle 1972, 21 og 85f o.a. Helle påpeker at betegnelsen rimeligvis mer romslig står for gjeve, framstående menn, ikke avgrenset som betegnelse for norsk adel (1972, 85).

4. DN VIII nr. 84 (1329). Morten Beyer har skilt ut "assidentes" som et eget begrep for biskopens bisittere i rettspleien (Beyer anb. arb. 1973, 1-3 og 22f). Jeg finner ikke språklig grunnlag for å gjøre dette, og oppfatter uttrykksmåten "multis assidentibus"/ "aliis omnibus assidentibus" som en upresisert betegnelse for rådskretsen som satt til doms med biskopen ("mange", "alle de andre", "de som var til stede av rådgivere").

5. Jfr. Beyers resonnement, Beyer op. cit. 1973, 2.

Ingen av de benevnelsene vi har vist til ovenfor, utelukker kanniker. Tvert om har vi sett at uttrykket pro/coram tribunali sedentibus, omtalen av rettskyndige (iurisperiti) og vise (sapientes) kunne forekomme nettopp når kanniker deltok som rådgivere. Sammen med kanniker kunne både framstående lekfolk og geistlige sitte i biskopens rådsmøte. Dette peker mot at biskopens råd ikke var fast organisert, dvs. med klare grenser for hvem som skulle være med, men at det ble sammenkalt etter de til enhver tid rådende behov, og at medlemmer av domkapitlet alltid utgjorde rådets faste kjerne. I noen saker var kretsen av rådgivere noe spesielt sammensatt, og disse viser kanskje i særlig grad at biskopens råd kunne ha en ad hoc-karakter. Vi skal derfor ta fram disse sakene spesielt.

Da biskop Audfinn i 1320 forbød dyrkelsen av Margrete på Nordnes, var det etter gjentatt påtrykk fra "the wissiste mend i landitt".¹ Av et noe senere utstedt brev fra biskop Audfinn til erkebiskopen går det fram at biskopen hadde forbudt Margrete-dyrkelsen i samråd med en forsamling av lekfolk og geistlige: "með bæzstra manna raðe allra þeirra er þa varo j berghwin bæðe lærðra ok læika. veralldar klærka ok ræinlifua".² Disse parallell-

1. DN VI nr. 100. Jfr. sapientes i de før omtalte brev. Da brevet om forbudet er overlevert i modernisert språkform fra 1500-tallet, kan vi ikke vite sikkert hvilke termer som er brukt i det originale brevet.

2. DN VIII nr. 67. veralldar klerka = sekulærgeistlige, ræinlifua = regulærgeistlige.

tekstene viser at selv om den direkte omtalen av en rådsforsamling mangler, betyr ikke dette at biskopen fattet vedtak alene. I dette tilfellet hadde han sågar en stor og bredt sammensatt krets av rådgivere, av alle de framstående geistlige og lekfolk som var i byen. Når kannikene ikke er nevnt, betyr nok dette at de var selvskrevne deltakere, dessuten deltok byens regulærgeistlige ledere, og blant lekfolkene var sikkert kongsrådet representert.

Margrete var i sin tid blitt dømt til døden på bålet "effther landzens log och beste mendz raadt".¹ Siden kongehuset var så direkte berørt av denne saken, var trolig kongens rådgivere innkalt til biskopens råd. Det kan også være at det var kongehuset som gjentatte ganger hadde påtalt at biskopen tillot dyrkelsen. I brevet som forbød dyrkelsen, brukte biskop Audfinn den samme terminologi om de undersøkelser han skulle få i stand som han brukte om de rådgiverne som hadde vært med på å felle dommen over Margrete; "mett gode mendtz radt" kunne han få undersøkt om hun kunne gjøre åpenbare jærtegn.²

Også i vitnebrevet om de tyske vintersitteres tiendeplikt fra 1309 brukes termen gode menn om biskopens rådgivere.³ Til stede ved dette vitneopptaket var Eiliv

1. DN VI nr. 100.

2. DN VI nr. 100. Om denne terminologien brukt om kongsrådet, se Helle 1972, 20f. Brevene om Margrete er drøftet hos Beyer, upubl. ms. 1975, 15f.

3. DN I nr. 222: "þa let herra biskup mæð goðra manna raðe þar þære fyrst stæfnu vithni með suarnum æiðum".

erkebiskopsemne og fem navngitte "dugelige menn" fra kongens råd, deriblant prosten ved Apostelkirken og kongens lagmann. Det går videre fram at biskop Narve hadde ført vitner mot de tyske vintersitterne, også da i nærvær av gode menn, mellom annet systemann og lagmann. Både innenlandske og utenlandske gode menn var til stede. Ved vitneopptaket i 1309 var ingen av kannikene i Bergen til stede. Dette er det eneste brevet som viser et biskopsråd i funksjon uten kanniker. Dette kan ha sammenheng med at dette bare var et vitneopptak, og ikke en dom. Dommen over suterne i 1308 ble vedtatt i biskopens tribunal, i nærvær av kanniker og andre troverdige menn. Fraværet av kanniker ved vitneopptaket i 1309 kan også ha sammenheng med at biskopen i særlig grad ville forplikte kongens råd. Biskopene hadde store vansker med å vinne fram i saken mot de tyske vintersitterne. Med kongens råd i ryggen var biskopen sterkere stilt for å få gjennomslag for sine krav.

Det er ellers grunn til å regne med at flere av de gode menn var interessenter i saken mot de tyske vintersitterne, engasjert på tyskernes side.¹ Representanter fra det verdslige rettsapparat hadde lenge fulgt saken. ^aLgmannen, som var til stede ved vitneopptakene både under biskop Narve og biskop Arne, avsa dom i saken i 1311.²

1. Bergenske gårdeiere stilte garanti for tyskerne i 1311, og i 1308 var det etter forbønn fra medlemmer av kongens råd at biskopen utsatte siste betalingsfrist for tyskerne. Jfr. DN VIII nr. 19.

2. BHFS 60, 193f.

Verdslige organs deltakelse og etterhvert overtakelse av denne saken må ha sin bakgrunn både i det manglende gjennomslag biskopens vedtak fikk og i den interesse framstående bymenn og medlemmer i kongens råd hadde i tyskernes sak.

Under trolldomssaken mot Ragnhild Tregagås i 1325 innhentet biskopen råd hos kannikene, og et utvidet råd av geistlige gav sitt samtykke til biskopens dom.¹ Dette bør neppe tolkes dit hen at kannikenes råd ble nedvurdert eller veide mindre enn den øvrige geistlighets samtykke. Kannikene var på et tidlig stadium med i rettssprosessen, og utformet nok sammen med biskopen den dom som det utvidete råd senere sluttet seg til. Biskopens råd var i denne sammenheng en bredt sammensatt forsamling av sekulær- og regulargeistlige, men uten lekmannselement. Saken har nok vært ansett både som alvorlig og sjelden, noe som kan ha gitt anledning til et såvidt bredt sammensatt råd, og dessuten kan biskopen ha villet sikre seg mot senere kritikk mot saksbehandlingen.

Da sättnål ble inngått med abbed og kanniker ved Halsnøy kloster i 1328, innhentet biskopen også råd fra sine kanniker, og samtykke eller bifall fra andre geistlige.² Siden forliket i realiteten innebar avhendelse av

1. DN IX nr. 94.

2. DN IV nr. 180: "medr raade brædra varra oc samþykt herra abota oc hans canunca". I forliket inngikk det at klosteret fikk bispetidenden av Halsnøy klostres åkre i veitsle for biskop Audfinns levetid, til tross for tidligere anklager fra biskopens rådsman om at klosteret ikke hadde ytt tiende.

bispestolens eiendom, skulle man etter bestemmelsene i kanonisk rett forvente at biskopen også måtte ha samtykke av sine kanniker, og at dette uttrykkelig ble gjort oppmerksom på i brevet. Morten Beyer har påpekt at den samtykkende funksjonen til abbeden og de tre kanniker fra Halsnøy kloster må forståes på bakgrunn av at de representerte dem som ble berørt av biskopens domsavgjørelse. Det var derfor i biskopens interesse å binde de berørte til sin avgjørelse.¹ Dette kan også være grunnen til at domkapitlets kanniker ikke ble bedt om å gi sitt samtykke.

Siden kannikene nesten alltid er med blant dem som omtales som biskopens rådgivere, utgjorde trolig domkapitlet den fast organiserte kjerne i en løsere og bredere sammensatt rådsinstitusjon. Denne vide krets av rådgivere var et ad hoc-preget, bredt sammensatt konsultativt organ, der både verdslige stormenn (mellom disse representanter for kongens råd) og ledende sekulær- og regulærgeistlige kunne innkalles, alt etter sakens art. Knut Helle har påvist at det i kongens råd var en snevrere, mer permanent rådgiverkrets, bestående av enkelte lendmenn, som ble kjernen i rådsinstitusjonen. Foruten denne faste kjerne, kunne kongen innkalle mer ekstraordinære eller midlertidige rådgivere når sakenes karakter krevde dette.² Slik

1. Beyer, uttrykt ms. 1975, 13ff. Morten Beyer finner det vanskelig å forklare domkapitlets medvirkning i såttemålet, og ser helst denne saken som et vitnemål om at kannikene representerte biskopens normale rådsorgan.

2. Helle 1972, 565.

ser vi at det var en viss organisatorisk likhet mellom de rådsinstitusjonene som vokste fram rundt biskop og konge.

Blant biskopens rådgivere var det bare kannikene som hadde avlagt troskapsed for biskopen. I Bergens Kalvskinn står et edsformular for kanniker i den Bergenske kirke (Juramentum canonicorum ecclesie bergensis), innført antakelig under Aslak Bolts episkopat, ca. 1408.¹ Det er sannsynlig at den ed kannikene avla før 1350 var likelydende med denne. Etter edsformularet skulle kanniken love troskap og lydighet mot den bergenske kirke og biskop. Rådsfunksjonen er underforstått, men negativt formulert. Kanniken lovet at han verken med råd (consilium) eller gjerning skulle påføre biskopen skade på gods eller ære. I edsformularet inngår også forpliktelser i forhold til medkanniker og opprettholdelse av kannikprebenden.²

Vanlige benevnelser på biskopens utvidete rådsorgan var, som vi har sett, "tribunal", "rettskyndige" og "vise", foruten de helt ubestemte benevnelserne for deltakerne i biskopens rett (multis/aliis assidentibus). Ingen av disse termene utelukker kannikene. Domkapitlets kanniker synes da også å ha vært selvskrevne medlemmer av rådgiverkretsen i de fleste saker. Det viser særlig den

1. BK 7 (DN XV nr. 43). Tidfesting hos Hamre, Edsformular, Norge, KLN 3 sp. 514.

2. Om innholdet i eden, se forøvrig Hamre, op.cit. Om edsformular for kongens rådgivere og deres plikt men ikke formelle rett til rådgivning, se diskusjon hos Helle 1972, 347 og 431f.

hyppige bruk av benevnelsen "våre brødre". Dessuten kan "tribunal" ofte stå bare for biskopen og hans kanniker.

Domkapitlet hadde likevel ikke enerett til å være rådgivere for biskopen. Morten Beyer har på bakgrunn av dette forhold antydnet at at domkapitlet formelt sett stod svakt i den kirkelige rettspleie, men at det likevel inntok en særstilling, som kjernen i biskopens krets av rettskyndige.¹ En slik beskrivelse er imidlertid ikke dekkende for kannikenes funksjon som rådgivere. Som vi har vist, er det bare i én sak det er klart at kannikene ikke deltok blant rådgiverne. Dette var da også ved et vitneopptak og ikke ved en domsavsigelse. Dessuten ble denne saken, om suternes tiendeplikt, overlatt til det verdslige rettsapparat, noe som kan være grunnen til at representanter for kongsrådet var til stede uten at representanter for domkapitlet var det. De benevnelser som brukes om kretsen av rådgivere, innebærer ikke utelukkelse av kanniker, eller en markering av at kannikene skulle ha en svak posisjon i rådsforsamlingen.

Ikke noe tyder på at bruken av en utvidet rådsforsamling har svekket domkapitlets formelle rettigheter. Når noen brev ikke markerer spesielt at kannikene var med i biskopens råd, samtidig som de uten videre regnes med blant rådgiverne i de fleste saker, må dette snarere forstås ut fra at domkapitlets medlemmer var den eneste gruppen som formelt sett var selvfølgelig medlemmer av

1. Beyer, unpubl. ms. 1973, 6 og 7.

rådgiverkretsen; det var ikke nødvendig å markere kannikenes posisjon. Samtidig har det vært en innarbeidet praksis å innkalle flere rådgivere, alt etter sakens art. For disse andre rådgiverne var ikke vervet knyttet til bestemte personer, snarere møtte de som representanter for grupper (sekulær- og regulargeistlige, lekfolk) og institusjoner (kloster og kongsråd). Disse representantene var sikkert personer med god kunnskap om de emner som skulle behandles, eller personer som nøytt allmenn tillit, og de møtte trolig bare når de ble særskilt innkalt av biskopen.

Bruken av forskjellige rådgivere gjorde at biskopen kunne binde de gruppene som disse rådgiverne representerte, til bestemte vedtak og til en bestemt politikk. Også av denne grunn måtte biskopens krets av rådgivere være elastisk. Dersom bestemte personer utenom domkapitlet hadde fungert som faste rådgivere, ville de fått for stor innflytelse, og biskopen ville hatt langt mindre muligheter for selv å sette sammen kretsen av rådgivere på en måte han fant gunstig. Siden domkapitlet med denne rådsstrukturen var de eneste faste rådgiverne, var det også kannikene som stod for erfaring, kontinuitet og rettskyndighet, og hadde den største mulighet for å øve innflytelse. Domkapitlet var dessuten den eneste institusjonen som hadde møterett som biskopsrådgivere, og som formelt og reelt kunne binde biskopens handlemulighet ved å nekte å sanksjonere biskopens vedtak. Kannikene hadde sine rettigheter som rådgivere hjemlet i kanonisk rett (se

nedenfor). Biskopen var i visse saker forpliktet til å søke råd og samtykke hos kannikene ved Katedralkirken. Biskopens bruk av rådgivere viser at domkapitlet hadde en sterk og selvstendig posisjon, og at biskopen var avhengig av samarbeid fra kannikene.

Under framveksten av sterke, selvstyrte domkapitler søkte kannikene å gjøre sine tilrådende stemmer rettslig bindende for biskopens avgjørelser. Domkapitlene ville befeste sin innflytelse i stiftsstyringen og sette skranker for biskopens myndighetsutøvelse. Denne utviklingen nådde et høydepunkt i andre halvdel av 1200-tallet. I de tidlige dekretalene ble det ikke skilt klart mellom domkapitlets råd og tilslutning, begrepene consilium og consensus (assensus) ble snart brukt om hverandre. Fra midten av 1200-tallet festnet terminologien seg. Distinksjonen mellom begrepene fikk et rettslig innhold i og med at de tilfeller der biskopene hadde plikt til å innhente domkapitlets samtykke, ble spesielt utskilt. Forståelsen av denne distinksjonen er avgjørende for vurderingen av domkapitlets rolle i utøvelsen av ius episcopale.

Morten Beyer har antydnet at det på bergensk grunn ikke bevisst ble skjelnet mellom consilium og consensus, og de ulike grader av kapitelkompetanse de skulle gjenspeile.¹ Men dette skillet var så grunnleggende i samtidens kirkerett og i utøvelsen av kirkelig myndighet, at det er

1. Beyer, unpubl. ms. 1975, 26.

nødvendig å gjennomføre en systematisk undersøkelse av hvordan disse begrepene ble brukt, hvilke saker de ble knyttet til, og hvordan dette gjenspeiler kanonisk rett. På denne måten kan vi finne visse hovedprinsipp for domkapitlets myndighetsutøvelse, før vi samlet behandler domkapitlets medvirkning ved domsvirksomhet, økonomisk forvaltning og oppsyn med klostrene.

Mellom saker domkapitlet etter kanonisk rett var forventet å råde biskopen i, var geistlige tilsettelser og avsettelser i stiftet, av abbeder, abbedisser og ved lavere benefisier, dessuten saker som berørte domkapitlets interesser og alle viktige forordninger som angikk den biskoppelige forvaltning.¹ Den siste bestemmelsen er svært vag, og gav mulighet til både en vid og en innskrenket tolkning, og dermed varierende praksis i de ulike bispedømmer.

Domkapitlets tilslutning krevdes ved endringer i kirkens formuesforhold. Biskopen kunne ikke avhende domkirkens eller andre kirkelige institusjoners gods uten samtykke fra kannikene. Denne bestemmelsen gjaldt alt fra jordegods til bøker og verdigjenstander. Ved viktige endringer i bispedømmets benefisialsystem, f. eks. ved opprettelse av nye sogn eller prebender, ved sammenslåing av sogn, inkorporering av kirkelige benefisier (f. eks. ved forening av en sognekirke med et kloster eller en kannikprebende), skulle domkapitlet likeledes sanksjonere.

1. Hinschius 1959 (1878), II, 153-156; Lundquist 1897, 190-217; Inger 1961, 108-120.

Dersom annet ikke var partikulærrettslig bestemt, skulle kannikene samtykke ved besettelse av kanonikat. Dekretalretten innrømmet også kannikene en viss deltakelse i håndhevelsen av strafferetten, f. eks. ved interdikt og suspensjon. Biskopen skulle ikke straffe stiftets geistlige uten domkapitlets tilslutning.¹

I de latinspråklige brevene i Kopiboken brukes consilium om råd, consensus og assensus synonymt om samtykke. De tilsvarende norrøne termene er ráð (råd, samråd) og samþykt (samtykke). Et samlet materiale på 33 brev kan deles i tre grupper: a) de som bare omtaler kapitlets råd, b) de som bare omtaler kapitlets samtykke og c) de som både omtaler råd og samtykke. Den siste gruppen (c) er på bare fire brev, og viser at denne gruppen faller sammen med den andre (b), da begrepene råd og samtykke tydelig er brukt med forsterkende funksjon når de brukes sammen. Vi står da igjen med to hovedgrupper. Materialet fordeler seg med 14 brev i den første gruppen² og 19 brev i den andre.³ Tidsmessig er brevene jevnt

1. Hinschius 1959 (1878), II, 153f; Lundquist 1897, 190-196; Inger 1961, 113-117.

2. DN X nr. 7 og 8 (1308 - de consilio sapientum); I nr. 118 (1308); IV nr. 87 (1310); III nr. 119 (1320); IX nr. 93 (1325); IV nr. 175 (1325); IN nr. 94 (1325); IV nr. 180 (1328); VII nr. 156 og 162 (1338); IX nr. 109 (1338); IX nr. 112 (1338); IV nr. 241 (1339).

3. DN VII nr. 32 (1305); I nr. 135 og 136 (1312); II nr. 152 og 154 (1324); V nr. 74 (1326); VII nr. 110 og 111 (1326); II nr. 207 (1334); VII nr. 161 (1338); IX nr. 113 (1338); X nr. 33 (1338); III nr. 198 (1339); VI nr. 159 (1340); IV nr. 251 (1341). Dessuten fire brev som viser at biskopen har innhentet både consilium og consensus/assensus: DN III nr. 58 (1303); III nr. 91 (1310); VII nr. 93

fordelt over tiårene til og med 1330-årene, det er bare to brev fra 1340-årene.

Av de brevene som angår domkapitlets rådsfunksjon, skriver syv brev seg fra rettsprosesser, fem brev gjelder tilsettelse og avsettelse av geistlige og to brev den økonomiske forvaltning i bispedømmet.¹ Tre brev viser at biskopen konsulterte kanniker på et tidlig stadium i rettsprosessen, før rettslige undersøkelser ble iverksatt.² Biskopen innhentet kannikenes råd også før domsavsigelse, i forbindelse med tre ekteskapssaker³ og før dommen falt over Ragnhild Tregagaas.⁴ Etter kanonisk rett krevdes kannikenes nærvær for at biskopens rettslige avgjørelser skulle være gyldige,⁵ Det er likevel ikke eksplisitt gitt uttrykk for at domkapitlets råd skulle innhentes. Ut fra de ovennevnte eksempler ser det ut til at domkapitlet i Bergen har fått formalisert sin konsultative funksjon i den rettslige prosedyren på ulike nivå.

(1320); V nr. 82 (1329).

1. Grupperingen av brev er gjort etter en formodning om hva det var i de nevnte saker som førte til at domkapitlets råd var innhentet. To av avsettelsessakene var klerkemål siden prestene hadde forbrudt seg mot sølibatskravet (DN IX nr. 109 og 112), og det ene brevet som vises til i forbindelse med økonomisk forvaltning skrev seg også fra en rettsprosess, såttemålsbrevet fra biskop Audfinn vedrørende Halsnøy kloster (DN IV nr. 180). Kildehenvisninger i den følgende behandling.

2. DN IV nr. 87 (1310); IX nr. 93 (1325); VII nr. 156 (1338).

3. DN X nr. 7 og 8 (1308) og IV nr. 175 (1328).

4. DN IX nr. 94 (1325).

5. Inger 1961, 110.

Bare ett brev viser til domkapitlets rådsfunksjon ved en geistlig utnevnelse,¹ i to brev erklæres valg klostrene hadde holdt på abbed/abbedisser ugyldige,² og kannikene ble rådspurt da to prester ble avsatt på grunn av brudd mot sølibatskravet.³ I alle de nevnte sakene ville vi ut fra kanonisk rett forvente at kannikene rådet biskopen.

Vi har to eksempler på at kannikers råd nevnes i forbindelse med spørsmål av betydning for kirkens økonomi. Kanniken Arne Vade skrev til biskop Håkon fra Nidaros i 1338 for å søke hans råd da erkebiskopen ville slå inntektene fra vakante benefisier i bispedømmet under seg. Håkon svarte at hver biskop hadde rett til å gjøre dette med kannikenes råd.⁴ Ved sättnålet med Halsnøy kloster i 1328 gav biskop Audfinn med kannikenes råd klosteret bispetienden for sin levetid.⁵ I viktige avgjørelser som vedrørte kirkens formuesforhold, skulle kannikene etter kanonisk rett gi biskopen sitt samtykke. Helst gjaldt dette når verdier skulle byttes eller selges. Det spesielle med de ovennevnte tilfellene er imidlertid at begge innebar økonomiske overføringer mellom kirkelige institusjoner, men de ville ikke medføre at kirkens samlede formue minket. Om det første tilfellet må bemerkes at

1. DN IV nr. 241 (1339). Ny abbed ble utpekt til Selje kloster.

2. DN I nr. 118 (1308) og III nr. 119 (1320).

3. DN IX nr. 109 og 112 (1338).

4. DN VII nr. 162.

5. DN IV nr. 180.

siden benefisiene stod ledige, gikk ordningen neppe ut over det lokale presteskap. Dersom det var prestetienden som skulle sentraliseres og ikke den delen av tienden som skulle gå til kirkens fabrica, ville økningen av bispestolens gods ikke skje på bekostning av lokalkirkenes formue. Da biskop Audfinn i sin tid krevde rett til førsteårsinntekter av ledige benefisier og prebender, innhentet han imidlertid domkapitlets samtykke, ikke bare dets råd (jfr. nedenfor).

Av de nitten brevene som viser domkapitlets sanksjonerende funksjon, omhandler ti brev geistlige tilsettelsessaker. Syv brev skriver seg fra den økonomiske forvaltning i bispedømmet og to brev har tilknytning til både økonomi og benefisialvesen. Fire av tilsettelsene gjaldt abbeder/abbedisser,¹ fire sogneprester² og én gjaldt et pavelig oppdrag for en av kannikene.³ Kannikene forsøkte forgjeves å oppnå opsjonsrett ved tilsettelse i nye kannikprebender, men de ble tilkjent sanksjonsrett.⁴ Mens kannikene bare ble konsultert når geistlige skulle avsettes, hadde de oppnådd en sterkere innflytelse enn kanonisk rett skulle tilsi ved ansettelse av geistlige i bispedømmet.

1. DN VII nr. 32 (1305); VII nr. 93 (1320); VII nr. 111 (1326) og VII nr. 161 (1338).

2. DN V nr. 82 (1329); IX nr. 113 (1338); III nr. 198 (1339) og IV nr. 251 (1341).

3. DN V nr. 74 (1326).

4. DN I nr. 136 (1312).

Ved avhendelse av kirkelige eiendommer fulgte bergensbiskopene kanoniske forskrifter. Fire brev viser at biskopene innhentet domkapitlets samtykke ved overdragelse av eiendommer.¹ Da Pål Bårdsson skulle være ombudsmann ved kurien i forbindelse med konflikten mellom biskop Audfinn og Apostelkirken i 1319-20, fikk han med domkapitlets samtykke 60 mark brent med seg for å dekke utgifter. Siden de stridende parter ble forlikt i Norge, ble bruken av pengene endret og domkapitlets samtykke måtte på nytt innhentes. Pål skulle få låne pengene til sine studier.² For svenske forhold har Lundquist vist at domkapitlets tilslutning krevdes ved donasjoner når spesielle vilkår var festet til dem, f. eks. at sjelemesser skulle leses for giveren og hans slekt.³ Da dronning Isabella i 1324 forærte bispestolen 300 mark, antakelig som en gjengave for de husene hun fikk disponere i bispegården, forpliktet biskopen seg til å kjøpe jordegods for pengene. Dette skulle dekke utgiftene til en fast prest som daglig skulle holde mariamesse ved Mariaalteret i Mariakirken. Med domkapitlets tilslutning kjøpte biskopen jordegods for 200 mark.⁴ Ved proventkjøp ble det også festet vilkår til de inntekter bispestolen mottok. Ett eksempel viser at

1. DN III nr. 58 (1303); II nr. 152 (1324); II nr. 207 (1334) og X nr. 33 (1338).

2. DN VII nr. 110 (1326).

3. Lundquist 1897, 192f.

4. DN II nr. 154 (jfr. DN II nr. 152).

domkapitlet gav sitt samtykke ved inngåelsen av proventavtalen.¹

De to sakene som angikk benefisier i stiftet, hadde økonomisk karakter. Foruten den nevnte overdragelsen av førsteårsinntekter av vakante embeter under biskop Audfinn (se ovenfor) har vi fra biskop Arnes tid det eneste eksemplet på endring i stiftets benefisialsystem, i form av omlegging av prestedtjeneste og inntektsforhold ved fem kirker i Nordfjord. Saken ble behandlet svært formelt, med domkapitlets råd og samtykke.²

Det materialet vi har undersøkt, er relativt stort og representativt. Det er sjelden vi har såpass mange brev om et avgrenset problem. Bruken av uttrykkene consilium og consensus er ikke tilfeldig, men viser at distinksjonen ble systematisk opprettholdt og gjennomført. I henhold til kanonisk rett har kannikenes råd vært innhentet ved geistlige avsettelse og biskopene måtte innhente deres samtykke ved avhendelse av kirkens eiendommer. Hoveddelen av brev som viser til kannikenes råd skriver seg fra rettsprosesser, mens geistlige tilsettelsessaker og økonomisk forvaltning er viktigste saksområder i den gruppen med brev som gjenspeiler kannikenes sanksjonerende funksjon. Etter kanonisk rett hadde biskopen ikke plikt til å innhente råd ved rettsavgjørelser, selv om kannikene skulle være til stede for at dommen skulle være gyldig.

1. DN VI nr. 159 (1340).

2. DN III nr. 91 (1310).

Ved tilsettelsessaker krevde kanonisk rett bare kannikenes råd, ikke samtykke. På denne bakgrunn ser det ut til at domkapitlet i Bergen faktisk var innrømmet retter som overskred den allmennkirkelige norm.

Det var ingen rettslig hindring for at biskopen kunne overse råd fra domkapitlet. Biskopen stod rettslig sett alene ansvarlig for handlingen. Domkapitlets sanksjonerende funksjon innebar en sterkere binding for biskopen enn domkapitlets råd. Kapitlets tilslutning var en rettslig forpliktelse for biskopen. Han kunne ikke foreta en handling som etter kanonisk rett krevde kannikenes samtykke uten å ha innhentet det.¹ Vi skal likevel ikke undervurdere den betydning domkapitlets konsultative funksjon hadde. Biskopen hadde en moralsk forpliktelse overfor sine nærmeste rådgivere. Moralitet var nært forbundet med sed og skikk og var en forutsetning for at kontraktuelle forbindelser i samfunnet ble opprettholdt. Nettopp det kontraktuelle, gjensidige avhengighetsforholdet mellom biskop og domkapitel, i datidens billedspråk uttrykt som et organisk forhold mellom hodet og lemmene, var i seg selv et hinder for vilkårlig maktutøvelse fra biskopens side. Den konsultative funksjonen var avgjørende for kannikenes innflytelse i kirkestyringen. Ved sin rådgivning kom de med i beslutningsprosessen på et tidlig stadium.

1. Hofmeister 1931, 24; Lundquist 1897, 196 og Hinschius 1959 (1878), II, 155.

Fra sin utdanning hadde mange av kannikene gode kunnskaper i kirkerettslige spørsmål, foruten at de kjente til de eksisterende tolkningskonflikter. Den vekt som det i undervisningen ble lagt på formell og praktisk opplæring i argumentasjonsteknikk (dialektikk og retorikk) gjorde at kannikene hadde de beste forutsetninger til å legge fram sine synspunkt og på den måten medvirke til utformingen av løsninger på styringsproblem og rettslige spørsmål.

Vi har ovenfor pekt på tre hovedområder hvor kannikene fungerte som biskopens rådgivere; domsvirksomhet, økonomisk forvaltning og ansettelsesforhold i kirken. Domkapitlets konsultative funksjon er tydeligst i kirkens rettspleie. Før vi behandler kannikenes rolle i den økonomiske forvaltning og i forhold til klostrene, skal vi derfor mer inngående drøfte domkapitlets plass i domsvirksomheten.

Til biskopens rettslige virksomhet hørte ikke bare selve domsakten, men også det forberedende arbeid, f.eks. rettslige undersøkelser, vitneopptak og stevning til doms. For å kunne vurdere hvor regularisert domkapitlets medvirkning i den kirkelige rettspleie var, må også de tilfeller der biskopen dømte uten at kannikenes medvirkning nevnes, tas opp til diskusjon.¹

1. I det materialet som undersøkes her, er brev som omtaler biskopens "tribunal" og "vise menn" medregnet. Vi mener å ha sannsynliggjort at rådgiverkretsen bestod av kanniker når disse termene brukes, eller i det minste at kanniker da inngikk blant biskopens rådgivere (se s.329,334f.).

Domsvirksomheten i bispedømmet var koordinert under biskop og offisial. Med seg i retten hadde biskopen et tribunal av rettskyndige personer som han innhentet råd fra. Kannikene var det faste element i biskopens doms-tribunal. Domkapitlet kunne komme inn på et tidlig stadium i rettsprosessen; det var ikke bare selve dommen kannikene hadde befatning med. Biskopen kunne rådspørre kannikene før den egentlige rettsprosessen ble satt i gang, slik at kannikene var med på å avgjøre hvilken framgangsmåte som skulle følges i undersøkelsen av saksforholdet. Slik tilrådet kannikene biskopen å holde rettslig undersøkelse da biskopen hørte at Ragnhild Tregagås hadde falt i kjetteri.¹ Etter at abbeden i Selje kloster bar fram klagemål mot en av brødrene i klosteret i 1338, fant biskop og domkapitel i fellesskap fram til hva som var tilrådelig å gjøre: Abbed og munk skulle møte i konsistoriet i bispegården.² Kanniker kunne tildeles direkte oppgaver i rettslig sammenheng, som da offisial og kanniker i 1310 fikk i oppdrag å undersøke konflikter i Halsnøy kloster. Kannikene hadde fullmakt til å løse abbed og brødre fra eventuelle ekskommunikasjoner, suspensjoner og interdikter, så sant sakene ikke var så alvorlige at de måtte forelegges paven.³ Etter rapport fra kannikene gav biskopen de nødvendige instruksjoner for å gjenopprette

1. DN IX nr. 93 (1325).

2. DN VII nr. 156 (1338).

3. DN IV nr. 87.

disiplinen i klosteret.¹ Et annet eksempel viser også at kanniker tok seg av rettslige undersøkelser. I 1320 kom det til åpent slagsmål i Apostelkirken da biskopens utsending skulle lese opp et brev om fordømmelsen av helgendyrkelsen av "Margrete på Nordnes". Biskopen satte fire av kannikene sine til to og to å forhøre personer som hadde vært til stede i kirken.²

Kopiboken gir eksempler på ulike sakstyper der kannikene deltok i domsvirksomheten. Ekteskapssaker utgjør den største gruppen. Under biskop Arne og biskop Audfinn ser vi at kanniker fulgte biskopen på visitas og deltok i domsprosesser og ved rettslige formaninger på lokalt nivå,³ og de var til stede når ekteskapssaker ble pådømt i bispestolens domslokaler i Bergen.⁴ Det er ikke bevart domsbrev fra ekteskapssaker som ikke omtaler tilstedeværelse av biskoppelige rådgivere.⁵

Selv om det uttrykkes direkte ved avsettelse av to sogneprester at domkapitlet var konsultert (s. 341), er det flere suspensjonssaker som ikke nevner domkapitlets

1. DN IV nr. 89.

2. DN VIII nr. 51, 55, 56, 59 og 60.

3. DN X nr. 7 og 8 (1308); III nr. 82 og 83 (1309); I nr. 123 (1309).

4. DN IV nr. 166 a; V nr. 72 (1325); IV nr. 175 (1328).

5. De vanligste termene som brukes er "pro/coram tribunali sedentibus" og "de consilio sapientum". Morten Beyer har ikke lagt vekt på den førstnevnte termen som uttrykk for biskopsråd. Derfor nevner han to ekteskapssaker fra 1309 (DN III nr. 82 og 83) som eksempler på domsbrev som helt utelater omtale av at råd er innhentet. Beyer 1973, upubl. ms. 4.

medvirkning - tre prester ble suspendert på grunn av frillehold,¹ og én ble avsatt på grunn av spedalskhet.² Åtte prester ble dessuten truet med suspensjon dersom de ikke skilte seg fra sine kvinner.³ Da prebendaren Sigurd ble suspendert fra officium og beneficium i 1328, er det ikke nevnt om kannikene gav sitt råd.⁴ For alle disse tilfellene gjelder det at kannikene godt kan ha vært konsultert selv om brevene ikke nevner det direkte. Når det gjelder den spedalske presten Bjarne, har kannikene tydeligvis vært informert om saken. De gav sitt samtykke da Bjarnes etterfølger ble tilsatt.⁵ Det går fram av biskop Håkons brev at avsettelsesgrunnen var helt klar og udiskutabel. Biskopen viste til at "hæilaghrar kirkiu logh" påbød at spedalske ikke skulle ha samkvem med friske mennesker. I og med at kirkeloven var entydig i denne saken var det saklig sett liten grunn til å rådslå med kannikene om den siden ved saken. Hvem som skulle tilsettes som ny prest kunne bli emne for diskusjon, og da tok Håkon sitt kapitel med i saksbehandlingne.

Felles for de tre suspensjonssakene mot prester som krenket sølibatskravet, er at de ble utsendt som oppfølgelse av en eller flere synoder som påbød presteskapet i

1. DN IV nr. 79 og III nr. 74 (1308); III nr. 84 a (1309).

2. DN III nr. 198 (1339).

3. DN IV nr. 79 og III nr. 74 (1308) og IV nr. 85 (1309).

4. DN VIII nr. 81.

5. DN III nr. 198 (1339).

Bergen bispedømme å skille seg av med følgekonene sine. I to av suspensjonsbrevene viste biskop Arne direkte til synodens vedtak.¹ Dette vedtaket var kannikene, som stiftets mest framstående geistlige, sikkert med på å fatte. Kanskje har enkeltprestens livsførsel også blitt tatt opp på synoden. Prestene fikk sine formaninger og ble avsatt som en konsekvens av vedtaket på stiftets synode. Det var derfor overflødig å nok en gang innhente kannikenes formelle råd, når det biskopen gjorde var å følge opp tidligere vedtak. Den vanlige framgangsmåten i slike saker har trolig vært som da Peter på Os ble avsatt fra sitt embete i 1338. Dette skjedde med domkapitlets råd to uker etter at han hadde mottatt formaning.² Alt i alt ser det ut til at biskopen ikke kunne handle vilkårlig ved avsettelser av bispedømmets presteskap. Biskopen tok sine avgjørelser i forståelse med kannikene, på bakgrunn av vedtak i geistlighetsens fremste samlende organ, synoden.

Dekretalretten gav domkapitlet en viss deltakingsrett ved saker om interdikt og suspensjon. Da biskop Arne i 1308 suspenderte fem navngitte tyskere og de øvrige skomakerne i Vågsbotn fra kirken, gjorde han dette i sitt tribunal, som besto av kanniker og andre troverdige menn (se s. 326). Det følgende året lyste Arne interdikt over ytterligere tre tyskere, og han gav da kanniker, sogneprester og andre geistlige fullmakt til å lyse full

1. DN IV nr. 79 (1308) og III nr. 84 (1309).

2. DN IX nr. 110 og 112.

ekskommunikasjon over tyskerne.¹ Da biskopen i 1311 truet med full pavelig ekskommunikasjon, kunngjorde han dette på en måte som vitner om en regelmessig deltakelse fra kannikers side i slike saker. Det var tyskerne som ble truet med bannlysning, og det skulle hverken være biskopens bann eller korsbrødrenes bann, men pavens bann.² Skillet som her er satt mellom biskop og korsbrødre kan være en forsterkende gjentakelse. Den spesielle formuleringen kan kanskje likevel tyde på at domkapitlet hadde utstrakte fullmakter i ekskommunikasjonssaker. Tre ekskommunikasjonsbrev som gjelder andre saker, viser ikke til kannikenes råd eller samtykke, selv om domkapitlet hadde befatning med sakene før ekskommunikasjonen ble kunngjort.³ Domkapitlets deltakelse ved suspensjonssaker synes å ha vært vanlig, men vi kan ikke påvise at det har vært en gjennomført eller regelbunden praksis.

Domkapitlets medvirkning i biskopens domsvirksomhet ser ut til å ha vært formalisert og regularisert. Kanniker forberedte saker ved undersøkelser og ved å ta opp forhør, og de deltok ved utforming av endelig dom. Ut over sine kunnskaper i kanonisk og partikulærkirkelig kirkerett fikk kannikene gjennom selve domsvirksomheten stor erfaring og kjennskap til sedvane. Som kollegium betraktet stod domkapitlet for en kontinuitet i den kirkelige rettspleie

1. DN II nr. 97 og 102.

2. DN III nr. 96.

3. DN IV nr. 133 (1319); VIII nr. 65 (1320) og I nr. 195 (1328).

og var derfor viktige rådgivere for offisial og biskop. Det er særlig ut fra bruken av rettslige rådgivere med stor kompetanse vi kan si at domsvirksomheten ved bispestolen ikke var vilkårlig, men institusjonalisert og utøvd med stort rettslig skjønn.

Undersøkelsen av termene "råd" og "samtykke" viste at domkapitlet gav sitt samtykke når formuesforhold i bispedømmet ble endret, særlig ved avhendelse av kirkelig eiendom. I forvaltningen av Kristkirkens eiendommer skulle biskop og domkapitel opptre i fellesskap. Slik har vi da også sett at prebendaren Arnfinn handlet med både biskopens og domkapitlets samtykke da han inngikk avtaler om Brødrealterets gård Skjeggen i 1334.¹ Biskop Håkon innhentet domkapitlets tilslutning da han i 1338 solgte noen tufter som Kristkirken eide i Fatten.² Da biskop Arne i 1307 overlot fjerdedelen av den samme gården til Bjarne Erlingsson, nevnes det imidlertid ingenting om at han handlet i samråd med eller med tilslutning fra kannikene.³

Fra biskop Håkons tid viser brev til hans forvaltning av kirkens eiendommer, uten at andre instanser nevnes. Han utstedte bygselbrev på jord som lå under Kristkirken,⁴ og han tilsatte ombudsmenn for Kristkirkens jord uten at

1. DN II nr. 207. Se forøvrig denne avhandling s. 305.

2. DN X nr. 33.

3. DN II nr. 88.

4. DN X nr. 34 (1339) og V nr. 134 (1340).

kanniker omtales.¹ Også for bispestolens jordegods utnevnte biskopen ombudsmenn (s. 467-71) og utstedte bygselbrev uten at det er presisert i brevene at kanniker medvirket da vedtakene ble fattet.² Det må likevel understrekes at generelt forteller både ombudsmannsbrev og bygselbrev lite om den sentralkirkelige beslutningsprosess. Bygselbrevene aksentuerer det kontraktuelle forholdet mellom jordeier og jordleier, med de forpliktelser et leieforhold innebar. Det var biskopen som formelt representerte kirken som eier, både i forhold til Kristkirkegods og bispegods. Bygsel- og ombudsmannsbrev hadde som siktemål å normere forhold på regionalt og lokalt nivå. Derfor er biskopen oppført med eierinteresse. Brevene var rettslig bindende for innbyggere i de aktuelle regioner og kirkesogn. Ut fra disse dokumentene kan vi ikke slutte noe om forvaltningspraksis ved bispestolen, verken om rådsmennenes eller domkapitlets medvirkning.

Biskop og domkapitel hadde sine vesentlige verdier investert i jordgods. Til tross for at det er få bevarte brev som angår salg av kirkelige institusjoners jordegods, danner opplysningene i disse brevene et mønster som gir anledning til å dra visse slutninger.

To kvitteringer er spesielt interessante, da de viser at selv om en enkeltstående opplysning kan peke mot at enten biskop eller domkapitel besørget transaksjoner

1. DN V nr. 155 (1341).

2. Se f.eks. DN V nr. 156 (1341).

alene, var begge parter likevel implisert. To kanniker solgte i 1325 testamentert jord.¹ Det kan av kvitteringen se ut til at kannikene hadde myndighet til å avhende kirkelig eiendom. Men en fem år yngre kvittering for restansene viser at det siste beløpet ble innbetalt til biskopen og ikke til kannikene.² Ved en annen anledning kvitterte både biskop og domkapitel for varer de mottok som betaling, denne saken gjaldt gjeninnløsning av testamentarisk jordegods.³ Disse kvitteringene viser at det var biskop og domkapitel i fellesskap som foretok salg eller transaksjoner som innebar avhendelse av kirkelig eiendom. Riktignok finnes det to gjeldsbrev fra biskop Håkon hvor han lover å betale sin skyld av kirkens gods, uten at kannikenes eventuelle samtykke er nevnt.⁴ Men siden dette gjaldt allerede etablert gjeld, kan det ikke ha vært nødvendig å innhente domkapitlets samtykke på nytt for å betale gjelden.

Ved donasjoner som innebar økonomiske forpliktelser for kirken, måtte domkapitlet gi sitt samtykke. Det gjaldt i anledning dronning Isabellas testamente for Kristkirken i 1316, testamentet ble beseget både av biskop og domkapitel.⁵ Av to proventbrev for bispegården nevner det

1. DN I nr. 181.

2. DN I nr. 208.

3. DN X nr. 35 (1339).

4. DN X nr. 47 og V nr. 154 (begge 1341).

5. DN XXI nr. 15. Betingelsene for gaven var årtidehold, messe, klokkeklang og utdeling av mat til de fattige.

ene uttrykkelig at domkapitlet hadde gitt sitt samtykke,¹ mens det andre opplyser at proventkjøpet foregikk i nærvær av byens mest framstående menn - mellom disse representanter for riksrådet og to kanniker. Den sistnevnte avtalen ble inngått i domkirkens sakristi, kannikenes møterom, og domkapitlets holdning i saken har nok derfor blitt respektert.² Avtalen var da også økonomisk fordelaktig for bispestolen, så det har neppe vært uenighet mellom biskop og kanniker.

Da biskop Audfinn i 1312 appellerte mot erkebiskopen på grunn av kravet om palliehjelp, ble appellen sendt fra biskop og domkapitel. Dette må helst forståes som et uttrykk for domkapitlets medansvar for kirkens økonomi.³

Bare to eksempler viser at kanniker var tildelt direkte oppgaver i overvåkingen av bispedømmets inntekter. To kanniker var ombudsmenn for Korskirken og Mikaelkirken i Vågsbotn i 1319, med ansvar for tiendeinnkreving.⁴ Langt mer omfattende var de fullmakter kannikene sira Håvard Jonsson og sira Olav Simonsson fikk i 1338, som distriktsombud for hele Firdafylke. De hadde ansvar for de totale biskopsinntekter, både fra lekfolk, kirker og presteskap. Korsbrødrene skulle kreve inn tiende og landskyld, cathedraticum, åbud og åbudfall. De skulle også

1. DN VI nr. 159 (1340).

2. DN II nr. 82 (1306).

3. DN VII nr. 65.

4. DN IV nr. 130.

undersøke skyldtakstene og kvittere for innkommet betaling. For den tiden som var gått siden siste visitas, skulle de kreve regnskap, fra lek og lærd, fra kirker og kirkegods. De to kannikene fikk også fullmakt til om nødvendig å forfølge sakene rettslig: De som var trassige og ulydige, enten de var prester eller lekfolk, skulle stevnes til biskopen, og lekfolk om nødvendig til lagmannen.¹ Vi har under behandlingen av bispegårdens hushold pekt på muligheten for at disse to kannikene faktisk var bispegårdens råds menn (se s. 269). I så fall forklarer det deres befatning med bispestolens inntekter. Det var vel bare unntaksvis at kanniker ellers kunne få så vidtgående fullmakter i forhold til lokalkirkelig økonomi. Dette var oppgaver som vanligvis ble ivaretatt når biskop og kanniker var på visitas. Antagelig har biskopen i dette tilfellet ikke selv kunnet foreta visitasreise,² og har sendt kannikene for å ta seg av de økonomiske spørsmål som vanligvis ble behandlet under visitasen.

Kanniker deltok jevnlig i utøvelsen av biskoppelig myndighet overfor klostrene. Ifølge Hinschius mistet kirkerettens bestemmelse om domkapitlets konsultative funksjon ved til- og avsettelser av abbeder og abbedisser sin praktiske betydning, dels på grunn av klostrenes

1. DN X nr. 32, jfr. RN V nr. 179.

2. Sommeren 1338 var biskop Håkon syk, og kunne ikke møte på provinsialkonsil (DN VII nr. 157). Han kunne sikkert heller ikke foreta ordinær visitasreise i oktober samme år.

eksemplering, dels på grunn av klostrenes egen valgrett. Bare dersom formelle feil gjorde klosterets valg ugyldig, skulle biskop i samråd med domkapitlet og andre kyndige personer foreta valget.¹

I Bergen bispedømme var domkapitlets innflytelse ved tilsettelser av klosterledere høyst reell. Av de syv abbed- og abbedissetilsettelsene biskopene tok hånd om, enten fordi biskopen fant klosterets eget valg irregulært,² eller fordi valget ble overlatt ham,³ deltok domkapitlet ved kassering av valg og ved tilsettelse i seks av tilfellene. Ved valget av ny abbed i Halsnøy i 1338 nevnes ikke kannikenes medvirkning direkte, men det var to kanniker som fikk i oppdrag å innsette den nye abbeden.⁴ Ved kassering av valg konsulterte biskopen domkapitlet, i fire av fem valg sanksjonerte kannikene biskopens avgjørelse. Mønsteret er entydig: Biskop og domkapitel tok seg i fellesskap av valgene på nye klosterledere når de kunne gjøre krav på valgretten. Ved tilsettelser bandt domkapitlet biskopen med sin sanksjon, en

1. Beyer 1975 (upubl. ms.), 21. Hinschius 1959 (1878), II, 156; Hinschius 1959 (1883), III, 168f; Plöchl 1962, II, 238-40.

2. DN VII nr. 32 (1305); I nr. 118 (1308); III nr. 119 jfr. VII nr. 93 (1320); I nr. 252 (1338) og nr. 259 (1339).

3. DN VII nr. 111 (1326); VII nr. 161 (1338). Morten Beyer har satt opp en kildeleste over domkapitlets medvirkning ved valg av abbeder og abbedisser. Beyer 1975 (upubl. ms.), 21-28; Helle 1982, 602f.

4. DN I nr. 252.

rettighet domkapitlet, som vi har påpekt, ikke kunne gjøre krav på etter kanonisk rett.

Det eneste irregulære trekket vi har kunnet påvise ved biskopenes utøvelse av potestas ordinis, er at kanniker innsatte abbeder og abbedisser (s. 167f). Kanniker fikk slikt oppdrag i 1320, 1326, 1338 og 1339.¹ Dette må helst tolkes som en innrømmelse og bekreftelse på kannikenes regelmessige deltakelse i biskopenes myndighetsutøvelse overfor klostrene. Domkapitlets innflytelse ble tydeligvis akseptert ut over de grenser den kirkerettslige norm satte.

Ved disiplinære problem i klostrene rådspurte biskopen sine kanniker, og han sendte dem for å undersøke og ordne opp i konfliktforhold. Biskop Arne sendte kanniker til Halsnøy i 1307, da en av brødrene var blitt utstøtt fra klosterfelleskapet,² og i 1310 da det var oppstått problemer mellom abbeden og brødrene og det dessuten var rettet klagemål mot klosteret fra troverdige personer.³ Etter rapport fra kannikene handlet biskopen.⁴ Før såttemålet i 1328 med abbed og brødre i Halsnøy ble inngått, rådførte biskop Audfinn seg med domkapitlet. Dette gjorde også biskop Håkon ti år senere, da han fant

1. DN I nr. 162 (1320); nr. 185 (1326); nr. 252 (1338); IV nr. 241 (1339).

2. DN IV nr. 69.

3. DN IV nr. 87.

4. DN IV nr. 89. Om klagemålene, se DN IV nr. 88.

det nødvendig å stevne abbed og brødre ved Selje kloster til Bergen for å svare på anklager.¹

Morten Beyer tok i et foreløpig arbeid opp problematikken omkring domkapitel og kirkelig lokaljurisdiksjon. Han mente at domkapitlet i Bergen stod svakt i forhold til lokaljurisdiksjonen, og antydte at dette var et resultat av at biskopene bevisst forsøkte å dempe domkapitlets ekspansjonstrang.² For å få et riktig bilde av domkapitlets posisjon i lokalkirkelige forhold må vi ta utgangspunkt i de funksjoner som konstituerte domkapitlet qua domkapitel, nemlig den sentralkirkelige myndighetsutøvelse. Forståelsen av domkapitlet som en sentralkirkelig institusjon, som utøver av ius episcopale, er helt avgjørende for å kunne vurdere dets funksjonsområder og maktstilling i forhold til regional- og lokalkirkelig organisasjon.

I et slikt perspektiv finner vi grunnlag for å hevde at domkapitlet hadde en viktig og sentral funksjon i forhold til menigheter, prester og kirker i bispedømmet. Domkapitlet deltok regelmessig i den sentralkirkelige beslutningsprosess i forhold til lokale prester og klostre, og kunne opptre med sentralkirkelig jurisdiksjonsmyndighet i distriktet. Kannikene var rådgivere i økonomisk forvaltning og deltok i bispedømmets domstri-

1. DN VII nr. 156.

2. Beyer 1972 (upubl. ms.), 22.

bunal. Dette gjaldt enten sakene ble avgjort lokalt under visitas eller sentralt ved bispestolen. Kanniker fulgte biskopen på visitas, som rådgivere og vitner når prestenes embetsførsel ble kontrollert og når regnskap ble gjort opp for preste- og kirkegods (se s.500f). Ved ett tilfelle har vi sett at kanniker (rådsmenn?) fikk fullmakt til å opptre på biskopens vegne i disse kontrollfunksjonene i distriktet (s.271). Som sentralkirkelige embetsmenn og i kraft av sin bispetjeneste var kannikene viktige bindeledd mellom sentrum og periferi i bispedømmet.

Kildematerialet har ikke eksempler på at kanniker har residert i faste stillinger i det regionale- eller lokale organisasjonsnett. Kanniker kunne ha beneficier i distriktet, men dette ser ut til å ha vært rent økonomisk betinget. Vikarer ivaretok embetsfunksjonene. Dessuten hadde kannikene ansvar for messehold og trakk inntekter fra noen bykirker. Av de syv kannikene som påviselig hadde beneficier utenom kanonikatene, hadde fire studert utenlands, og tre av disse fikk disse stillingene like før eller umiddelbart etter utenlandsstudier. Magister Arne, scholasticus ved katedralkirken, tituleres sogneprest i Ullensvang i 1319. Ikke noe tyder på at Arne residerte i Ullensvang. Vi vet ikke hvor lenge han hadde hatt stillingen. I 1309 var det knyttet en vikar til kirken i Ullensvang.¹ Altså residerte ikke sognepresten ved kirken på dette tidspunkt.

1. DN III nr. 84.

Håkon Toresson frasa seg retten til St. Nikolai kapell i Undredal omkring 1326. Han var neppe kannik på dette tidspunkt, ettersom han i så formelle dokument som et fullmaktsbrev fra biskopen og i en attest fra erkebiskopen kalles henholdsvis klerk i Bergen bispedømme og Audfinns clericus specialis i 1325.¹ Han kalles kannik første gang i 1329.² Mens han studerte utenlands, disponerte Håkon Dale kirke i Luster i Sogn. Denne frasa han seg sommeren 1329.³ Etter Håkon ville biskop Audfinn at klerken Arnfinn Tordsson skulle ha Dale kirke. Han studerte i Cambridge fra 1329. Det brøt ut en heftig strid mellom biskop Audfinn og erkebiskopen om Dale kirke. Erkebiskopen hevdet at Audfinns disposisjonsrett var gått tapt, og fremmet sin egen kandidat til kirken.⁴

Pål Bårdsson ble overdratt St. Nikolai kapell i Undredal da han kom hjem fra studier i 1326, og han beholdt de ekstra inntektene dette kapellet gav ham like til han ble erkebiskop.⁵ Gisbrekt Erlendsson reiste i 1341 til Orléans eller Paris for å studere.⁶ Han kalles kannik i 1340 og hadde Lavranskirken i 1338 og 1340.⁷ Denne

1. DN VII nr. 105 og 106.

2. DN V nr. 81 og 82.

3. DN V nr. 81 og 83.

4. DN V nr. 81 og 82.

5. DN IV nr. 151. Helle 1982, 599.

6. DN I nr. 273.

7. DN VIII nr. 103 (1338) og 124 (1340).

kirken var trolig Skåden kapell i Nordfjord, som i Bergens Kalvskinn kalles Lavranskirken.¹ Vi kan ikke se bort fra at det var Lavranskirken i Bergen,² men alle de andre beneficiene som ble brukt for å finansiere utenlandsstudier, lå i distriktene (jfr. nedenfor). Kanniker hadde ansvar for messehold ved og kunne dra inntekter fra tre kirker i byen, Korskirken, den Lille Kristkirken og Peterskirken. Botolv Asbjørnsson var kannik både i Stavanger og i Bergen da han ble vigslet som biskop i Stavanger i 1355. Dessuten var han prest ved Peterskirken.³ To kanniker ble tildelt benefisier ved pavelig provisjon, kanniken Jon Arnesson i 1329⁴ og Odd Ogmundsson, som fikk kapellaniet i Undredal i 1348.⁵

Biskopene i Bergen har tydeligvis brukt visse benefisier i bispedømmet som stipendier for utenlandsstuderende. Foruten kapellet i Undredal og Dale kirke i Luster, ble Lavranskirken og muligens Ullensvang kirke brukt til dette formålet. De to førstnevnte kirkene ble tildelt studenter flere ganger. Ettersom det var tilsatt vikarer ved Lavranskirken og Ullensvang kirke i tidsrom langt forut for den tiden benefisiene ble brukt som stipendier, kan

1. BK 14a.

2. Helle går ut fra, med henvisning til Beyer, at det var Lavranskirken i Bergen Gisbrekt hadde. Helle 1982, 599.

3. DN VI nr. 227. Se appendix II nr. 35.

4. Vat.Ark - RegAvin 35 f 242, Utrykt, kopi fra NHKI.

5. DN XVII nr. 75a. Nevnt som kannik i 1345 (DN XVII nr. 63b).

disse kirkene også ha hatt denne funksjonen over lengre tid.

Som tidligere påpekt var utenlandsstudier selve springbrettet for å oppnå de fremste kirkelige verv. Det er derfor naturlig å se tildelingen av benefisier som et middel til å rekruttere framtidige kirkeledere. De ekstra inntektene skulle sette kandidatene i stand til å gjennomføre studiene, til å kvitte seg med eventuell gjeld og skape det økonomiske grunnlaget for den etterfølgende embetskarrieren. Utplukkingen av potensielle ledere i kirken foregikk med andre ord ved tildeling av de ekstra inntekter benefisiene representerte. Samlet sett gjorde de syv kannikene virkelig karriere. Ikke mindre enn tre ble biskoper, den ene av dem erkebiskop.¹ En annen kannik fikk kanonikat også i Nidaros.²

Oppsummering

Det ble ikke utviklet sterke og klart begrensende konstitusjonelle bånd på den personlige kongemakt i Norge i høymiddelalderen.³ Det overordnede spørsmål i dette kapitlet har vært om det var utviklet konstitusjonelle skranker for ius episcopale i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet. Spørsmålet om bispemaktens

1. Pål Bårdsson (erkebiskop), Gisbrekt Erlendsson og Botolv Asbjørnsson. Se appendix II nr. 12, 32 og 35.

2. Jon Arnesson. Se appendix II nr. 22.

3. Helle 1972, 568.

karakter er spørsmålet om det fantes lover, sedvaner eller normer biskopen som øverste leder måtte ta hensyn til i sin maktutøvelse, mer spesielt om biskopen i sitt styre måtte ta hensyn til andre grupper eller instanser, eventuelt dele makten i en krets av rådgivere.¹

Biskopen måtte underordne seg allmenn og partikulær kirkerett. Kanonisk rett inneholdt en rekke bestemmelser som innebar konstitusjonelle skranker for et absolutt bispevelde. Vedtektene om at biskopen skulle ha et permanent rådsorgan hadde som konsekvens at den personlige bispemakten rettslig sett var begrenset. Forordningene om domkapitlets stedfortredende funksjon ved vakanse og dets deltakelse i biskopens utøvelse av de episkopale potestates betyr at den autoritative norm for bispedømmets sentrale kirkestyre og organisasjon var en maktfordeling mellom i alle fall to instanser, biskop og domkapitel. I en særstilling står kravet om at biskopen ved visse sakstyper var forpliktet til å innhente domkapitlets samtykke. Dette innebar at biskopens handlinger ikke var rettskraftige dersom domkapitlet ikke hadde gitt sin sanksjon.

1. Spørsmålet er stilt på denne måten med hensyn til kongemakten hos Bagge 1979a, 379. Når vi bruker begrepet "konstitusjonalisme" er det med tanke på utviklingen mot legal binding av monarkisk makt både i verdslig og kirkelig styre som foregikk i trettende og fjortende århundre. Om begrepet "konstitusjonalisme" og om konstitusjonalismen i middelalderen, se forøvrig McIlwain 1940, 3-42 og 69-94.

Forholdet mellom biskop og domkapitel ble ikke regulert bare av kirkeretten, men også av sedvaner. I en viss forstand kan forholdet mellom biskop og kanniker sammenliknes med det forhold av gjensidige retter og forpliktelser som lå i den føydale binding mellom en stormann og hans vasaller. Det var en plikt for kannikene å møte i domkapitlet. Den kontraktuelle gjensidighet innebar at biskopen på sin side i noen grad måtte følge de råd han fikk.

Domkapitlet var den faste, permanente rådsforsamling ved biskopens side, selve kjernen i en elastisk rådgiverinstitusjon. Praksis i Bergen bispedømme synes å ha vært at det ikke bare var en formell, men en reell deling av kirkelig makt og myndighet på topplan i kirkeorganisasjonen i bispedømmet. I brevmaterialet skilles det klart mellom domkapitlets konsultative og sanksjonerende funksjon. Domkapitlet var innrømmet omfattende retter og deltok i biskopens myndighetsutøvelse. I særlig grad er det vitnemålene om kannikenes deltakelse i utøvelsen av potestas iurisdictionis som peker mot et sterkt domkapitel ved biskopens side i Bergen bispedømme.

En viktig konklusjon blir at domkapitlet hadde en sterk stilling alt ved inngangen til vår undersøkelsesperiode, etter biskop Narves lange styringstid. Kannikenes posisjon var befestet gjennom en institusjonalisert praksis som rådgivende og samtykkende organ for biskopen. Domkapitlet deltok jevnlig i den sentralkirkelige beslutningsprosess og myndighetsutøvelse, ved domsvirksom-

het, økonomisk forvaltning, tilsyn med klostrene og lokaljurisdiksjon. Ikke noe tyder på at domkapitlets stilling ble svekket i tiden fram til 1350. I 1340-årene var samtlige kannikembeter besatt. Indre pluralisme, det vil si at en og samme kannik besatt flere embeter samtidig, ble ikke utbredt i Bergen. Det var heller ikke vanlig at kanniker som residerte ved andre bispeseter hadde kanonikat i Bergen.

Domkapitlet hadde eiendommer og inntekter uavhengig av biskopstjenesten, og kannikene hadde også appellmuligheter til erkebiskop og pave dersom biskopen ikke fulgte det allmennkirkelige regelverket og sedvanen i bispedømmet. Derfor hadde kannikene i noen grad et maktgrunnlag uavhengig av biskopen. Dertil kommer at kannikene kontrollerte bispevalgene, og de valgte biskoper fra sin egen krets. Dette gav en stor grad av kontinuitet i kirkestyret.

Forholdet mellom biskop og domkapitel i Bergen bispedømme var stort sett preget av samarbeid. I fellesskap ivaretok biskop og kanniker den sentralkirkelige myndighetsutøvelsen i stiftet. Biskopen var avhengig av selvstendige hjelpere dersom kirkeorganisasjonen på de lavere nivå i det vidstrakte bispedømmet skulle opprettholdes.

Domkapitlets sterke og regulariserte stilling de femtiårene før svartedauden kan tyde på at normverk og praksis for biskopens råd var utviklet til et mer avansert nivå enn i det verdslige styre på samme tid. Vi kan

imidlertid ikke dra sikre slutninger om forholdet mellom verdslige og kirkelige rådsstrukturer i denne sammenheng, bare antyde at en videre sammenliknende undersøkelse vil kunne gi større innblikk i utviklingen av konstitusjonell praksis i Norge i middelalderen.

KAP. 5:

REGIONALKIRKELIG OG LOKALKIRKELIG ORGANISASJON

Bispedømmet hadde en sterk sentral ledelse i biskop og domkapitel. Det var imidlertid det lokale- og regionale organisasjonsnett som bandt befolkningen sammen i menigheter med felles plikter og krav i forhold til den lokale prest og kirke. Det var det lokale presteskapet som ivaretok de daglige kirkelige embetshandlinger såvel i by som i landdistrikt. Sognet var den minste grunnenhet i kirkeorganisasjonen. Den religiøse praksis og administrative virksomhet som ble opprettholdt i sognet, var med på å skape det økonomiske grunnlag for det sentralkirkelige apparatet. Det var på det lokale plan de personlige relasjoner mellom kirke og folk ble dannet og holdt ved like. Den lokalkirkelige virksomhet gav legitimitet til inntektsoverføringer fra det produserende bondesamfunnet til kirken, og den lokalkirkelige organisasjonen muliggjorde økonomiske overføringer fra periferi til sentrum i bispedømmet.

I dette kapitlet er det i første rekke de institusjonelle forhold på lokalt og regionalt plan i kirkeorganisasjonen vi vil klarlegge. Vi vil legge en funksjonell forståelse til grunn for undersøkelsen av sognets og sognekirkens organisatoriske betydning, men vi skal ikke foreta noen total analyse av den lokalkirkelige virksomhet. Vi skal ta for oss den kirkelige topografi i Bergen og i landdistriktene og undersøke om det var noen rangord-

ning mellom kirkene. Tyngdepunktet i undersøkelsen vil ligge på de regional- og lokalkirkelige forhold i bispedømmets landdistrikt, både fordi kildematerialet er forholdsvis fyldig på dette feltet og fordi lokalkirkelige spørsmål i svært liten grad har vært tematisert tidligere. Vi vil søke å klarlegge hvilket personell - av prester og geistlige og verdslige ombudsmenn som betjente lokale kirker - men også hvilke personer og institusjoner som fungerte som bindeledd mellom sentrum og periferi i bispedømmet.

Sognet - bispedømmets grunnenhet

I begynnelsen var kristendommen en byreligion, innrettet mot kommersielle sentra og havnebyer i det romerske riket. Biskopen og hans medhjelpere utøvde de kirkelige embets-handlinger i menigheten. I tidlig middelalder innbefattet imidlertid kirkens misjonsprogram alle befolkningslag, også i landdistriktene. Med befolkningsvekst i byene og med kristendommens utbredelse i landdistriktene, kunne ikke biskopen lenger betjene menighetens behov. Menigheten ble tallmessig for stor, og de geografiske avstandene ble for store. Det utviklet seg derfor en desentralisert kirkelig organisasjonsstruktur. Denne prosessen var i gang allerede på 300-tallet.¹ Karl den stores tid (768 - 814)

1. Hinschius 1959 (1878), II, 262f.

var en ekspansjonsperiode for det lokalkirkelige organisasjonssystemet. I byene ble flere kirker reist og nye menigheter grunnlagt. Landsby etter landsby fikk sin kirke og sin prest. I pave Urban II's tid (1088 - 1099) var sognesystemet etablert i de fleste bispedømmer nord for Alpene. I tolvte århundre var utviklingen av sognesystemet i Europa i all vesentlighet avsluttet.¹ Sognesystemet forstår vi her som Addleshaw har formulert det: "a system of pastoral care, exercised through numerous small urban and rural units, each with its church, its endowment and its priest".²

For den norske utviklingen av en sogneinndeling har det vært framsatt to hovedteorier. Konrad Maurer står som den fremste representant for den eldste av disse teorier: Sognesystemet ble ikke innført med kristningen, men bygde på en eldre, hjemlig hedensk tempelorganisasjon.³ I opposisjon mot Maurer fremmet Absalon Taranger det syn at det eldste norske sognesystemet var oppbygd direkte etter

1. Om den historiske utviklingen av sognesystemet, se f.eks. Pfarrei, Lex. für Theologie und Kirche, VIII, 399; Stutz 1961; Plöchl 1960, I, 170ff. og 352ff. For byenes vedkommende har C.N.L. Brooke skilt mellom utviklingen i Nord-Europa med komplekse byer med mange kirker og sogn og utviklingen i Sør-Europa, spesielt de italienske byene, der katedralen forble det eneste eller viktigste senteret i ett eller få bysogn. Brooke 1977, 459-474. Andrén 1984 framholder at i Norden hadde de eldste bysentrene gjerne mange kirker og sogn, mens yngre byer kunne ha bare ett sogn og én stor bykirke (f.eks. Stockholm).

2. Addleshaw 1970, 3.

3. Jfr. Hamre, Sogn, Norge, KLN 16 sp. 379. Maurer 1855-56, II, 446. Tilsvarende teori har vært utviklet for svensk område, Hafström 1949, 64f.

angelsaksisk mønster.¹ Tarangers teori innebærer at den norske kirkes sogneinndeling var et radikalt nytt organisasjonssystem som representerte et brudd med tidligere religiøs og verdslig-administrativ inndeling. Innenfor Tarangers teori er det naturlig å tenke seg kirkebygging og sogneinndeling som effektive midler i oppbyggingen av en sentralt styrt og koordinert kirke. Et nygrunlagt, finmasket organisasjonsnett på lokalt og regionalt plan muliggjorde sterk sentral kontroll, i den første tiden fra kongedømmet, senere fra den norske kirkeledelsen. Det lokalkirkelige systemet kunne på denne måten også tjene rikskongedømmets interesser for en integrering av bygde-Norge i riksenheten. Dersom derimot kontinuiteten med den hedenske lokale organisering og dermed også lokale makt-sentra var karakteristisk for sognesystemet, får dette konsekvenser for vurderingen av rikskongedømmets styringsmulighet over den nyetablerte kirken. Det er naturlig å tenke seg at en etablering av kirken i hedenske organisasjonsformer politisk sett ville ha medført lokal verdslig kontroll, og med hensyn til religionens innhold en stor grad av religionsblanding.

Det er viktig å ha klart for seg hvilke ulike implikasjoner de to teoriene har. Dersom det har vært en stor grad av kultkontinuitet med sterk lokal verdslig kontroll med kirken, er det vanskelig å forklare den sterke

1. Jfr. Hamre, Sogn, Norge, KLN 16 sp. 379. Taranger 1890, 260-264.

sentrale kontrollen som synes å ha vært et karakteristika for den norske kirken like fra det tolvte til fjortende århundre. Smedberg har reist spørsmål ved Tarangers hypotese om at den norske kirkelige rangordningen var av engelsk opprinnelse, og mener den var et spesielt norsk (eventuelt i noen grad svensk) system uten kontinentale paralleller.¹ Dersom dette medfører riktighet, falsifiseres likevel ikke Tarangers hypotese om det radikalt nye ved den kirkelige organisasjon i forhold til tidligere religiøs og verdslig organisering. Den kirkelige organisasjonsstruktur vi kan rekonstruere i høymiddelalderen, lar seg best forstå dersom vi forutsetter en sentralt kontrollert og koordinert utbygging av det kirkelige organisasjonsapparatet. Det er ikke vår oppgave i denne sammenheng å ta stilling til den tidligste lokalkirkelige utvikling.² Vi må likevel i noen grad komme tilbake til spørsmålet for å etablere en forståelse av kirker og rangordning i Bergen bispedømme før 1350. Vi skal da nærmere gå inn på Tarangers hypotese og undersøke forhold-

1. Smedberg 1973, 62f.

2. Generelt om den europeiske utviklingen: Hinschius 1959 (1897), II, 262-269; Plöchl 1962, II, 163-171; Feine 1964, 402-405; Sogn, KLN IV, 274-278; Pfarrei, Lex. für Theologie und Kirche VIII, 398-401; Schalling 1927; Nylander 1953 og Stutz 1972 (1895). England: Godfrey 1969; Barlow 1963, 183-208; Taranger 1890, 67ff og 253ff. Danmark: Nyborg 1979, 37-64; Aakjær 1927, 1-30. Sverige: Hafström 1949, 51-67; Hellström 1971, 359-376; Gullstrand 1923, 1-23 (Gotland: Lindquist 1981, 45-63). Generelt for Norden: Smedberg 1973.

det mellom den verdslig-administrative inndelingen og kirkelige organisasjonsenheter.

Ved inngangen til fjortende århundre var sognegrensene stort sett fast etablerte i Bergen bispedømme. Totalt var det da vel 160 kirkesogn i bispedømmets landdistrikt, foruten i alle fall åtte kirkesogn i Bergen by (s. 456 og s. 401). I de femti årene fram mot svartedauden kan vi registrere bare små og sporadiske endringer. Da biskop Audfinn i 1320 innskjerpet sognebåndet i Bergen, var det etter biskopens egen framstilling en fornying og stadfesting av gammel rett han gjorde gjeldende.¹ I ett tilfelle ble sognene i et landdistrikt omorganisert for å regulere prestenes inntektsforhold. Da sognepresten i Vereid døde våren 1310, skrev tre av prestene i nabosognene, Hyen, Austreim med Eid (anneks) og Gjemmestad til biskop Arne. De klaget over lave inntekter og bad om å få inntektene fra kirken i Vereid lagt til sine kirker. Etter en grundig undersøkelse av forholdene med visitas og drøftinger med domkapitlet, reorganiserte biskopen sognene, om enn på en annen måte enn prestene opprinnelig foreslo² (se s. 299f). Kildematerialet vitner ikke om et sognesystem i ekspansjon i første halvdel av 1300-tallet. Vi har ikke et eneste vitnemål om nyreising av kirker, derimot får vi spredte glimt av forfall og vedlikeholds- og utbedringsarbeid.

1. DN VII nr. 89.

2. Dn III nr. 91.

Biskop Arne hadde i gang byggearbeider på Kristkirken, mens biskop Håkon tydeligvis lot kirken forfalle i sin første embetsperiode (s.240-42). Også i landdistrikt forfalt kirker. I 1340 hadde erkebiskop Pål henvendt seg til biskop Håkon om den dårlige forfatning kirken på Silda befant seg i. Biskop Håkon lovet å få reparert både kirken på Silda og sognekirken på Selje, som også var i dårlig stand.¹

For å forstå kirkesognets organisasjon og det organisatoriske nettverk sognet var en del av, er det nødvendig å ta utgangspunkt i de funksjonsområder som var knyttet til en sognekirke. De lokale kirker hadde ansvaret for å holde ved like den rytme i kirkens liv som sammenfattet de moralske², læremessige, rettslige og økonomiske sidene av kirkens virksomhet. Det kirkelige virkefelt var formelt sett det samme i hele den allmenne kirke, bestemt av et kirkerettslig regelverk. De allmenne normene ble tilpasset lokale forhold i kirkeprovinsene, og praksis kunne variere fra land til land, og til dels fra distrikt til distrikt, ut fra ulik organisering av bondesamfunnet og av den verdslige administrasjon. Reguleringen av funksjonsområdene i den partikulærkirkelige lovgivning ble normerende for de organisatoriske løsninger som ble utformet i bispedømmene. Vi skal derfor ta opp provinsialstatuttens

1. DN IX nr. 127.

2. Moralsk i betydningen mos; sed, skikk, livsførsel.

normer for organiseringen av kirkens virksomheter, uten å dermed gå inn i en bred analyse av kirkelige virksomheter i Bergen bispedømme.

Rammen rundt menneskenes religiøse liv var et finmasket organisasjonsnett på det lokale plan. Rituelle handlinger knyttet bygdefolket sammen i en menighet, ledet av en prest med myndighet til å utføre de viktigste kirkelige embetshandlinger. Utskillelsen av liturgiske høydepunkt i kirkeåret, de store høytidene og de spesielle festdagene, skilte på et særlig vis det sakrale fra det profane. De liturgiske handlinger var det tydeligste uttrykk for kirkens gjengave til befolkningen for tiende, avgifter og gaver. De kirkelige overgangsritualer markerte menneskelivets ulike faser, med dåp, konfirmasjon, vielse, renselsesritualer for fødekvinne og begravelse. Gjennom kirkens lære om at også de avdøde var med i det kirkelige fellesskap, ble kirken et sted der familien kunne hedre sine døde, mellom annet ved sjelemesser, og på den måten opprettholde deres ettermæle.

Sognekirken var midtpunktet for det religiøse livet i menigheten. Betegnelsen sókn, i de nordiske språk nyttet for det gresk-latinske parochia, dekket opphavelig selve handlingen, kirkesøkingen. Senere ble betegnelsen brukt om de mennesker som søkte det samme sted, altså menigheten, og endelig det distrikt som omfattet en slik gruppe

mennesker.¹ Det er denne siste betydningen av ordet som var i bruk på 1300-tallet.

Av de funksjoner som var knyttet til sognekirken, kan det skilles mellom de såkalte spiritualia, de egentlige kirkelige embetshandlinger, og temporalia, arbeidsoppgaver av administrativ og økonomisk art. Det viktigste kjennetegn for sognekirken var at en presteviet geistlig, enten innehaveren av sogneembetet eller hans stedfortreder, forvaltet de gudstjenestelige handlinger og utøvet sjelesorg. Sogneprestens hovedplikt var å ivareta sine sjelesørgeriske oppgaver, cura animarum, gjennom messen, preken på søndager og festdager, undervisning av menigheten og ved å forvalte sakramentene.²

Prestenes preke- og undervisningsplikt var et grunnelement i spiritualia og ble fastslått i erkebiskop Jørunds statutt fra 1290 og innskjerpet av erkebiskop Pål og hans bispekollegium i 1336. Normen var både i 1290 og i 1336 at de prestene som hadde cura animarum, hver søndag skulle preke for sitt sognefolk. En tilføyelse i erkebiskop Påls andre statutt om at preken måtte holdes i det minste én gang i måneden, tyder på at normen på dette tidspunktet var vanskelig å få gjennomført i praksis. Erkebiskop Pål

1 Jfr. Dahlerup, Sogn, KLN 16 sp. 374. Fritzner, sókn, betydning 6 og 9.

2 Schaefer 1903, 6-8 og Hinschius 1959 (1878), II, 307. Om begrepet cura animarum, Plöchl 1962, II, 166.

foreskrev bøter dersom prestene forsømte preke- og undervisningsplikten.¹

Undervisningen av menigheten var knyttet til prekenen. I fire av provinsialstatuttene oppregnes det vi må forstå som minimumskrav om hva prestene skulle lære sine menigheter: Trosbekjennelsen (Credo in deum), Fader Vår (Pater noster) og Ave Maria (Mariu vers).² Etter de to statuttene fra 1327 skulle menigheten også opplæres i å ære det hellige embete (dyrkan heilags embættis), særlig messesanger og andre sakrament, likeledes skulle det undervises i de syv hovedsyndenes innhold og vesen og i den straff det medførte å begå en av disse.³ I erkebiskop Eilivs tredje statutt regnes også barnedåpens ord og framgangsmåte til den nødvendige kristendoms-kunnskap prestene skulle undervise sitt sognefolk i.⁴

Ved skriftegangen skulle menigheten eksamineres i Trosbekjennelsen, Fader Vår og Ave Maria.⁵ På det fjerde

1. Erkebiskop Jørunds statutt, NGL III, 241 og erkebiskop Påls andre statutt, NGL III, 282f.

2. Erkebiskop Jørunds statutt (1290), NGL III, 241; Erkebiskop Eilivs tredje statutt, NGL III, 254; Erkebiskop Eilivs fjerde statutt (1327), NGL III, 272 og Erkebiskop Eilivs femte statutt (1327), NGL III, 275. I C (Perg. Cod.No. 456): ave Maria, fotnote 6 i NGL III, 272. Dessuten i erkebiskop Eilivs femte statutt (1327), NGL III, 275.

3. NGL III, 272 og 275.

4. NGL III, 254.

5. Erkebiskop Jørunds statutt (1290), NGL III, 241.

Laterankonsil i 1215 ble det vedtatt at menigheten var pliktig til å skrifte for sognepresten en gang i året og motta nattverden hver påske. Den første del av denne bestemmelsen ble gjengitt i erkebiskop Eilivs tredje statutt: Hver karmann og kone skulle minst hver 12. måned skrifte hos sognepresten sin.¹ Pave Johannes XXI innskjerpet i 1321 at bare sognepresten kunne motta gyldig skriftemål.² Menigheten skulle ikke bare skrifte, men også påta seg den straff (pøniten) som i hvert enkelt tilfelle ble bestemt, framgår det av erkebiskop Påls hyrdebrev. Dessuten ble det andre leddet i Laterankonsilets vedtak repetert: Hver 12. måned skulle sognefolket motta "Herrens legeme og blod".³ Utførlige forordninger om hvordan nattverden praktisk skulle gjennomføres, ble også formulert i statuttmaterialet.⁴

Botsdisiplinen ble søkt sentralisert til bispekirkene, og i Bergen bispedømme også til prestene ved fjerdingskirkene. Bannsaker skulle sortere under hovedprestene (s. 171 og 425).

En av årsakene til denne sentraliseringen var åpenbart økonomisk. I siste instans var retten til å pålegge folk pøniten (gjerne i form av bøter, i naturalia eller penger) et spørsmål om inntekter for kirken.

1. NGL III, 253f.

2. DN VII nr. 96.

3. NGL III, 290.

4. Erkebiskop Eilivs tredje statutt, NGL III, 267f.

Schaefer framhever dåpsretten som et hovedkjennetegn for middelalderens sognekirke. Terminologisk ble sognekirkene skilt ut, ved benevnelser som ecclesie baptismales, plebes baptismales, baptisteria.¹ Mens Hinschius argumenterer for at det fantes dåpskirker uten sognerettigheter, framholder Schaefer at han ikke har funnet slike tilfeller verken i Tyskland eller andre steder.²

Av den norske partikulærrettslige lovgivningen framgår det tydelig at dåpen var knyttet til den alminnelige sogneprests embedsgjerning. Av sine foresatte skulle presteemnene få opplæring i dåpstjeneste - også det rent praktiske, f.eks. hvordan døpefat skulle oppbevares.³ Dåp i nødstilfelle inngikk i prestens opplæring av menigheten, men bare sognepresten skulle døpe i ordinære tilfeller. Dåpen skulle foregå i kirken, der det var døpefont, dersom ikke spesielle tillatelser var gitt. Ansvar for dåps-sakramentet lå hos hver sogneprest, det være seg opplæringen av menigheten i dåpens mysterium eller dens rituale og selve dåpshandlingen.⁴ Dåpsretten var tydeligvis ikke forbeholdt hoved- eller fylkeskirkene på 1200- og 1300-tallet, men det var muligens tilfelle da kirkeorganisasjonen ble grunnlagt.

1. Schaefer 1903,9 og Hinschius 1959 (1878), II, 265.

2. Schaefer 1903, 9 og Hinschius 1959 (1878), 308.

3. NGL III,242 (1290), jfr. NGL III, 253.

4. Erkebiskop Eilivs tredje statutt, NGL III, 242, jfr. 253; erkebiskop Pål's hyrdebrev, NGL III, 289, erkebiskop Arnes hyrdebrev (1346-49), NGL III, 297f.

Et like viktig merke for sognekirken som dåpsretten var dens funksjon som cimiterium eller sepultra med begravelsesrett. Det var de kirkene som forvaltet cura animarum i et visst distrikt, som fikk kirkegårder knyttet til seg. Menighetslemmene skulle begraves på kirkegården i sitt eget sogn. Flere klosterkirker, som hadde egne kirkegårder, kom etter hvert i konflikt med ordinære sognekirker. I 1098 ble det utstedt et pavelig vernebrev om at ikke-ekskommuniserte personer etter eget ønske kunne begraves ved klostrene.¹ Gaver i form av jordegods, naturalia eller penger i forbindelse med dødsfall var en viktig inntektskilde for kirken. Dermed var det duket for konflikter om begravelseretten mellom ordensgeistlige og sekulærgeistlige, en strid som fikk sitt høydepunkt på 12- og 1300-tallet. Disse konfliktene ble forsterket gjennom grunnleggelsen av tiggerordenene.²

Etter statuttmaterialet skulle prestene opplæres i meddelelse av den siste olje og i tjeneste ved likferd.³ Ved sognekirkene skulle alle begraves som døde i kirkesognet (at soknarkirkiu skal grafa lik huert er i peirri kirkiu sokn andaz). Dersom den avdøde hadde valgt seg gravsted annetsteds uten å ha blitt lokket eller overtalt til det, skulle sognekirken likevel ha fjerdeparten av alt

1. Schaefer 1903, 10-15; Plöchl 1962, 166f.

2. Gallén 1946 (provinsen Dacia).

3. NGL III, 242 (1290).

offer og betaling for begravelsen (utgerð).¹ Det var særlig medlemmer av stormannsætter som valgte seg gravsted ved klosterkirkene. I Munkelivs brevbok er det bevart flere testament der testatorene gav jordegods og andre verdisaker til klosteret mot å bli gravlagt der og få lest sjelemesser og holdt årtidhold. Det var tilfelle i 1349 for Ingebjørg Munansdatter og ektemannen Nikolas Plogpenning² og Torgeir Torsteinsson.³ Nettopp begravelsesretten var med og skapte strid mellom skulær- og regulærgeistlige i Bergen omkring 1320.

Forvaltningen av kirkens inntekter lå til prestegjerningens temporalia. Fra Karl den Stores tid ser det ut til at bare sognekirkene hadde tienderett.⁴ En kirkes sogn kom til å bestå av det landområde der kirken mottok tiende og andre avgifter fra beboerne. Tienderetten ble bestemmende for sognets territorielle utstrekning på den måten at tiendeinnkrevningen framtvang en skarpere og mer fullstendig avgrensing av sognekirkens område.⁵

I fjortende århundre var tiende en fast innarbeidet kirkelig skatt. "Tiende, offer av førstegrøde og alt offer hører kirkene til", heter det i erkebiskop Jons statutt av

1. NGL III, 259f (erkebiskop Eilivs tredje statutt).

2. DN XII nr. 99 og nr. 100.

3. DN XII nr. 101.

4. Schaefer 1903, 21.

5. Addleschaw 1970,4; Stutz 1972, 242 note 17; KLNLM 16,375.

1280.¹ I erkebiskop Eilivs tredje statutt ble det spesielt påpekt at enhver skulle betale tiende av all jordens grøde i det sognet han hørte hjemme i.² Den tiende som lå til hver enkelt sognekirke, er for de fleste kirkenes vedkommende oppregnet i Bergens Kalvskinn. Det var, som vi har sett motstand mot tiendebetaling både under biskopene Arne og Audfinn og under biskop Håkon. De fleste av disse tiendesakene angikk bispetienden og ikke den del av tienden som gikk til den lokale prest og kirke. Motstanden i befolkningen mot å betale tiende ser i første rekke ut til å ha rettet seg mot biskopenes forsøk på å utvide området for skattepliktige inntekter med basis i det nye tienderegulativet fra 1277 (se s. 197). Det må likevel bemerkes at eventuell motstand mot ordinær tiendebetaling til sogneprest og sognekirke vel var saker som det i de fleste tilfeller ble ordnet opp i på lokalt og regionalt plan uten at det ble nødvendig å bringe sakene inn for sentralkirkelige instanser. Derfor kan slike konflikter ha forekommet selv om vårt kildemateriale, som jo i første rekke berører lokalkirkelige forhold i tilfeller der sentralkirkelige instanser var innblandet, bare gir ett eksempel på lokal tiendemotstand. Her var nettopp biskopen involvert. Ved lårdalsbøndenes aksjon i 1306 beordret biskop Arne at de trossige skulle stevnes til Bergen under

1. NGL III, 235f.

2. NGL III, 264 (i þeirri sokn skal tiund gera af huerium iardar ávexti sem upp ver. hvar sem eigandi er at heimilis vist."

trussel om ekskommunikasjon dersom den lokale saksøkingen ikke førte fram.¹ Tiendens kontraktuelle basis i forholdet mellom prest og folk medførte at bare embedsforsømmelse kunne være en legal grunn for folk til å nekte å betale tiende. I ett tilfelle fra 1340 ser vi riktignok at det ble klaget over mangelfull embetsførsel. Det var imidlertid ikke tienden, men presterenten som da ble holdt tilbake av sognefolket.²

Kopiboken har ikke eksempler som viser at tiendeinnkreving var emne for rivalisering mellom sogneprester på landsbygda. Dette tyder helst på at det var et fast etablert sognesystem i bispedømmet på 1300-tallet, befolkningen visste hvilken kirke og prest de sognet til og hadde retter og plikter overfor.

Forholdene i Bergen by blir behandlet spesielt, men i denne sammenheng vil vi påpeke at nettopp tienderetten var et hovedemne i konfliktene mellom biskop og kapellgeistlighet i 1310 og var en vesentlig foranledning for biskop Audfinns forordning om sognegrenser i 1320.³ Striden framtvang en innskjerping av byens sognegrenser, og nye befolkningsgrupper ble satt under sognetvang (se s. 388ff).

1. DN IV nr. 68.

2. DN X nr. 39.

3. Lars Hamre har gjort rede for foranledningene til biskop Audfinns brev av 27.mars 1320 i Hamre 1970, 55-72. Jfr. også Bagge 1970, 41-54 og 1976, 122-132 og Helle 1982, 584ff.

Sognekirkene var langt på vei formuesrettslig selvstendige. Den karolingiske lovgivningen tok sikte på å gjøre alle kirker, også egenkirkene, økonomisk uavhengige.¹ Dette ble kirkens program. Standardmønsteret i Europa var at lokalkirkenes "bona ecclesiae" var delt i "mensa pastoris" og "fabrica ecclesiae", og at det dessuten var utskilt en "mansus" til prestebosted. Både på Vestlandet og Østlandet var det på 1300-tallet vanlig at det lokalkirkelige godset var differensiert i to hovedgrupper; kirkens vedlikeholds- og oppholdsgods og prestetaket. I Bergens Kalvskinn heter det at kirkian tekr við sik, mens mensalgodset ble rubrisert under prestr teks við sik. Prestegården kalles "åbølet".² Det lokalkirkelige godset kunne også være uskiftet, i slike tilfeller ble helst landskyldinntektene delt mellom prest og fabrica etter bestemte regler. Hamre nevner to eksempler på dette i Bergens Kalvskinn, Lunde og Kvamme kirker i Sunnfjord.³ Det vanlige mønsteret i Bergen bispedømme var at det lokalkirkelige godset var spaltet.

Så tidlig som på Aachensynoden i 816 ble det vedtatt at kirkens forstander skulle forvalte kirkens formue. Etter kanonisk rett var det vedkommende sogneprest som skulle forvalte og representere sin kirkes eiendom. I de fleste

1. Schaefer 1903, 34.

2. Sandvik 1965, 22 og 30f; Hamre, Fabrica, Norge, KLN 4, sp. 119 og Hamre, Mensa, Noreg, KLN 11 sp. 531-534.

3. BK 26f, Hamre op.cit. 118f.

land ble det vanlig at kirkeverger, dels alene, dels i fellesskap med sognepresten, forvaltet og administrerte fabricagodset.¹ Vi skal komme tilbake til forvaltningen av kirkegodset under behandlingen av det lokalkirkelige personellet og deres funksjonsområder.

Alienasjonsforbudet gjaldt både kirkegodset og prestegodset. Om mensalgodset heter det i erkebiskop Eilivs tredje statutt: "Engin lærðr maðr skal skipta gera eðr selia af prestoku sinni iarðir ne messofot eðr annat goðz þat sem til prest bordz hefir at fornu legit eðr nyiu undir komit nema með raði biskups sins". Å bryte denne bestemmelsen medførte bøtelegging.² En notis i Bergens Kalvskinn fra 1328 viser at presten ved Nes kirke hadde solgt 1/2 mmb av fabricagodset for å betale personlig gjeld. Presten hadde ikke spurt biskopen om lov, og etter sammenhengen å dømme ble saken tatt opp under biskopens visitas. I erstatning overlot prestens bror 1/2 mmb til biskop Audfinn, som representant for lokalkirken.³ Ikke alle prester var like selvrådige. Da presten på Evanger ville selge 1 mmb av kirkens jord i 1349, fikk han biskop Torsteins tillatelse til dette, mot at betalingen ble brukt til å kjøpe annen jord i stedet.⁴ Det kirkeret-

1. Schaefer 1903, 41. Se Hamre, Fabrica, KLN 4 sp. 115-120.

2. Erkebiskop Eilivs tredje statutt, NGL III, 262.

3. BK 11, DN XV nr. 12.

4. DN XVI nr. 9.

tslige forbudet mot alienatio ble altså fulgt opp i praksis.

Oppsamling av jordegods og andre verdier ved sognekirken hadde nær sammenheng med prestens oppgaver som sjelesørger. Etter at gave- og testasjonsrettene ble utvidet i forbindelse med kardinallegaten Nicolaus Breakspeeres organisering av den norske erkeprovinsen,¹ fikk kirkene et jevnt tilsig av sjelegaver og testamentariske gaver. I Jon Raudes statutt fra 1280 heter det i et lengre avsnitt om sjelegaver og testamentariske gaver: "For når det gjelder gaver som en mann gir den hellige kirke for sin sjel, er det den beste grense at det ingen grense blir satt."² Biskoper og prester har oppfordret folk å gi kirken gaver til gjengjeld for kirkelige tjenester som årtidhold og sjelemesser. Kirken fikk ofte slike gaver på visse vilkår, det framgår tydelig av en avtale som ble gjort i 1347 mellom presten ved Ullensvang kirke og en mann som la 2 mmb til prestebordet for at presten skulle holde årtid for faren, moren og to brødre. Dersom årtiden falt bort et år eller to, forbeholdt mannen seg og sine arvinger retten til selv å ta landskylden av jorden. Dersom presten sviktet i sin del av avtalen over lengre tid, ville jorden bli krevd tilbake. Kirken skulle på sin side være sikret.³ Klosterbrødre fikk strenge

1. Jfr. Hamre, Donasjon, KLN 13 sp. 227; Sandvik 1965, 23.

2. NGL III, 236.

3. DN XII nr. 97.

advarsler mot å fraråde folk å lage testamenter til fordel for sognekirkene.¹ Både notiser i Bergens Kalvskinn og brev fra Kopiboken viser at små jordeiendommer, løsøre og andre inntekter^vjevnl^hig tilfløt det lokalkirkelige godset og til prestetaket.²

Det kanoniske kravet om at en klerk skulle gi kirken alt han hadde tjent der, ble ikke fulgt opp i norsk partikulærrettslig lovgivning. Jon Raude krevde at prestene skulle gi en tiendepart av alt presten hadde tjent som prest, og senere erkebiskoper forsøkte å innskjerpe dette påbudet.³ Bispekollegiet var ikke alltid like fornøyd med prestenes egen omtanke for å øke det lokalkirkelige godset. I erkebiskop Eilivs femte statutt klages det over at det knapt fantes noen klerk eller prest i erkebispedømmet som gav noen god del av sin eiendom til de kirkene de hadde betjent. Heller gav de "med blind grådighet og ustyrlig kjærlighet"⁴ alle pengene sine til slektninger eller det som verre var: til barna sine.

Forholdet mellom sogneprest og menighet var regulert gjennom den såkalte sognetvang, sognebannet eller sogne-

1. Erkebiskop Pål's hyrdebrev, (1336-1346), NGL III, 290f.

2. BK 8 b, 9 b, 10 b, 12 a og b, 13 a og b, 36 a og b, m.fl. DN II nr. 88 (1307); XV nr. 2 (1324-1330); I nr. 233 (1336); XII nr. 90 (1340) m.fl.

3. Sandvik 1965, 27f.

4. "með blindri agirni ok vanstilltri astioð", NGL III, 276.

båndet.¹ I hvert sogn skulle det være én sognekirke med én sogneprest. I prinsippet skulle hver sogneprest betjene bare én sognekirke. For prestene innebar sognetvangen at sognepresten eller hans vikar var forpliktet til å betjene menigheten med de embedshandlinger som lå til sogneprestembetet. Presten skulle holde seg til sin egen menighet og normalt ikke utøve prestelig virksomhet utenfor sognets grenser. Den geografisk bestemte menighet var på sin side bundet til å benytte sitt eget sogns kirke og ta imot de kirkelige handlinger av stedets prest. På bestemte søn- og helligdager skulle sognefolket møte til gudstjeneste. Slik fikk de sin religiøse undervisning og her ble sakramentene forvaltet. Sognefolket hadde økonomiske forpliktelser i form av tiende og andre kirkelige avgifter, samt plikt til å holde kirken ved like.²

Sognetvangen bandt både menighet og prest til den lokale kirkelige enhet, og var sterkt medvirkende til den organisatoriske cellestruktur middelalderkirken fikk. For det norske bispekollegiet i høymiddelalderen var det en kampsak at sognekirkenes rettigheter skulle vernes. Hele statuttmaterialet er preget av biskopenes arbeid for å få innskjerpet sognebåndet. Påbudene rettet seg mot prester og befolkningen generelt, men hadde også brodd mot grupper av geistlige som stod utenfor det regulære sognesystemet

1. Hinschius 1959 (1878), 267f og Feine 1964, 404f.

2. Dahlerup, Sogn, KLN 16, 375; Sogn, KLN IV, 274; Pfarrei, Lex für Theologie und Kirche 8, 400; Schaefer 1903, 31f.

og som utfordret det. Dette gjaldt i særlig grad klostrene og den kongelige kapellgeistligheten.

I Bergen var de første par tiårene på 1300-tallet preget av strid om rettigheter mellom disse gruppene og vanlige sogneprester med biskopen i spissen. Alt fra tidlig middelalder var klostrene unndratt sognetvangen. Klosteret var å regne som en egen menighet, som også omfattet tjenestefolk, gjester, proventfolk og pasienter ved hospitalene.¹ Men klostrenes virksomhet var også utadrettet, ut over den interne kjernegruppen. Og det var denne utadrettede virksomheten, blant byens befolkning, som førte til konflikter med byens sogneprester. Klostrene hadde, som vi har sett, dispensasjon til å begrave folk som etter eget ønske bad om det (s.381). Klostergeistligheten var i en del tilfeller tilkjent retten til å være skriftefedre. Denne praksisen skulle imidlertid reguleres av stiftsbiskopen.² Ordensgeistlige ble i erkebiskop Pål's hyrdebrev truet med pavens bann dersom de gav kirkelige tjenester uten å ha innhentet tillatelse fra vedkommende sogneprest.³

Bispekollegiet advarte befolkningen strengt mot å ta imot kirkelig tjeneste fra andre enn sin egen sogneprest. Dette forbudet gjaldt generelt. Erkebiskop Pål regner i sitt hyrdebrev opp skriftemål, nattverd, den siste olje og

1. Feine 1964, 404,

2. Erkebiskop Pål's hyrdebrev, NGL III, 291.

3. NGL III, 290.

ektevielse foran kirkedøren.¹ Det var de prestene som hadde mottatt cura animarum for et visst distrikt som hadde full myndighet, hver i sitt sogn, til å pålegge pøniten (setia skript) og gi absolusjon (leysa soknarmenn sina).² Erkebiskop Jørund og hans bispekollegium skriftfestet i 1290 at ingen prest skulle gi sakramenter til en annen prests sognebarn uten at det var helt nødvendig eller uten med tillatelse fra vedkommendes sogneprest.³ 46 år senere refererte og innskjerpet provinsialkonsilet denne bestemmelsen ved å fastsette bøter og ytterligere straff for overtredelse av sognebåndet.⁴ De unntakstilfeller som gjaldt, var når presten ble bedt om å betjene syke i andre sogn,⁵ eller når reisende og pilegrimer bad om å få skrifte.⁶ Dersom disse siste ikke hadde valgt seg gravsted og døde på sin reise, skulle de begraves i det sogn der de døde.⁷ Forøvrig skulle andre presters sogne-

1. NGL III, 290.

2. Erkebiskop Eilivs tredje statutt, NGL III, 256. I samme avsnitt regnes de tilfeller opp der det bare var biskopen som kunne absolvere.

3. "einginn prestr skal veita sacramenta annars þingunaut utan fulla nauðsyn eða með orlofi sins soknar prestz", NGL III, 242.

4. Erkebiskop Påls andre statutt (1336), NGL III, 282.

5. Erkebiskop Eilivs tredje statutt, NGL III, 259.

6. NGL III, 254.

7. NGL III, 261.

barn vises tilbake til sin egen sogneprest, og få beskjed om at andre ikke hadde rett til å løse eller binde dem.¹

Begravelsesretten har stått i en særstilling blant de sognerettigheter som ble overtrådt. Sykdom, dødsfall, begravelser og messe- og årtidhold for de døde var en viktig inntektskilde for alle kirker, både sognekirkene og de kirker som stod utenfor sognesystemet. At en krenkelse av begravelsesretten først og fremst ble betraktet som et økonomisk problem, synes å framgå av flere statutter.

Uansett rang, var det forbudt for alle brødre og geistlige å lede eller lokke folk med overtalelser eller på annen måte ("at leiða eða lokka með fortolum eða oðruis") til å velge seg gravsted utenom sognekirken. I slike tilfeller kunne paven under banns trussel påby de geistlige å bringe de begravde likene med alle inntekter tilbake til sognekirken innen 10 dager.² Kirker som begravde lik uregelmessig, falt i pavens bann. Der skulle verken leses messer eller begraves ved disse kirkene før sognekirkene fikk sin fulle rett av alle inntekter som fulgte liket.³ I konfliktene biskop og sogneprester hadde med kapellgeistligheten i 1310 og 1319-20, var begravelserretten et viktig emne. Kapellanen Gudfred i Allehelgenskirken hadde etter biskop Arnes sigende trosset

1. NGL III, 254.

2. Erkebiskop Pål's hyrdebrev, NGL III, 291, jfr. erkebiskop Eilivs tredje statutt, NGL III, 260.

3. De ovennevnte statutt, NGL III, 260f og 291.

biskopens forbud og både forettet begravelser og tilegnet seg gravoffer (funeralia) som tilhørte sognekirkene.¹ I 1320 protesterte sognepresten ved den lille Kristkirken mot at kapellmagisteren, Finn Halldorsson, hadde tatt liket av et av sognebarna hans for å begrave det i Apostelkirken.² Munkene ved Lysekloster ble i 1329 anklaget for ikke bare å ha foretatt begravelser som lå under Os-presten, men også for at de mot sogneprestens vilje hadde hørt skriftemål, sunget brudemesser, salvet syke og gitt nattverden.³

Sverre Bagge har framholdt at det er en klar parallell mellom de stridighetene biskop/sekulærgeistlighet hadde med henholdsvis ordensgeistlighet og kapellgeistlighet: Bispeembetet ble i begge tilfeller truet.⁴ Fra en lokal-kirkelig synsvinkel innebar virksomheten til klostergeistlige og kapellgeistlige at sognekirkenes retter ble truet. Sognetvangen ble ikke overholdt.

En forutsetning for at sognebåndet ble overholdt, var at sogneprestene hadde residensplikt. Denne ble innskjerpet under erkebiskopene Eiliv og Pål. "Prestar allir er kirkiur hallda skolo iafnan at þeim sitia ok innan soknar

1. DN IV nr. 83 og 84. Bagge 1970, 46f og 1976, 110; Hamre 1970, 62.

2. DN IV nr. 141 og VII nr. 85. Hamre 1970, 63.

3. DN VIII nr. 90.

4. Bagge 1970, 46 og 1976, 110.

vera", var formaningen som ble gitt i begynnelsen av 1320-årene.¹ Vel et tiår senere slo erkebiskop Pål fast at det måtte bli slutt på at prester som hadde cura animarum, fór rekende fra sine kirkesogn, med den følge at menigheten var uten den kirkelige tjeneste den hadde krav på. På den måten kunne menigheten bli ført på villspor.² Presten skulle ha biskopens tillatelse for å forlate sognet, enten han skulle på pilgrimsreise eller hadde andre grunner. Dersom en prest var borte fra kirkesognet sitt sammenhengende mer enn en måned, skulle han bøtelegges og eventuelt straffes ytterligere av biskopen.³

For sogneprester generelt gjaldt det at de kunne innsette en vikar midlertidig i sitt beneficium. Dette gjaldt imidlertid ikke uektefødte prester som var innsatt i sine embeter med "dispensasjon fra sitt fødselslyte". Paven gav mange dispensasjonsfullmakter for uektefødte, men det ble forutsatt at de selv skulle residere i sine kall.⁴ Biskop Audfinn viste direkte til pavestolens praksis og alminnelig kirkerett da han i 1322 strengt irettesatte den uektefødte sognepresten på Selje, for at han ikke selv residerte i sitt kall. Presten, sira Berg

1. Erkebiskop Eilivs tredje statutt, NGL III, 268.

2. Erkebiskop Pås andre statutt (1336), NGL III, 282.

3. NGL III, 268 og 282.

4. DN VI nr. 111 (1323).

Kolbeinsson, fikk beskjed om å flytte tilbake til sin kirke innen 15 dager.¹

Etter kanonisk rett var sognemenigheten ikke å betrakte som en juridisk person. Menigheten, dvs. summen av sognets medlemmer, ble ikke erkjent som handlende subjekt eller korporasjon, hvilket var tilfelle for domkapitler og klosterkonvent. Sognet var etter kanonisk rett objekt for den kirkelige virksomhet. For svensk område har Erik Schalling påpekt at på grunn av bondesamfunnets motstand, tilkjentes sognemenigheten i en viss grad evnen til å handle som subjekt, selv om sognet heller ikke i svensk rett i middelalderen ble betraktet som juridisk person.²

Synet på sognefolket som rettslige objekt stod i konflikt med det norske bondesamfunnets rettsnormer og rettspraksis. I de norske landskapslovene framstår bøndene i egenskap av menighetslemmer som handlende subjekt, i et kontraktuelt bestemt forhold til kirkens representanter, det være seg biskop eller prest. Av Gulatinglovens kap. 8 og 9 går det fram at tienden nettopp hadde et kontraktuelt grunnlag, den var innført etter et gjensidig prinsipp: Bøndene skulle betale tiende for biskopens tjeneste. Dersom biskopen ville ha inntekter, var han forpliktet til hvert år å komme til hvert fylke for å yte folk tjeneste. Bøndene på sin side skulle kjøpe biskopens tjeneste.

1. DN III nr. 128 og nr. 130.

2. Schalling 1927, 29ff.

Kjøpet av prestens tjenester, som fortsatte som prestenes lønningssystem ved siden av tienden, opprettholdt synet på menigheten som handlende subjekt gjennom hele høymiddelalderen. Innføringen av tiende erstattet aldri det gamle prestelønningssystemet fullt ut.

Når det gjelder tienden, viser et eksempel fra Bergen 1321 at kirkelige handlinger i aller høyeste grad ble betraktet som et bytteobjekt. I tiendestriden med de tyske skomakerne inngikk biskop Audfinn og Jon Bjarnesson, fehirde i Bergen, forlik om at skomakerne skulle få ta nattverden mot at tiende ble innkrevd.¹ Fra landdistriktene er det et eksempel i Kopiboken som tydelig viser at en menighet opptrådte som handlende subjekt. Noen av menighetsleddene ("nokor of soknar monnum") i Bøfyrdi² klaget i 1340 over at presten, Berg, ikke skjøttet sitt embete og sin plikt overfor sognefolket. Biskop Håkon svarte med å påby Berg å yte menigheten den tjenesten han var pliktig til. Til gjengjeld ville biskopen hjelpe presten til sin rett med hensyn til deler av presteinntekten som han ikke fikk.³ Det er rimelig å regne med at menigheten holdt prestens lønn tilbake i protest mot at han ikke utførte de tjenester som lå til sokneprestembetet. Forholdet mellom prest og folk var regulert av gjensidige krav og plikter.

1. DN VI nr. 105.

2. Ukjent sogn. Bø sogn i Hyllestad? Jfr. RN V nr. 366.

3. DN X nr. 39.

Til tross for utviklingen av et sentralisert retts- og administrasjonsapparat, bevarte den norske bonde sin personlige frihet og rettsstatus. Denne rettslig sett frie stilling må ha hatt konsekvenser for bøndenes opptreden som menighetslemmer. Menigheten kunne umulig bli bare et objekt for kirkens virksomhet - og sogneprestens handlinger.

Fra et funksjonelt synspunkt kan sognet karakteriseres som et kirkelig, religiøst kultområde, en administrativ enhet i den forstand at det var et økonomisk forvaltningsområde og i en viss forstand en rettslig enhet. På laveste nivå var forum internum, skrifte- og botsdisiplinen, organisert lokalt under hver sogneprest. Sognet har vært definert som "det område hvis beboere på én gang hadde rett og plikt til å motta kirkens nådemidler av den dertil knyttede prests hånd."¹ Ebbe Nyborg har karakterisert fastsettelsen av sognegrenser som en utskillelse av områder der beboerne, sognefolket, var pålagt en rekke kollektive forpliktelser.² Sognet var ikke en uavhengig, autonom enhet. Sognet var den laveste enhet i det kirkelige hierarkiske systemet. Derfor var sognets geistlighet og øvrige ombudsmenn underlagt kirkens øvrighet på regionalt og sentralt plan i bispedømmet, og dessuten erkebiskop og pave. I hvert enkelt sogn var det imidlertid sognekirken

1. Dahlerup, Sogn, KLN 16 sp. 374.

2. Nyborg 1979, 42.

som hadde sentrumsfunksjoner for det religiøse og sosiale liv i bygdesamfunnet.

Sogn og kirker i Bergen

"De mange kirkers stad" har Knut Helle kalt Bergen i sitt arbeid om byens tidligste historie fram til 1536.¹ I sin Bergensbeskrivelse fra 1684 skrev Edvard Edwardsen:

Thi endog Staden er ickun liden i sin Omkræds, hafuer der dog været saa mange Kircker og Closterer i det lille Rom, at jeg neppelig troer fleere paa lige Platz oc Stæd er fundet i den gandske Europa og Asia.²

De nordeuropeiske byene kunne framvise enhver variasjon med hensyn til kirkesognenes antall og mønster.³ Christopher N. L. Brooke framholder at det var en fundamental kontrast mellom Nord- og Sør-Europa når det gjelder byenes kirkelige topografi. Mens byene i middelhavsområdet var oppbygd rundt en eller to katedraler med tilhørende dåpskapell, (baptisterium), hadde byene i Nord-Europa et langt mer komplisert sognesystem, med mange mindre kirker av ulik rang utenom katedralkirken.

En særlig høy grad av kirketetthet hadde en del engelske byer (f.eks. London med 112 sognekirker og York

1. Helle 1982, 570.

2. Edwardsen 1952 (1684), anden part, 15.

3. Brooke 1977, 468.

med vel 40 sognekirker)¹ og likeledes visse østeuropeiske byer (f.eks. Novgorod med 35 kirker). I sentraleuropeiske storbyer var kirketettheten i forhold til folketallet generelt sett noe mindre (de største byene Köln og Paris med henholdsvis 13 og 32 sognekirker).² Anders Andrén har påpekt at de skandinaviske byene best kan jevnføres med de engelske byene og "tilsammans med dem placeras in i ett yttersta europeiskt bälte av mycket kyrktäta städer". Men det var et skille mellom gamle bysamfunn med mange kirker (f.eks. Lund i Skåne, Visby på Gotland, Roskilde, Viborg og Slesvig) og yngre byer, som bare hadde en enkelt kirke (f.eks. Stockholm, Malmø, Skanør, og Falsterbro).³

Vi kan trygt regne Bergen til gruppen byer med stor kirketetthet i forhold til folketallet. Ved midten av 1300-tallet fantes det i Bergen "5 klostre, iallfall 20-23 kirker og kapeller (kapellet i bispegården medregnet) og 2 hospitaller." Bergen var den byen i Norge som hadde flest kirker, nærmest kom Nidaros, erkebispesetet, med minst 14 kirker, 4-5 klostre og 1-2 hospitaller.⁴

Brooke og Andrén har påpekt at studiet av kirkelig topografi og sognesystem er et neglisjert felt i den generelle bytopografi, med stort behov for komparative

1. Brooke op.cit. 460f, samt Brooke 1974, 1975 og 1977, 459.

2. Jfr. Andrén 1985, 34.

3. Andrén 1985, 34. Andrén har i særlig grad undersøkt de lokale kirkelige forhold i Danmarks og Nordens mest kirke-tette by, Lund. Andrén 1984 og 1985. Se også Lidén 1985, 86.

4. Helle 1982, 581. Kart over kirkene, se appendix V .

undersøkelser.¹ For Bergen foreligger det flere undersøkelser. Spesielt Helle, men også Lidén har tatt for seg utviklingen fra byens grunnleggelse til senmiddelalderens oppløsning.² Lars Hamre har avgrenset sin undersøkelse til biskop Audfinns brev om sognebånd og sognegrenser fra 1320.³ Sverre Bagge har også i sitt arbeid med den kongelige kapellgeistligheten bidratt til forståelsen av byens sognesystem i høymiddelalderen.⁴ Siden de problemstillinger som har vært reist om den tidligere utvikling av sognesystemet ikke direkte berører utviklingen på 1300-tallet, skal vi her ikke ta opp diskusjonen om den eldre utvikling. Vårt siktemål er å beskrive sognet som organisatorisk enhet i første del av 1300-tallet.

Biskop Audfinn forutsatte en kjent og velregulert sogneinndeling for flertallet av byens befolkning da han innskjerpet sognebånd og tilhørighet for en del sogn i Bergen i 1320. De sognene han nevner spesielt i sin skipan, er de sognene der det var konflikt med hensyn til sognerettigheter. På Holmen var den Lille Kristkirken sognekirke for alle bordfaste, håndgangne menn, arbeidsfolk og folk i kosten i kongsgården. Skomakerne ved Sutarestrete ble delt i to grupper: De som bodde på øvre

1. Brooke 1974, 16 og 1977, 459f og 471.

2. Helle 1982, 134-153 og 570-592; Lidén 1985, 79-94 og 1986, 118-132; Lidén & Magerøy 1983.

3. Hamre 1970, 55-72.

4. Bagge 1976.

side av stretet, skulle tilhøre Halvardskirkens sogn, mens de som bodde på nedsiden av stretet, skulle sogne til Mikalskirken i Vågsbotn. Vågens vestsida, Stranden, skulle i sin helhet tilhøre Korskirkens sogn.¹

Hele det tettbygde området mellom Holmen og Vågsbotn faller territorielt utenfor de sognene biskop Audfinn regnet opp. Vi har ikke direkte opplysninger om sogn i dette området fra før 1350. Knut Helle har påpekt at sognene på Bryggen og langs Øvrestretet antakelig også var fastlagt i store trekk da biskop Audfinn utstedte sin skipan. Normalt var bostedet (domicilium) avgjørende for sognetilhørigheten. Etterhvert som området mellom Maria-kirken i nord og Vågsbotn i sør ble bebygd, var det naturlig om folk søkte til de nærmest beliggende kirkene. Peterskirken, Nikolaikirken og Columbakirken lå høvelig plassert mellom de to geografiske ytterpunktene Holmen og Vågsbotn.² Helle kommer til at minst åtte av kirkene i Bergen var sognekirker i første halvdel av 1300-tallet: Lille Kristkirken, Mariakirken, Peterskirken, Nikolaikirken, Martinskirken, Halvardskirken, Mikalskirken i Vågsbotn og Korskirken, muligens også Olavskirken på Bakkene.³

1. DN VII nr. 89; Hamre 1970, 49; Bagge 1970, 49 og 1976, 123; Helle 1982, 585 og Lidén 1985, 86f.

2. Helle 1982, 149f.

3. Helle 1982, 588. Området som falt utenfor de sognene biskop Audfinn nevnte, er presisert s. 586, de ulike sogn er diskutert s. 584-588. Jfr. også Lidén 1985, 86f. Kart, appendix V.

Olavskirken har i så fall hatt funksjoner ut over de som tillå en vanlig bykirke. Den hadde gods spredt i Sogn, Nordfjord, på Voss og i Sunnhordland,¹ og inntekter fra godset kunne bli brukt for å livberge prester som ble avsatt fra tjeneste på grunn av sykdom (se s. 479f). Ikke noe tyder på at kirken hadde sognefunksjoner nordover for befolkning utenfor byens jurisdiksjonsgreser (se nedenfor).

Biskop Audfinns oppregning av sogn i Bergen i 1320 hadde et bestemt formål: å stramme sognebåndet i de sogn som særlig var utsatt for de kapellgeistliges og de klostergeistliges virksomhet. Denne virksomheten hadde sine knutepunkt ved den gamle bybebyggelsens ytterpunkt: På Holmen i Apostelkirken og i dominikanerkonventet, og i Vågsbotn i Allehelgenskirken og i Olavskirken.

Strid om tiendeinntekter mellom kapellgeistligheten, tilknyttet Apostelkirken, og byens sogneprester, var en vesentlig del av bakgrunnen for biskop Audfinns strenge erklæring om hvilke sognegrenser som gjaldt i Bergen i 1320. Hovedinnholdet i biskopens brev var sogneprestenes enerett til forvaltningen av cura animarum,² tiende nevnes ikke spesielt. Det gjøres imidlertid i en framstilling biskopen la fram en måned tidligere over de klagemål byens parochialpresteskap hadde framsatt mot kapellgeistlighet-

1. BK 31a-32b.

2. DN VII nr. 89. Jfr. Hamre 1970, 56.

en.¹ Et eksempel på striden om tiendeinntekter har vi fra 1319. En av kannikene ved Apostelkirken hadde tilegnet seg og holdt tilbake tiende fra Korskirken og Mikaelkirken. Partene ble enige om at pengene skulle tilbakebetales, men kanniken appellerte likevel til paven, og til erkebiskopen siden biskop Audfinn ikke ville gi appellen følgeskriv.²

Det var nødvendig for biskop Audfinn å innskjerpe den lille Kristkirkes sognerettigheter. Det var i første rekke den kongelige kapellgeistligheten i Apostelkirken, men også dominikanerkonventets geistlige som kunne tilby folket i kongsgården kirkelige tjenester og på den måten krenke den lille Kristkirkens sognebånd. Bispegårdens hushold og domkapitlet var naturlig tilknyttet bispegårdens kapell og Katedralkirken. Kongefamilien hadde et spesielt privilegium til å søke kirke hvor de selv måtte ønske i bispedømmet, og var derfor fritatt fra sognetvangen.³ Når medlemmer av kongens familie valgte å benytte seg av Apostelkirken og dens geistlige, må det ha vært nærliggende også for kongsgårdens hushold og arbeidsfolk å søke prestelig tjeneste hos kongens egen geistlighet.

Utfordringen for sogneprestene i Vågsbotn kom fra to hold: klosterkirkene og Allehelgenskirken. Vi vet positivt at de tyske vintersitterne, som lå i tiendestrid med biskop Arne i 1309-1311, tok imot kirkelig tjeneste ved klosterkirk-

1 DN II nr. 141.

2. DN IV nr. 130 og 132. Om striden hos Hamre 1970, 62f og Bagge 1970, 49.

3. Helle 1982, 616.

ene. Biskopen anklaget dem i 1309 for å søke til kirker som de hevdet biskopen ikke hadde myndighet over, nemlig hos brødrene ute i byen (dominikanerne) eller inne i byen (fransiskanerne).¹ I denne tiendestriden var også de tyske skomakerne i Vågsbotn innblandet. De hadde ikke betalt tiende til biskopens ombudsmenn til tross for gjentatte krav.² Biskop Audfinns insistering, en tiårs tid senere, på at skomakerne sognet til de to menighetskirkene i Vågsbotn, viser at kirkens problem med å få de tyske befolkningsgruppene innlemmet i det regulære sognesystemet - med de økonomiske forpliktelser det innebar, ikke var løst. Av kirker som ikke var regulære sognekirker, var det fransiskanernes Olavskirke i Vågsbotn og det kongelige kapellet Allehelgenskirken som bostedsmessig var naturlige tilknytningspunkt for skomakerne.

Sverre Bagge har argumentert for at striden omkring Allehelgenskirken våren 1310 sto om hvorvidt Allehelgenskirken var sognekirke eller ikke, og ikke om grensene for Allehelgenskirkens sogn.³ Bagges første argument er av terminologisk art: biskop Audfinn var omhyggelig med å kalle Allehelgenskirken "ecclesia hospitalis" og de andre kirkene "ecclesie parochiales". Vi kan utfylle dette argumentet med at det var kapellmagisteren, Finn Halldors-

1. DN II nr. 97.

2. DN II nr. 95.

3. DN IV nr. 83 og 84. Bagge 1976, 111 viser til Hamre 1970, 62, som er mest tilbøyelig til å anta det første. Keyser 1856-58, II, 151 hevder at det var kirkens sogⁿ-grenser striden stod om.

son, som i sin appell til erkebiskopen brukte benevnelsen sogn om det område der den kongelige kapellanen Gudfred hadde delt ut sakramenter.¹ Vi har ikke eksempler på at andre enn de kapellgeistlige selv karakteriserte kirken som sognekirke.

Kirken hadde imidlertid i lengre tid utøvd parochial-funksjoner i de omliggende sogn, og Bagges andre argument er at bakgrunnen for striden i 1310 peker mot at det var lovligheten av kapellgeistlighetens virksomhet biskopen bestred. Av Finn Halldorssons appell går det fram at det var alle de som bodde i nybygde gårder og hus som tok imot Gudfreds kirkelige tjenester.² Bagge hevder at det må være skomakernes gård, leid av kongen fra slutten av 1200-tallet, det hentydes til. Han antyder likevel at "antagelig har flere enn skomakerne vært innblandet", og viser til at Allehelgenskirken i 1320 også konkurrerte med Korskirken.³

Hele vestbyen sognet til Korskirken, og Stranden begynte nettopp ved Allehelgenskirken. Det er derfor grunn til å regne med at det var i nybyggerstrøkene på Stranden kapellgeistligheten ekspanderte, såvel i 1310 som i 1320, og at det ikke minst var Strandsiden biskopen hadde i tankene da han forbød Gudfred å dele ut sakramenter i nybygde strøk. Knut Helle har tatt saken om Gudfred som et

1. DN IV nr. 83.

2. "in prediis et domibus sitis ac noviter constructis in parochia ejusdem capelle". DN IV nr. 83.

3. Bagge 1976, 112.

vitnesbyrd om byggevirksomhet på Stranden, biskopens forbud må iallefall ha rettet seg mot den indre delen av Stranden.¹

Området mellom Holmen og Vågsbotn var det mest tettbygde, både når det gjaldt kirker og profane bygninger. Men i løpet av 1200-årene, spesielt de to-tre siste tiårene, ekspanderte bybebyggelsen på strandsiden. Foruten de etablerte kirkelige institusjonene, dannet det seg etterhvert en forholdsvis tynn og spredt bosetning. Helle har påpekt at det i Håkon V's tid har vært en utbyggingsprosess i kongelig regi. Foruten kirkelige institusjoners byggevirksomhet, fikk flere kongelige rådivere⁹ gårder på Stranden.² Deres tilknytning til kongemakten gjorde det naturlig å søke kirkelig tjeneste i kongens kapell. På grunn av den sene utbyggingen, er det rimelig å anta at Stranden ikke tidligere var blitt innlemmet i byens sognesystem i samme grad som den eldre begyggelsen. Kirkesøkingen på Stranden har vært mer vilkårlig og mindre regulert. Strandsiden ble derfor mot slutten av høymiddelalderen et område der kirkelige institusjoner^vrivaliserte om kirkelige tjenester og inntekter.

Det var først og fremst Allehelgenskirken som var Korskirkens konkurrent i forhold til befolkningen på Strandsiden. Korskirkens sogn var, ifølge biskop Audfinns skipan, svært stort - territorielt sett. Vurderer vi

1. Helle 1982, 188f.

2. Helle 1982, 186-190, 294, 298 og 412.

sognets størrelse i forhold til hvor mange mennesker som hørte til kirken, blir det imidlertid ikke spesielt stort. Bosetningen på Strandsiden var grissen, dessuten fungerte de kirkelige institusjonene på Stranden, Jonskirken, Munkeliv kloster og kanskje også erkebiskopens kapell som egne menigheter.

Anders Andrén har vist at et romlig prinsipp bygd på tilhørighet i stedet for avgrensning lå til grunn for 1100-tallets sognesystem i Lund. Det fantes ikke faste sognegrenser, snarere var sognene oppbygd rundt gateavsnitt med tilhørende bebyggelse. Andrén viser til at samme prinsipp kan spores i flere samtidige danske og engelske byer, spesielt London.¹

Knut Helle har rekonstruert plasseringen av gårdene på Bryggen og langs Øvrestretet, og han har også behandlet spørsmålet om hvilke gårder som lå til de enkelte sogn.² Fra Lille Kristkirken på Holmen i nord, fulgte fire sogn som tverrbelter over Bryggen og Øvrestretet. Sognene i denne opprinnelige bybebyggelsen var tydeligvis organisert etter gateavsnitt. Den bebyggelsen som eventuelt sognet til Olavskirken på Bakkene lå utenfor byens viktigste gatenett. I Vågsbotn var det Sutarestrete som delte skomakernes område på langs i to sogn. Hele området vest for Vågen hørte til ett og samme sogn, bortsett fra folk med

1. Andrén 1984, 53f og 1985, 38f; Brooke 1975, 13.

2. Helle 1982, 228-249 og 586-588. Se appendix V.

tilhørighet til geistlige institusjoner. Ser vi sognekirkene i forhold til gatenett og bebyggelse i første halvdel av 1300-tallet, synes det som om også sognesystemet i Bergen, har vært basert på tilhørighet, heller enn markerte sognegrenser.

Dersom det er slik at tilhørighet har vært det viktigste kriterium for sogneinndelingen, kan dette være noe av bakgrunnen for striden mellom byens sognegeistlighet og kapell-og klostergeistlighet. Den sosiale tilknytningen folk i kongens tjeneste hadde til kongehuset og dets geistlighet har gått på tvers av sogneinndelingen, og skapt problemer både i den Lille Kristkirkens sogn og i Korskirkens sogn.

De tyske skomakerne var som sosial gruppe utskilt fra den øvrige bybefolkningen på en måte som har gjort at tilhørigheten til byens sognekirker for dem ikke var selvsagt. Vi vet ikke om Hallvardskirken og Mikalskirken var sognekirker også for den øvrige befolkning i området. I så fall var sognerettighetene til Vågsbotn delt mellom disse to kirkene og Korskirken.¹ Dette innebærer en inkonsekvens i sognesystemet, dersom sognetilhørigheten ble bestemt etter bosted (domicilium). Når skomakernes tilhørighet i 1320 ble bestemt til de to bestemte kirkene, er det kanskje like rimelig å tolke dette inn i et europeisk mønster: Det var ikke uvanlig at ulike stender og profesjoner fikk sine egne kirker. Mariakirken ble

1. Jfr. Helle 1982, 585f.

etter hvert tyskernes kirke,¹ og senere også Martinskirken. Disse to kirkene hadde samtidig territorielt avgrensede sogn.²

Kirkesøkningen kunne utvikle seg uavhengig av kongelig planlegging og sentralkirkelig styring. Sogneinndelingen kunne være basert ikke bare etter bosted, men også på nasjonale og sosiale grupperinger. Menigheter kunne bygges opp gjennom personlig tilknytning. Med slike personalsogn kunne sogneinndelingen bli det kirkelige motsvaret til den verdslige inndelingen i stand, laug og gilde.³ Helle skriver at det er tenkelig den store tilstrømningen av folk utenfra til Bergen i sommermånedene har styrket den personlige og sosiale tilknytningen til kirker i forhold til den territorielle.⁴

Bispestolen ville regulere kirkesøkningen til byens faste innbyggere. Etterhvert som utenlandske, især tyske, håndverkere og handelsmenn slo seg ned i byen over vinteren og sågar ble fastboende, forsøkte både kongedømme og kirke å få dem til å svare avgifter på linje med bymennene. Det var et vedvarende problem for bergensbiskopene å få innordnet de tyske, fastsittende befolkningsgruppene i byens sognesystem.

1. Hamre 1970, 66.

2. Helle 1982, 860.

3. Jfr. Hamre 1970, 66. Om personalsogn, hos Plöchl 1962, II, 164 og Feine 1964, 414-416.

4. Helle 1982, 584.

I 1320 må vi regne med at sognesystemet i Bergen var utbygd så langt det ble det før pest og avfolking endret de økonomiske vilkårene for sognetilhørigheten. Sognetilhørigheten hadde utviklet seg etter bosted, men også etter sosial gruppering og personlig tilknytning. Den Lille Kristkirkes sogn, med kongsgårdens folk, og Hallvardskirkens og Mikalskirkens sogn, med de tyske skomakerne, var personalsogn, med samtidig territorielt avgrenset.

Innskjerping av tiendeinnkreving og innskjerping av sognetilhørighet fulgtes ad. Sognene var, økonomisk sett, kirkens skattedistrikt. Den utvikling vi kan følge i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet, tyder på at tiendeinnkrevningen bidro til en territorialisering av sognene.

Flere danske byer, f.eks. Lund, Roskilde og Ålborg, hadde kirkesogn som strakte seg fra byenes tettbebyggelse og til landsbyer utenfor den egentlige byen. I slike tilfeller er bybegrepet i et kirkehistorisk perspektiv delvis oppløst.¹ Ingenting tyder på at landområder utenfor byens jurisdiksjonsområde² hørte inn under noen av byens sognekirker. Vi vet ikke om kirken på Alrekstad (Årstad) fungerte som sognekirke før 1350. Etter senere opplysninger å dømme hadde den et sogn som gikk fra Flønbekken til Fjøsanger. Dersom dette var kirkens sogn også før 1350, utelukker det

1. Jfr. Andrén 1984, 54 og 1985, 39.

2. Om byens jurisdiksjonsområde hos Helle 1982, 259-273.

at kirker i byen hadde landsogn sør for byen. Vi kan reise spørsmålet om Olavskirken på Bakkene kunne ha sognefunksjoner nordover til Gunnildarå og utover byens jurisdiksjonsområde mot Åsane. Ifølge Bergens Kalvskinn hadde Olavskirken ikke gods i Åsane.¹ Men det er i det store og hele svært lite lokalkirkelig gods i Åsane, så det utelukker ikke helt muligheten for at kirken kan ha betjent områder nord for byen. Prestene i Seim, Haus og på Hamre hadde litt gods i Åsane, Hamre kirke to små gårdparter.² Det er mest sannsynlig at folk i Åsane har sognet til kirker som var lett tilgjengelige. De har med all sannsynlighet sognet til Hamre kirke og muligens til andre av kirkene som lå i ferdselsleia.

Biskop Arne skilte klart mellom bykirker og kirker som ikke lå i byen. Da han i 1306 påminte prestene i Sunnhordland om deres plikt til å betale cathedraticum, refererte han til kirkeretten på en måte som viser at han hadde et tydelig skille mellom byen og dens omland: Alle kirker, små eller store, innenfor byens grenser eller utenfor (innan boear eda uttan) var forpliktet til å betale moderkirken denne avgiften.³

De mange kirkene var et karakteristisk trekk for Bergen. Over halvparten av byens kirker var ikke innlemmet i

1. BK 31a-32b.

2. Rinde 1975, 58f.

3. DN III nr. 63.

sognesystemet. Knut Helle har undersøkt hvilke funksjoner de øvrige gudshusene kan ha hatt, og mener at gildenes behov for altere og kirker ikke kan forklare det store antallet lokale kirker og kapell i Bergen. Hovedforklaringen på kirketettheten finner Helle "i den store tilstrømningen av folk utenfra i seilingssesongen." I sommermånedene var det behov for andre gudshus og preste-tjeneste knyttet til dem, i tillegg til de vanlige sognekirkene.¹ I europeisk sammenheng var det helst byer som var viktige handelsknutepunkt som hadde mange kirker. Det var Bergens funksjon som fjernhandelssentrum og stapel for Nordlandshandelen som førte til den periodevise store folkemengden i Bergen. Dermed var det tidvis et befolkningsmessig og økonomisk grunnlag for flere kirker enn den faste befolkningen skulle tilsi.

Helle har også påpekt den spesielle funksjon kapellene i bygårdene til utenbys sentralkirkelige institusjoner hadde for gårdenes hushold og gjester.² For en del sørtyske byer har det vært påpekt at det i første rekke var biskopsbyene som hadde mange kirker, og at dette må forståes på bakgrunn av biskopbyenes residensfunksjon. Bergen var residensby, ikke bare for biskop og erkebiskop, men også for kongedømmet. Gjennom hele året var det et jevnt tilsig av folk på grunn av Bergens regionale

1. Helle 1982, 590; jfr. også Lidén 1985, 86. Om gildene, Helle 1982, 589f.

2. Helle 1982, 591.

sentrumfunksjoner, som biskopsby og kirkelig sentrum, som verdslig-administrativt sentrum i det vestafjellske Norge og for Vesterhavsoyene, og som kulturelt og økonomisk sentrum.

Kirker og rangordning i bispedømmets landdistrikter

Den kirkerettslige lovgivningen siktet mot ensretting av sognesystemet i det kristne Europa. Det hadde vokst fram et mangfold når det gjaldt bosetning og godsstruktur - økonomisk struktur, verdslig-administrativ organisering såvel som lokalkirkelig organisering. Når vi nå skal rekonstruere det regionale og lokale nivået i kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme slik det artet seg utenfor byens jurisdiksjonsområde, må vi ta hensyn til forhold som var bestemmende for utformingen av den kirkelige topografi i distriktene. Det blir nødvendig å trekke inn perspektiv fra tidligere perioder enn utgangen av høymiddelalderen, spesielt når det gjelder forholdet mellom kirkeorganisasjonen og den verdslig-administrative inndelingen av Gulatinglagens tre kjernefylker.

Karakteristisk for det norske lokalkirkelige systemet, slik vi møter det i landskapslovene, er at kirker har navn etter den sivile inndelingen: fylket, deler av fylket eller herredet. I Gulatingsloven framtrer kirkene med ulik rang etter størrelsen på det område de hadde navn fra. Det skilles mellom hovedkirker, fjerdingskirker, åttungskirker, herreds-

kirker og høgendeskirker.¹ Gunnar Smedberg har innført termen områderangsystem om et

system av kyrkor av olika rang, avsedda för, eller åtminstone med namn efter minst två områden inom den civila indelningen, av vilket det ena utgör en underavdelning av det andra.²

Taranger hevdet at de eldste kirkene i landet synes å være fylkeskirkene, som etter alt å dømme var bygd etter kongelig initiativ. Senere kom det så til lokale kirker, fjerdingsåttungs- og herredskirker og dertil privatkirker (høgendiskirker).³ Dette skulle innebære at kirkeorganisasjonen utviklet seg fra sentrum mot periferi, fra større mot mindre organisatoriske enheter. Taranger mente at kirkene ble benevnt etter det distrikt som opprinnelig utgjorde kirkenes sogn, og at det disse navnene gjenspeiler, er ulike faser i den parochiale utvikling: fra det største distrikt, fylket, til mindre og mindre territorielle enheter. Tarangers teori om sognets kronologi er at sognet før Mostertinget utgjorde hele fylket, etter Mostertinget fjerdingen eller åttingen og etter misjonstiden herredet. Fjerdingskirken og åttungskirken beholdt navnet kun "som minde om sin fordums stilling og sit fordums sogn; disse såvel som fylkes-kirkene maatte i tidens løb synke ned til at blive blot et eller ialfald nogle faa hereders sognekirker."⁴ I Tarangers teori tillegges ikke

1. G I, 10 og 12.

2. Smedberg 1973, 61.

3. Taranger 1888, 375 og 1896, 350; Hamre, Sogn, Norge, KLN M 16 sp. 378.

4. Taranger 1888, 375 og 383 og 1890, 256f.

kirkene med ulike nemninger differensierte funksjoner. Teorien innebærer at utviklingen gikk mot et homogent sognesystem, der kirkenes ulike benevnelser var reminiscens-er, og ikke termer som viste til et kirkelig rangsystem med en klar funksjonsfordeling mellom kirkene på de ulike nivå.

Det er allerede i utgangspunktet nødvendig å problematisere Tarangers hypotese. Spørsmålet er om vi kan regne med en så gjennomført og enhetlig utvikling i kirkebyggingen som Gulatinglovens aritmetiske norm skulle tilsi. Det er ikke sikkert denne normen lot seg gjennomføre i praksis, slik at hele spektret av kirker ble utbygd. Prosessen har nok vært mer kompleks, uensartet og mer selvgrodd enn Tarangers teori tilsier. Kirker ble kanskje reist mer etter behov, som herredskirker og høgendeskirker. I så fall ble det aritmetiske prinsippet brutt allerede før det var gjennomført.¹

Både den verdslig-administrative inndelingen og kirkeorganisasjonen gjennomgikk store endringer fra landskapslovenes tid til slutten av høymiddelalderen. For å kunne vurdere det kirkelige rangsystemet på 1300-tallet, må vi kort skissere den verdslig-administrative inndelingen av lagdømmet slik den utviklet seg i løpet av rikssamlingsprosessen.

Fylket med sine underinndelinger gav rammen for den første kirkelige organisasjonen, hevdet Taranger og senere

1. Om sognekirkebyggeriets organisering i Skandinavia, se f.eks. Ebbe Nyborgs kritikk av Hal Koch's teorier om stormanskirker og menighetskirker. Nyborg 1979, 37-64. Se dessuten Vilberg 1977, 118-131.

Indrebø.¹ Edvard Bull gikk langt i å redusere fylkets betydning som administrativ enhet i Gulatingslagen. Han framhevet den organisatoriske forskjellen til Frostatingslagen, der nettopp fylket var det egentlige grunnlaget for så vel administrasjon som bondeselvstyre. På Vestlandet mente Bull at fylket utenom rettsvesenet og rettspleien betydde lite eller ingenting, uten tilknytning til administrasjonen.² Indrebø, derimot, påpekte at selv om fylkene opphavelig var deler eller kretser av det høyeste tingfelleskapet, og ikke noe annet, kunne rikskongedømmet og kirkemakten ha brukt fylket som grunnlag for administrasjonen.³

Gulatingsfylkene skulle ifølge Gulatingsloven være inndelt i mindre, likevektige deler etter et aritmetisk prinsipp: i fjerdinge og åttinger - fjerdingen todelt.⁴ Så vel Bull som Indrebø har sett fjerdingen som den organisatorisk viktigste enhet i Gulatingslagen. Etter Gulatingsloven, hevder Indrebø, var fjerdingene og fjerdingstingene grunnstolpene i organisasjonen av lagdømmets kjernefylker. Fjerdingene var like gamle som fylket, eldre enn både kirkeorganisasjonen og skipreideinndelingen. De var konsti-

1 Taranger 1896, 350f. og Indrebø 1937, 24.

2. Bull 1930, 93f.

3. Indrebø 1931, 26 og 1935, 261.

4. Jfr. Indrebø 1936, 16.

tuerende ledd for leidangsystemet, tingsystemet, rettsstellet og den eldste kirkeorganisasjonen.¹

Åttingen synes ikke noe sted i Gulatingsloven å være et så viktig ledd i fylkesorganisasjonen som fjerdingen. Den skulle inngå i leidangsystemet - mellom fjerding og skipreide - og spilte etter Indrebøs mening en rolle i den lokale kirkeorganisasjonens tidlige utvikling.²

Den klassiske lære i norrøn forngransking var at herredet og fylket hørte sammen fra de tidligste tider, herredet som en underkategori under fylket.³ Indrebø har imidlertid framsatt den hypotese at herredet ikke var en betegnelse for et område innen den sivile inndelingen i Gulatingsområdet, som organisasjonsenhet hørte herredet hjemme i Borgartingslagen og Eidsivatingslagen.⁴ Ordet herað har to betydninger på norrønt, mer spesielt som en betegnelse på en organisasjonsenhet, men allment som betegnelse for "bygd, beboet Land eller Del av Landet".⁵ Det er denne allmenne betydningen som

1. Indrebø 1935, 12 - 14. Taranger 1888, 370f. har et tilsvarende syn som Indrebø, men i motsetning til Taranger mente Indrebø at også fylket vokste fram i forbindelse med lagdømme-organisasjonen, og ikke før.

2. Jfr. Indrebø 1935, 16.

3. For eldre synspunkt, Taranger 1888, 362-375. Jfr. Indrebø 1937, 16ff.

4. Oppsummering av Indrebøs syn i Indrebø 1935, 257-262. Indrebø argumenterer for at herred og fylke var organisatoriske enheter oppstått på hver sin kant i landet; der herredet vant fram, stengte det fylket ute. Fylket med fjerdingssystemet hørte hjemme i Frostatinglag og i Gulatinglag, men var en fremmed organisasjonsform i de to andre lagdømmene.

5. Fritzner, herað, påpekt hos Tunberg 1911, 81f og Smedberg 1973, 46.

må legges til grunn for forståelsen av herred, brukt i vestnorsk lovmateriale og diplommateriale.

I takt med rikssamlingsprosessen ble den distriktvise inndelingen av landet reorganisert. En fast inndeling av riket i syslelen var tydeligvis gjennomført i andre halvdel av trettende århundre.¹ I Gulatingslagen synes Firdafylke å ha vært todelt, muligens gjaldt dette også Sogn i visse perioder. For Hordaland gjelder det at Nord- og Sunnhordland antakelig lå til Bergens-syslen, tidvis også hele Hordafylke med Hardanger og Voss.²

Det administrative systemet Kopiboken refererer til, er ikke entydig. Dels vises det til fylker, dels til mindre regioner. Firdafylke benevnes som fylke,³ og det vises dessuten til to deler av fylket (j. hwara tveggia fylkinu), den nordre og søndre delen.⁴ Det vises ikke til mindre enheter i Sygnafylke.⁵ I Hordafylke, blir det derimot vist til regionene Nordhordland, Sunnhordland, Voss og Hardanger.⁶ Terminologien i Kopiboken er flertydig, det vises til inndelinger som kan ha tilsvart sysler (todeling av Firdafyl-

1. Jfr. Helle 1974, 208f.

2. Se Sagosen 1973, 98f.; J.G. Helle 1971, 88f. og K. Helle 1982, 159, 507-09 og 558.

3. DN VII nr. 127 (1328); I nr. 206 (1329); X nr. 32 (1338); IX nr. 136 og VIII nr. 150 (1342).

4. DN X nr. 32 (1338). Se også DN IV nr. 239 (1339) der ...i Nordfyrda fylki... helst må tolkes som "det nordlige Firdafylke. I 1342 vises det til Firdafylkes nordre og søndre del (j. Fyrdafylki noerdra og sydra lutunum), DN VIII nr. 150.

5. DN I nr. 206.

6. DN I nr. 206,

ke) og det vises til regioner som antakelig ikke har tilsvart sysler (Nordhordland, Sunnhordland). I Bergens Kalvskinn systematiseres kirkesognene nordfra i regionene Nordfjord, Sunnfjord, Sogn, Nordhordland, Sunnhordland, Voss og Hardanger. Denne inndelingen kan imidlertid være sekundær i forhold til Kalvskinnets øvrige tekst.

Tarangens teori om at de ulike kirkebenevnelsene snarere viser til faser i sognesystemets utvikling enn til et kirkelig rangsystem stemmer ikke overens med det det bildet statuttmaterialiet og Kopiboken gir av forholdene på 1300-tallet. Kirkene på 1300-tallet var innordnet i et visst rangmønster. Dette mønsteret har trekk til felles med Gulatingslovens norm, men er ikke identisk.

Spesielt fire brev fra Kopiboken er opplysende når det gjelder kirkenes rang.¹ I en bevart visitasrute fra 1322-23 er det markert fire kirkelige midtpunkt for hvert av de to fylkene Firdafylke og Sygnafylke. På disse stedene skulle biskop Audfinn overnatte i to til fire netter, og prestene i de omliggende kirkesognene skulle være med og betale for kosten biskopen og hans følge trengte. I Firdafylke skulle biskopen overnatte i Eid, på Vereide, i Brua og på Askvoll. Visitasen skulle fortsette fra Firdafylke til Sogn. Det første stoppested skulle være på Stedje, så skulle biskopen

1. Firdafylke og Sygnafylke: DN VII nr. 98 (1322-23), Hordafylke: DN I nr. 206 (1329) og IV nr. 188 (1329). Generelt: DN VII nr. 127 (1328).

reise videre til Tønjum, Rygg i Aurland og til Vik.¹ Av Gulatingsloven ser det ut til at biskopen visiterte fylke og fjerding.² Bispevisitasen i Bergen fulgte gammel sedvane, det er derfor grunn til å anta at den ovennevnte reiseruten ble brukt hver gang biskopen visiterte fylkene,³ og at det er fjerdingskirkene visitasplanen regner opp.⁴

I forordninger om pavehjelp og pavetiende fra 1328-29 viser takstene at kirkene i bispedømmet hadde ulik rang, takstene var gjerne også utarbeidet etter kirkenes inntektsforhold. Det skulle betales mer fra noen få navngitte kirker (og fra prestene ved disse kirkene) enn fra de øvrige kirkene. I biskop Audfinns oppteegnelse over pavetiendens beløp i Hordafylke, er det fem kirker som skulle yte de største tilskuddene: Hamre i Nordhordland, Voss, Kinsarvik og Ullensvang i Hardanger og Skåle i Sunnhordland.⁵ Antakelig utgjorde de fire regionene i Hordaland fjerdingsystemet,⁶ og det er nærliggende å dra den slutning at det blant de fem kirkene var fire fjerdingskirker. I Hardanger er det da to kirker som kan være på tale som fjerdingskirker. Det var

1. DN VII nr. 98.

2. G 9.

3. Se DN VIII nr. 150 (1342).

4. Jfr. Indrebø 1935, 15.

5. DN VII nr. 127 (1328); IV nr. 188 og I nr. 206 (1329).

6. Både P.A. Munch 1849, 109 og Indrebø 1935, 16 regnet med at dette var syslesystemet i Hordafylke. Munch mente syslene tilsvarte fjerdingene, Indrebø, derimot, påpekte at regionene var for ujevne. Det er imidlertid ikke rimelig å regne med at det var fire sysler i Hordafylke (se ovenfor, jfr. J.L. Helle 1971 og K. Helle 1982).

verken befolkningstetthet eller kirketetthet stor nok langs Sør fjorden til at begge disse kirkene kan ha vært midtpunkt i hver sin fjerding. Kinsarvik var opprinnelig større enn Ullensvang. Geografisk sett var Kinsarvik vel egnet til å være et kirkelig knutepunkt i regionen. Vi har dessuten sett at Ullensvang kirke antakelig inngikk blant de beneficiene som bekostet utenlandsstudier. Derfor var det vikar ved kirken (s. 494). Det er all grunn til å regne med at det var Kinsarvik som var fjerdingskirke.

Det ser ut til at fjerdingen var den viktigste kirkelige organisasjonsenhet i bispedømmet foruten sognet på 1300-tallet. Dette tyder på en stor grad av kontinuitet i kirkeorganisasjonen. Dermed er vi tilbake ved spørsmålet om sognesystemets tidligste utvikling. Dersom fjerdingen, som antatt (jfr. ovenfor), var eldre enn kirkeorganisasjonen, var ikke organisasjonsprinsippene radikalt nye (slik Taranger hevdet). Dersom det medfører riktighet at den regionale kirkeordningen fulgte fjerdingsystemet, er det grunn til å reise spørsmål ved forholdet mellom hovedkirker og fjerdingskirker. Av Gulatingsloven går det fram at den vestnorske hovedkirkebenevnelsen tilsvarte Frostatingslovens og Borgartingslovens fylkeskirke. Det skulle være én hovedkirke i hvert fylke som alle menn i fylket var pliktige til å opprettholde.¹

I takt med ekspansjonen i det lokalkirkelige systemet kan den kirkelige rangordningen ha blitt endret fra landskapslov-

1. "Kirkia er ein i fylki hverju er ver kollum hofuðkirkiu er vér eigum aller fylkismenn gerð upp att hallda". G I, 10.

enes tid. Det kan ha blitt behov for mer enn én kirke i kjernefylkene med hovedkirkens funksjoner. Én mulig utvikling er at samtlige fjerdingskirker fikk hovedkirkefunksjoner. Hovedkirken var nok helt fra begynnelsen den ene av fjerdingskirkene i fylket. Det er lite sannsynlig at det i én og samme fjerding ble bygget både en hovedkirke og en fjerdingskirke.

I Kopiboken tituleres ingen kirke direkte hovedkirke. De kirkene som nevnes i diplomene med en hovedprest knyttet til seg, er blitt regnet som hovedkirker:¹ Selje kirke,² Stedje kirke,³ Hamre kirke,⁴ Skåle (Kvinnherred) kirke⁵ og Vangen kirke på Voss.⁶ Alle de ovennevnte kirkene, bortsett fra Selje kirke,⁷ inngår i det rekonstruerte fjerdingskirkesystemet. Dersom alle disse kirkene var hovedkirker i betydning fylkeskirke, kunne det være opptil tre i ett fylke (Hordafylke). Normen fra Gulatingsloven var i så fall brutt.

1. Slik f.eks. Beyer1972, 18.

2. DN VII nr. 156 (1338).

3. DN I nr. 197 (1328).

4. DN IV nr. 187 (1329).

5. DN VII nr. 178 (1341).

6. DN V nr. 144 (1340).

7. Årsaken til at presten på Selje kalles hovedprest i 1338, er helst at det var tilsatt en vikarprest ved kirken det samme året (DN X nr. 31). Bare i ett tilfelle nevnes kirken i en sammenheng som kan tyde på at kirken var hovedkirke eller fjerdingskirke: Da erkebiskopen skulle visitere bispedømmet i 1342, skulle han begynne ved Stadt, sannsynligvis på Selja (DN VIII nr. 150) Etersom erkebiskopen kom nordfra var dette et naturlig sted å overnatte og begynne visitasen, selv om kirken ikke var hovedkirke eller fjerdingskirke.

Dette peker helst mot at termen "hovedkirke", dersom den var i bruk på denne tiden, hadde et videre betydningsinnhold enn på landskapslovenes tid. Hovedkirketermen kunne brukes om alle fjerdingskirkene, ikke bare den som opprinnelig var fylkets éne hovedkirke.

I statuttmaterialet ser vi flere eksempler på bruken av termen hovedprest med vidt betydningsinnhold. Erkebiskop Jørunds bispekollegium (1290) påpekte at gravkirker jevnlig hadde store og vidstrakte sogn.¹ I statuttet fungerer denne påpekningen som en begrunnelse for at hovedprestene ved begravelseskirkene (hofuðprestar at grafiar kirkiu) helst skulle ha en vikar, slik at kirken når hovedpresten var bortreist likevel kunne opprettholde sin funksjon. Statuttet skiller mellom kirker på to nivå, herredskirker, antakelig i betydning bygdekirker, og gravkirker. Av prester nevner statuttet proster, hovedprester, hovedprester ved gravkirker og "prester". Hovedprestbenevnelsen ser ut til å være brukt allment om den presten som innehadde officium og beneficium ved en kirke med begravelsesrett der det også var tilsatt en vikar. Rangsforskjellen mellom to grupper geistlige, hovedprester og kapellprester, framgår i flere statutt, f.eks. ved bestemmelser om bõtlegging.² Kapellpresten synes å ha vært ansvarlig i hovedprestens sogn når denne var fraværende,

1. NGL III, 242f.

2. NGL III, 247 (1320) og NGL III, 282 (1336). Hovedprester ilegges dobbel bot, 4 merker/2 øre mot kapellprestens 2 merker/1 øre. Skillet mellom hovedprester og kapellprester finnes også i NGL III, 265 (1327).

f.eks. på prestemøte.¹ I Erkebiskop Eilivs tredje statutt heter det at hovedprestene skyldte å fortelle kapellprestene, som satt hjemme i herredet, hva som var lovfestet på prestemøtet innen de syv første nettene etter hjemkomsten.² I det samme statuttet påbys det at hovedprester og kapellprester som hadde sogn, hver søndag skulle framsi troen for sine sognefolk. Hovedprester ble truet med suspensjon fra officium og beneficium dersom de unndro seg denne plikten. Like ofte som vikarene skulle hovedprestene synge messer og forvalte skriftemålsakramentet for sine sognebarn.³

Terminologisk er det problematisk å uten videre regne med at en hovedprest rett og slett var prest ved en hovedkirke. Ved to av de ovennevnte kirkene, Selje og Vangen, vet vi det var tilsatt en leieprest eller vikar (494f.). Hovedprest kan derfor være brukt generelt om innehaveren av officiet, i motsetning til vikaren ved kirken. Det er rimelig om det var tilsatt en ekstra prest ved fjerdingskirkene. Vi vet det var tilfelle ved to fjerdingskirker, Eid i 1331 og Kinsarvik i 1314 (s.494). Derfor kan det like gjerne være fjerdingspresten som kalles hovedprest.

I tre brev ser likevel hovedpresttermen ut til å være brukt om et spesielt embete med regionalkirkelige funksjoner. I 1305 fikk presten i Holmedal beskjed om å stevne partene i en festemålsak til hovedpresten for skrifte og bot, uten at

1. NGL III, 265 (1327).

2. NGL III, 265.

3. NGL III, 266.

det presiseres ved hvilken kirke han var prest.¹ I dette brevet er termen "hovedprest" ikke brukt i motstilling til en eventuell underprest ved kirken, men med hovedprest kan det ha vært ment fjerdingspresten. To andre brev nevner hovedprester med ansvar i det nevnte funksjonsområdet, forum internum. Presten ved Stedje kirke kalles i 1328 hovedpresten for hele Sogn, i bannsaker (stormælom) skulle befolkningen i hele fylket skrifte for ham.² Det vil si at befolkningen som hørte inn under fjerdingskirkene Hopperstad, Rygg og Tønjum også måtte til Stedje for å skrifte i særlig alvorlige saker. Dette brevet er det ene indisiet vi har på at det fortsatt kunne være et skille mellom hovedkirke og fjerdingskirke og at det kunne være samsvar mellom termen hovedprest og termen hovedkirke. Stedje kirke var fjerdingskirke i sin region, men den var også hovedkirke for hele Sogn. I 1329 fikk befolkningen i Nordhordland beskjed om at de etter gammel sedvane skulle storskrifte hos hovedpresten på Hamre.³ Hamrepresten skulle være skriftefar for sin fjerding, og ikke for hele fylket. Det samme året fikk han i oppdrag å samle inn pavehjelpen fra kirker og prester i Nordhordland,⁴ også denne gangen var oppdraget knyttet til fjerdingen og ikke til fylket.

1. DN VII nr. 30.

2. DN I nr. 197. Se Øye 1986, 261.

3. DN IV nr. 187.

4. DN IV nr. 188 (1329).

Det eneste eksemplet i Kopiboken på bruken av termen "fylkesprest" er fra 1306: Prestene i Bergen bispedømme skulle ha kvittering fra fylkespresten sin (fylkispresztz sins) på at cathedrativum var betalt. I brevet fikk presten i Skåle kirke ansvar for cathedrativuminnkrevningen i Sunhordland, noe som tyder på at fylkespresttermen kunne brukes om prestene ved fjerdingskirkene.¹

Termen hovedkirke er brukt i provinsialstatuttene, men da helst i en generell betydning om "større kirker". Det sier seg selv at termen vanskelig kunne ha en teknisk betydning i statuttene, ettersom disse var beregnet for hele kirkeprovinnsen, og dermed for bispedømmer med ulik verdslig-administrativ og kirkelig inndeling. I fire av statuttene, fra 1306, 1327 og 1336, gis det forordninger om at statutter og en del pavelige bestemmelser hvert år skulle bekjentgjøres i visse kirker. Kunngjøringen skulle skje ved bispestolen,² i hver kjøpstad i hovedkirken,³ i bygdene i de større kirkene,⁴ i de større hovedkirkene,⁵ i andre moderkirker⁶ og ved hver

1. DN III nr. 63.

2. NGL III, 271f (1327) og s. 275 (1327).

3. NGL III, 244 (1306), majori ecclesia; NGL III, 275 (1327), hofuðkirkja og NGL III, 283f (1336).

4. NGL III, 271f (1327), "i heraðum at stoerrum kirkium", NGL III, 283f (1336), "i oðrum hinum stoerrum kirkiu".

5. NGL III, 275 (1327), "i hinum stoerrum hofuðkirkium".

gravkirke.¹ Denne skiftende terminologien, spesielt betegnelsene "større hovedkirke" og "gravkirke" peker mot at det her er tale om større, viktigere kirker generelt. Når begrepet hovedkirke brukes i statuttmaterialet har termen med andre ord et videre betydningsinnhold enn i Gulatingsloven og inkluderer flere kirker enn de som var hovedkirker eller fylkeskirker på landskapslovenes tid.

Samlet sett ser det ut til at fjerdingskirkene var knutepunktene i det regionalkirkelige systemet på 1300-tallet og at hovedpresttermer kunne brukes om prestene ved disse kirkene. Hovedpresttermer kunne muligens også benyttes om prester ved andre kirker enn fjerdingskirker dersom kirken hadde en vikarprest. I Sogn hadde den gamle hovedkirken ikke helt mistet sin rang i forhold til de øvrige fjerdingskirkene i fylket. Vi kan ikke finne tegn på at én av fjerdingskirkene i de to andre fylkene hadde funksjoner ut over sin region. Ut fra geografiske forhold var Sogn det fylket der hovedkirken var best tilgjengelig for folk fra hele fylket. Dette kan ha bidratt til at kirken bevarte sin funksjon som hovedkirke i betydning fylkeskirke.

Fjerdingskirkene hadde viktige funksjoner i forbindelse med visitas (se s. 498), det var her representantene fra de

6. NGL III, 244 (1306), " statuta eadem semel in anno in majori ecclesia cuiuslibet civitatis, nec non in aliis matricibus ecclesiis publicari". Smedberg 1973, 56 har misforstått denne forordningen: "Översett til landskapslagarnas terminologi föreskrives att stadgan skall läsas upp i huvud- eller fylkeskyrkor, såväl som i härads- och fjärdingskyrkor". Skillet går imidlertid mellom hovedkirken i byen og moderkirker i landdistrikt.

1. NGL III, 275 (1327), "i heraði at huerri graftedar kirkiu".

omliggende lokale kirker måtte møte fram og svare for embetsførsel og regnskap. Det var nok først og fremst fra fjerdingskirkene provinsialstatutter og viktige pavedekret ble kunngjort, selv om terminologien i statuttene ikke eksklusivt peker ut kirkene med øverst rang i bispedømmet til denne oppgaven (jfr. ovenfor). Foruten oppgaver i botsdisiplinen, viser et eksempel fra Kopiboken at fjerdingsprester kunne få oppgaver i forum externum. Presten ved Stedje fjerdingskirke fikk ansvaret for en prestesak: Presten på Kvåle fikk skylden for at en gutt hadde fått sår på fingrene. Hovedpresten viste ikke partene til biskopen, men lot selv presten avlegge nektingsed.¹ Vi har ikke funnet et tilsvarende eksempel på at en hovedprest sluttførte en kristenrettsak mot lekfolk. I 1341 var det noen bønder i Ølen sogn som ikke hadde betalt tiende. Hovedpresten på Skåle fikk ikke mandat til selv å avslutte denne saken. Dersom bøndene etter at biskopens brev var opplest for dem, fortsatt ikke ville betale, skulle hovedmennene stevnes til biskop Håkon.² Presten ved fjerdings(hoved)kirken kunne pålegges regionalt ansvar for innkrevningen av cathedraticum (se ovenfor). 1300-tallets fjerdingskirker var viktige bindeledd mellom biskop og domkapitel på den ene siden og det lokale presteskap og bispedømmets befolkning på den andre siden. De spilte en viktig rolle i kommunikasjonen fra sentrum til periferi i bispedømmet.

1. DN IX nr. 80 (1308-1310).

2. DN VII nr. 178.

I det følgende vil vi med utgangspunkt i Bergens Kalvskinn rekonstruere det lokalkirkelige systemet fylkesvis, region for region nordfra i bispedømmet. Dersom noe tyder på at kirkene ikke var sognekirker, at de ikke hadde egen prest eller tienderett, vil vi bemerke dette spesielt. (Kart over lokale kirker og kapeller i appendix VI).

Firdafylke hadde minst 40 (el. 39) kirker ca. 1350, foruten fem (el. seks) kapell. Fjerdingskirker var Eid, Vereide, Brua og Askvoll kirker.

I Nordfjord lå 21 av kirkene, deriblant to av fjerdings-kirkene og tre av kapellene. ^{BØi} Selje kirke nevnes i BK som forenet med en Sunnivakirke - etter Rygh vel en av kloster-kirkene (BK 8a-9a, DN III nr. 130 (1322), Rygh 12, 25f.). Når det gjelder Stårheim (Rygh 12, 442), kalles kirkehuset i 1340 kirke (DN VIII nr. 125), men kapell eller anneks til Eid i 1341 (DN IV nr. 251). Stårheim var Erling Vidkunssons odelsgård, og kirken var opprinnelig en høgendeskirke. Stårheim var eget sogn i 1324 (DN I nr. 176). Det hadde etter BK 17b tienderett, og stetter dermed et viktig kriterium for å kunne regnes som sognekirke. I 1341 hadde Stårheim felles prest med Eid. Nå er det selvsagt mulig at Stårheim etter 1320-årene mistet status som sognekirke og ble underlagt Eid i løpet av 1340-41. Helst har Stårheim i hele perioden vært anneks under Eid, men med parochialretter i eget sogn.

Eid kirke (BK 17b-18b, PN 134, DN III nr. 128 (1322) var fjerdingskirke (DN VII nr. 98 (1322-23)). Egen prest er nevnt i 1322 (DN III nr. 128 og 130, jfr. Rygh 12, 427f.). Hornin-

dal kirke var sognekirke med egen prest og tienderett (BK 18b-19a, Rygh 12, 447), likeså kirken i Eide (Kirkeide), første gang nevnt i BK 9a-10b, fra biskop Audfinns embetstid. På sørsiden av Strynsvatn lå Nesi kirke (BK 10b-11b, egen prest nevnt DN IV nr. 79 (1308) og 104 (1313), Rygh 12, 512), og innerst i Innvikfjorden Loen kirke (BK 12b-13b, Rygh 12, 526) og Olden kirke (BK 11b-12b, DN IX nr. 120 (1340), egen prest nevnt DN IV nr. 79 (1308), DN IX nr. 120 (1340) og DN XVIII nr. 14 (ca. 1340), Rygh 12, 486).

De tre kirkene Innvik (Hildinar kirkia (BK 13b), DN XIV nr. 19 (1400), Rygh 12, 485 og 496), Skåden (Lafrans kirkia (BK 14a), Rygh 12, 499 og 510) og Utvik (DN XIV nr. 22 (1401) Rygh 12, 485 og 503) hadde etter opptegnelsene i BK 13a-14b samme prest, sira Rognald. Lafranskirken har neppe vært sognekirke, tienderett er ikke nevnt i BK. Kirken har hatt eget jordegods, atskilt fra Innvik, men forøvrig lå antakelig kirken under Innvik kirke og i Innvik kirkesogn. Antakelig var det denne kirken kanniken Gisbrekt Erlendsson hadde i 1338 og 1341 (DN VIII nr. 103 og 124), altså inngikk kirken i det stipendprogrammet biskopene hadde i gang for å finansiere utenlandsstudier. Det er ikke sikkert Gisbrekt betalte vikar, muligens ble kirken betjent av presten i Innvik. Ettersom kirken ikke var eget sogn med tienderett, var det bare landskyldinntekter Gisbrekt fikk. Utvik og Innvik har etter Kalvskinnet og senere vitnemål å dømme (Utvik sogn, DN XIV nr. 22, 1401), vært to selvstendige sogn, men har iallfall tidvis hatt felles prest. I erkebiskop Jørunds første statutt ser vi at biskopen kunne avvike fra den allmennkirkelige

normen om at hver prest bare skulle ha én kirke. Prester som biskopen hadde satt til to kirker, hadde tillatelse til å fremsi to messer om dagen, istedet for én.¹ Når prester fikk flere kirker, kunne dette både være et spørsmål om å skaffe en prest tilstrekkelige inntekter, men også kunne det være resultat av prestemangel.

I Gloppen førte prestenes krav om høyere inntekter til omregulering av det lokalkirkelige systemet i 1310. I det aktuelle området lå det fire sognekirker, Vereide (BK 15a-b, DN III nr. 91 (1310), egen prest i DN XII nr. 36 (1303), DN III nr. 74 og 91 (1308 og 1310), Rygh 12, 461), Austrheim (BK 15a, DN III nr. 74 (1308), Rygh 12, 471f.), Gimmestad (BK 16a-b, DN III nr. 74 (1308), egen prest i DN IV nr. 74 og 91 (1308 og 1310), Rygh 12, 455f) og Hyen (BK 16b-17a, egen prest i DN III nr. 74 (1308), Rygh 12, 458f.) og to kapell, Vereide (BK 15b, tiende ikke opptegnet i BK, Rygh 12, 461 og 471) og Eide (BK 15a, tiende opptegnet, Rygh 12, 472).

Det var prestene i Hyen, Austrheim og Gimmestad som i 1310 ba biskopen om å legge inntektene fra Vereide, som da stod ledig, til deres kirker. På denne tiden var kapellet Eide anneks under Austrheim kirke, kapellet lå også under Austrheim på den tiden oppteignelsen i BK ble gjort. Det kan synes merkelig at prestene i Vereides nabosogn prøvde å forhindre at det kom ny prest til Vereide, dersom Vereide, som vi før har antydnet, var fjerdingskirke med den posisjon og prestisje dette må ha medført. Dette kan tyde på at den

1. NGL III, 242.

ikke har vært tillagt funksjoner ut over dem en vanlig sognekirke hadde. Biskop Audfinn og domkapitlet gikk imidlertid ikke med på å legge kirken i Vereide under en av de andre kirkene. Derimot ble Austrheim kirke omgjort til anneks under Vereide, mens kapellet Eide ble lagt til Gimmestad. Hyen, som var den fattigste av kirkene, skulle få 12 lauper årlig fra Vereide.¹ Dette medførte at nettopp Vereide ble det kirkelige tyngdepunktet i Gloppen, med både kapellet Vereide og anneksset Austrheim underlagt seg. Kanskje var biskopens og domkapitlets vedtak en markering av at den gamle rangordningen mellom kirkene fortsatt skulle opprettholdes. Vel 10 år senere var nettopp Vereide stoppested under biskopens visitas (jfr. s. 498). Det at Austrheim mistet egen prest, betyr ikke at kirken mistet sine parochialfunksjoner eller at sognegrensene i området ble endret.

Re kirke i Breim (BK 14b-15a, DN III nr. 73 (1308) Rygh 12, 478f.) var blandt de kirkene som skulle yte kosttilskudd til Vereide kirke i forbindelse med biskop Audfinns visitas i 1322-23. Av opptegnelsen framgår det forøvrig at syslegrensene kunne skjære tvers gjennom et område der kirkene har hatt regional tilknytning til hverandre. To kirker i Jølster i Sunnfjord, Helgheim og Ålhus, skulle nemlig være med og holde bispekosten. At kirkene ved Jølstravatn og Breimsvatn hørte til samme kirkelige region, viser også biskop Håkons forordning fra 1340 om at landskylden fra fire gårder i Ålhus sogn skulle overføres til oppbygging av

1. DN III nr. 91.

prestegården og kirken på Re.¹ Sysselegrensen i Firdafylke ser ut til å ha blitt lagt på tvers av en gammel fjerding, der Vereide kirke var regionalkirkelig sentrum.

Ålfoten (BK 17a, sognet nevnt DN IV, nr. 336 (1348) Rygh 12, 406) Davik (BK 19a, sognet nevnt i DN IV nr. 336, Rygh 12, 408f.) og Rugsund (BK 8a, egen prest i DN VIII nr. 125 (1338), Rygh 12, 415) var egne sogn. Helt ute ved kysten var det sognekirker på Grotle (BK 9a, notis fra 1351 BK 20a-21a, egen prest, DN V nr. 183 (1345), sognet nevnt DN V nr. 184 (1346), Rygh 12, 375 og 377), Kinn (BK 19b-20a, sognet nevnt BK 31b, Rygh 12, 352 og 359) og Brandsøy (BK 20a-b, sognet nevnt BK 32b, Rygh 12, 355). Iflg. Sagosen gikk sysselegrensen mellom Nordfjord og Sunnfjord gjennom Bremanger.² I Bergens Kalvskinn opptegnes både Grotle, Kinn og Brandsøy under Nordfjord, noe som kan tyde på at grensen mellom syslene i Firdafylke like gjerne kan ha gått sør for Brandsøy, men nord for Brua og Vevring, som i Kalvskinn er oppregnet under regionen Sunnfjord. Dersom sysselegrensen har gått slik, har vi enda et eksempel på at en kirkelig region innbefattet kirker fra to sysler: Etter visitasplanen fra 1322-23 hørte presten i Kinn i Nordfjord og presten i Naustdal i Sunnfjord til samme regionalkirkelige sentrum.³

1. DN III nr. 201.

2. Sagosen 1973.

3. DN VII nr. 98.

Sunnfjord hadde 19 (eller 18) kirker, innbefattet to fjerdingskirker, dessuten to (eller 3) kapell.¹ Brua (fjerdings)-kirke (BK 23a-24b, egen prest nevnt i DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 364 og 371f) lå på den øya som nå kalles Svanoøy, vest for sognekirken på Vevring (BK 23a-b, DN IV nr. 1086 (1525), Rygh 12, 348). Mens Naustdal kirke (BK 22a-b, egen prest i DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 331 og 336) hørte til i Brua fjerdingskirkes distrikt, har vi sett at Jølsterfolket i Ålhus (BK 7, DN IX nr. 116 (1339), prest nevnt DN VII nr. 98 (1322-23) og DN IX nr. 121 (1340), Rygh 12, 313) og Helgheim (BK 7, egen prest DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 309) hadde kirkelige forpliktelser over Breim til Vereide fjerdingskirke.

Til Førde kirke (kirke og prest i BK 21a-b, PN 134, Rygh 12, 324f) lå Vie kapell (BK 22a, Rygh 12, 327 og 344), med tienderett. Førde kirke hadde rett til endel av landskylden til kapellet som altså var annekskirke til Førde. Antakelig lå også Holsen kapell (BK 22a, Rygh 12, 320f) til Førde kirke.

Askvoll (fjerdings)kirke (BK 24a-b, DN VII nr. 98 (1322-23), egen prest, DN IV nr. 62 (1306), Rygh 12, 249) var biskopens oppholdssted i 1322-23 da han visiterte kirkene ved Dalsfjorden. Lengst vest mot Aldefjorden lå Vilnes sognekirke (BK 25a, sognet nevnt DN V nr. 156 (1341), Rygh 12, 255), Etter opptegnelsene i BK ser det ut til å ha vært et samband mellom Holmedal (BK 25a-b, egen prest DN VII nr. 30 (1305),

¹ Hestad benevnes som kirke i BK 28 a, men som kapell i PN 134.

DN IV nr. 62 (1306) og DN I nr. 229 (1334), Rygh 12, 263f) og Åsnes (BK 25b, Rygh 12, 268 og 284) kirker. Presten i Holmedal tok landskyldinntekter fra Åsnes, noe som skulle tilsi at Åsnes var annekskirke under Holmedal.

Kvamme (BK 26b, egen prest nevnt DN VII nr. 98 (1322-23) Rygh 12, 304), Dale (BK 26a-b, Rygh 12, 270 og 273), Lunde (prest og kirke nevnt BK 27a, Rygh 12, 302) og Viken (BK 27b-28a, Rygh 12, 294) var sognekirker. Når det gjelder Hestad (BK 28a-b, PN 134, Rygh 12, 287 og 294f), er kirkehuset i BK benevnt som kirke, i PN som kapell ("capella de Herstodum). Øvrige kirker i Sunnfjord var Sande (BK 27a, PN 134, Rygh 12, 298), Guddal (BK 27b, PN 134, DN XII nr. 180 (1341)? Rygh 12, 279), Øn (BK 28b-29b, PN 134, Rygh 12, 224 og 228) og Hyllestad (kirke og prestegård, BK 28b, PN 134, sognet nevnt DN II nr. 147 (1322), Rygh 12, 231 og 235). I opptegnelsene i PN er de fire sistnevnte kirkene ført opp to og to sammen. Derfor regner Rygh Guddal som anneks under Sande, og likeledes Øn som anneks under Hyllestad. Dette kan selvsagt være riktig, men det må påpekes at ikke noe i BK tyder på at det var en spesiell forbindelse mellom kirkene.

I Sygnafylke kjenner vi 42 kirker, dessuten fem kapell.¹ Stedje var hovedkirke, øvrige fjerdingkirker var Tønjum, Rygg (i Aurland) og Hoprekstad (i Vik) kirker.

1. Holmsen 1937, 46 regner 52 kirker og kapell i Sogn, han har tydeligvis brukt kildemateriale også fra tiden etter 1350.

Bø kirke (kirke og prestegård, BK 52b-53a, egen prest BK 53a, DN X nr. 39 (1340), Rygh 12, 236f) lå ved bunnen av Bøfjorden. På den tiden opptegnelsene i BK om Rutle kirke ble gjort, hadde presten i Bø tilsyn med sogneembetet der. Østover på nordsiden av Sognefjorden lå Lavik kirke (BK 52a-b, PN 134, Rygh 12, 183), Austreim kirke (BK 52a, DN V nr. 169 (1344), sognet nevnt BK 34b, egen prest, DN VII nr. 98 (1322-23) og DN II nr. 154 (1331), Rygh 12, 172 og 179), Kvamsøy kirke (BK 51b, sognet nevnt DN XII nr.99 (1349) og BK 50b, Rygh 12, 165), og ved Fjærlandsfjordens innløp Tjugum kirke (sognet nevnt i BK 50a-b, 51b, DN V nr. 69 (1323) og DN V nr. 134 (1340), kirken ikke nevnt i BK, Rygh 12, 139).

Det var en sterk konsentrasjon av kirker i midtre Sogn. Fra Hamre kirke (kirke og prestegård, BK 48b-49a, sognet nevnt BK 33a, Rygh 12, 126 og 135) lå kirkene på rekke og rad. Henjum kirke (BK 48a, Rygh 12, 127 og 135) fikk i BK sin tiende regnet sammen med Njøs kirke (kirke, prest og prestegård, BK 47b-48a, PN 134, egen prest DN VIII nr. 17 (1306), DN IX nr. 80 (1308?) og DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 128 og 135), og var også betjent av presten på Njøs, som tok landskyld fra Henjum. Antakelig var Henjum annekskirke under Njøs.

Leikanger kirke (kirke og egen prest, BK 48a-b, egen prest DN IX nr. 80 (1308?), DN VII nr.98 (1322-23), Rygh 12, 124) hørte etter visitasruten fra 1322-23 å dømme, ikke inn under den kirkelige regionen som hadde Stedje til møtested. Derimot var det over fjorden, og vestover til Vik, Leikangerpresten måtte reise når han skulle møte biskopen. Fimreite

kapell (BK 37a, DN I nr. 261 (1352), Rygh 100 og 106) lå til Ølmheim kirke (BK 36a-37a, egen prest i DN IX nr. 96 (1308?) og DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 96 og 99), og fikk sin tiende regnet sammen med Ølmheim. Landskyldinntekter ble overført til Ølmheim fra Fimreite. Kapellet på Fimreite var innviet til St. Alban. Det ser vi av at biskop Gisbrekt i 1352 lovet 20 dagers avlat til de botferdige som på visse festdager besøkte St. Albanskapellet på Fimreite.¹ Fra Ylmheim kirke er det i BK 82b-84 bevart en rikholdig liste over hvilke bøker og inventar som fantes i kirken i 1321.²

Båten var sogningenes viktigste framkomstmiddel, det gikk raskere å fare sjøveien enn over land. På samme måte som Leikanger-presten måtte i båt over fjorden til Vik når det var bispevisitas, var det til Rygg i Aurland, og ikke til Stedje, prestene i Ølmheim og Njøs måtte gi kosttilskudd ved visitasen i 1322-23.

Like ved Stedje lå Kvåle (sognet nevnt i BK 33a og 34a, prest nevnt i BK 35b, DN IX nr. 80 (1308), DN VI nr. 84 (1314), DN II nr. 146 (1322) DN I nr. 174 (1324), DN III nr. 98 (1339), Rygh 12, 88 og 106) og Eggum (BK 35b, Rygh 12, 89f og 106) kirker. Etter oppteignelsen i BK ser også Eggum ut til å ha hatt egen prest, men presten på Kvåle har hatt rett til noe landskyld fra fabriciagodset. Åberge kapell (BK 35b-36a, PN 134, Rygh 12, 84 og 106) lå antakelig under fjerdingskirken på Stedje (BK 35a (1316), PN 134, sognet nevnt m.a. BK

1. DN I nr. 331 (1352).

2. Oversatt av Øye 1986, 362f.

33a, hovedprest nevnt m.a. DN I nr. 197 (1328), flere tilvisinger hos Rygh 12, 82 og 95). Nordøst for Stedje, ved Hafslovatn lå Hafslo kirke (BK 37a-38a, sogn og prest, DN III nr. 208 (1341), prest, DN VII nr. 98 (1322), DN I nr. 174 (1324), DN I nr. 298 (1346), Rygh 12, 29 og 37).

Øvrige sognekirker på nordsiden av Sognefjorden var Kaupanger kirke (BK 46a-b, sognet nevnet BK 41a, egen prest, DN IX nr. 80 (1308?), Rygh 12, 101 og 103), langs Lustrafjorden Solvorn (kirke, prest og prestegård, BK 41a-b, DN I nr. 222 (1333) og DN I nr. 267 (1340), Rygh 12, 43f), Fet (BK 37b-38a, egen prest DN III nr. 208 (1341), Rygh 12, 34f), Joranger (BK 38a-b, egen prest DN III nr. 208 (1341), Rygh 12, 29), Gaupne (kirke, prest og prestegård, BK 38b-39a, DN III nr. 65 (1306), sognet nevnt i BK 33b, Rygh 12, 22), Nes (BK 39a-b, egen prest, DN VII nr. 98 (1322-23), DN I nr. 179 (1341), Rygh 12, 20 og 22), Saude (BK 39b, Rygh 12, 17 og 28) og Dale (kirke og prest, BK 39b-40a (1318 og 1321), sogn og kirke nevnt DN III nr. 65 (1306), prest nevnt DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 13), kirker. Dale kirke var et av de beneficiene som ble tildelt kanniker i forbindelse med finansiering av utenlandsstudier. Så tidlig som i 1306 ser vi at Dale sogn har vært betjent på en ekstraordinær måte, og i økonomisk henseende direkte underlagt biskopens kontroll (se s.472).

Mens Dale, Nes og Urnes (BK 40a-41b, egen prest i DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 47 og 51) kirker ser ut til å ha

hatt Stedje hovedkirke som regionalt midtpunkt,¹ skulle Fortun kirke (kirke og prest, BK 40b, egen prest DN VII nr. 98 (1322-23) og DN VII nr. 179 (1341), sognet nevnt BK 38a, Rygh 12, 9f), Jostedal kirke (BK 39a, egen prest, DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 1f) og Årdal kirke (kirke og prest, BK 41b-42a, egen prest DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 53) svare avgifter til Tønjum (fjerdings)kirke (BK 43b-44a, DN IV nr. 240 (1339), egen prest DN VIII nr. 16 (1305) DN V nr. 61 (1315), DN VII nr. 98 (1322-23) DN III nr. 209 (1342), Rygh 12, 61 og 64) ved bispevisitasen i 1322-23.

I Tønjum kirkes nære omkrets lå kirkene Hauge (BK 42a-43b, ecclesia de Augi, PN 134? DN IV nr. 240 (1339), Rygh 12, 65), Eri (kirke, prest og prestegard, BK 43a-b, egen prest, DN VIII nr. 16 (1305), DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 64 og 72), Rikheim (BK 44b-45a (1321), Rygh 12, 63 og 72), og noe fjernere Borgund kirke (kirke og prest, BK 45a-46a, Rygh 12, 74, Rygh tilskriver feilaktig DN XVIII nr. 11 og 12 til Borgund i Sogn. Brevene angår Mattiaskirken i Borgund på Sunnmøre.).

Inntektene fra Undredal kapell, vigslet til St. Nikolaus (BK 47b, DN IV nr. 151 (1326?), DN VII nr. 211 og 212 (1348), Rygh 12, 117) ble i lengre perioder gitt til biskopens klerker eller kanniker. De kirkelige tjenester ble antakelig ivaretatt av en vikar. Som Undredal kapell, lå Fretheim kapell (BK 47a-b, Rygh 12, 123), i umiddelbar nærhet av Rygg (fjerdings)kirke i Aurland (kirke og sogn, BK 46b-47a, egen

1. DN VII nr. 98 (1322-23).

prest DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 123). Antakelig var kapellet underlagt kirken på Rygg. Flåm kirke (BK 47a, DN IV nr. 244 (1340), Rygh 12, 115) var derimot sognekirke.

Ettersom kirken på Rinde el. Fedium (kirke og prestegard BK 49b, egen prest DN VII nr. 98 (1322-23), Rygh 12, 132) skulle være med og bekoste biskopens opphold på Rygg i 1322-23, er det rimelig å anta at også Fresvik kirke (kirke, prest og prestehus, BK 49a-b, Rygh 12, 128) hørte til i samme kirkelige region.

Vangnes kirke (kirke og prestegard BK 50a, Rygh 12, 148) hørte nok til i det samme regionale kirkesamband som Leikanger, Austreim, Tenål (kirke og prestegard, BK 50b-51a, DN VII nr. 98 (1322-23), sognet BK 50a, Rygh 12, 151 og 171) og Hopperstad (fjerdings)kirke (kirke og prestegard, BK 50a-b, DN VII nr. 98 (1322-23, med presten i Vik må menes presten ved Hopperstad kirke), Rygh 12, 150 og 171, Bendixen Ms. 1656,1).¹ For Tenåls vedkommende har både Rygh og Bendixen hevdet at kirken etter visitasoppteignelsen fra 1322-23 ser ut til å ikke ha hatt prest. Bakgrunnen for dette synet må være at det er kirkens ombudsmann som er nevnt som den som skal gi fem lauper fra fabricagodset som kosttilskudd til presten i Vik. Nå er det imidlertid som vi skal komme nærmere inn på ingen motsetning mellom at en ombudsmann hadde ansvaret for kirkens fabricagods og at det residerte en prest i beneficiet. Vi finner derfor ingen grunn til å mene at kirken på Tenål ikke hadde egen prest, i BK er da også prestegarden

1. jfr. DN VII nr. 98 (1322-23).

nevnt. Notisen i BK angående Hove kirke (BK 50a, Rygh 12, 150 og 171) er svært mangelfull; fabricagodset oppregnes, og av dette skulle presten ta landskyld. Ettersom verken kirken eller dens eventuelle sogn er nevnt i øvrige middelalderkilder, er det ikke mulig å ta stilling til om kirken fungerte som slektskapell, et kapell under Hoprekstad eller en sognekirke. Sørvest for Vik, litt inne i landet fra bunnen av Arnafjorden, lå Flæte kirke (kirke og prestegard BK 51a-b, Rygh 12, 160f).

Tvers over Sognefjorden, fra Lavik, lå Risnesfjord kirke (BK 52b, PN 134, Rygh 12, 190f) med Haugland kapell (kapell og prestegard BK 52b, Rygh 12, 190ff og 194). Uttryksformen i BK kunne kanskje tyde på at Risnesfjord kirke lå under Haugland kapell. Dette må helst forstås dithen at presten bodde på Haugland. Dersom Haugland kapell var en gammel høgendeskirke med sognestatus, kan likevel Risnesfjord kirke ha ligget under kapellet.

Ifølge BK lå Rutle kirke (BK 53a, Rygh 12, 197 og 214) i regionen Sogn, og ble betjent av presten på Bø. Vi kan ikke vite om dette har vært en midlertidig eller permanent ordning.

Opptegnelsen over kirker fra Hordafylke har mange lakuner i Bergens Kalvskinn, spesielt gjelder dette regionen Sunnhordland. Ved hjelp av opplysninger fra diplomer er det likevel mulig å rekonstruere en stor del av det

lokalkirkelige nettet. Foruten de kirker, klostre og kongelige kapell som lå i Bergen, hadde Hordafylke 73 kjente kirker, 6 (eller 7¹) kapell, to klostre og to kongelige kapell.

Regionen Nordhordland har 24 kjente kirker, to (eller tre) kapell og to kongelige kapell, foruten bispesetets kirker. Hamre kirke på Osterøy var fjerdingskirke.

Som nordligste kirkelige utposter i syslen lå Lågøy kapell (BK 56b, DN XII nr. 14 (1291) Rygh 12, 218 og 223) med Losne (BK 7, index, Rygh 12, 197 og 214) som nærmeste sognekirke og Utvær kapell (BK 56b, vigslet til St. Clemens, Rygh 12, 216 og 223). Etter oppteignelsen i BK kan det se ut som om inntektene fra kapellets jord lå til prestetaket i Eivindvik, i så fall var kapellet underlagt Eivindvik kirke (prestegard nevnt, samt oppteignelse over prestetaket, deretter en tapt side i BK, BK 56b, prest og kirke nevnt DN IV nr. 172 (1327) og 167 (1329), DN I nr. 206(1329), sognet nevnt BK 29b, Rygh 12, 195 og 199).

Vi kjenner ikke til middelalderkirker i kystlandskapet mellom Eivindvik og Austrheim kirke (BK 56a-b, prest nevnt DN IV nr. 188 (1329), Rygh 11, 420 og 423). Helst må dette ha å gjøre med den (de) siden(e) i BK som mangler mellom oppteignelsen av jordegodset til kapellet i Utvær og mensalgodset til Lygra kirke (BK 57a-b, PN 134, sognet nevnt BK 57b, egen prest DN IV nr. 188 (1329), Rygh 11, 408f). Lindås kirke (BK 7, PN 134, DN V nr. 61 (1315),

1. "capella de Hop", PN 134, jfr. s. .

sognet nevnt DN XII nr. 101 (1349), Rygh 11, 413) er nevnt i indexen i BK, men en helhetlig opptegnelse over kirkens og prestens inntekter mangler ellers i BK. I BK 57a er det bevart siste del av regnskapet for en kirke som delte eiendomsretten til leiekyr med Lygra kirke. Kanskje var dette nettopp Lindås kirke, som var skilt fra Lygra bare av en smal fjordarm. Rygh har antatt at Lygra var anektert av Lindås i 1327, siden kirkene er nevnt sammen i PN 134. Dersom det virkelig var slik at Lindås og Lygra kirker hadde felles kyr, kan dette synes å være et indisium som støtter Ryghs antakelse. Vi mener likevel at det er et for spinkelt grunnlag til å hevde at kirkene hadde felles prest. Samarbeidet om buskapen kunne like gjerne være rent praktisk begrunnet. Kanskje var det vanskelig å finne beitemark og fór nok til kyrne på Lygra. På samme halvøy som Lindås kirke lå Myking (BK 7, sognet nevnt BK 32b, Rygh 11, 402), Seim (kirke, prest og sogn, BK 57b-58b, Rygh 11, 371 og 373) og Alver (kirke og prest, BK 58b-59a, DN I nr. 206 (1329), sognet nevnt BK 30a, Rygh 11, 368f) kirker.

På de ytterste øyene mot havet lå Bø (BK 56a, Rygh 11, 387 og 391), Manger (BK 55b-56a, Rygh 11, 393) og Sæbø (BK 54b-55b, prest nevnt DN IV nr. 188 (1329), Rygh 11, 397 og 400) kirker; Meland kirke (BK 54b, sognet nevnt BK 55a, Rygh 11, 362 og 365) og Ask kirke (BK 54a, Rygh 11, 279). I BK ser Sæbø og Meland kirker ut til å ha hatt samme prest. Dette var kanskje bare en midlertidig ordning. Hvis ikke, er det mest sannsynlig at det var presten på Sæbø

som betjente begge kirker, ettersom egen prest er nevnt der i 1329. Når det gjelder kirken på Ask, har Rygh antatt at denne er identisk med "capella de Hope", nevnt i PN 134 (Rygh 11, 245). Kapellet på Hop er ikke nevnt i annet kildemateriale. Det er imidlertid ingenting som taler imot at det både kunne være kirke på Ask, og et kapell noe lenger sør på øya, på Hop. En kan selvsagt reise spørsmålet om det var befolkningsmessig og økonomisk grunnlag for så mange kirkelige institusjoner ute i havgapet. Det at det lå to kongelige kapell tett ved, St. Nikolaus på Herdla (BK 54a-b (1319), DN I nr. 113 (1308) Rygh 11, 378 og 380, Bagge 1976, 170) og St. Ludvig på Tyssøy (BK 53b, DN IV nr. 80 og 81 (1305-1308), Rygh 11, 257 og 267, Bagge 1976, 171), skulle tyde på at det har vært kirkelige inntekter å hente ute ved kysten. Av regnskapet fra kirken på Herdla framgår det at selveste kapellmagisterenen, Finn Halldorsson, tok landskyldinntekter fra mensalgodset der. Tiendeinntektene ser ut til å ha vært store. Inntektene til sognekirkene og kapellene i øygarden kom først og fremst fra fiske. Kapellet på Herdla var sognekirke (enda i 1358), det var imidlertid ikke kapellet på Tyssøy.¹

På Osterøy var det ikke mindre enn seks kjente kirker i middelalderen, deriblant Hamre (fjerdings)kirke (BK 59a-b, hovedprest, DN I nr. 206 (1329), DN IV nr. 172 (1329), sognet nevnt BK 59b, Rygh 11, 342 og 349), forøvrig Hosanger kirke (BK 59b-60a, egen prest DN I nr. 206 (1329)

1. Bagge 1970, 170f.

og DN IV nr. 188 (1329), sognet nevnt DN XII nr. 83 (1334), Rygh 13, 325), Gjerstad kirke (BK 63b, egen prest, DN I nr. 206 (1329) og DN IV nr. 188 (1329), sognet nevnt BK 60a, Rygh 11, 294 og 298), Haus kirke (BK 62b-63a, sognet nevnt BK 32b, Rygh 11, 301), Mjelde kirke (BK 62a-b, Rygh 11, 302 og 312) og Bruvik kirke (BK 61b, sognet nevnt DN XII nr. 91 (1340), Rygh 11, 313f).

Øvrige kirker som er opptegnet i BK under regionen Nordhordland er Mo (BK 60b-61a, Rygh 11, 336f og 341) og Stamnes (BK 61a-b, sognet nevnt DN XII nr. 72 (1328), Rygh 11, 318 og 322) kirker, Liland kirke (BK 53b, PN 134, DN XII nr. 75 (1329), Rygh 11, 243), sør for Bergen, Sund kirke (BK 53a-b, egen prest DN VIII nr. 107 (1338), PN 134, Rygh 11, 257f), Fjell kirke (sognet kalles i middelalderen Sotrs sókn, BK 30b og 32b) og Birkeland kirke (BK 64a, egen prest DN VIII nr. 90 (1329), DN IX nr. 127 og 132 (1338 og 1339), Rygh 11, 229 og 235). Kirken på Alrekstad er ikke nevnt i kildemateriale fra før 1350. Kirken må opprinnelig ha vært en høgendeskirke, men vi vet ikke sikkert om den fungerte som sognekirke før 1350, eller om den var et privat kapell på kongsgården (Bendixen 1904, 426).

Skillet mellom regionene Nordhordland og Sunnhordland gikk etter opptegnelsene i Bergens Kalvskinn vest for Liland kirke og slik at Fjell og Sund kirker hørte til Nordhordland. Når det gjelder Birkeland kirke, er denne opptegnet ikke bare under Nordhordland, men også under Sunnhordland (BK 70a-b).

Regionen Sunnhordland hadde minst 32 kirker, Birkeland kirke da regnet under Nordhordland. Dessuten var der tre kapell, to klostre og ett kongelig kapell, Fana kirke, som også var sognekirke. Skåle kirke var fjerdingskirke.

Korskirken i Fana (DN II nr. 6 (1228), Rygh 11, 237, Bendixen 1904, 352-354, Bagge 1976, 169f) er ikke oppteignet i Bergens kalvskinn. Biskop Narve og hans domkapitel hadde i 1303 avstått Fana kirke til kannikene ved Apostelkirken i Bergen. Kirken skulle fortsatt være underlagt biskopens jurisdiksjon, og biskop og domkapitel forbeholdt seg tilsettingsretten ved kirken (DN III nr. 58). Fana kirke ble i 1308 oppregnet som et av de 14 kongelige kapeller.¹ Biskop Audfinn forsøkte imidlertid i 1319 å tilbakekalle biskop Narves gave, under påskudd av at de betingelsene biskop Narve hadde knyttet til gaven var overtrådt. Særlig gjaldt dette tilsettelses- og avsettelsesretten. Dessuten beskyldte biskopen korsbrødrene for å holde tilbake fattigtienden i sognet.² Voldgiftsdommen som avgjorde striden, bekreftet gavebrevet fra 1303.³

1. DN I nr. 113.

2. DN III nr. 117.

3. DN VII nr. 117. Jacob T. Larsen har i Fana bygdebok reist spørsmålet om hvilken plass Fana kirke hadde i den gamle kirkeorganisasjonen, og tar kirkens beliggenhet, størrelse og anseelige jordegods som tegn på at kirken opprinnelig var en hovedkirke. En forutsetning for Larsens argument er at "på 1200- og 1300-tallet da de skriftlige kilder flyter rikere, er de gamle fylkeskirkene en saga blott." Derfor ser Larsen det slik at manglende skriftlige belegg ikke er til å undres over. Larsen 1980, 164f. Larsens synspunkt bygger altså på en oppfatning av den

Cistersiensernes Mariakloster i Lyse lå i nærheten av Os kirke (kirke, prest og prestegard, BK 64a-b (1306), sognet nevnt BK 68a, DN IX nr. 119 (1339), prest nevnt DN XII nr. 31 og 35 (1303) DN I nr. 206 (1329), DN VIII nr. 83 og 84 (1328), Rygh 11, 206 og 220, Bendixen 1904, 324f). Naboforholdet var ikke uten problemer. Både under biskop Narve og biskop Audfinn var det strid om laksefisket i Oselven.¹ Dessuten ble munkene beskyldt for å krenke parochialrettene til kirkene på Os, i Fana og på Birke-land.²

Os kirke fikk sin tiende regnet sammen med Bø kirke (BK 64a-65b, DN II nr. 24 (1288), Rygh 11, 206, 216 og 219, Bendixen 1904, 340). I et diplom fra 1339 er én prest nevnt som prest i både Os og Framnes kirkesogn (DN IX nr. 119). Både Os kirke og Bø kirke sies å ligge på Framnes. Bø kirke kalles også Framnes kirke på Bø (DN II nr. 24 (1288)). Rygh skriver at Framnes var et gammelt bygdenavn på Os sogn, og at det med Framnes sogn når Os og Framnes sogn ble nevnt sammen, vel menes det sognet som hørte til

lokalkirkelige og regionalkirkelige urtviklingen som minner om den hypotese Taranger reiste om sognets utvikling, at hovedkirkene hadde mistet sin funksjon på 1300-tallet (se s. 414f.). Vi har kunnet påvise at fjerdingskirkene hadde viktige regionale funksjoner i første del av trettende århundre. Hovedkirkene, som inngikk i fjerdings-systemet, hadde riktignok fått endret sin stilling, men skilte seg fortsatt ut fra det øvrige sognesystemet. Dermed svikter forutsetningen for Larsens hypotese. Fana kirke faller klart utenom det regionalkirkelige systemet vi har kunnet rekonstruere.

1. DN VIII nr. 83-85 (1328) og VIII nr. 86-87, 89-90 (1329). Se forøvrig Lange 1856, 352-54.

2. DN VIII nr. 90 (1329).

Bø kirke (Rygh 11, 220). I BK kalles sognet "Bøar sokn" (BK 65a). Alt tyder på at presten på Os også var prest ved Bø sognekirke, som vel har vært anneks under Os.

Nordøst for Bø, innerst i Samnangerfjorden, lå Årland kirke (BK 65a-b, sognet nevnt DN XII nr. 168 (1419), Rygh 11, 221 og 223, Bendixen 1904, 337). Lenger sør var det sognekirker i Håland (kirke, prest og prestegard, BK 67a-b, Rygh 11, 191f, Bendixen 1904, 319), Fusa (kirke, prest og prestegard, BK 66 a-b, ecclesia de Pusum, PN 134, sognet nevnt, egen prest i DN IX nr. 93 (1325), BK 34b, Rygh 11, 184 og 189, Bendixen 1904, 307) og Strandvik (kirke og prest, BK 68a-b, egen prest DN I nr. 58 (1263), sognet nevnt DN XII nr. 86 (1337), Rygh 11, 197, Bendixen 1904, 312).

Like ved grensen til Nordhordland, lå Sandtorv kirke (kirke og egen prest, BK 69a-70a, Rygh 11, 251, Bendixen 1904, 3920). Når det gjelder Møkster kirke (BK 70a, Rygh 11, 247 og 249, Bendixen 1904, 404), er det notert i BK at bispegården skulle ta landskylden uavkortet på Møkster. Det var likevel slik at en del av inntektene var reservert presten. Tiendeinntekter er ikke oppført i BK. Kirken er ikke nevnt i øvrig kildemateriale fra høymiddelalderen, så vi har ikke mulighet til å kunne vurdere hvorvidt kirken hadde tienderett eller ikke og hvorvidt kirken var sognekirke eller ikke. Antakelig var kirken inkorporert

under bispestolen, som tok inntekter fra kirken og lot en vikar opprettholdt prestedtjenesten mot visse inntekter.¹

På Tysnesøy var det tre kirker, Tysnes kirke (sognet nevnt BK 33b, DN I nr. 206 (1330) og DN IV nr. 207 (1340), Rygh 11, 169 og 171, Bendixen 1904, 285), Oppdal kirke (sognet nevnt BK 69a, DN IV nr. 242 (1340), egen prest DN X nr. 29 (1328), DN I nr. 170 (1330), kirken nevnt DN II nr. 24 (1288) Rygh 11, 160 og 168, Bendixen 1904, 290), og Onarheim kirke (BK 7, PN 134, sognet nevnt BK 33b, DN VI nr. 187 (1347), egen prest nevnt DN X nr. 23 og 25, DN IV nr. 176 og 203 (1327-1333), Rygh 11, 174, Bendixen 1904, 296f). Gildeskråen fra Olavsgildet på Onarheim er bevart fra 1394. I denne skråen har religiøse seremonier en bred plass.² Ifølge et diplom fra 1327 kjøpte gildet på Onarheim ofte ved til ølbrygging fra Onarheimkirkens ombudsmann.³

Videre sørover langs kysten lå Fitjar kirke (kirke og prest, BK 69a-b, Rygh 11, 156, Bendixen 1904, 274), Årland kirke (BK 6, sognet nevnt BK 32b og 69a, Rygh 11, 142f, Bendixen 1904, 266), Gåsland kirke (BK 7, PN 134, Rygh 11, 129 og 133, Bendixen 1904, 203), Bømlo kirke (BK 6, Rygh 11, 126, Bendixen 1904, 209) og Moster kirke (PN 134, Rygh 11, 120, Bendixen 1904, 190).

1. Om inkorporasjon, se f. eks. Taranger 1902, 205-208 og Dahlerup, Vikar, KLNLM 20 sp.16f.

2. Se Blom, Gilde, Norge, KLNLM 5 sp. 309 og Seip, Gildeskråer, Norge, KLNLM 5 sp. 320f.; Heggland 1964, 180-258.

3. DN X nr. 21.

Rett sørøst over fjorden fra Moster lå Valestrand kirke (Rygh 11, 115, Bendixen 1904, 150). Kirken er ikke nevnt i kildemateriale fra før 1350, det er heller ikke Sveio kirke (Rygh 11, 106, Bendixen 1904, 145) men begge var etter Bendixen stavkirker. Mellom Vikøy kirke (sognet nevnt DN II nr. 106 (1315), Rygh 11, 100, Bendixen 1904, 154) og Njardheim kirke (BK 7, egen prest DN I nr. 206 (1329), kirke og prest, DN VII nr. 178 (1341), Rygh 11, 91f, Bendixen 1904, 252) lå Bjoe kapell (BK 6, Rygh 11, 90f og 99, Bendixen 1904, 263). Øvrige kirker i fylkets søre del var Gjerde kirke (BK 7, DN II nr. 24 (1288), prest nevnt DN XVIII nr. 6 (1325), Rygh 11, 64 og 66, Bendixen 1904, 163f), Grindheim kirke (BK 7, sognet nevnt DN I nr. 186 (1326), Rygh 11, 74 og 79, Bendixen 1904, 169), Støle kirke (prest nevnt DN I nr. 206 (1329) og DN XVIII nr. 15 (1343), Rygh 11, 69 og 71, Bendixen 158), Skånevik kirke (sognet nevnt BK 34b og 80a, DN XII nr. 90 (1340), Rygh 11, 44, Bendixen 1904, 173), Åkre kirke (BK 6, egen prest DN I nr. 206 (1329), Rygh 11, 50, Bendixen 1904, 186), Holmedal kirke (BK 7, Rygh 11, 45) og Kaldestad kirke (BK 7, egen prest DN I nr. 249 (1337), Rygh 11, 37 og 40, Bendixen 1904, 231).

Halsnøy kloster lå i den umiddelbare nærhet til både Kaldestad kirke, Eide kirke (BK 6, DN I nr. 249 (1337), Rygh 11, 82, Bendixen 1904, 257) og Fjelberg kirke (BK 7, Rygh 11, 82 og 86, Bendixen 1904, 247). _Halsnøy kloster

ble tilkjent patronatsrett over kirken på Eide i 1337, biskopen forbeholdt seg utnevningsretten (s. 220).¹

Skåle (fjerdings)kirke (DN I nr. 206 (1329), hovedprest nevnt DN V nr. 159 (1342), DN III nr. 63 (1306) og DN VII nr. 178 (1341), Rygh 11, 28, Bendixen 1904, 214f) var omkranset av to kapell, Guddal (BK 7, Rygh 11, 31 og 43, Bendixen 1904, 225) og Mel (BK 7, Rygh 11, 30 og 43, Bendixen 1904, 225, Mel var gamelt høvdingsete). Nordover mot syslegrensen over Hardangerfjorden lå sognekirkene på Ænes (BK 6, Rygh 11, 24, Bendixen 1904, 226), Varaldsøy (sognet nevnt BK 33b? prest og sogn, DN XI nr. 28 (1337), Rygh 11, 1, Bendixen 1904, 435f) og i Strandebarm (prest nevnt DN I nr. 206 (1329), Rygh 11, 7, Bendixen 1904, 428).

Regionen Hardanger hadde åtte kjente kirker fra før 1350, dessuten ett kapell. Kinsarvik var antakelig fjerdingskirke.

Kirkene lå plassert innover i landet, i nordøstlig retning, langs fjorden: Jondal kirke (kirke, prest, og prestehus, BK 82a-b, sognet nevnt BK 34b, egen prest DN II nr. 81 (1306), Rygh 11, 507, Bendixen 1904, 438), Vikøy kirke (kirke, prest og prestehus, BK 81b-82a, sognet nevnt BK 79b, DN IV nr. 245 (1340), Rygh 11, 492, Bendixen 1904, 449), Øystese kirke (BK 80b-81a, sognet nevnt BK 34b, DN XII nr. 48 (1314), egen prest, DN II nr. 60 (1330?), Rygh

1. DN I nr. 249.

11, 497 og 499, Bendixen 1904, 456), Granvin kirke (kirke og prest, BK 77a-b, sognet nevnt BK 34b, DN II nr. 82 (1306), Rygh 11, 484, Bendixen 1904, 463) og Ulvik kirke (kirke, prest og prestegard, BK 77b-78b (1321), sognet nevnt DN XII nr. 52 (1316), Rygh 11, 475, Bendixen 1904, 473).¹

Det er mest sannsynlig at Kinsarvik kirke (kirke, prest og sogn BK 78b-79b, sognet nevnt BK 78a, egen prest nevnt DN II nr. 54 (1299), DN III nr. 84 og 85 (1309), PN 134, Rygh 11, 457, Bendixen 1904, 514) var fjerdingskirke i Hordafylkes østlige region. Kirken var en av de rikeste i bispedømmet. Det lå mye jordegods til mensalgodset, spredt i flere sogn. Av de vacante beneficier i Bergen bispedømme som paven krevde inn førsteårsinntekter av i 1327-28, svarte Kinsarvik kirke og Stedje hovedkirke langt mer enn noen av de andre kirkene, Kinsarvik 33 mark og Stedje 30 mark (PN 134). Opptegnelsene i Kalvskinnet ser ut til å være gjort på to ulike tidspunkt. En prest Bjørn/Bjarne nevnes som regnskapspliktig. Det forelå et brev fra en Arne i Odda på at det til prettetaket i Kinsarvik lå seks mmb. i Gjertveit i Ullensvang. Fra 1309 har vi et diplom der det framgår at sognepresten i Kinsarvik het Bero (Bjørn/Bjarne) og at presten i Odda var Arne (DN III nr. 85). Bjørn/Bjarne og Arne i Odda som er nevnt i Kalvskinnet, er nok identiske med de to mennene som er nevnt i brevet fra 1309, notisene i BK er sannsyn-

1. Eidfjord kirke (BK 78b, sognet nevnt) lå i Stavanger bispedømme.

ligvis gjort i disse prestenes embetstid. Avslutningsvis under Kinsarvik kirke er opplysninger om tiend, mensalgods og fabricagods bokført fra biskop Audfinns embetstid.

I Opedal (DN IV nr. 85 (1310) og DN XII nr. 90 (1340), Rygh 11, 453f og 468, Bendixen 1904, 511) er kirkehuset i 1310 kalt kirke, i 1340 bønnehus (boenhusinu). Denne siste anførselen tyder på at bønnehuset ikke har hatt status som sognekirke, men at det har vært et kapell, underlagt Ullensvang eller Kinsarvik kirke. Opprinnelig var Opedal nok en høgendeskirke. Diplomet fra 1340 kan kanskje tyde på at Opedal lå til Ullensvang kirke. Det var nemlig i Opedal en rekke personer samlet seg da de gav kirken i Ullensvang jordegods for at der alltid skulle være en leigeprest ved kirken.

Ved Ullensvang kirke (BK 79b-80a, Rygh 11, 449, Bendixen 1904, 495) har en stor del av inntektene fra mensalgodset gått til å lønne en vikar, på den tiden regnskapet ble bokført i Kalvskinnet. Ullensvang sogn ble styrt av en vikarprest i 1309 (DN III nr. 84) og vel også i 1319-20 (se s. 494). Lengst inne i Sørfjorden lå Odda kirke (kirke, prest og prestegard BK 80a-b, sognet nevnt BK 79a, egen prest DN III nr. 85 (1309), Rygh 11, 443, Bendixen 1904, 531).

Voss sysle hadde fire kjente kirker ca. 1350, iberegnet hovedkirken på Vangen. Opptegnelsen i BK om Evanger kirke (kirke, prest og prestegard BK 75a-76a, sognet nevnt BK 61a, egen prest DN I nr. 151 (1317), 268 (1340), 299

(1346) og 304 (1347), Rygh 11, 516, Bendixen 1904, 562) er gjort mens en sira Erling var prest der. Muligens var dette den samme Erling som nevnes som prest i Evanger i 1332 (DN XXI nr. 47). Øvrige kirker var Vinje (kirke, prest og prestegard BK 73a-b, prest nevnt DN I nr. 206 (1329), Rygh 11, 541, Bendixen 1904, 585), Oppheim (sognet nevnt BK 23a, prest nevnt DN I nr. 206 (1329), Rygh 11, 483, Bendixen 1904, 586) og hovedkirken på Vangen (prest og prestegard BK 74a-75a, BK 76a-b, sognet nevnt BK 33a, hovedprest DN II nr. 442 (1375), 484 (1384) og 528 (1391), Rygh 11, 527, Bendixen 1904, 565). På Voss er en egen lokal åttinginndeling tydelig i kildematerialet ca. 1350. I BK 74 regnes den jorden kirken på Vangen eide i åttingene opp (Rygh 11, 559f, Indrebø 1935, 251f). Et jordesalg presten Gudleik foretok med biskopens samtykke, nevnes i BK 75a. Dette er vel presten Gudleik som nevnes, også i forbindelse med jordesalg, i et diplom fra 1330 (DN I nr. 110). På denne tiden var det i alle fall to leieprester på Vangen (DN I nr. 110 og DN III nr. 157).

Det regionalkirkelige sambandet fulgte ikke syslegrensene. I Firdafylke var Eid kirke kirkelig midtpunkt for kirkene i nordre del av Nordfjord. Den kirkelige regionen som hadde Vereide til knutepunkt, strakte seg sørover til Breim og Jølster i Sunnfjord. Til Brua i Sunnfjord hørte også kirker i Nordfjord, Kinn og ganske sikkert Brandsøy. Askvoll var det naturlige sentrum for kirkene i søre

Sunnfjord, kanskje også for kirker i ytre Sogn, til Austreim kirke. Den kirkelige inndelingen kunne krysse fylkesgrenser. Presten i Hyllestad hadde åbølet sitt utenfor Sygnafylke, men storparten av menigheten innenfor fylket.¹ I Sogn knyttet de regionalkirkelige forbindelsene kirker på begge sider av Sognefjorden sammen. Det gikk fortere å reise til vanns enn til lands. Hopperstad i Vik var møtested for prester og folk fra et vidt distrikt, fra Austreim i vest til Leikanger i øst, begge disse kirkene lå på nordsiden av Sognefjorden. Et skille gikk mellom Leikanger kirke og Njøs kirke. Både Njøs kirke og Ølmheim kirke og Rinde på sørsiden av Sognefjorden hørte inn under Rygg (fjerdings)kirke i Aurland. En skulle tro at både Leikanger kirke, Njøs kirke og Ølmheim kirke hadde naturlig tilhørighet til Stedje hovedkirke. Til Stedje hørte kirkene i den nære omkrets og dessuten kirkene ved Lustrafjorden, med unntak av Fortun kirke og Årdal kirke og dessuten Jostedal kirke, som skulle svare avgifter til fjerdingskirken i Tønjum. Fjerdingskirkene i Hordafylke hadde klart avgrensbare regioner.

Utenfor byens jurisdiksjonsområde var det totalt 179 kirkehus (Fana, Tyssøy og Herdla medregnet). Av disse er det er det en gruppe på 10 sognekirker som iallefall tidvis ikke hadde egen sogneprest, dertil 14 titulerte kapell og ytterligere fire andre kirkehus. Noen av

1. Holmsen 1937, 60.

kapellene hadde egne sogn, alt i alt må det ha vært opp mot 165 sogn i bispedømmet utenom bysognene.

Sogn er det fylket der vi kommer nærmest en rangordning som tilsvarer Gulatingslovens aritmetiske norm, med en hovedkirke med funksjoner i forhold til hele fylket, ytterligere tre fjerdingskirker, foruten øvrige kirker og kapell. I de andre to fylkene kan vi ikke sikkert bestemme om én av fjerdingskirkene har hatt funksjon som hovedkirke i tidligere tider. På 1300-tallet var fjerdingskirkene i Hordafylke og Firdafylke sentrum hver i sine regioner, uten at vi har funnet spor etter aktivitet som rettet seg utover fjerdingen. Vi har heller ikke funnet spor etter åttungskirker.

Sognekirkene har et uensartet opphav. Foruten herredskirker, i betydningen bygdekirker, må vi regne med at en rekke av kirkene var tidligere høgendeskirker.¹ Ingvild Øye har drøftet det kirketette området i Sogndal, rundt Stedje hovedkirke. Hun regner med at Stedje, Ølmheim og Kaupanger var de tre eldste kirkene i området, de to sistnevnte antakelig herredskirker. De yngre kirkene, på Kvåle, Eggum og dessuten kapellene på Åberge og Fimreite var trolig privatkirker eller gårdskapell fra først av.² På 1300-tallet var en rekke av de tidligere høgendeskirkene fullstendig inkorporert i sognesystemet. Men det var også en gruppe av dem med en noe løsere tilknytning,

1. Om norske egenkirker, se Stefánsson, Eigenkirche, Lex. des Mittelalters og Vilberg 1977.

2. Øye 1986, 266.

som anneks- eller filialkirker - i mange tilfeller med begrensede rettigheter og funksjoner.¹ Av de 14 titulerte kapellene må vi regne med at de fleste var bygd som egenkirker. Noen av kapellene ligger på stormannsgårder, og flere kapell ligger nært fjerdingskirkene, Vereide, Stedje og Skåle. Kapellene kunne bli betjent av presten(e) i nærliggende kirker, og var da annekskirker.

Prester og ombudsmenn

I det følgende skal vi søke å klarlegge hvilke faste ombudsmenn biskopen hadde i bispedømmet på regionalkirkelig nivå, og vi skal dessuten konsentrere oss om den kirkelige bemanningen i sognene. Til det regionalkirkelige forvaltningsapparatet regner vi de personer og institusjoner som hadde faste funksjonsområder i kirken for større regioner enn et enkelt sogn. Det må ha vært opp mot 200 sekulærgeistlige i Bergen bispedømme tilknyttet kirkeorganisasjonen på ulike nivå. Dessuten kunne lekfolk være tilsatt som kirkelige ombudsmenn. Det er det faste administrasjonsapparatet vi skal undersøke i denne omgang. Vi skal senere komme tilbake til de ombud som formidlet mellom sentrum og periferi ad hoc i enkeltstående tilfeller.

1.. Se Christie, Kapel, Norge, KLN 8 sp. 254f.

Fra 1000-tallet ble flere midt- og nordeuropeiske bispedømmer oppdelt i flere erkediakonater, ofte på basis av eldre inndelninger. I England dannet shire-inndelingen grunnlag for erkediakonenes distriktsvise myndighetsområder. Den tyske utviklingen var karakterisert av at erkediakonen både kunne ha kapitelsprelatur og regionaljurisdiksjonelt ombud. Spesielt for Norden er at benevnelsen prost (præpositus, prófastr) ble brukt om kirkelige lokalembetsmenn hvis funksjoner viste fellestrekk med de allmennkirkelige "officiales foranei", landdekaner eller erkediakonere. I løpet av 1100-tallet var hele den danske kirkeprovinsen inndelt i prostier, i noen utstrekning knyttet til sysleinndelingen, mens det svenske systemet kunne være knyttet til landskapene (f.eks. folklandene i Uppland). De danske prostene hadde i likhet med andre lands erkediakonere visitasjonsplikt i sine distrikt. I forbindelse med årlige visitaser skulle de føre tilsyn med kirkegodset og kirkevergenes regnskaper og dessuten ivareta jurisdiksjonelle oppgaver.¹

For Norges vedkommende har Seip påvist en sekundær spaltning av kirkens lokale organisasjon i prosteombud og årmannsombud, der det til prosteombudet var knyttet funksjoner som den tidligere årmannen ikke hadde hatt. To formularer for fullmaktsbrev fra 1320-årene, fra erkebiskop Eilivs kopibok, tyder på at mens prosten skulle reise

1. Dahlerup, *Ærkedegn*, KLN 20, 572f; *Provst*, KLN 13, 537f. og Dahlerup 1968, 64.

søksmål og bringe saken til avslutning (soekia ok setia), skulle ombudsmannen (år mannen) ha ombud og oppsyn (starf ok vmsio) og oppta bevis og føre tilsyn (proua ok æftir sea).¹

Prostene dukker opp i kildene i første halvdel av 1200-tallet, geistlige som øyensynlig var tenkt overordnet år mannen i den kirkelige rettspleie med særlige oppgaver i den avsluttende fase av en sak: saksøking, dom og oppgjør.² Det er bare for Oslo bispedømme en fast inndeling i prostier kan påvises. Grensene var sammenfallende med syslegrensene.³ Seip framholder at prostene trådte fram som motstykke til kongens sysselmenn og lagmenn. "Karakteristisk for prosten som leder av strafferettspleien var at han også kunne ha skriftemål og altså forene myndighet som skriftefar og dommer."⁴ De verdslige styresmaktene forsøkte i de tidlige 1280-årene og senere under Håkon V. å hindre at sjelesørgere skulle være proster, med den hensikt å hindre kombinasjon av jurisdiksjon i begge fora.⁵

1. DN XVIII, nr. 8, Seip 1942, 70f.

2. Helle 1974, 237. Seip 1942, 72 og 76 mente prostedømmet ble alminnelig først etter 1273, men ble imøtegått av Schreiner 1943-46, 578-82.

3. Seip 1942, 78 viser til Munch 1849, 14; Keyser 1858, 322. Jfr. Hamre, Provst, Norge, KLN 13 sp. 540f.

4. Seip 1942, 169.

5. Seip 1942, 169f med henvisning m.a. til NGL III, 5 art.1 (1280), NGL III, 106 (Skipan 1313) og NGL III, 82 og 84 (1315).

Prostedømmet nevnes to ganger i Kopiboken, i begge tilfeller i brev fra biskop Audfinn i 1328. I det ene brevet rettet biskopen en dobbel anklage mot befolkningen i Sogn. Anklagen vedrørte både det indre og det ytre forum. Til tross for stor ulydighet i forskjellig levnet og vond framferd (i ymisum lifnadam ok vandom framfærdom), ville en del menn ikke skrifte hos den kirkelige øvrighetspersonen som hadde myndighet til å gi absolusjon i bannsaker, nemlig hovedpresten på Stedje. Dessuten hisset noen menn bøndene opp og forbød dem å søke prostens stevne eller kirkens menn. ¹

Beyer har påpekt at dette brevet kan tyde på "et tvedelt apparat, der hovedpresten har myndighet in foro interno og proster eller andre kirketjenere in foro externo".² I avslutningen av brevet fikk imidlertid presten på Stedje fullmakt og ombud til å avgjøre alle saker som kunne komme opp (at sætia þall þau mal sem her kunnu til at falla), noe Beyer også drøfter. Hovedpresten fikk fullmakt til å ta i bruk kirkens ytterste represalie: bannlysing. Nå står det ikke uttrykkelig i brevet at de sakene som kunne komme opp var slike saker som hørte under prostens myndighet eller at hovedpresten på Stedje selv skulle holde prostestevne. Men konteksten i brevet tyder helst på at hovedpresten nettopp fikk fullmakt både som skriftefar og dommer, og at han i allfall i en periode

1. DN I nr. 197.

2. Beyer 1972, 13.

hadde myndighet både som hovedprest og prost. Hovedprestens myndighet til å gå ut over forum internum kan ha vært ekstraordinær. Dersom han i utgangspunktet var fast prost i Stedje synes biskopens fullmaktsbrev noe overflødig.

Det var nettopp en slik forening av jurisdiksjonen i de to fora kongedømmet hadde forsøkt å forhindre i sin motstand mot prostedømmet like siden 1280-årene. I det nevnte brevet nevnes menn som egget bøndene til å ikke søke prostens stevne. De må helst ha handlet som representanter for en myndighetsperson når de kunne forby bøndene å søke kirkens menn i slike saker. Dette er helt i samsvar med kongedømmets politikk på denne tiden, som jo gikk ut på at kristenrettsaker skulle dømmes av kongens lagmenn. Bispekollegiet hadde året før gått hardt ut mot at lagmenn og sysselmenn hindret de kirkelige dommerne i deres arbeid.

Det andre brevet i Kopiboken som gir et innblikk i prostedømmets stilling i bispedømmet, viser at det kunne ligge til prostene å reise søksmål (soekia) ved kristenrettsaker, i alle fall tiendesaker, som ble reist mot lekfolk. Da bøndene i Firdafylke ikke ville godta biskopens påbud om utvidet tiendeplikt, og svare tiende av nøtter, fikk prostene beskjed om å reise sakene "etter kristenretten og kirkens lover".¹ I tilknytning til dette brevet har Beyer hevdet at nettopp bøtesaker mot lekfolk må ha vært prostenes normale virksomhet. Beyer viser også

1. DN II nr. 166.

til et brev fra 1361 som viser at lekmenn kunne ha prostedømme. En lekmann ble overdratt prostedømme i Oppheim og Vinje sokn, lekmannen skulle reise søksmål i alle mindre kirkelige saker, som var så små at ikke biskopen selv burde overta dem.¹ Beyer finner at prostens ser ut til å ha vært særlig engasjert i forum externum, hovedpresten i forum internum, det har vært to lokaljurisdiksjonelle ombud i stiftet, hovedpreststilling og prostedømme. Han hevder likevel at det aldri har vært en klar og entydig funksjonsdeling mellom dem - i og med at begge kunne overdras samme mann - presten ved hovedkirken.² Det er imidlertid verdt å legge merke til at prostens i brevet om nøttetiende fra 1328 og i brevet fra 1361 bare tilkjennes rett til saksøking, de blir ikke tildelt domsmyndighet.

Vi finner grunnlag for å gå noe videre her. Det spørsmålet som reiser seg, er nemlig om de oppgaver som tillå prostedømmet i Bergen bispedømme ble oppfattet som et eget funksjonsområde, atskilt fra de normalfunksjoner som lå til hovedprestembetet.

Seip hevder at prostedømmet som en rent kirkelig institusjon var svakt utviklet. Dette framgår av at prester utførte prostens funksjon uten å bære prostens tittel.³ Beyer påpeker at felles for de to brevene som

1. DN II nr. 366.

2. Beyer 1972, 14-16.

3. Seip 1942, 79.

viser til prostedømmet i Bergen bispedømme, er at de ikke taler om opprettelse av et lokalt prosti, men synes forutsette dette som en etablert institusjon.¹ Men var dette en institusjon som var etablert ved siden av den gamle hovedprestordningen, eller var det kanskje slik at hovedprestene utførte endel av prostedømmets oppgaver og at de derfor kunne bli kalt proster? For å kunne ta stilling til dette problemet må vi klarlegge hvem det var som reiste søksmål og avgjorde saker i lokaljurisdiksjonen.

Vi har sett at fjerdingsprester kunne ha slike funksjoner i forbindelse med klerkemål (s. 428). Ved ett tilfelle ser vi også at lekfolk kunne bli stevnet til hovedpresten ved kristenrettforsømmelse. En mann i Holmedal skulle, sammen med de kvinner han eventuelt hadde forbrudt seg sammen med, stevnes til hovedpresten til skrifte og yfirbót.² Da biskop Audfinn innskjerpet skrifteplikten for dem som sognet til Hamre hovedkirke i 1329, brukte han uttrykket "at þeir kome til ifirbota vid gud oc heilagha kirkiu".³ Seip påpeker at termen yfirbót i senere kristenretter og i diplomer fikk "en nesten teknisk anvendelse om soning av et kristenrettsbrudd i sin fulle utstrekning både ved bøter og ved pønitenis." Slik sammenfattet uttrykket "å komme til yfirbot", "gå til yfirbot"

1. Beyer 1972, 14.

2. DN VII nr. 30.

3. DN IV nr. 187.

etc. det dobbelte botssystemet slik det var uttrykt i kristenrettene i to ledd: "boeta við biskup" og "boeta við Krist". I landskapslovene viste dette siste skillet nettopp til at det ble anvendt to straffesystemer i det indre og ytre forum.¹ Seip har i særlig grad understreket at de to fora i den kirkelige praksis ofte kunne gli over i hverandre, slik at en dobbel rettergang kunne forekomme.² Beyer har påpekt at det nettopp i det ovennevnte brevet om hovedpresten på Hamre forutsettes et slikt dobbelt oppgjør. Det at termen yfirbót brukes i forbindelse med hovedprestens funksjonsområde i forum internum, skulle tyde på at han kunne ha myndighet i begge fora.

Et klart kompetanseskille mellom et lokaljurisdiksjonelt prostedomme og hovedpreststillingen er etter vår mening ikke mulig å påvise i den jurisdiksjonelle praksis i Bergen bispedømme. Dette blir enda tydeligere dersom vi drar inn i diskusjonen det faktum at også vanlige sogneprester og lekfolk kunne få biskopens fullmakt til å reise søksmål lokalt. Presten Olav i Gaupne fikk ombud i forbindelse med Dalekirkens økonomi i 1306. Han fikk blant annet mandat til å kreve inn kirkens fordringer og i forbindelse med dette reise søksmål etter lovene (soekia eptir loghum).³ Dette tilfellet var ikke enestående. De mange utnevnellesbrevene fra biskop Håkon for ombudsmenn

1. Seip 1942, 26f og 41f. Om Yfirbot, s. 41.

2. Seip 1942, 40-44. Jfr. Beyer 1972, 13.

3. DN III nr. 65.

som skulle kreve inn bispeinntekter, viser at det har vært en regel og ikke et unntak at ombudsmennene, såvel lekfolk¹ som prester,² hadde fullmakt til å reise søksmål lokalt når folk nektet å betale tiende eller andre avgifter. Ombudsmennene skulle stevne partene til biskopen. I mange tilfeller ble nok sakene løst ved sättnål lokalt.³

I erkebiskop Påls tredje statutt fra 1336 brukes termen "prost" i en kontekst der termen "hovedprest" brukes i flere tidligere statutt: prostene eller deres vikarer skulle årlig bekjentgjøre statuttene i de større kirkene⁴ (i distriktet, jfr.s. 426f). Nå har vi riktignok påpekt at hovedpresttermen i statuttene er flertydig og upresis, men i denne bestemmelsen ser det ut til at det med "hovedprest" er ment en prest med regionalkirkelig ansvar.

Etter 1350 har vi eksempler på at prostetittelen brukes om prester ved hovedkirke og fjerdingskirke: i 1364 og 1463 om presten på Stedje,⁵ i 1364 nevnes Jon Trondsson som prost på Vangen på Voss⁶ - to år senere kalles en sira

1. DN VII nr. 172 og 174 (1340).

2. DN IV nr. 239 (1339), DN VII nr. 170 og 176 (1340) og DN VII nr. 179 (1341).

3. Jfr. Hamre, Jurisdiktion, Noreg, KLN 8, 37.

4. NGL III, 283f.

5. DN III nr. 268 og DN IV nr. 698. Henvisning hos Seip 1942, 79, note 6.

6. DN I nr. 383.

Jon (vel den samme) hovedprest samme sted.¹ Biskopens prost, sira Arne, virket på Voss i 1379,² antakelig identisk med Arne Askelsson som benevnes som hovedprest på Vangen i 1375 og 1384.³ Morten Beyer har sett denne vekslingen i benevnelser som et tegn på at prostedømmet kunne overdras hovedpresten, hovedkirken kunne bli prostekirke.⁴ Nå kan vi ikke se bort fra at utviklingen etter 1350 har sammenheng med det store tapet av geistlige i svartedauden. Det kan være forklaringen på at én og samme geistlige kunne ha flere kirkelige ombud samtidig.

I enkelte stift var viktige funksjonsområder knyttet til prostedømmet: jurisdiksjonelle oppgaver i forbindelse med strafferettssaker og visitasjonsrett med kontroll av regnskapsførsel for lokalkirkelig gods.⁵ I Bergen stift var disse oppgavene forvaltet av flere kirkelige embetsmenn og tjenestemenn. Søksmål kunne reises av biskopens ombudsmenn og av hovedprester, og kristenrettsaker kunne antakelig sluttføres av hovedpresten. Domsvirksomheten i bispedømmet ser imidlertid ut til å ha vært sterkt sentralisert til biskop/offisial og domkapitel. Mens danske sysselproster førte oppsyn med lokalkirkelig fabrica, ble denne oppgaven ivaretatt av biskop og

1. DN VI nr. 266.

2. DN XXI nr. 154.

3. DN II nr. 442 og 484. Alle henvisningene til Voss, og identifikasjonene av prestene, hos Beyer 1972, 16.

4. Beyer 1972, 78.

5. Dahlerup, Provst, KLNLM 13 sp. 537-540.

domkapitel på visitas i Bergen bispedømme. Det er ikke noe som tyder på at prostedømmet som institusjon ble sterkt utviklet i Bergen før 1350. Dette har å gjøre med to forhold: For det første, den sterke sentraliseringen til biskop, offisial og domkapitel og for det andre den stillingen fjerdingskirkesystemet med hovedprestene hadde. Hovedprester kunne ivareta funksjonsområder som lå til prosteombudet, og etter 1350 ser vi at hovedprester kunne inneha prosteombud. Det var ikke rom for noe sterkt regionalkirkelig ombud ved siden av hovedprestene. Det at et gjennomført prostedømme bare kan påvises i Oslo bispedømme har neppe med kildesituasjonen å gjøre, selv om denne er sparsom. Heller må dette forstås på bakgrunn av fjerdingssystemets konstituerende rolle i fylkene vestafjells.

Det regionalkirkelige forvaltningsapparatet var sentralt kontrollert. Hoved- og fjerdingsprestene var underlagt den kontroll biskop og domkapitel utøvde ved visitas og prestemøte. Årmenningen var en privatrettslig institusjon, det tilliggende mandatet gikk ut på å ta seg av de økonomiske retter eieren ikke kunne overkomme å ivareta selv.¹ Biskopens årmann hadde etter landskapslovene omfattende funksjoner i den kirkelige strafferettspleie. Av det formularet fra erkebiskop Eilifs kopibok som antakelig omhandlet årmannen (ombudsmannen), har vi sett

1. Seip 1942, 72.

at han kunne ha oppsynfunksjon og oppgaver i forbindelse med den rettslige virksomheten - som å føre bevis. Årmanstittelen brukes ikke i Kopiboken, men en rekke brev viser til kirkelige ombudsmenn med årmannsfunksjon, først og fremst i forbindelse med økonomisk forvaltning og ved saksøking. Seip har påpekt at det i senmiddelalderen var en tydelig tendens til å gjøre "år mannen" til ombudsmann for prostene, ikke umiddelbart for biskopen. De regional-kirkelige ombudsmennene i Bergen bispedømme var ikke underlagt presteskapet ved hoved- eller fjerdingkirkene, men var underlagt råds mannen i bispegården og skulle svare regnskap sentralt, for råds mann eller biskop (se kap. 3).¹

Rundt 1340 ble ombudsmenn tilsatt i distrikt etter distrikt, for å kreve inn bispetiende i Nordfjord med Breim skippreide,² cathedraticum og tiende i ytre Sogn,³ for å forvalte bispestolens jordegods og kreve inn landskyld i Hardanger.⁴ Tilsvarende mandat fikk ombudsmennene i Firdafylke og i Vik,⁵ ombudsmannen i Lyster i Sogn⁶ i ytre Sogn,⁷ på Voss⁸ og i Sunnfjord.⁹

1. DN IV nr. 239 (1339), DN VII nr. 172, 174, 176 (1340) og DN VII nr. 179 (1341).

2. DN IV nr. 239 (1339).

3. DN VII nr. 170 (1340).

4. DN VII nr. 172 (1340).

5. DN VII nr. 176 (1340).

6. DN VII nr. 179 (1341).

7. DN VII nr. 181 (1341).

8. DN VII nr. 174 (1340).

Det at så mange ombudsmenn ble tilsatt på så kort tid, kan bety flere ting. Enten foretok biskopen en utskiftning av ombudsmenn i stor skala, eller så hadde det kirkelige ombudsmannsystemet ligget nede en tid slik at flere ombud stod ubesatt. En tredje mulighet er at biskopen økte antallet tjenestemenn pr. distrikt. Flere av utnevnellesbrevene inneholder de samme formularene. Ansettelsen skulle vare så lenge ombudsmannen var duglig og trofast og så lenge han avla fullt regnskap for biskopen.¹ Det betyr at ombudsmennene kunne bli sittende på livstid. I flere av brevene nevnes de personene som tidligere hadde hatt ombudet.² I Vik har det skjedd et skifte av biskoppelige tjenestemenn. Presten Kolbein i Vik hadde flere ombud. I april 1340 hadde han ansvar for bispegodset i Vik, og sammen med en lekmann hadde han hatt dette ombudet også i ytre Sogn.³ Han skulle også kreve inn cathedraticum og tiende i ytre Sogn.⁴ Kanskje var det i Hopperstad (fjerdings)kirke Kolbein var prest. I så fall har vi et belegg på at en prest ved en av de kirkene vi har antatt var fjerdingskirke, kunne tillegges en funksjon som lå til hovedprestene, nemlig å kreve inn cathedraticum (s.426).

9. DN VII nr. 175 (1340).

1. DN IV nr. 239 (1339), DN VII nr. 172, 174 og 176 (1340) og DN VII nr. 179 (1341).

2. DN VII nr. 172, 174 og 176 (1340), DN VII nr. 179 (1341) og DN VII nr. 181 (1341).

3. DN VII nr. 181 (1341).

4. DN VII nr. 170 (1340).

Eksemplet ville, under den forutsetning vi har nevnt, også vise at presten ved (fjerdings)kirken var tillagt flere regionale funksjoner. Dette ville styrke vår hypotese om forholdet mellom hovedkirker og fjerdingskirker. Enten døde Kolbein i løpet av sommeren 1340, eller han ble avsatt som prest eller forflyttet. I november 1340 ser vi nemlig at en annen prest i Vik, Finn, fikk mandat til å forvalte bispestolens jordegods i Vik,¹ og en annen prest fikk ombudet i ytre Sogn året etter.² Av de 15 ombudsmennene biskop Håkon nevner i brevene var åtte prester og syv lekfolk. Dette skulle tyde på at biskopen like gjerne har benyttet lekfolk som prester til regionale ombudsmenn (se forøvrig kap. 3).

Helst var det biskop Håkons økonomiske vansker i hans første embetsfase som var det viktigste insitamentet for den mangfoldige økonomiske aktiviteten han iverksatte rundt 1340. Sannsynligvis inngikk en reorganisering av ombudsmannsystemet nettopp i det vi kan kalle biskop Håkons økonomiske tiltaksplan. Ett diplom kan tyde på at ombudene har vært ubesatte, og at biskopen først satte iverk foreløpige tiltak. To korsbrødre (rådsmenn? se kap. 3) fikk svært vide fullmakter i Firdafylke i 1338.³ Vi har påpekt at dette helst var et unntakstilfelle. I 1339 og 1340 ble ombudsmenn plassert i fylket med avgrensede

1. DN VII nr. 176.

2. DN VII nr. 181.

3. DN X nr. 32.

mandatområder, geografisk og funksjonelt. En prest hadde ansvaret for bispegodset i hele fylket i november 1340,¹ selv om en lekmann to måneder tidligere var tilsatt med ombud for bispegods og tiende i Sunnfjord.² Året før fikk presten på Arnestad ombud i Nordfjord og Breim skipreide, men bare for bispetienden.³ Mens de to korsbrødrene ivaretok et helt spektrum av regionalkirkelige funksjoner for hele Firdafylke, fikk snart begge regionene i fylket egne ombudsmenn med oppgaver som innebar funksjonsfordeling med andre ombudsmenn på regionalt nivå.

På det lokale plan var sognepresten både den viktigste lokalkirkelige ombudsmann og innehaver av det mest grunnleggende kirkelige officium. Det var sognepresten som hadde myndighet og plikt til å sørge for at sognekirkens funksjoner ble opprettholdt. Sogneprestene utgjorde den laveste instans i den kirkelige kontroll av sognefolket. Sognepresten var betrodd cura animarum i sitt forvaltningsdistrikt. Han hadde plikt til å preke, undervise menigheten, feire messen, døpe, gi den siste olje til sine sognebarn, begrave, høre skriftemål og gi absolusjon ved mindre forseelser, dele ut nattverd og forvalte det lokalkirkelige godset.⁴

1. DN VII nr. 176.

2. DN VII nr. 175.

3. DN IV nr. 239.

4. Henvisninger til kanonisk rett hos Inger 1961, 151.

Den enkelte prests posisjon i bygdesamfunnet har ikke bare vært bestemt av hans officium og den myndighet han hadde som kirkelig tjenestemann. Like viktig var det hvilken sosial bakgrunn han hadde og hvilke forbindelser han hadde i lokalsamfunnet. Dette er spørsmål som bare i svært liten grad lar seg belyse. Enkeltstående brev og en notis i Bergens Kalvskinn tyder på at en del prester hadde sin ættebakgrunn i det bygdelag eller den region der de var prester. Da biskop Arne gav forordninger om hvordan presteembedet i Dale skulle ivaretas i 1306, hadde en Bjørn prestebror en sentral rolle. Både skulle han holde presten i kosten og være med i forvaltningen av mensal- og fabricagodset. Nå vet vi ikke sikkert om Bjørn var bror til den presten som skulle residere i Dale dette året, men han har tydeligvis vært en av sognemennene.¹ Da presten på Nes. solgte fabricagods uten biskopens løyve, ble godset erstattet av broren i ombud for presten. Broren var fra Glomnes (på nordsiden av Strynsvatn). Den jorden som var ulovlig solgt i Marså ved Loen, ble erstattet med jord i Flo ved Glomnes.² Presten har altså hatt embete på sitt hjemsted, og hans egen familie må ha vært blant hans sognebarn. I 1347 lå presten i Vinje og hans bror i arvetvist med deres avdøde brors sønn, om noe jord i nabosognet til Vinje, Evanger. I dette tilfellet hadde

1. DN III nr. 65.

2. BK 11a-b, DN XV nr. 12.

presten på Vinje ættebakgrunn i samme region som han var prest.¹

Edvard Bull har hevdet at presteskapet i fjortende og femtende århundre var lavøttet, som en følge av det skillet mellom presteskap og høvdingklasse som vokste fram fra midten av 1200-tallet.² Dette er en hypotese vi ikke skal diskutere her. Det vi vil framheve er at den kirkelige politikk i lengre tid hadde gått ut på å skille ut presteskapet, slik at de viktigste sosiale bånd prestene hadde, skulle være til kirkeorganisasjonen og ikke til ætten eller verdslige makthavere.

Vi har tidligere tolket bergensbiskopenes systematiske kamp for å håndheve sølibatet som et ledd i oppbyggingen av et sentralstyrt lokalkirkelig organisasjonsapparat. Ved å hindre prestene i å inngå familiære forbindelser i bygdene, ble prestene stående utenfor det viktigste sosiale nettverk i bondesamfunnet. Bispekollegiet så seg lei på at prestene lot barn og annen familie arve dem. Sølibatet ble ansett som et middel som kunne forøke lokalkirkenes formue. Sølibatet var en kampsak for biskop Arne fra hans første embetsår. Det er ingen grunn til å tro at biskopene lyktes spesielt godt i sine bestrebelser på å skille prestene av med frillene sine. Provinsialstatuttet fra 1351 tyder på at prester ganske hyppig inngikk et slags sivilt ekteskap, med bindende avtaler om gaver og

1. DN I nr. 304 og DN III nr. 245 (1347).

2. Bull 1912, 49.

plikter. Avtalene ble inngått og troskapsløftene gitt i nærvær av frender.¹

Fra biskop Arnes og biskop Håkons styringstid har vi bevart diplomer som gir innblikk i denne problematikken. Under visitasreiser i Nordfjord 1308 og Hardanger 1309 gikk biskop Arne hardt til verks mot de prestene som ble mistenkt for eller som åpenlyst levde sammen med kvinner. Syv prester i Nordfjord - prestene på Nes, i Olden, på Vereide, Re, Austreim, Gjemmestad og Hyin - ble truet med avsettelse for frillehold.² Likeledes fire prester i Hardanger, i Ullensvang, Kinsarvik, Ulvik og Odda.³ Thomas prest på Nes hadde etter biskopens brev i mange år bodd sammen med en kvinne som hadde født ham mange barn. Thomas bodde sammen med kvinnen da biskopen kom på visitas. Vi kan ane biskop Arnes indignasjon i brevet; Thomas hadde til og med hatt denne kvinnen hos seg i biskopens nærvær.⁴ Biskop Håkon gav to prester avsettelsesbrev i 1338 fordi de til tross for advarsler ikke ville skille seg av med følgekonene sine. Både presten på Birkeland⁵ og presten på Os⁶ må i alle fall for en tid ha sendt kvinnene fra seg da de så at biskopen gjorde alvor av sin trussel. Begge

1. NGL III, 301f, jfr. Gunnes 1982, 26 og 34f.

2. DN IV nr. 79 og DN III nr. 74.

3. DN III nr. 84 og 85.

4. DN IV nr. 79 (1308).

5. DN IX nr. 109.

6. DN IX nr. 111 og 112.

prestene ble nemlig tatt til nåde igjen, presten på Os etter at erkebiskopen blandet seg inn i saken¹ (jrf.s.182).

Og barn ble det mange av rundt om i prestegardene. I flere diplom fra 1300-tallet har personer tilnavnet prestesønn,² i ett tilfelle også prestedatter.³ Både ifølge kanonisk rett og den partikulærrettslige lovgivningen var det forbudt å ordinere prestesønner og andre uektefødte til prester. I erkebiskop Jørunds første statutt (1290) heter det at barn fra såkalte hemmelige festemål ikke skulle ha adgang til geistlige grader.⁴ Det ble likevel gitt pavelig dispensasjon til at titalls uektefødte, deriblandt prestesønner, kunne bli prestevigd. I 1308, da Audfinn Sigurdsson skulle reise til kurien, fikk han beskjed fra biskop Arne om å prøve å oppnå dispensasjon for prestevigsel av 20-30 uektefødte, også prestesønner.⁵ Vi vet ikke sikkert når dette brevet er utstedt,⁶ om Audfinns anmodning til paven er kommet før eller etter at kong Håkon Magnusson fremmet det samme ønske for paven. Etter hans anmodning fikk biskopene i Oslo og Bergen fullmakt til å dispensere 60 uektefødte

1. DN IX nr. 117, og 119, DN IV nr. 237. Jfr. Gunnes 1982, 27f.

2. Eksempelvis DN XXI nr. 14 (1315-16), DN VIII nr. 69 (1320), DN XII nr. 74 (1329).

3. DN XXI nr. 13 (1314).

4. NGL III, 243.

5. DN X nr. 10.

6. Jfr. RN III, 546, note 1.

geistlige, hvorav ti prestesønner, som kongen skulle velge ut. Disse skulle kunne vigsles til alle geistlige grader¹ Det var etter kongens anmodning biskopene i Hamar og Bergen i 1311 fikk tillatelse til å dispensere 80 norske, uektefødte geistlige, deriblandt 20 prestesønner, fra "manglene ved deres fødsel" (defectus natalium).²

Helst tyder disse dispensasjonene på at det var prestemangel i erkeprovinsen. Erkebiskop Eiliv grunn gav i en dispensasjonssøknad til pave Johannes XXII hvorfor det var mangel på villige presteemner ca. 1323: De kirkelige inntektene i Norge var små, og klerkene der var nødt til å vise større gjestfrihet enn andre steder. Dessuten ble de utsatt for overgrep fra lekfolk. En prest måtte derfor stundom bestyre både to og tre sognekirker.³ Kanskje hadde Bergen bispedømme fått stettet prestemangelen ved de dispensasjonene som ble gitt i 1308 og 1311, slik at det først og fremst var i andre bispedømmer det var vakante prestekall i begynnelsen av 1320-årene. I alle fall ser vi at biskop Audfinn løste flere prester fra sin jurisdiksjon i denne tiden, mellom annet fordi erkebiskopen trengte dem andre steder i erkeprovinsen. To klerker ble frigitt fra bergensbiskopens jurisdiksjon i 1322, den ene ble sendt til Shetland, den andre til Orknøyene.⁴ Det er ikke

1. DN VI nr. 70 (5.2. 1308).

2. DN VI nr. 78. Flere henvisninger hos Gunnes 1982, 27.

3. DN VI nr. 111 (1323).

4. DN IX nr. 91.

sannsynlig at biskop Audfinn ville ha løst de geistlige fra sin jurisdiksjon dersom det var et stort behov for prester i Bergen bispedømme. Det var nemlig ikke bare på erkebiskopens ønske han gjorde dette, ved ett tilfelle presiseres det at det var klerkens eget ønske som førte til at biskopen løste ham fra båndene til Bergen bispedømme.¹ Noe underlig er det at biskopen, når det var prestemangel ellers i erkeprovinsen, kunne la geistlige reise ut av riket for å få beneficium. Dette skjedde i 1324 da erkebiskopen i Uppsala bad om en geistlig til et embete i Jemtland.² Biskop Håkon stilte strenge betingelser da erkebiskop Pål i 1338 bad om å få sira Sigurd Pater til Nidaros. Sigurd skulle komme tilbake når Bergens kirke trengte hans tjeneste. Dessuten skulle han sikres økonomisk slik at han uten tap kunne holde vikar i sitt embede. Begge disse kravene skulle sikre at Bergen bispedømme ikke ble skadelidende.

Prestenes utdannelse foregikk primært ved katedralskolen. Vesentlig i utdannelsen var å lære elevene å lese og forstå latin, få innsikt og praktisk opplæring i trivium (jfr.s.322f), lære dem å skrive, få kjennskap til troslæren og festalmanakken, dessuten den praktiske utføring av de rituelle handlinger. Provinsialstatuttene og hyrdebrevene gav innføring i læren om troen og sakramentene, dessuten inngående praktisk veiledning for

1. DN IV nr. 158 (1323) og DN VII nr. 99 (1323?).

2. DN V nr. 70.

prestene, om alt fra klesdrakt og hårfasong til oppbevaring av hellige kar og vin og brød som var innvigslet til nattverden. Prestene ble eksaminert før prestevigselen. Da biskop Audfinn, mens bispeembetet i Stavanger var vakant i 1322, ble bedt om å prestevie tre djakner, underrettet domkapitlet i Stavanger biskopen om at de selv hadde foretatt eksaminasjon.¹ I erkebiskop Jørunds første statutt framholdes det som en norm at prestene skulle eksamineres i embetshandlinger som deres foresatte var forpliktet til å undervise dem i: kanon og dåpstjeneste, meddelelse av den siste olje og tjeneste ved likferd og øvrige handlinger som lå til det prestelige embetet.² En forklaring på alle dispensasjonene for prestesønner kan være at de kunne overta presteembetene uten for mye utdannelse. De hadde fått innblikk i så vel ritualer som økonomisk forvaltning gjennom oppveksten.

Ved tilsettelser av sogneprester krevdes domkapitlets samtykke (s. 338³⁴⁰). Til noen kirker hadde andre instanser innflytelse. Ved Eide kirke i Sunnhordland fikk Halsnøy kloster presentasjonsrett, og ved Fana kirke skulle Apostelkirkens kapitel konsulteres.³ Når det gjelder Stårheim kapell, har vi ikke belegg for at Erling Vidkunson hadde noe å si ved tilsettelser i kapellet. Likevel tyder et par brev fra biskop Håkon på at Erling

1. DN IV nr. 154. Jfr. også RN IV nr. 1109 (1335).

2. NGL III, 242.

3. DN III nr. 58. Bagge 1976, 106.

har øvd innflytelse ikke bare når det gjaldt Stårheim, men også angående kirken i Rugsund. I 1338 bad Erling tydeligvis biskopen rette opp skader Stårheim kirke, dens bøker og messeklær var blitt utsatt for. Det ser også ut til at Erling har bedt biskopen om å skaffe presten i Rugsund et bedre kall.¹

Domkapitlets råd skulle innhentes ved avsettelser av prester (jfr.s.³³⁸). Ett av de ankepunktene biskop Audfinn førte mot Apostelkirken i 1319, var at prester ikke bare var blitt innsatt, men også avsatt fra Fana kirke uten biskopens samtykke.² Ved de sakene vi kjenner fra Bergen bispedømme er prester blitt truet med avsettelse eller avsatt av to årsaker: frillelevned³ og spedalskhet.

Det ble reagert umiddelbart og hardt overfor prester som ble spedalske, som i eksemplet med Bjarne på Kvåle. Bjarne fikk under banns trussel ordre om å forlate kirken innen seks dager. Han var likevel ikke henvist til å tigge for å opprettholde livet, da han ble lovet fullt underhold av bispegodset og godset til Olavskirken på Bakkene eller en annen kirke.⁴ Godset til Olavskirken på Bakkene ble i senmiddelalderen lagt til kannikprebender.⁵ Det at kirkegodset alt i 1339 kunne stilles til disposisjon for

1. DN VIII nr. 107. Om Stårheim, jfr. DN VIII nr. 125 (1340).

2. DN III nr. 117.

3. DN I nr. 118 (1308), DN III nr. 119 (1320), DN IX nr. 112 (1338), DN IX nr. 115 (1339).

4. DN III nr. 198 (1339).

5. Helle 1982, 685.

Bjarnes underhold, kan tyde på at denne kirken har hatt andre funksjoner enn en vanlig sognekirke. Bjarnes harde skjebne var langt fra enestående. Kanskje var det en fast ordning med sosial forsorg for syke prester, der inntekter fra m.a. Olavskirken kunne brukes. Olavskirken kan ha hatt spesielle funksjoner i forhold til distriktet i bispedømmet. Dette kan være grunnen til at Olavskirken på Bakkene som eneste bykirke er ført inn i Bergens Kalvskinn, med oppteignelse over jordegods fra Firdafylke, Sygnafylke og Hordafylke.¹ Inntekter fra godset ble da trolig brukt til lokale kirker og prester i hele bispedømmet.

Ikke bare kirken, men også prestegarden var et viktig sosialt midtpunkt i bygdesamfunnet. I en rekke eksempler kan vi se at prestestua fungerte som et lokalt rettslokale, der bindende avtaler ble inngått og rettstvister tatt opp til behandling. Det var ikke bare saker som kom inn under kristenretten som ble tatt opp med prestens bolig som rettslokale, også i rent sivile saker kunne partene sette hverandre stevne hos presten. Ofte var det saker av økonomisk art, tvister om jord og underhold,² jordesalg og inngåelse av leiekontrakt,³ vei- og seterretter,⁴ gaver og testamenter.⁵ Saker av økonomisk art mellom

1. BK 31b-32a.

2. DN II nr. 141 (o 1320).

3. DN III nr. 157 (1330) og DN IV nr. 204 (1333).

4. DN II nr. 146 (1322).

prest og bygdefolk kunne bli oppgjort,¹ tvister mellom kirkelige institusjoner tatt opp² og kristenrettsaker kunne få sin første behandling hos den lokale prest.³

Mensa presbyteri eller prestbordet, prettetaket var den delen av den kirkelige eiendommen som var utlagt til underhold for presten.⁴ Vi skal ikke gå inn på de juridiske sider ved prestegårdenes og mensalgodsets opprinnelse, ettersom prestegårdenes eiendomsforhold har vært utførlig behandlet, de viktigste bidrag av Fredrik Brandt, Oluf Rygh, Michael Birkeland, Absalon Taranger, Ebbe Hertzberg og Gudmund Sandvik. Sandvik har i sin undersøkelse villet finne funksjonsmønsteret for det lokalkirkelige godset, og har sett prestegårdene som en integrert del av prettetaket og hele det lokalkirkelige godset.⁵ Prestegårdens viktigste funksjon var å være bosted og inntektskilde for presten.

Prettetaket omfattet vanligvis en prestegård med tre hus og veggfast innbo og med luter og lunnende av ulikt

5. DN I nr. 187 (1326) og DN III nr. 148 (1328).

1. DN V nr. 144 (1340).

2. DN I nr. 123 (1309), DN IX nr. 93 (1325).

3. DN III nr. 157 (1328), saken om laksefisket i Oselva. Bønder var også sakspart.

4. Jfr. Hamre, Mensa, Noreg, KLN 11, 533.

5. Brandt 1867 og 1880; Rygh 1881; Birkeland 1925; Taranger 1896 og 1902; Hertzberg 1898 og 1905 og Sandvik 1965. Utførlig diskusjon om forskningshistorien i Sandvik 1965, 9-19.

slag, f.eks. seter, kvern, skog- og fiskeretter.¹ For Kinsarvik nevnes det spesielt i Bergens Kalvskinn at et møllehus og en badstue for tre skulle ligge til prestattet. Det ble trukket et skille mellom prestattet og prestens private eiendom. Av det nevnte eksemplet ser vi at det var biskop Audfinn som la badstuen inn under prestattet, fordi presten Jon stod i gjeld til kirken.² Lokale kirker og klostre kunne ligge i strid med hverandre om utmarksretter (s. 218f.)

Beneficiet skulle være vederlag for officiet, og var fast knyttet til at presten oppfylte sine embetsplikter. Presten hadde ingen retter som privatperson i forhold til den jorden han drev. I erkebiskop Eilivs tredje statutt karakteriseres presten som leilending. I statuttet framheves det vi må forstå som normen for prestegardsdriften. Presten skulle bo på prestegarden og fare fra den som andre leilendinger, han var også ansvarlig etter loven overfor den presten som kom etter ham. Tre dører skulle stå, stuedør, burdør og ildhusdør. Dette er i samsvar med landsleiebolkenes bestemmelser om leilendinger i Landsloven.³ Dersom presten tok en dør med seg eller skadet og forringet husene på noen måte, skulle han idømmes bot. Presten stod ansvarlig for driften av prestegarden. Han skulle drive skjønnsomt, ikke ta for stor landskyld slik

1. Jfr. Sandvik 1965, 44.

2. BK 79b.

3. L VII, 10.

at jord ble lagt øde av den grunn. Jorda skulle ikke forringes, alle eiendommer som lå til prestebordet skulle utleies uten tap.¹ Utkommet av det som ble investert i driften skulle tilkomme presten så lenge han hadde beneficiet. Dersom presten ble fradømt sitt embete, kunne han bli tilkjent vederlag. Det skjedde da Peter på Os ble avsatt. Han skulle få vederlag for våronnarbeid og såkorn. Forøvrig skulle prestens gardsdreng, tjenestejente og øvrige tjenestefolk, samt alt hans løsøre stevnes fra gård og grunn med fem dagers frist. Det som ikke ble fjernet til den tid, skulle være kirkens eiendom.² Det at presten ble regnet som leilending etter norsk kirkerett, forteller noe om den status en vanlig prest hadde i kirken.

Presten skulle forvalte fabricagodset, men biskop og domkapitel hadde tilsynsrett med godset. Som kirkens fremste representant var det biskopen som ble regnet som jorddrott. Biskopen skal "kirkium ráða", heter det i alle kristenrettene fra og med Gulatingsloven. Dette innebar blant annet at presten ikke kunne avhende kirkelig gods uten biskopens og domkapitlets samtykke, noe vi har sett ble strengt overholdt i Bergen bispedømme (s. 352 f.).³

I henhold til erkebiskop Eilivs tredje statutt skulle presten ved en kirke ~~være~~ ansvarlig for bortbyggingen av

1. NGL III, 264f.

2. DN IX nr. 114 (1338).

3. Sandvik 1965, 67ff har tatt opp spørsmålet om hva biskopens råderett over kirken innebar.

jorden som lå til prestebordet. Dette skulle gjøres på rimelige vilkår, for rimelig åbud og landskyld (til skynsamliigar abud^xar ok landskyllidar) og i så mange år som forstandige menn så at jorden var tjent med slike vilkår.¹ Den kirkelige normen for leievilkår av både mensal- og fabricagods ser ut til å ha vært flerårige kontrakter, heller enn kortsiktige leieforhold. Flerårige leieavtaler ser også ut til å ha vært normen for biskop Håkon, når han som den fremste representant for kirkens jordeierinteresser stod som utleier av bispejord i distriktet. Tre av biskop Håkons bygselsbrev er bevart; på jord henholdsvis i Hardanger, Sogn og Sunnfjord.² Samtlige bygselsbrev gjaldt for leilendingenes levetid (til aldermala), ett har sågar overskriften "alldermala bref" - noe som i seg selv kan tyde på en festnet praksis. Denne kontrakten var til og med arvelig for leilendingens barn.³ Det ser ut til at biskop Håkon har villet opprettholde faste, langvarige ordninger når det gjaldt driften av sentralkirkelig jordegods i distriktet. Dette har rimeligvis både jordeier og jordleier vært best tjent med, både med hensyn til forsvarlig drift og sikkert livsopphold.

Presten stod ikke alene for administrasjonen av det fabricagodset. En verdslig kontrollinstans vokste fram på

1. NGL III, 264.

2. DN X nr. 34 (1339), DN V nr. 134 (1340) og DN V nr. 156 (1341).

3. DN X nr. 34.

lokalt nivå i og med utviklingen av kirkevergeinstitusjonen.¹ Termen "kirkeverge" er ikke brukt i Kopiboken, men vi får likevel inntrykk av en etablert institusjon med lokalkirkelige ombudsmenn. I den antikirkelige skipan som ble utstedt i 1280 krevde stormennene at forstandige og velstående bønder i kirkesognene med prestens vitende skulle ha ombud over og tilsyn med kirkeeiendommene og kirkens oppholdsgods. Ombudsmennene skulle årlig avlegge regnskap for biskopen eller for korsbrødrene når biskopen ikke var til stede.² Hamre har påpekt at denne bestemmelsen nok var rettet mot erkebiskop Jons statutt fra samme tid, der det ble regnet som bannsverk om noen nødet geistlige til å legge kirkelig fast eiendom under lekmannsstyring.³ Så langt gikk ikke bispekollegiet i 1327. Da vedtok provinsialmøtet at ingen prelater eller kirkestyrere skulle gi kirkeombud til noen lekmann (mot de kanoniske påbud) dersom de kunne få en brukende klerk til det.⁴ Med prestemangel i erkeprovinsen kan det ikke ha vært lett å finne geistlige som kunne ta på seg slike oppgaver.

Det har vært grunnlag for samarbeid mellom biskop og bønder i forvaltningen av fabricagodset. Begge parter har

1. Om utviklingen av institusjonen og av lokalkirkelige ombudsmenn i norsk materiale, Sandvik 1965, 31-43, Hamre, Kirkevæger, Noreg, KLN 8, 412-415.

2. NGL III, 2, Hamre, op.cit. 413, Sandvik op.cit. 32.

3. NGL III, 237, Hamre op.cit. 413.

4. NGL III, 274. Hamre op.cit. 413f.

hatt interesse av en kontroll med prestenes bruk av godset siden dette skulle finansiere kirkens vedlikehold. For bøndene var kirkenes vedlikehold en økonomisk belastning. Biskopene kunne ha interesse av en lokal kontrollinstans både for å hindre at presten omsatte lokalkirkelig eiendom uten hans samtykke, og for å sikre en forskriftmessig drift av kirkegodset. Biskopenes nytte av kirkevergeinstitusjonen har nok brutt ned en del av den opprinnelige kirkelige motstanden mot at lekfolk skulle ha slike ombud. Biskop Håkon skrev i 1340 til fem bønder i Ulvik for at disse skulle gjøre opp status for kirkens, prestegårdens og prestens jorder og inntekter og finne ut hvem som hadde skyld i eventuell vanskjøtsel.¹ Disse bøndene ikke spesielt benevnt som ombudsmenn, men eksemplet viser et samarbeid mellom biskop og bønder i oppsynet med i dette tilfellet både fabricagods og mensalgods.

Inntekter fra fabricagodset kunne også bli stridsemne mellom biskopen på den ene siden og på den andre siden presten sammen med kirkebønder. Disse stod sammen i tross mot biskopen da han ville overføre landskyldinntekter fra Ålhus sogn til Re sogn.² Det har i dette tilfellet vært en samlet lokal interesse om å beholde kirkens inntekter i eget sogn.

Fabricagodsets regnskap ble ikke alltid gjort opp med overskudd. Regnskapet for et seksårs kirkeombud ved Skåle

1. DN X nr. 42. Sandvik 1965, 38.

2. DN IX nr. 116 (1339) og II nr. 236 (1340).

kirke viste et underskudd på 12 1/2 lauper, selv om Skåle jo var hovedkirke og slett ikke av stiftets fattige kirker.¹ Det var to brødre som i dette tilfellet gjorde opp farens regnskap. Biskopen ettergav underskuddet. Av en notis i Bergens Kalvskinn ser vi at en gang regnskapet ble gjort opp for godset til Fresvik kirke, vitnet bønder om prestens skyldighet til kirken.² Muligens var en eller flere av disse ombudsmenn, iallfall fungerte de i dette tilfelle kontrollerende i forhold til presten. Ikke alle som opptrådte som ombudsmenn hadde biskopsmandat. I 1340 hadde to menn på Oppdal selv overtatt ombud for både kirkegods og bispetiende.³

Det var biskopen som oppnevnte ombudsmenn. De var nok i de fleste tilfeller sognebarn, med god kjennskap til lokal sedvane og praksis. Etter kong Eirik Magnussons rettarbot fra 1280 skulle bøndene som hadde oppsyn med kirkens eiendom og gods være forstandige og velstående.⁴ Denne type bispetjeneste har nok gitt økt prestisje og autoritet. Kildematerialet gir ikke mulighet til å vurdere hvor utbredt det var at lekfolk hadde ombud for kirkegodset eller om kanskje den vanlige praksis var at den lokale sogneprest forvaltet både mensal- og fabricagodset.

1. DN V nr. 159 (1342). Jfr. Sandvik 1965, 40.

2. BK 49a.

3. DN IV nr. 242. Jfr. Sandvik 1965, 39.

4. Norske middelalderdokumenter s. 160. Jfr. ovenfor.

Regnskapet for kirkens og prestebordets inntekter ble i alle fall holdt atskilt.

Jordegods med landskyldinntekter og prestedelen av tienden var de viktigste inntektskilder for presten. Til prestetaket lå også de messeklær og det utstyr presten trengte i sitt arbeid, dessuten kyr, enten som buskap eller mål for landskyldinntekter. Sandvik regner også til prettetaket de mer frivillige gavene fra sognebøndene til presten for geistlig tjeneste.¹

Den eldre lønningsmåten for presten, med stolgebyrer (iura stolae) og prestreide for ulike tjenester, fortsatte også etter at innføringen av tiende helt endret prestenes lønningssystem. Flere norrøne ord viser til den tidlige måten å lønne prester på: oleanarkaup (kjøp av den siste olje), liksongskaup (betaling for dødsvigilier) og legkaup (tjeneste ved graven).² Forholdet mellom sognebarn og prest har enda på 1300-tallet vært preget av at sognebarna kjøpte prestens tjenester. Systemet var riktignok i oppløsning på denne tiden. Da provinsialkonsilet behandlet pave Clemens V's krav om seksårstiende av alle kirkelige inntekter i 1313, ble det bestemt at det skulle betales tiende også av begravellesgebyrer og andre uvisse, tilfeldige inntekter. I et diplom fra 1306 ser det ut til at ekstra gebyrer ble betalt ved kvinners inngang og

1. Sandvik 1965, 44.

2. Jfr. Hamre, Prästlön, KLN 13 sp. 565f.

begravelser. Dessuten regnes offer til prestens inntekter.¹ I erkebiskop Eilivs tredje statutt kommer brytningen mellom et gammelt og nytt lønningssystem for prestene klart fram: Prestene forbys strengt å gjøre avtale om betaling eller sette fram krav om dette før embetshandlingene ble utført. Dette gjaldt all prestelig tjeneste: brudevigsel, gravlegging og den siste olje nevnes spesielt. Prestene var skyldige til å yte disse tjenestene uten forhåndsavtale. Etter at handlingen var utført, kunne imidlertid presten kreve forn skyldighet og med takk ta imot det enhver ville gi.²

Menigheten skyldte sin rette sogneprest og åndelige far tiende, landskyld og andre retter og avgifter som hørte til presteinntekten (prestrenta) fra gammel tid, skrev biskop Håkon i 1339.³ Da biskop Håkon i 1340 refset presten i Bø for mangler i embetsførselen, lovet han samtidig å hjelpe ham til sin rett med deler av presteinntekten som han ikke fikk.⁴ I et pavelig provisjonsbrev fra 1344 får vi et inntrykk av hva en presteinntekt kunne beløpe seg til. Ivar Bårdsson fikk løfte på et beneficium i bispedømmet. Dersom det var med sjelesorg, det vil si en sognekirke, var inntektene regnet opptil 22 mark sølv

1. DN III nr. 65.

2. NGL III, 263f.

3. DN IX nr. 119.

4. DN X nr. 39.

etter tiendetaksten. Dersom cura animarum ikke var knyttet til beneficiet, ble inntektene regnet opptil 16 mark.¹

En del lokale sogneprestembeder kunne bli ganske lukrative. Biskopene kunne få overført inntekter fra den lokale kirke til bispesetet nettopp ved å la beneficier stå tomme. Etter Vienne konsilet forbeholdt biskop Arne seg retten til førsteårsinntektene av alle prebender og beneficier som alt var ledige eller ble ledige de følgende fem årene.² Men fra det første tiår på 1300-tallet begynte også pavestolen å kreve annater, en del av førsteårsinntektene av vakante lavere geistlige embeter. Pave Johannes XXII krevde i 1316 annater fra ledige embeter i erkeprovinsen i tre år.³ Det samme kravet kom flere ganger, toårsannater ble påbudt både i 1326, 1342, 1344 og 1347.⁴ Og pengene ble innkrevd. Det ser vi blant annet av at sogneprestene i Hamre og Eivindvik fikk fullmakt til å innkreve toårsannater fra Nordhordland i 1327.⁵ Fra 1320-årene er det bevart et regnskap som viser at det bare i Bergen bispedømme ble betalt annater av 19 sogneembeder og tre kapell. Innkrevde beløp fra benefici-

1. DN XVII nr. 59a.

2. DN I nr. 135 (1312).

3. DN VI nr. 86. I 1319 ble det laget en avtale mellom biskopene fra det norske fastland og biskopene av Linköbing og Skara om hvordan seksårstien den og de nevnte annatene til pavestolen skulle innkreves. DN VII nr. 83.

4. DN VI nr. 120 (1326), RN V nr. 553 (1342), RN V nr. 705 (1344) og DN VI nr. 185 (1347).

5. DN IV nr. 172.

ene varierte fra syv til 33 mark.¹ I 1333 hadde innsamlerne i Bergen, biskop Håkon og kannikene Jon Arneson og Solve Ivarson, betalt vel 347 mark for toårsannater fra Bergen bispedømme.² Det dreide seg altså om svært store beløp. Pavens gjentatte krav må ha svekket både den sentralkirkelige og den lokalkirkelige økonomi. For biskopene kan det ikke ha vært mye mer å inndra fra lokale kirker. En av pavens anklager mot den gjeldstyngede biskop Håkon i 1337 var at han hadde trukket inntekter fra vakante beneficier inn under bispestolen. Sannsynligvis var det ikke så mye biskopen hadde fått inn. Kanskje var dette grunnen til at han også hadde beslaglagt kirketiende som skulle gå til kirkenes vedlikehold og fjernet verdisker fra kirkene (s. 207). Året etter hevdet likevel biskop Håkon at det i Bergen bispedømme var innkrevd mindre annater enn etter tidligere sedvane.³

Ved de vakante embetene måtte det kirkelige livet gå sin gang. En vanlig praksis var å tilsette vikarer eller leieprester. Antakelig fikk disse vikarene en fast lønn til å dekke utgifter og til det nødvendige livsopphold, men lavere enn inntektene som tilfløt beneficiet. På den måten ble det skapt et overskudd som kunne inndras. Termene vikar, leieprest og kapellan har ikke vært klart

1. PN 134.

2. PN 96.

3. DN VII nr. 162.

skilt fra hverandre. Etter Fritzner defineres termen leiguprestr som et synonym til vicarius, en som i sogneprestens sted utførte "dennes Forretninger".¹ I flere av statuttene skilles det mellom hovedprest og kapellprest/kapellan, men termen brukes ikke i diplomene fra første halvdel av 1300-tallet uten i forbindelse med pavens kapellaner, de kongelige kapellaner og ved to tilfeller om bergensbiskopens kapellaner.²

Provinsialkonsilet i 1320 fastsatte bøter for frillehold: hovedpresten skulle bøte fire merker, kapellpresten det halve.³ Dersom en hovedprest forsømte sin prekeplikt, skulle han etter erkebiskop Påls fjerde statutt bøte to øre, kapellpresten ett øre.⁴ Ifølge Erkebiskop Eilivs tredje statutt skulle alle hovedprester og kapellprester som hadde sogn, framsi troen for sine sognefolk hver søndag. For hovedprestene gjaldt det at de skulle høre sognefolkets skriftemål like ofte som vikarene deres.⁵

Erkebiskop Olavs statutt vedtok en lignende bestemmelse som den fra provinsialkonsilet i 1290 om at hovedprestene ved gravkirker skulle ha vikarer, slik at embetspliktene ble opprettholdt dersom hovedprestene ikke

1. Fritzner II, 467.

2. DN VIII nr. 27 (1309) og DN VII nr. 115 (1326).

3. NGL III, 247.

4. NGL III, 282.

5. NGL III, 266.

var til stede.¹ Av statuttet fra 1351 går det klart fram at bestemmelsen gjaldt vanlige sogneprester ("Item presbiteris, curam animarum habentus,.."), det nevnes ingenting om hovedprester.²

I statuttet fra 1313, om seksårstienden til pavestolen, får vi et lite innblikk i lønnsforholdene til sogneprestenes vikarer. De skulle ha sin lønn av sognepresten, men det forutsettes at de har hatt noe mer enn det som skulle til for å dekke utgifter. Av disse inntektene skulle det svares seksårstiende, men dette skulle trekkes fra i sogneprestenes tiendeytelse.³ I 1306 ble vikarene fritatt fra å betale cathedraticum til bispekirken.⁴

Ullensvang kirke hadde som nevnt vikar i 1309, og i 1319-20. Kanskje var kirken helt uten prest i perioder. En rekke personer gikk sammen og gav 63 1/2 mmb til kirken i Ullensvang med det formål at det alltid skulle være en leieprest ved kirken. Disse gavene resulterte i alle fall i lønnsøke for presten i Ullensvang. Han skulle nemlig ha 40 mmb til bordhold, mens leiepresten bare skulle ha 20 mmb som lønn.⁵ Giverne ville legge grunnlag for en ekstra fast stilling ved kirken. Regnskapet i BK 79a-80b, der den jorden som skulle gå til lønn for vikaren ved kirken

1. NGL III, 243.

2. NGL III, 302.

3. NGL III, 124.

4. DN III nr. 63.

5. DN XII nr. 90.

regnes opp, må være ført etter 1340, ettersom nettopp deler av det jordegodset som ble gitt kirken dette året, er inkorporert i vikarens lønn.

Det var leieprest i Selje i 1322,¹ på Vangen i Voss i 1324,² Gudleik prest hadde to leieprester på Vangen i 1330, der er nevnt eget bosted, leieprestloftet på Voss.³ Det var også leieprest på Voss i 1342,⁴ og på Eid i 1331⁵ og ved Korskirken i Bergen i 1320 og 1338.⁶ Vikarer er nevnt i Ullensvang i 1309,⁷ i Kinsarvik i 1314,⁸ på Vangen var det to vikarprester i 1317 og likeledes i 1326 og én er nevnt i 1339.⁹ Hovedpresten ved Selje kirke hadde en vikarprest ansatt i 1338.¹⁰ Anklagene biskop Audfinn rettet mot Apostelkirken i 1319 innbefattet også vikaren ved kirken. Han hadde ikke biskopens tillatelse til å drive sjelesorg og bodde heller ikke fast ved kirken.¹¹

1. DN III nr. 130.

2. DN I nr. 178.

3. DN I nr. 210 og DN III nr. 157.

4. DN V nr. 158.

5. DN II nr. 180.

6. DN VII nr. 94 (0 1320) og DN IX nr. 117 (1338).

7. DN III nr. 84.

8. DN XXI nr. 13.

9. DN I nr. 151 (1317), DN I nr. 187 (1326) og DN X nr. 36 (1329).

10. DN X nr. 31.

11. DN III nr. 117.

Vikaren ved Fana i 1338 het Tore,¹ året etter kaltes han rector, sogneprest.² Dette kan bety to ting. Enten ble vikaren utnevnt til sogneprest, eller så ble han kalt rector fordi han utførte plebanusfunksjoner.³ I Bergen er det nevnt vikarprest ved Mariakirken i 1319,⁴ ved det kongelige kapellet Apostelkirken var det to vikarer i 1319.⁵ Lavranskirken og Domkirken hadde hver sin vikar i 1320.⁶

I Kopiboken er det termene leieprest og vikar som brukes om lavere prester ved kirker, og benevnelsene brukes synonymt. Tidvis har vikarene betjent kirkene alene, slik at de faktisk erstattet sogneprestene, i andre tilfeller arbeidet de under sogneprestene som assistenter. Det siste ser ut til å ha vært tilfelle på Vangen, sogneprestene ser ut til å residere i kallet sitt, men samtidig ha vikar/leieprest.⁷ Sognepresten Berg Kolbeinson i Selje kirke, residerte ikke ved kirken i 1322, da han fikk ordre om å flytte tilbake til sognekallet sitt. Han var nemlig født utenfor ekteskap, og hadde derfor i

1. DN IX nr. 11 og DN IV nr. 237.

2. DN IV nr. 237.

3. DN I nr. 151.

4. DN IV nr. 136.

5. DN IV nr. 131.

6. DN VIII nr. 55 og DN VIII nr. 56.

7. 1320/1323: Fridrek, prest på Vangen (DN II nr. 141 og I nr. 171); 1338: Aslak, hovedprest på Vangen (DN VII nr. 156); 1340 og 1346: Eindride Petersson (DN V nr. 144 og I nr. 299).

henhold til kirkerett og praksis ved pavestolen plikt til selv å residere i embetet sitt.¹ Det er bare et fåtall kirker som er nevnt med vikar/leieprest i Kopiboken, i tre tilfeller var det fjerdingskirker (Eid, Kinsarvik og Vangen). Det må vel også ha vært tilsatt ekstra prester ved noen av de andre fjerdingskirkene, flere av kirkene betjente jo tilliggende kapell.

Sentrum og periferi - by og landdistrikt

For å forstå hvordan et sterkt sentralisert styringsverk kunne fungere, er det viktig å klarlegge hvilke organ, institusjoner og personer som formidlet kontakt mellom sentrum og periferi i bispedømmet. Biskopene holdt personlig oppsyn med sine stift på to måter, ved visitas/reiser og ved stiftssynoder. Foruten det faste regionalkirkelige apparatet - hovedprestene og de faste regionale ombudsmennene - benyttet biskopene seg av ad hoc utnevnte ombudsmenn som på en direkte måte formidlet mellom sentrum og periferi i bispedømmet, ved å effektuere biskopenes påbud.

Den viktigste kontrollinstans var biskopens visitas. Fra 500- og 600-tallet var det skapt et regelverk for bispe-

1. DN III nr. 128.

visitasen på konsilene, de viktigste bestemmelsene er gjengitt i Decretum Gratiani. Biskopene skulle etter dette regelverket visitere stiftene årlig. Ifølge Iohannes Teutonicus og Hostiensis var visitas hvert tredje år tilstrekkelig dersom tvingende grunner ikke forelå. Etter Gulatingsloven skulle biskopen årlig besøke hvert fylke og yte folket tjeneste. Slik fikk biskopen inntektsrett.¹ Årlige visitaser ble imidlertid neppe gjennomført i de vidstrakte norske bispedømmene.

Over en 40-årsperiode lar det seg i noen grad gjøre å følge biskopenes arbeidsprogram - ved residens i Bergen og på reise i og utenfor bispedømmet. Men vi kan ikke slutte noe om hyppigheten av reiser og visitas i bispedømmet ut fra opplysningene i Kopiboken og Bergens Kalvskinn.² Riktignok viser en del brev i Kopiboken direkte til visitas og til saker som ble behandlet av biskop og domkapitel under visitas. Den omtalte visitasplanen fra 1322-23 med nøyaktige opplysninger om hva prestene i ulike distrikt skulle yte til bispefølgets opphold har f.eks. stått i Kopiboken. Indirekte viser dessuten utstedelsesstedet for en del bispebrev at biskopene var på reise.³ En rekke bispereiser har vi likevel ikke vitnemål om. Året 1325 er et godt eksempel på at vi fra taushet i Kopiboken ikke kan slutte at biskop og kanniker har holdt seg i ro i

1. G 9.

2. Se appendix VII.

3. Se appendix VII.

Bergen. Det var trolig høsten 1325 biskop Audfinn skrev i et brev til hertuginne Ingebjørg Håkonsdatter at han hadde vært bortreist fra Bergen det meste av året, opptatt med kirkens saker, på visitas i diocesen.¹

Den sedvanlige visitasruten startet lengst nord i bispedømmet. Visitasplanen fra 1322-23 viser biskopens reiserute i de to nordligste fylkene. Biskopen og hans følge reiste med skip langs kysten og innover fjordarmene. Fra Eid fjerdingskirke reiste biskopen til Vereide fjerdingskirke og fulgte så kysten sørover til Brua og Askvoll. Innover i Sognefjorden visiterte han først nordsiden, med Stedje hovedkirke som overnattingssted, før biskopfølget reiste til Tønjum, Rygg og Vik. Visitasplanen strekker seg over 24 døgn, med 12 døgn pr. fylke.²

Da erkebiskop Pål i 1342 skulle ta fatt på sin planlagte visitas av kirkeprovinsen, ville også han begynne helt nord i Bergen bispedømme, i Firdafylke.³ I biskop Håkons forordninger til menigheter og prester om erkbiskopvisitasen, presiseres det at erkebiskopen skulle komme til Stadt, for så å fortsette derfra etter gammel sedvane.⁴ Det er ingen grunn til å anta noe annet enn at reiseruten fra 1322-23 nettopp var lagt opp etter sedvane.

Fra Hordafylke viser brev fra 1309 at biskopen i løpet

-
1. DN X nr. 17. Om datering, RN IV nr. 385 og 394.
 2. DN VII nr. 98.
 3. DN IX nr. 136.
 4. DN VIII nr. 150.

av 10 dager visiterte Voss, Ullensvang og Kinsarvik.¹ Bortsett fra hovedkirken på Vangen, var de kirkelige knutepunkt og institusjoner biskopen visiterte i Hordafylke lettest tilgjengelig med skip. I samme ferdselslei lå Kinsarvik og Skåle - med Halsnøy kloster like i nærheten.

Det var til fjerdingskirkene biskopen kom med sitt følge. Det er rimelig å regne med ^{at} sogneprestene og kirkevergene møtte fram ved fjerdingskirken med regnskapene for embeter og fabricagods. Ifølge kong Eirik Magnussons rettarbot fra 1280 skulle de bøndene som førte tilsyn med fabricagodset avlegge regnskap for biskopen eller kanniker hver 12. måned.² Biskopen reiste ikke til de små kirkene ved ordinær visitas, disse besøkte han antakelig bare når ekstraordinære omstendigheter forelå. Dette var tilfelle i 1310, da sognetilhørighet og presteinntekter i Vereide fjerdingskirkes distrikt ble regulert. Når biskop og domkapitel kom til en annen løsning enn den de lokale prestene foreslo, kunne de bygge på selvsyn og opplysninger innhentet fra innbyggerne i distriktet.³

I 1327-28 var flere av biskopens opphold utenfor byen foranlediget av motsetninger mellom geistlige institusjoner eller mellom geistlige institusjoner og bønder. Biskopene besøkte flere ganger Halsnøyklostret. Høsten

1. DN III nr. 82, 83, 84 og 85, DN I nr. 123.

2. Norske Middelalderdokumenter s. 160.

3. DN III nr. 91.

1310 gav biskop Audfinn beskjed til klostret at han håpet å komme dit til våren.¹ Brev fra 1313, 1319 og 1327 viser at biskopen var på Halsnøy.² Besøket på Halsnøy, høsten 1327, var avtalt om sommeren, på grunn av den konflikten klostret var oppe i med Onarheim-kirken om hogstrett på øya Skorpo.³ På denne tiden lå klosteret også i strid om laksefisket i Suldalselva.

Strid om utmarksretter, nærmere bestemt laksefisket i Oselva, var grunnen til at biskop Audfinn i 1328 måtte til Os for å avgjøre motsetningen mellom Lyse kloster på den ene siden og Nonneseter kloster, Os-presten og bøndene i Samdal på den andre siden.⁴

Biskopen reiste tydeligvis selv til Fjordane for å undersøke bøndenes motstand mot å betale tiende av nøtter. Han var i Ståreim i Eid (Nordfjord) da han kunngjorde for de trassige bøndene hva de hadde i vente dersom de fortsatt nektet å betale.⁵

Visitاسene var viktige for å opprettholde sentralkirkelig styring, autoritet og disiplin overfor presteskap og bondebefolkning. Biskopen hadde kanniker med seg når han visiterte bispedømmet. Flere steder i Bergens kalvskinn nevnes kanniker i opptegetninger som tydeligvis er foretatt

1. DN IV nr. 89.

2. DN IV nr. 100 (1313), DN IV nr. 133 og 134 (1319), og DN X nr. 22 (1327).

3. DN X nr. 22.

4. DN VIII nr. 88.

5. DN II nr. 166.

lokalt, antakelig under visitas.¹ Kannikene var med som rådgivere når dom ble avsagt, f.eks. i ekteskapsaker og prestesaker (s. 348f.). Ved ett tilfelle fikk to kanniker delegert myndighet til å ivareta funksjoner som lå til bispevisitasen.² De viktigste oppgaver på visitasen var å kontrollere prestenes embetsførsel og kirkenes regnskaper, forkynne Guds ord og formane sognebarna.³ Det var dessuten bare biskopen som forvaltet konfirmasjonssakramentet, og dette var derfor også en hovedoppgave på visitasreisene. Det var under visitas vanlige menighetslemmer i bygdene hadde mulighet for å treffe bispedømmets fremste menn og øverste myndighet. Bispebesøket kunne derfor gi menigheten mulighet til å klage på prester og ombudsmenn. Dette har vi et eksempel på fra Nidaros bispedømme i 1342. Erkebiskopen var i setstua på Stein på Byneset da han spurte bøndene som var møtt fram for å få barna sine fermet, om de hadde noe å klage på prost, prest, eller andre av hans klerker eller tjenestemenn. Nå vet vi ikke om det var sedvane at bøndene virkelig kom fram med sin misnøye. I det omtalte tilfellet lot bøndene til å være godt fornøyde. Kannikene brukte også anledningen også til å ta opp tiendebetaling med dem.⁴

1. BK 10a; 11b; 40a; 44b; 71a.

2. DN X nr. 32 (1338).

3. Inger, Visitation, KLNLM 20 sp. 188. Oversikt over utviklingen av regelverket omkring visitasene i CIC, hos Inger 1961, 122-131. Jfr. også KLNLM 20, 186-190 og 191-193.

4. DN IV nr. 268.

Det bergenske materialet viser at domsvirksomhet var en viktig bestandel av biskopens og kannikenes funksjoner ved visitas. Vi har tidligere vist at biskopen på visitas dømte i ekteskapsaker og brukte visitasen for å fremme den kirkelige ekteskapsideologien. Visitasen var også et effektivt middel til å følge opp sølibatskravet (se s. 180). Det at både prestesaker og ekteskapsaker er blitt pådømt lokalt av biskopen og hans råd, må vi forstå dit hen at den øverste kirkelige domstolen i bispedømmet ennå ikke var stedfast i Bergen. Vi har sett at det var en utbredt praksis å stevne bønder og prester til biskop og offisial i Bergen, men domsinstitusjonen var tydeligvis også mobil. Den ble konstituert lokalt, med biskop og domkapitel som domstribunal.

Bispefølget var stort og imponerende - det var en av rikets høvdinge som reiste med sine menn. Og bøndene måtte stille opp, med skyss, og sammen med prestene skaffe mat og husly. Etter Gulatingsloven var bøndene pliktig å skaffe fra 18 til 30 skysshester.¹ Biskop Audfinns forordninger om visitasen i Sogn og Fjordane i 1322-23 viser hvor tung og omfattende prestenes veitsleplikt var. Det var enorme mengder mat og drikke bispefølget gjorde krav på pr. døgn: "4 tønner bjor eller sterkøl (à 162 l), 6 tønner svakere munngått, 1/2 tønne vin, 1 skippund (148 kg) bakstebrød og dertil hvetemel, smør, kjøtt og krydder

1. G 33.

i ubestemte mengder.¹ Visitasplanen gir et godt inntrykk av hvordan prestene måtte bringe sine tilskudd til fjerdingskirken hvor bispefølget overnattet.

Nå er det ikke sikkert biskopen hadde med seg så mange menn at de har kunnet sette til livs så mye mat og drikke. Veitsleytelsene var antakelig blitt en fast skatt på denne tiden; de skulle betales enten biskopen visiterte eller ikke og uansett følge.² Det er uvisst hvor ofte og hvordan denne skatten ble oppkrevd. Det er imidlertid naturlig å tenke seg at det skjedde nettopp ved visitas. De naturalia som ikke ble konsumert under bispebesøket, har biskopen da kunnet frakte til Bergen med sine egne skip. Fjerdingskirkene har på denne måten inngått i et veitslesystem. Store mengder naturalia ble antakelig overført fra lokale prester og kirker til bispestolen, via fjerdingskirkene. Plasseringen av fjerdingskirkene ute ved kysten og ved sentrale ferdselsknutepunkt blir forståelig i lys av et slikt veitslesystem.

Ut fra det kontraktuelle gave-gjengaveprinsippet som lå til grunn for veitslesystemet så vel som for kirkelige tjenester og innkrevingen av tiende, er det nesten utenkelig at en så omfattende skatt kunne bli innkrevd uten synlig vederlag. Dersom vi forstår opptegnelsene fra 1322-23 delvis som en skatteliste og ikke som et uttrykk for hvor mange menn biskopen faktisk hadde med seg på

1. DN VII nr. 98, sitat fra Helle 1982, 595. Jfr. Bagge 1979, 229 og Øye 1986, 275.

2. Jfr. Bagge 1979, 229 og Helle 1982, 595.

visitas, må vi regne med den muligheten at de store kvanta representerte skatt for flere år. Det var muligens mange år siden forrige visitas/skatteoppkrevning. Uansett må kosttilskuddet ha vært en betydelig økonomisk belastning for prestene og sikkert også for bøndene. Det spørsmål som uvilkårlig melder seg, er hvilke maktmidler de sentral-kirkelige myndigheter rådde over for å bryte ned den motstanden mot disse ytelsene som vel både prester og bønder må ha utvist. I denne sammenhengen har nok et respektinngytende bispefølge, med alt det oppstyr og med alle de ritualer en bispevisitas medførte, i seg selv hatt en funksjon. I forbindelse med striden om laksefisket i Oselven påviste vi også at biskopen kunne ha et væpnet følge. Det hadde nok sitt å si for skatteinnskrevningen, i alle fall for den lokale geistlighets ytevilje. I brevet til prestene i Nordfjord og Sunnfjord om erkebispevisitasen i 1342 kom biskop Håkon med klare trusler om sanksjoner mot de prestene som ikke tok brevet med forordninger om kosttilskudd og herberge til etterretning.¹

Visitasen var ikke den eneste regulære anledningen for et møte mellom biskop og presteskap. Etter både allmenn- og partikulærkirkelig rett var biskopene forpliktet til å avholde stiftssynoder. Det fjerde Laterankonsil (1215) vedtok at generalsynode skulle avholdes to ganger årlig i hvert bispedømme, for å gjøre kjent vedtak fra provinsi-

1. DN VIII nr. 150.

alkonsil.¹ I Norge ser det ut til at normen på landskapslovenes tid og likeledes på 1300-tallet var årlige synoder.² Erkebiskop Pål's første statutt (1334) inneholder en bestemmelse om at Vilhelm av Sabinas statutter skulle kunngjøres på synodene hvert år.³ To år senere forlenget provinskonsilet listen over allmennkirkelige vedtak som skulle oppleses på prestemøtet, med en rekke konstitusjoner fra Viennekonsilet. Disse skulle ikke bare bekjentgjøres, men også omhyggelig forklares.⁴ En av synodens viktigste funksjoner var å formidle sentralkirkelige vedtak til bispedømmets prester. Synoden skulle være et kommunikasjonsforum for pavelige dekret og vedtak fattet på generalkonsil og provinskonsil.

Vi har svært få opplysninger om faktiske prestemøter i Bergen bispedømme. En gang i 1280- eller 1290-årene ble det holdt en synode i Bergen, der kannikene, mot biskop Narves vilje, gikk hardt til verks mot hans tidligere ordensbrødre: Ingen i bispedømmet som hadde kirkegods, skulle gi dominikanerne husly, kost eller almisser. De prester som var vennlige mot munkene, skulle miste embetene sine. Forhandlingene ble ført konfidensielt, med trussel om ekskommunikasjon og suspensjon for de som bekjentgjorde

1. Dahlerup, Synode, KLN M 17 sp. 630f.

2. E I, 10. Ordet prestemøte finnes ikke her, men det heter at biskopen hvert år skulle møte på Et., hvor prestene skulle møte biskopen og gjøre rede for sin embetsførsel. Gunnes, Synode, Norge, KLN M 17 sp. 640f.

3. NGL III, 278.

4. NGL III, 283.

noe fra forhandlinger eller vedtak utenfor synoden (jfr. s. 149f.).¹ Kannikenes rett til å holde prestemøter under biskopens fravær, var noe av konfliktstoffet mellom erkebiskop Jørund og domkapitlet i Nidaros i 1290-årene.²

Synoden var en svært viktig institusjon i kirkeorganisasjonen. Det er all grunn til å regne med at de store kirkeorganisatorene, biskop Arne og biskop Audfinn, opprettholdt og brukte den systematisk i kontrollen og disiplineringen av presteskapet. Når den ellers fyldige Kopiboken bare unntaksvis og helt sporadisk viser at synoder er blitt avholdt, må dette ha sin forklaring i at synoden hadde egne protokoller.

I et brev fra 1306 om den årlige avgiften *cathedraticum* framstår synoden som en selvfølgelig og vel innarbeidet institusjon: Biskop Arne minnet presteskapet i Sunnhordland om at størrelsen på avgiften ofte var blitt vedtatt og samtykt på synoden. Årets avgifter og restanser siden siste synode i Bergen skulle overlates biskopens ombudsmenn.³ Betalingstermin for *cathedraticum* ser ut til å ha blitt regnet fra synode til synode. I Danmark, kan det påvises at *cathedraticum* i to stift, Slesvig og Århus, faktisk ble betalt på synoden.⁴ I Bergen bispedømme ser det ut til at prestene ved fjerdingskirkene

1. DN II nr. 28, 1280-1298, om dateringen, RN II, 937 og 938.

2. DN III nr. 34.

3. DN III nr. 63.

4. Dahlerup, Synode, Danmark, KLN M 17 sp. 635.

hadde ansvar for innsamlingen hver i sin region. De skulle så overgi det innsamlede beløpet til en spesielt utnevnt ombudsmann i Bergen og få kvittering fra ham.¹ Muligens har hovedprestene betalt og lagt fram regnskap for hovedombudsmannen på synoden. I alle fall er det tydelig at økonomiske anliggender som cathedratium naturlig sorterte under synoden.

Biskop Arne påpekte i det ovennevnte brevet overfor prestene at samtykke var gitt til størrelsen på cathedratium. Cathedratium skulle betales både for prest og kirke. Sogneprestene var derfor i høyeste grad interessenter i saken, både på vegne av seg selv og som forstandere for de respektive kirker. I og med at prestene selv var med og fattet vedtaket, ble prestene bundet av sitt vedtak. På den måten fikk nok bestemmelsen om cathedratium større gjennomslagskraft enn om den var blitt bekjentgjort i påbudsform fra bispestolen.

Det var sannsynligvis stiftssynoden Erling Vidkunsson siktet til da han i 1325 bad erkebiskopen å legge råd med samtykke av biskopene og støtte fra hele geistligheten i Norge om å yte støtte til forsvaret av Hålogaland.² Siden synoden var det organ der biskopene møtte bispedømmets geistlighet, var det på den en eventuell støtteerklæring måtte fattes. Biskop Audfinn skrev til erkebiskopen som

1. DN III nr. 63 og IV nr. 64 (1306).

2. DN VIII nr. 79: "ok þui bað hann yðr raað a læggia með samþykkt biskupanna, ok tilstuðning lærdomsens vm allan Noregh".

begrunnelse for sitt avslag at selv om biskop og domkapitel skulle gå med på drottsetens forslag, ville geistligheten i bispedømmet aldri ta på seg slike krav frivillig (lærder menn j varo biskupsdoeme ganga aldri onaudighir vndir slikar bæidzlur).¹ Biskop Audfinns uttalelse kan forstås slik at prestene i noen tilfeller har hatt rett til selv å overprøve forslag høyere administrative instanser fremmet. Prestene gav da ikke automatisk og betingelsesløst sin tilslutning til forslag fremmet av biskop og domkapitel. Synoden var det eneste mulige organ for en samlet organisering av presteskapet. Her har de tydeligvis også kunnet markere opposisjon. Det kan ut fra dette eksemplet se ut til at synodens samtykkende funksjon var mer enn en formalitet. Til en viss grad har geistligheten hatt reell medbestemmelsesrett. Prestenes samtykke var da også den beste garanti for biskop og domkapitel på at vedtakene ble overholdt.

Av statuttene er det erkebiskop Eilivs tredje statutt som mest utførlig gir forordninger om synoden. Her gjentas som norm det vedtaket vi så ble brukt overfor presteskapet i 1280-90-årene: Hemmelige saker som ble drøftet på prestemøtet og som biskopen påbød å skjule, innebar bot og suspensjon for den som røpet noe av det som skulle være konfidensielt.² Når det gjelder representasjonen på prestemøtene, ser det ut til at reglene var svært strenge

1. DN VIII nr. 79.

2. NGL III, 250.

for de prestene som fikk innkalling. De måtte bøte 3 mark til biskopen dersom de ikke møtte fram. Likeledes måtte den bøte som møtte fram uten å være innkalt og uten å ha noen sak å forsvare eller føre fram. Det har med andre ord ikke vært fri tilgang for samtlige prestevigde i bispedømmet; synoden skulle være representativ. I denne sammenheng skilles det mellom hovedprester og kapellprester i statuttet. Hovedprestene skulle møte på synoden, og de skulle innen syv dager etter hjemkomsten fra synoden informere kapellprestene om hva som ble lovfestet på prestemøtet. Vi har tidligere påpekt at hovedprest i denne sammenheng helst betyr sogneprest; prest med cura animarum (s. 423f.). Noen prester skulle være tilbake i sognene og gjøre prestatjeneste, ikke bare i ett sogn, men der det måtte være behov for hjelp under sogneprestenes fravær. Sogneprestene var forpliktet til å informere menigheten om hvilken prest som skulle ha ansvar for kirketjenesten mens han var borte. Prester på veg til eller fra synoden skulle fritt påta seg kirkelige tjenester i sogn de for gjennom. Prestene skulle møte fram på synoden vel utsyrt, med stola, håndbok, hvit prestekjole og nattverdssakrament. Prester som hadde tjenestegjort i fem vintre, skulle eie messeklær og tidebøker og vise disse fram på prestemøtet.¹

I 1307 ble det avholdt synode i Bergen med sølibatet som en viktig møtesak (s. 180).² Muligens ble det også

1. NGL III 265f.

2. DN IV nr. 79.

holdt synode i 1308, iallfall viste biskopen til vedtak fra siste synode, da han i 1308 og 1309 visiterte bispedømmet for å skille prestene fra sine følgekoner (s. 180).¹ Vi har også funnet et brev som tyder på at synoden i biskop Håkons embetstid var en godt innarbeidet institusjon i kirkeorganisasjonen. Under prosessen mot presten Peter på Os for frillehold holdt biskop Håkon fram for Peter at ikke bare var dette tatt opp gang på gang (sepe sepius) i provinsialstatutt eller synodalstatutt; han hadde også fått flere advarsler, blant annet ved visitas.²

Slik har synoden vært et forum der prestesaker er blitt tatt opp og pådømt. Dette går tydelig fram av det siterte statuttet: Prester som hadde en sak å forsvare eller føre, skulle møte på synoden. Flere av bestemmelsene fra erkebiskop Eilivs og biskop Jons statutt er også gjengitt i en egen overlevert tekst om prestestevner: her segir um presta stefnu.³ Her nevnes det blant annet at prester som bruker ukvemsord mot en annen, skal bøte etter seks presters dom.⁴ Synoden har vært det naturlige sted for å skvære opp uenighet og saker prestene imellom.

Synoden har, både ved sin videreformidling av kirkelige vedtak og forordninger, ved rettspraksis, undervisning i gudstjenestelig sammenheng og på annen måte hatt en

1. DN IV nr. 84 og 85.

2. DN IX nr. 110.

3. NGL III, 307-310.

4. NGL III, 310.

viktig oppdragende og utdannende funksjon for bispedømmets presteskap. Gjennom deltakelsen i messene har prestene fått et sakramentalt fellesskap. Ikke minst har synoden fremmet ensartet kirkelig forkynnelse og liturgisk praksis i bispedømmet.

Foruten de faste ordninger i kirkeorganisasjonens forvaltningsapparat, faste ombudsmenn (jfr. s. 468 f.), biskopens og kannikers visitas og prestesynoden, hadde den sentralkirkelige styringsgruppen ad hoc-oppnevnte ombudsmenn til sin disposisjon, prester, ordensgeistlige og bønder. Et felles trekk var at lokale folk ble brukt i saker fra distrikt ombudsmennene var hjemmehørende i eller vel fortrolige med. Ombudsmannsystemet var uunnværlig for et effektivt forvaltningsapparat. Med de faste ombudsmennene ble innkrevningen av bispestolens inntekter regularisert. Gjennom de ad hoc-utnevnte ombudsmennene kunne bispestolen få og overbringe informasjon til ulike grupper i samfunnet - ulike geistlige institusjoner så vel som bøndene. Biskopen benyttet seg av personer med ulik tilknytning til bispestolen og med ulikt feste i lokale samfunn når han skulle ha utført oppdrag i bispedømmets periferi. Slik ble det etablert forbindelser mellom sentrum i bispedømmet og de ulike sekulær- og regulærgeistlige institusjoner og menighetene.

Bruken av de ad hoc-utnevnte ombudsmennene gav biskopen mulighet til å gå utenom hierarkiet ved valg av medhjelpere, samtidig som dette også gav ham høve til å

etablere en kontrollinstans overfor hierarkiet. Biskopens tjenestemannskorps var altså elastisk, biskopen kunne benytte seg av de grupper og de personer han ville og som var mest tilgjengelige.

Spesialutnevnte, lokalkirkelige ombudsmenn ble benyttet i forbindelse med rettsaker og i forbindelse med spørsmål som hadde å gjøre med den økonomiske forvaltning i bispedømmet.

Biskopen kunne bruke lokalkjente bønder når han ville ha forhold undersøkt i distriktet i bispedømmet. I 1340 var biskop Håkon tydeligvis ikke fornøyd med regnskapene for mensal- og kirkegods i Ulvik. Det var nok derfor han bad fem bønder kontrollere forhold vedrørende drift og styring av dette godset i Ulvik sogn.¹ Fordelen med å bruke bønder var at de kunne gi en skikkelig vurdering av jordens yteevne; de kjente til leilendingenes arbeid og likeledes prestens og kirkeombudsmannens styring. Derfor var de bedre skikket til å gi biskopen beskjed enn eksempelvis nabosognenes prester. Det er også mulig at bøndene, dersom det ble reist kritikk mot deres drift, lettere ville godta kritikk dersom den var reist av deres egne.

Det ser ut til å ha vært en midlertidig ordning at Bjørn bonde, prestebroder, sammen med en prest hadde ombud for preste- og mensalgods i Dale sogn i Sogn.²

1. DN X nr. 42.

2. DN III nr. 65.

Morten Beyer har påpekt at lokale ombudsmenn, deriblant lekfolk, synes å ha vært pekt ut ad hoc, nettopp fordi de holdt til i det aktuelle området.¹ Dette gav biskopen informasjon og kontroll fra førstehåndskjennere, med feste i de lokale miljø.

Selv om det var et lekmanselement i biskopenes ombudsmannssystem, var de lokale prestene maskene i det omspennende kirkelige organisasjonsnett, også når det gjaldt de ad hoc-utnevnte ombudsmennene. Vi har flere eksempler på at prester ble benyttet som informanter og kontaktledd for biskopen når det gjaldt lokale forhold i bispedømmet. Sogneprester kunne få ombud i forbindelse med lokalkirkenes økonomi, med å reise søksmål lokalt og med å stevne parter til den sentrale domstol i Bergen.² Da to menn uoppnevnt og urettmessig hadde krevd inn bispetiende i Uggdal sogn, fikk Tord, presten i Tysnes, i oppdrag fra biskop Håkon å kreve dem for inntektene og eventuelt stevne dem til Bergen med femten dagers frist.³ Biskop Håkon gav også presten Torstein i Os fullmakt til å stevne forgjengerens tjenestefolk og løsøre av gård og hus med fem dagers frist.⁴ Biskopen kunne bruke sogneprester til å

1. Beyer, upubl. ms. 1972, 6.

2. DN IX nr. 130 (1341).

3. DN IV nr. 242 (1340).

4. DN IX nr. 114 (1338).

formane andre geistlige, i og utenfor det regulære presteskabet.¹

Klostergeistlige kunne også fungere som midlertidige biskoppelige tjenestemenn. Det var naturlig at det var abbeden i Selje som fikk i oppdrag å undersøke om det var noe i anklagene mot en av klosterbrødrene om at han stod i forhold til en gift kone.² En annen av munkene i Selje kloster hadde kannikenes ombud angående jord som hørte til Korsalteret i Bergens domkirke. Da han ikke gjorde regnskap for seg, skulle abbeden stevne munken.³ Disse oppdragene til abbeden falt naturlig inn under hans embetsplikter som leder av disiplinær myndighet i klostret. Alt i alt ser det ikke ut til at biskop og domkapitel ofte benyttet klostergeistlige i sine spesielle ombud.

Det er tydelig at biskopen stod ganske så fritt til å bruke leke og lærde til spesielle og avgrensede oppdrag i bispedømmet. Det er mest naturlig å forstå disse ad hoc-oppnevnte ombudsmennene som et ekstra sikkerhetssystem i lokalforvaltningen, som et nødvendig supplement til det fast organiserte systemet og ikke som mangler ved det faste organisasjonsnett. Slik hadde biskopene en ekstra mulighet til enhver tid å kontrollere det kirkelige livet i de mange sognene.

1. DN IV nr. 130.

2. DN X nr. 31 (1338).

3. DN I nr. 263 (1340).

Oppsummering

Makt og myndighet i Bergen bispedømme ble holdt samlet i Bergen - hos biskop og domkapitel. På regionalt nivå var fjerdingskirkene administrative knutepunkt. Bare fra Sogn har vi et eksempel på at en gammel hovedkirke hadde hele fylket som ansvarsområde. Folket i Sogn skulle skrifte i bannsaker hos hovedpresten på Stedje. I Hordaland, derimot, var denne delen av skriftemålsdisiplinen ikke forvaltet på fylkesplan, men i fjerdingen. Vi kan ikke sikkert identifisere gamle hovedkirker i de andre to fylkene. Ut fra sentral beliggenhet, kan de ha vært Skåle kirke i Hordafylke og Vereide kirke i Firdafylke. På 1300-tallet ser det ikke ut til at andre hovedkirker enn Stedje i Sogn hadde funksjoner ut over de som lå til alle fjerdingskirkene i fylket. I den grad termen hovedprest er brukt om en prest med regionalkirkelig myndighet, er det grunn til å anta at den kunne brukes om prestene ved alle fjerdingskirkene.

Fjerdingskirkene hadde en viktig funksjon i kommunikasjonen mellom sentrum og periferi i bispedømmet, og var sentrum for sentralkirkelig myndighetsutøvelse ved visitas. Antakelig var de sentra for et veitslesystem, i tilknytning til visitas skulle store mengder naturalia føres til fjerdingskirkene. Foruten innkreving av cathedralicum er det ikke noe som tyder på at prestene ved

fjerdingskirkene hadde oppgaver i forbindelse med forvaltningen av sentralkirkelig- eller lokalkirkelig økonomi.

Det regionalkirkelige forvaltningsapparatet var systematisk organisert med fjerdingsken som viktigste organisatoriske enhet, og i alle fall under biskop Håkon med regionale ombudsmenn for bispeinntekter. Det som særmerker denne organisasjonen er at vidtrekkende fullmakter på flere funksjonsområder ikke ble samlet hos ett og samme ombud. I motsetning til stift der økonomiske og rettslige fullmakter ble holdt samlet i en utbygd prosteinstitusjon, ble disse områdene holdt atskilt i Bergen bispedømme. Vi har ikke kunnet finne noe regionalkirkelig ombud med overordnet ansvar i den økonomiske forvaltning, utenom ved innkreving av cathedraticum. Det var råds mannen i bispegården som kontrollerte de regionalkirkelige bispeombudsmennens virksomhet. Prestenes og lokalkirkenes formue ble kontrollert av biskop og domkapitel ved visitas.

Hovedprestene ved fjerdingskirkene hadde jurisdiksjonsmyndighet i forum internum og kunne også ha det i forum externum. Det var nok også egne proster i bispedømmet med visse fullmakter i forum externum. Hovedprester kunne ivareta prostens funksjonsområde. Kopibokmaterialet gir ikke inntrykk av at prosteinstitusjonen var systematisk utbygd. Det ser heller ikke ut til at hovedprestenes virksomhet i forum externum var omfattende. Når det gjelder den egentlige strafferett, var det hovedsaklig forberedende arbeid som ble ivaretatt på lokalt og

regionalt nivå, så som saksøking og vitneførsel. Disse oppgavene kunne biskopen tildele ulike tjenestemenn, kanniker, klostergeistlige, prester ved fjerdingskirker, vanlige sogneprester og lekfolk. Men selve rettsakene med domsavsigelse ble i all hovedsak sentralisert til biskop og offisial. På den måten tilfløt også inntektene fra domsvirksomheten i sin helhet bispestolen.

Den utstrakte arbeidsdelingen på regionalt og lokalt nivå styrket sentralmakten. Den fikk ikke noe regionalt motstykke som utgjorde en trussel for sentralkirkelig kontroll. Den kirkelige myndighet ble holdt samlet på sentralt nivå, regionale og lokale ombud fikk bare spesielle og avgrensede fullmakter og fungerte som en forlengelse av den sentralkirkelige myndighetsutøvelse. Nettopp differensieringen av regionale og lokale funksjoner gjorde en sterk sentral styring mulig.

Hvert år ble mengder av korn, smør, fisk og andre former for naturalia, foruten penger, innkrevd av kirkens ombudsmenn og avlevert ved de monumentale kirkelige bygningskompleks på Holmen. De økonomiske overføringene fra bispedømmets periferi utgjorde selve eksistensgrunnlaget for den kirkelige eliten i det administrative sentrum. Det var prestene ved de mange sognekirkene som først og fremst ivaretok de rituelle og sakramentale handlinger som skulle være kirkens vederlag til befolkningen for gaver og avgifter både til bispestol og til den lokale kirke og prest. Det var sognepresten som var

kirkens viktigste representant i bygdesamfunnet, men også lekmenn kunne ha kirkelige ombud for bispeinntekter og i forbindelse med kontrollen med fabricagodset. Sognekirken var den minste enhet i den omfattende kirkeorganisasjonen. Men i bygdene var den et viktig sentrum for virksomheter som grep organiserende inn i menneskenes hverdagsreligiøst, sosialt og økonomisk.

KONKLUSJONER

OG

PERSPEKTIVER

Første del av 1300-tallet var en konsolideringsperiode for biskopene i den norske kirkeprovinsen. På stadig mer regulariserte provinsialkonsil ble det felles normgrunnlaget for kirkestyret utviklet. I fellesskap utviklet og fastholdt biskopene et kirkepolitisk program i opposisjon mot verdslige stormenn og pavemakt. Med brodd mot kongedømme og verdslige stormenn fastholdt biskopene erkebiskop Jon Raudes linje fra 1280-årenes kirkestrid og arbeidet for å utvide kirkens jurisdiksjonelle myndighetsutøvelse. Den periodevis spente situasjonen mellom kirkens menn og kongedømmets menn fikk ikke bare konsekvenser for kirkens ideologi men også for utviklingen av lojalitet og selvstendighet internt i den norske kirkeprovinsen. Midt i 1340-årene var denne prosessen kommet så langt at bispekollegiet også kunne samle seg i motstand mot pavemakten.

Studiet av den tidlige norske episkopalismen vil kunne komme videre gjennom en analyse av hele statuttmaterialet. Det ville være viktig å avklare om det kan spores en ideologisk utvikling i perioden og om markante brudd kan påvises ved erkebispeskipper. I så fall ville det tyde på at erkebiskopen hadde stor mulighet til å la personlige vurderinger styre utviklingen. Vi ville dermed få et inntrykk av det organisatoriske nivået blant kirkeprovinsens fremste ledere og se i hvilken grad provinsialkonsilet virkelig fungerte som et organ der biskopene deltok på lik linje. Ved sammenligning med europeisk materiale vil en kunne se om utviklingen fulgte et

europpeisk mønster eller om den i første rekke var et resultat av innenlandske faktorer.

Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet var sterkt sentralisert, med en mektig bispemakt og et sterkt domkapitel. De bergenske biskoper kan med rette karakteriseres som episkopalister: De arbeidet for en sterk og selvstendig bispemakt. De var med og bygde opp en rådsstruktur i kirken, både på riksnivå og internt i bispedømmet. Det var særlig biskop Arne og biskop Audfinn som deltok i utviklingen av konsilinstitusjonen i erkeprovinsen. Alle biskopene i erkeprovinsen ser ut til å ha villet bygge en sterk bispemakt i riket gjennom en felles styreform. Men i det minste i 1290-årene hadde biskopene ulike strategier for hvordan de skulle befeste og styrke bispemakten internt i bispedømmene.

Erkebiskopen og Stavangerbiskopen ville utvikle en suveren bispemakt på bekostning av domkapitlet, de ville ikke tillate et felles styre på bispedømmenivå. Et konstant trekk i kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme, like fra biskop Narve og til svartedauden, er at domkapitlets posisjon ikke ble forsøkt svekket av biskopene. Gjennom samarbeid opprettholdt biskop og kanniker en effektiv og omfattende sentralkirkelig kontroll. Kirkeorganisasjonen var topptung, men i den øverste ledelse ble makt og myndighet opprettholdt i en horisontal struktur. Forholdet mellom biskopen og hans nærmeste rådgivere hadde

konstitusjonalistiske trekk, i den forstand at makten ble balansert mellom to instanser.

Studiet av kirkelige institusjoner fra en korporatistisk synsvinkel er forsømt, det gjelder også den forskningen som like siden forrige århundre har pågått for å klarlegge framveksten av konstitusjonalistisk praksis i middelalderen. Nettopp domkapitelinstitusjonen er av spesiell interesse i denne sammenheng. Domkapitlet fungerte som bisperråd, men var både organisatorisk og økonomisk i stor grad en autonom korporasjon. Kannikenes økonomi ble ikke direkte influert av rådsfunksjonen. Kannikene møttes jevnlig og var ikke avhengige av biskopens sammenkalling for å møtes. Domkapitlet var den institusjonen som ivaretok kontinuiteten i kirkestyret.

Den kirkeorganisasjonen som ble etablert i Bergen bispedømme er et godt eksempel på at en sentralisert styreform kunne kombineres med en rådsstruktur på topplan. En viktig forklaring på den utstrakte sentralkirkelige myndighetsutøvelse vi har kunnet følge i Bergen bispedømme i første del av fjortende århundre, ligger i domkapitlets medstyring. Gjennom denne type organisasjon fikk biskopen støttespillere som var forpliktet på de vedtak som ble fattet med kannikers råd eller samtykke. Selv om bispemakten på visse måter ble bundet, fikk bispestolen samtidig helt andre muligheter til å effektuere en sentralkirkelig kontroll. Derfor styrket et sterkt bisperråd bispemakten, selv om biskopen ikke hadde monarkisk makt.

Ved inngangen til fjortende århundre var det sentral-kirkelige sentrum i Bergen vel etablert. I biskop Narves lange styringsperiode ble grunnlaget lagt for det nære samarbeidet mellom biskop og kanniker. Under biskopene Arne og Audfinn ble bispestolens retter markert og befestet, noe som gav utslag i konflikter med erkebiskopen og med geistlige institusjoner som helt eller delvis påberopte seg eksempsjon. Brødrenes styringstid var en oppbyggingsperiode for et selvstendig lokalkirkelig organisasjonsapparat. Behovet for faste innkrevningsdistrikt for tiende og andre bispeinntekter førte til en innskjerping av sognegrenser med påfølgende territorialisering. Gjennom kampen for sølibatet søkte de bergenske biskoper å bygge opp et presteskap med sine viktigste loyaliteter til kirken og hierarkiet. Biskop Håkons embetsførsel markerer et brudd med de to forgjengerne på den måten at han helt konsentrerte seg om bispedømmets affærer og i liten grad var interessert i oppbyggingen av bispemakten på riksnivå. For biskop Håkon var stiftets finansforvaltning en kjernesak, noe som medførte en organisatorisk utbygging på regionalt nivå og av forbindelsene mellom sentrum og periferi i bispedømmet.

Utviklingen i kirkeorganisasjonen gikk mot en stadig større grad av arbeidsdeling og spesialisering på regionalt og lokalt nivå. Ombudsmenn fikk avgrensede oppgaver, uten mulighet for opphopning av fullmakter. Dette gjaldt både i rettspleien og i den økonomiske forvaltningen.

Biskop Håkons siste embetsfase ser ut til å ha vært spesielt viktig for denne utviklingen. Omtalen av flere råds menn i bispegården i biskop Håkons tid kan tyde på at den sentrale administrasjonsstaben ble utvidet under hans styre. I den juridiksjonelle myndighetsutøvelse ble rettspleie og økonomisk forvaltning holdt atskilt, og i den økonomiske forvaltning ble den lokalkirkelige økonomi holdt strengt atskilt fra bispestolens inntekter som hadde eget innkrevningssystem og regnskapsførsel.

Fjerdingsskirkenes konstituerende funksjon i den regionale kirkeorganisasjon vitner om innarbeidede rutiner og kontinuitet med eldre organisasjonspraksis. Helst tyder dette på at den tidlige kirkeorganisasjon ble bygd opp i nær tilknytning til sivil administrativ inndeling. Selv om en nyere verdslig-administrativ inndeling i sysler var innarbeidet i vår undersøkelsesperiode, overtok den ikke fjerdingens betydning som den organisatorisk viktigste enhet på regionalt nivå i kirken. De enkelte kirker ble fremdeles holdt sammen i en regionalkirkelig tilhørighet med orientering mot ett felles sentrum, og forbindelseslinjer mellom de lokale kirker ble opprettholdt på tvers av nyere syslegrenser.

Kirken fikk definert sine rammer i et spenningsfelt mellom internasjonal kirkelig utvikling og maktpolitiske forhold i det norske samfunnet. Vi har i hovedsak undersøkt den interne funksjonsfordeling mellom organisasjonsleddene i kirken og vurdert kirkeinstitusjonen i forhold til et

allmennkirkelig mønster. Etter at det organisatoriske rammeverket i Bergen bispedømme nå er klarlagt, vil en systematisk undersøkelse av Kopibokmaterialet ut fra kirkelige funksjonsområder kunne gi økt forståelse av kirkens samfunnsformende funksjon.

Kirken grep med sine virksomheter regulerende og organiserende inn i samfunnsutviklingen. Et særpreg ved kirkeorganisasjonen var den stadige innordningen av små enheter i større organisatoriske sammenslutninger, på regionalt nivå, riksnivå og i pavekirken. På det lokale nivå ble befolkningens kirkesøking og skattebetaling organisert under sognetvang. Ved organiseringen av skriftemålet og ved pliktene i forbindelse med visitas fikk menighetene forpliktelser i forhold til regionale sentrer. Kirkeorganisasjonen hadde etablert et finmasket nett på lokalt nivå gjennom sognesystemet, og gjennom den regionalkirkelige organisasjonen og på andre måter ble forbindelser mellom sentrum og periferi regularisert og holdt ved like. En undersøkelse av den disiplinerende funksjon kirken hadde, og av de rutiner som integrerte bygdelagenes befolkning i større regioner, vil kunne kaste lys også over det verdslig-administrative organisasjonsnivå i distriktene. Med sin kontinuerlige institusjonsoppbygging var kirken en viktig riksbyggende institusjon i periferi og i sentrum.

Forholdet mellom kirke og stat er et klassisk tema både i norsk og internasjonal middelalderforskning. En rekke undersøkelser av styrkeforholdet eller maktforholdet

mellom disse to viktigste samfunnsbyggende institusjonene har søkt å bestemme kirkens rolle i utviklingen av middelalderstaten. En måte å komme videre med dette spørsmålet er å systematisk sammenligne kirkelige og verdslige forvaltningsapparat og rådsstrukturer. Slike komparative institusjonelle undersøkelser vil kunne øke forståelsen av hvilke institusjoner og prosesser som virket statsbyggende. Dessuten vil vi kunne komme et skritt videre i forståelsen av hvordan en konstitusjonalistisk praksis ble etablert i middelalderstaten. I denne sammenhengen er årene fra 1319 til 1350 særlig interessante for det norske stormannsrådets utvikling. Når det gjelder kirkens institusjonelle utvikling er perioden 1300-1350 ikke preget av markante brudd, derimot av at den norske kirke måtte profilere seg både overfor kongemakt og pavemakt. 1319 markerer slik sett ikke et sluttpunkt for utviklingen i den norske kirke, men gir snarere opphav til en økt innsats for konsolidering og administrativ utbygging.

APPENDIX IPRESTER OG KLERKER I BISKOPENS HUSHOLD

1	Sira Berg	1301-1328	DN VII nr. 102 (1328)
2	Jon Prest, Leik?	1313	DN VII nr. 70
3	Torkjell Hånevsson	1321	DN IX nr. 90a
	Nevnes sammen med nr.4 Herbrand	1321	DN IX nr. 90b
	" " " " "	1322	DN IX nr. 91-92
4	Herbrand	1321-22	DN IX nr. 90b-92
5	Håkon Toresson, klerk	1325	DN VII nr. 105-106
	Biskopens fullmektige og stedfortreder v/besøk ved erkesetet		DN II nr. 158
		1329	DN VIII nr. 88
	Utenlandsstudier,	1325-1329	DN V nr. 83
	beneficium Dals kirke, frasagt seg beneficiet		DN IV nr. 151
	Avansert til kannik		DN V nr. 81-82
6	Sira Arnfinn Petersson		
	Kappellan Ombudsmann for biskopen ved erkesetet	1326	DN VII nr. 114-115
7	Arnfinn Tordsson	1329	DN VIII nr. 88
	Studier i Cambridge, tildelt beneficium, Dals kirke, etter Håkon Toresson ¹		DN V nr. 81
8	Sira Sigurd anima?	1329	DN VIII nr. 88
9	Erlend klerk	1329	DN II nr. 169
10	Sira Erlend ²	1314-1330	BK s. 10
	Sammen med sira Jon (nr.11) på visitas		(DN XV nr. 2)
11	Sira Jon (=nr.2, Jon prest?)	"	" "

1 Strid mellom biskop Audfinn og erkebiskopen om besettelsen av Dals kirke

2 Biskop Audfinns styringstid, helst fra 1320-årene.

12 sira Erlend Josteinsson ¹	1314-1330	BK s. 16-17 (DN XV nr. 10)
13 Sigurd Pater, løses midlertidig fra biskopens jurisdiksjon, sendes nordover	1338	DN VIII nr. 106 DN VII nr. 153
14 Eirik Askjellsson biskopens clericus specialis Skal studere i Paris	1341	DN V nr. 149
15 Trond Trondsson biskopens clericus specialis Skal studere i England	1341	DN XXI nr. 61
16 Gisbrekt Erlendsson biskopens clericus specialis Skal studere i Orléans eller Paris	1341	DN I nr. 273
17 Ivar Bårdsson, prest Reise til Grønland i biskopens og kirkens ærend. Handelsferd?	1341	DN V nr. 152
18 Ivar Bårdsson Etter søknad tildelt beneficium i Bergen bispedømme, ved pavelig provisjon	1344	DN VI nr. 71 DN XVII nr. 59a-b

1 I registeret i BK regner Munch med at sira Erlend er identisk med Erlend Josteinsson, og at denne var kannik. Kan ikke belegges i kildene.

APPENDIX II

KANNIKER I BERGEN BISPEDØMME 1300-1350

1 Arne Sigurdsson	1297	DN VI nr. 64
	1299	DN VII nr. 128 (1327)
	1305	DN IV nr. 60
2 Peter Mata	1297	DN VI nr. 64
Magister 1302, DN III nr. 50	1299	DN II nr. 50
	1301	DN II nr. 63 og IV nr. 53
	1302	DN III nr. 50
	1307	DN I nr. 112
3 Fredrik Styrklaugsson	1299	DN II nr. 50
(av St. Severinus, magister, kannik og offisial)	1302	DN III nr. 50
	1307	DN I nr. 112
	1308	DN I nr. 118
	1309	DN III nr. 79; VII nr. 71-72
	1310	DN I nr. 126; III nr. 79; IV nr. 89
	1313	DN VII nr. 70
	1319	DN IV nr. 130 og 131
	1320	DN VIII nr. 55-56
	1329	DN IV nr. 184; VIII nr. 84
4 Nikolas Pila	1299	DN II nr. 50
	1301	DN IV nr. 53
Nr. 4 = nr. 5?	1309	DN XV nr 1
5 Nikolas Sigvaldsson	1306	DN II nr. 82
		(= BK s. 124-25)
	1309	DN III nr. 79
		DN VI nr. 71-72
		(= BK s. 101-2)
	1310	DN I nr. 126
6 Peter Bårdsson	1306	DN II nr. 82
(Peter den yngre)	1309	DN I nr. 123
		DN III nr. 79
		DN VI nr. 71-72
	1310	DN I nr. 126
		DN VII nr. 62-63
7 Peter Håkonsson	1306	DN VII nr. 34
(Peter den eldre)	1308	DN I nr. 118
	1309	DN III nr. 79
		DN VI nr. 71-72
		DN VIII nr. 27-30
	1310	DN I nr. 126
		DN VII nr. 63
		(jfr. DN VII nr. 62)

8 Ivar Olavsson	1307	DN VII nr. 39
	1308	DN IX nr. 81
	1309	DN III nr. 79 DN VI nr. 71
	1310	DN III nr. 91
	1312	DN II nr. 114 DN XIX nr. 481-82
	1313	DN II nr. 11 DN XIX nr. 486
	1319	DN IV nr. 131
9 Berg	1306	DN XII nr. 42
	1309	DN III nr. 79 DN VI nr. 71
10 Jon Øyvindsson	1309	DN III nr. 79 DN VI nr. 71-72
	1310	DN I nr. 126
11 Finn Torkjellsson	1309	DN III nr. 79 DN VI nr. 71-72
12 Pål Bårdsson (magister)	1309	DN I nr. 123
	1310(11)	DN I nr. 126 DN VII nr. 62-63
	1313	DN IV nr. 98, 99 og 103 DN III nr. 99
	1320	DN II nr. 138
kannik i Nidaros, pavelig provisjon til kanonikat i Oslo	1324	DN XVII nr. 24 Utrykt, Vat. Arch., se RN IV nr. 313-314
	1326(?)	DN VIII nr. 79
dr. utriusque iuris	1326	DN VII nr. 110 DN VII nr. 113-114 DN X nr. 19-20
Undredal kapell	1326?	DN IV nr. 151
Kansler	1327	DN IX nr. 99 DN X nr. 22
"	1328	DN XII nr. 71
"		DN IX nr. 100
"		DN II nr. 164
Prost v/Mariakirken, Oslo		DN III nr. 149
	1329	DN V nr. 78
"domino Paolo"		DN V nr. 81
	1330	DI nr. 395 (?) RN V nr. 780 og 782
	1331	DN V nr. 88
Kannik ved Mariakk., Oslo		DN III nr. 160 DN IV nr. 194-196 DN II nr. 182 DN VII nr. 135
Kansler	1332	DN I nr. 217 NGL III,1 nr. 71
Fra P.B.'s kanslertid		DN VI nr. 221
	1333	DN I nr. 221 VI nr. 141 VII nr. 137a-b DN VII nr. 193
Stadfesting av valget til erkebiskop. Et brev fra 1342 viser at P.B. også hadde kanonikat med prebende på Orknøyene i 1333		

13	Jón Halldorsson (bror av Finn Halldorsson)	1310 1313 1319 1320	DN I nr. 126 DN VII nr. 70 DN IV nr. 131 og 135 DN VIII nr. 55-56
14	Tord Sigurdsson/Sigvatsson	1310	DN IV nr. 87
	Usikker dat.	1310	DN IV nr. 89
		1310	DN VII nr. 61 og 63
		1311	DN VII 62
15	Audfinn Sigurdsson	1312	DS III 1 nr. 1849
16	Simon Ivarsson (bror av Solve Ivarsson?)	1313 1315 1317 1320	DN VII nr. 70 DN V nr. 61 DN I nr. 151 DN VIII nr. 59-60 DN I nr. 162
		1321	BK s. 71 (DN XV nr. 5)
		1321?	BK s. 44 (DN XV nr. 7)
		1321	BK s. 40
		1326	DN I nr. 185
		1328	BK s. 11
		1329	DN IV nr. 184
	(etter 26.5.)	1314-1330	DN VII nr. 130
	"	"	DN VII nr. 130 BK s. 10 (DN XV nr. 2)
17	Hallvard Bardsson	?	BK s. 10 (?)
18	Solve Ivarsson	1315 1317 1320 1326 1327 1328 1329 1331 1333	DN V nr. 61 DN I nr. 151 DN I nr. 162 DN I nr. 185 MunchNunt s. 28 DN VII nr. 124 DN IV nr. 182 DN IV nr. 186 DN XVIII nr. 10 MunchNunt. s.96
	magister	1327	" s.97
	Ombudsmann under	1328	" s.100
	pavestolens sendemenn i	1329	DN VIII nr. 105
	Norge	1331	
		1333	
		1338 ¹	
19	Håkon Erlingsson	1319	DN IV nr. 130
	(Meistari, Isl. Ann. VII, 1330)	1322	DN IV nr. 135-136 DN IX nr. 91
		1324	DN VII nr. 101
	Ombudsmann under pave- stolens sendemann i Norge	1328	DN VII nr. 124

1. I brevet nevnes det at sira Solve var gammel og svak. I 1338 hadde Solve Ivarsson vært kannik i minst 23 år, og måtte altså være ganske gammel.

19forts.	1329	DN IV nr. 186
Kannik i Nidaros? Usikker dat.		DN VIII nr. 84
Pavelig provisjon til kanonikat i Nidaros		Utrykt, Vat. ark., se RN IV nr. 701-02.
	1314-1330	DN VII nr. 130
	1330	Isl. Ann. VIII
Nevnt som biskop(13.2.)	1333	DN II nr. 199
20 Arne,	1319	DN IV nr. 130 og 132
sogneprest i Ullensvang,	1320	DN VIII nr. 51-62 og 64-67
scholasticus, magister		
21 Borgar	1320	DN VIII nr. 59-60
	1322	DN IX nr. 91
22 Jon Arnesson (Albus)	1325	DN I nr. 181
magister? Suspenderes	1326	DN V nr. 74
Ombudsmann under	1328	DN VII nr. 124
pavens sendemann i Norge		DN IV nr. 182
	1329	DN IV nr. 186
Provisjonsbrev for		Utrykt, Vat. ark., se RN IV, 703-04
beneficium i Bergen bpd.		
	1330	DN I nr. 208
	1331	DN XVIII nr. 10
	1333	MunchNunt. 96, 97 og 100
	1336	NGL III, 284
	1338	DN VIII nr. 105
	1339	DN IV nr. 241
	1341	DN VII nr. 184
		DN VII nr. 187-190
Kannik i Nidaros	1347	DN XVII nr. 68b
23 Arne Kolbjørnsson	1325	DN I nr. 181
(=Kolbjørnsson ¹)	1328	DN XII nr. 72
	1330	DN I nr. 208
24 Torbjørn	1328	DN XII nr. 72
25 Erlend	1328	BK s. 11 (DN XV nr. 12)
26 Gudmund (Bårdsson)	1326	DN XII nr. 69
(Bårdsson?)	1328	BK s. 11 (DN SV nr. 12)
Gudmund Bårdsson, kannik	1335	DN XII nr. 84
27 Håkon Toresson ²	1329	DN V nr. 81-83
28 Sigurd	1336	NGL III, 284
Sigurd (kannik?) død	1338	DN VIII nr. 105
29 Håvard Jonsson	1338	DN VIII nr. 105
(bror av Halldor J.?)		DN VII nr. 157
		DN IV nr. 235
	1339?	DN X nr. 32-33
	1341	DN IX nr. 118
	1342	DN VII nr. 178 og 187-190
		DN III nr. 219
		DN VII nr. 194b

1 Identiteten går fram ved å sammenholde DN I nr. 208 (1330) med DN I nr. 181 (1325)

2 Se Appendix I.

30 Halldor Jonsson (DN VIII nr. 103?)	1338	DN VII nr. 157
		DN IV nr. 235
		DN I nr. 253
	1339	DN IX nr. 118
		DN IV nr. 241
	1341	DN XXI nr. 60
Official?		DN I nr. 276
	1342	DN II nr. 247
	1343	DN III nr. 219
	1345	DN IV nr. 293
	1348	DN I nr. 314
31 Olav Simonsson	1338	DN X nr. 32
sira Olav (Simonsson?)	1341	DN VII nr. 178
Død	1358	DN VIII nr. 171
32 Gisbrekt Erlendsson kannik?	1338	DN VIII nr. 103
kannik og prest v/Lavranskirken	1340	DN VIII nr. 124
clericus specialis, studier	1341	DN I nr. 273
økonom?	1345	DN IV nr. 293
33 Arne Vacha (Vade?)	1338	DN VII nr. 157
	1344	DN XVII nr. 59b
Arne Vade, kannik i Nidaros, erkebiskop	1346	DN VI nr. 78
34 Brynjulv Hugleiksson	1338	DN VIII nr. 103, 108 og 150
	1348	DN IV nr. 333
35 Botolv Asbjørnsson	(?)1341	DN IX nr. 132
	1345	DN XVII nr. 61
Provinsjønzbrev, kanonikat i Stavanger -		DN XVII nr. 62
Ber paven om kanonikat i Bergen etter Pål Bårdsson	1348	DN XVII nr. 63a-b
	1351	DN VII nr. 211a
		DN IX nr. 150
Biskop Stavanger, sogneprest v/ Peterskirken i Bergen -	1355	DN VII nr. 131
		DN VI nr. 227
36 Odd Ogmundsson	1345	DN XVII nr. 63b
	1348	DN VII nr. 211b
Kapellan i Undredal v/ pavelig provisjon		DN XVII nr. 75a-b
37 Håkon Øysteinsson, kannik i Bergen og Nidaros	1346	DN XVII nr. 71
38 Tore Fridreksson	1347	DN I nr. 304
	1348	DN II nr. 291
		DN XVI nr. 8
Overlevde svartedauen	1358	DN I nr. 353
	1361	DN I nr. 370-371
39 Pål Toresson	1348	DN IV nr. 333
Rådsmann i Kristkirken, sammen med		
40 Helge Asbjørnsson	1348	DN IV nr. 333

APPENDIX IIIOFFISIALER

Fredrik Styrlaugsson, kannik og offisial	1307	DN I nr. 112
Arne Kolbeinsson (Kolbjørnsson) kannik og offisial	1328	DN XII nr. 72
Tore	1346	DN I nr. 299
	1347	DN I nr. 304
Muligens identisk med Tore Fridreksson, kannik i Bergen 1348 - se Appendix II, nr. 38.		
<u>Offisialembetet</u> nevnes i:	1302	DN III nr. 51
	1303	DN III nr. 54
	1325	DN IV nr. 166a-b
		DN V nr. 72
	1314- 1330	DN VII nr. 130

APPENDIX IVPREBENDARER

1 Ogmund	1319	DN IV nr. 136
2 Lambert	1319	DN IV nr. 136
3 Erlend	1322	DN II nr. 147
4 Torkjell prest Ormsson	1326	DN II nr. 158
5 Sigurd, prest ved Pålsalteret	1328	DN I nr. 194-195 DN VIII nr. 81
6 Arnfinn, prest ved Brødrealteret = Arnfinn Petersson ¹	1334	DN II nr. 207
	1336	DN II nr. 215
	1337	DN IX nr. 106-107
	? 1338	DN VIII nr. 110 ²
	1345	DN XIII nr. 19
	DN III :	DN II nr. 271
	(1349	DN II nr. 305) ³
7 Arne	julen 1339	DN VII nr. 169

¹ Går fram av A. Peterssøns testamente (1349). Testamenterer m.a. 2 gårdleier av Skjeggen til det alteret han hadde i Kristkirken i Bergen. Det var nettopp i forbindelse med Skjeggen Arne, prest ved Brødrealteret, førte forhandlinger i 1334 (DN II nr. 207)

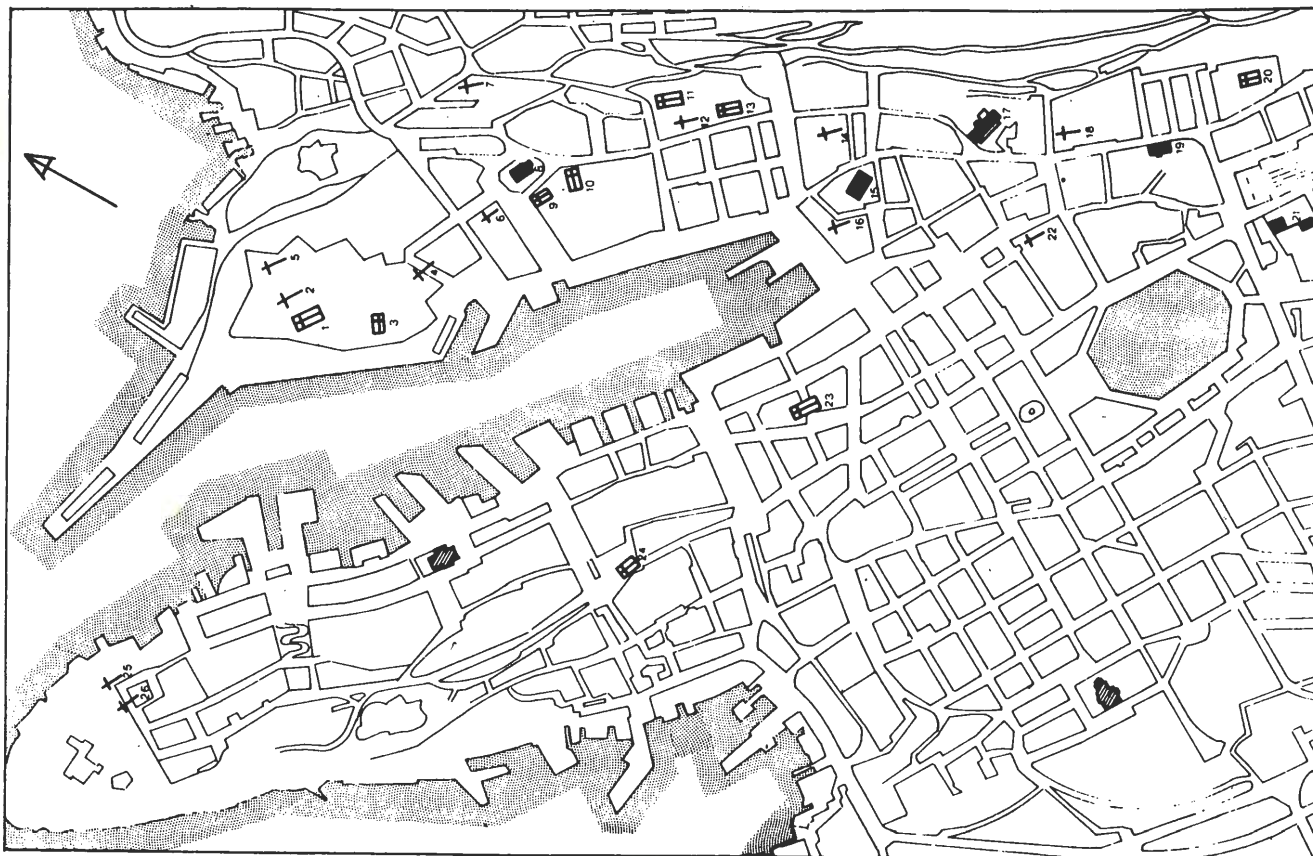
² Kan like gjerne være Arnfinn Tordsson, se appendix I nr. 6

³ Nevnes som kannik i Nidaros første gang i 1345, DN IV nr. 293. Var sannsynligvis ikke prebendar i Bergen etter dette. Ble muligens kannik flere år tidligere. Testamentet fra 1349 bruker preteritum om det alteret A. hadde i Bergen.

APPENDIX V

Kart over eksisterende og forsvunne kirker i Bergen fra middelalderen og nyere tid.

Kartet etter Lidén og Magerøy, Norges kirker, Bergen I, kommentaren til kartet etter Helle, Bergen bys historie I, s. 582.

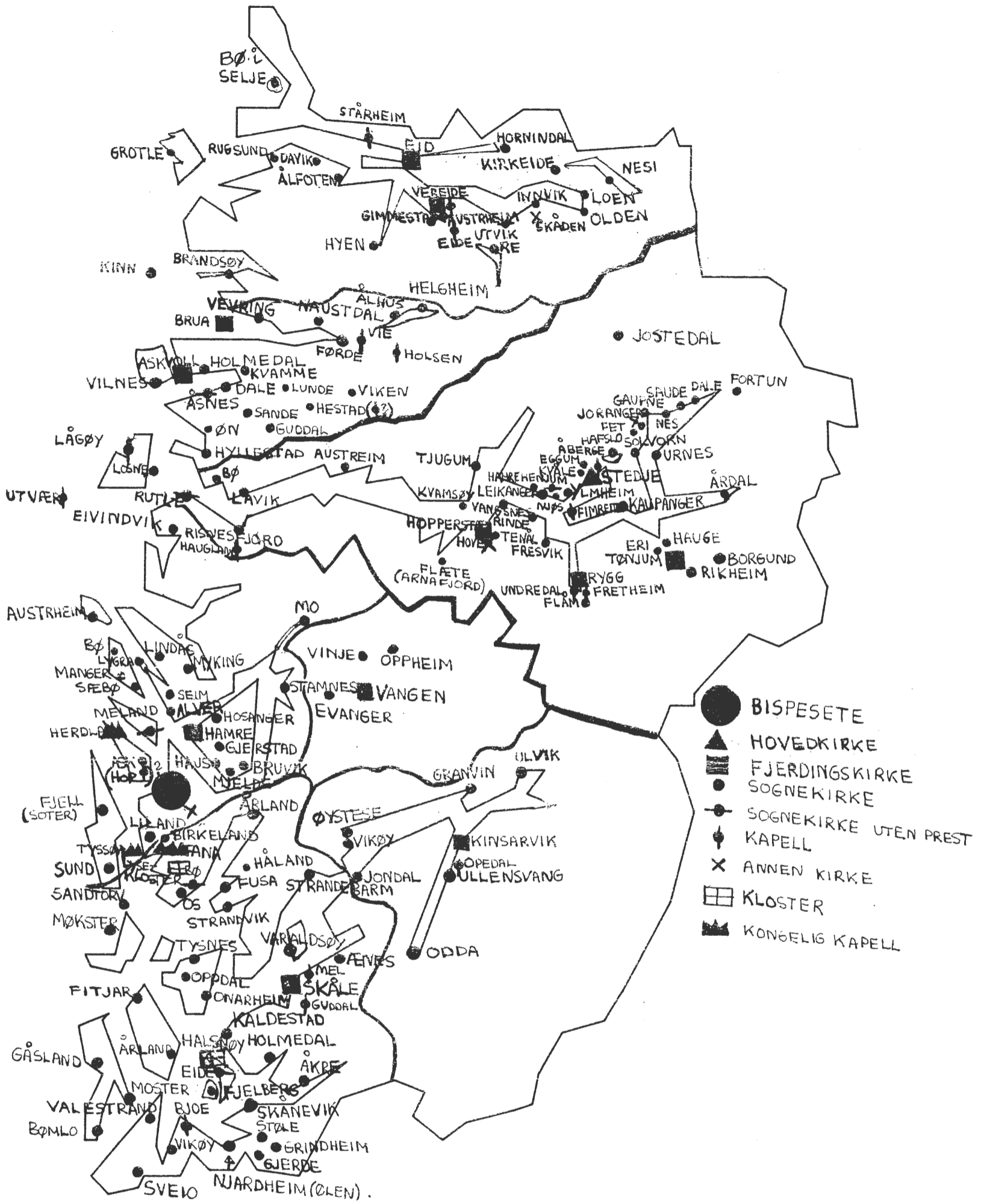

Kart over eksisterende og forsvunne kirker i Bergen fra middelalderen og nyere tid. Korsene markerer kirker vi noelunde kjenner beliggenheten til, men som det ikke er funnet sikre spor av. Kors i ramme betegner forsvunne kirker det er funnet spor av. Middelalderkirker som ennå står, helt eller delvis, er avmerket i svart, mens to kirker fra nyere tid, Nykirken og Johanneskirken, har fått skravert kontur.

1. Store Kristkirke	16. Mikalskirken i Vågsbotn
2. Lille Kristkirke	17. Olavskirken i Vågsbotn, senere fransiskanerkirke, nåv. Domkirken
3. Apostelkirke 1 og 2	18. Magnus Lagabøtes Katarinakirke m. hospital
4. Apostelkirke 3	19. St. Jørgens hospitalkirke (fra etter 1702-brannen)
5. Dominikanernes Olavskirke	20. St. Jakobs kapell (bygd 1654, i senmiddelalderen lå Jakobskapellet på Jerusalem i samme område)
6. Håkon Håkonssons Katarinakirke m. hospital	21. Nonneseters Mariakirke
7. Olavskirken på Bakkene	22. Allehelgenskirken m. hospital
8. Mariakirken	23. Jonskirken m. kloster
9. Lavranskirken	24. Munkelivs Mikalskirke
10. Peterskirken	25. St. Pauls kirke (fra 1716)
11. Nikolaikirken	26. Margaretakirken på Nordnes
12. Steinkirken/Columbakirken	
13. Martinskirken	
14. Halvardskirken	
15. Korskirken	

Klemenskirken lå i middelalderen i Erkebispegården under Nykirken. Følgende sikre eller sannsynlige middelalderkirker er ikke med på kartet, fordi beliggenheten er ukjent: fra høymiddelalderen Viljalmskirken, Agatekirken, Fabianus' og Sebastianus' kirke og St. Annes kapell; fra senmiddelalderen St. Gertruds kirke og Jakobskirken på Borneskjær (jfr. kap. 27). Etter Lidén & Magerøy, Norges kirker, Bergen I.

Kirker og kapell i Bergen bispedomme ca. 1350

APPENDIX VIIBISKOPENES REISER I BISPEDØMMET

1308,	14. 5:	Naustdal	Ekteskapssak	DN X nr. 7 og 8.
	13.10:	Re		DN III nr. 73.
	15.10:	Vereide		DN VIII nr. 26.
	16.10:	Gimmestad		DN IV nr. 79.
	17.10:	"		DN III nr. 74.
1309,	25. 9:	Vossevangen	Ekteskapssak	DN III nr. 82.
	2.10:	Ullensvang	"	DN III nr. 83.
	"	"		DN I nr. 123.
	4.10:	Kinsarvik	Prestesak	DN III nr. 84.
	"	"	"	DN III nr. 85.
1310,	(6.10:	Vereide, Austrheim, Hyen, Eide, Gimmestad.		DN III nr. 91.
1311,	vår:	Halsnøy?		DN IV nr. 89.
1313,	1. 4:	Halsnøy		DN IV nr. 100.
1319,	13.10:	Voss		DN IV nr. 130.
	1.11:	Halsnøy		DN IV nr. 133.
	"	"		DN IV nr. 134.
1321,	15. 5:	Luro, Lindås		
	16. 5:	Kjelstraumen		DN VIII nr. 72.
	16. 5):	Sogn	Visitias	" "
1322-23:		Nordfjord, Sunnfjord, Sogn	"	DN VII nr. 98.
1325,	meste av året		"	DN X nr. 17.
1326,	2.11:	Vereide		DN VII nr. 114.
	13.11?:	Rugsund		DN IX nr. 98.
1327,	3.11:	Halsnøy		DN X nr. 22.
1328,	8. 6:	Os		DN VIII nr. 83 og 84.
	4. 9:	Kirkeide (Stryn)		DN XV nr. 12.
	20. 9:	Stårheim (Nordfjord)		DN II nr. 166.
	12. 5:	Hosanger (Osterøy)		DN IV nr. 188.
1329,	11:	Stedje	Visitias	DN V nr. 81.
1314-1330:		Kirkeide?	BK 9f.	DN XV nr. 2.
(1338,	30.10:	Firdafylke	Visitias	DN X nr. 32.
1342,		Firdafylke og Sogn.	" av erkebiskop	DN IX nr. 136. DN VIII nr. 150.

KILDER, FORKORTELSER OG LITTERATUR

Forkortelser, kilder og litteratur

- Absalon Pederssøn, Dagbok og Oration om Mester Geble, Tekstbind [I], utg. R. Iversen, Bg. 1963; Kommentarbånd [II], v. H. Nilsen, Bg. 1970.
- Adam av Bremen, Om menigheten i Norden under erkesætet i Bremen og Hamborg (788-1072). Overs. av P.W. Christensen, Kbh. 1862.
- Addleshaw, G.W.O., The development of the parochial system from Charlemagne to Urban II. St. Anthony's Hall pub. no. 6, London 1970.
- Agerholt, J., Gamal brevskipnad I-II, Oslo 1929-32.
- Andersen, P. Sveaas, Rudolf Keyser, Oslo - Bg. 1960.
- Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130, Handbok i Norges historie 2, Oslo 1977.
- Andrén, A., Lund - tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning, Medeltidsstaden 56, Sth. 1984.
- Den urbana scenen, städer och samhälle i det medeltida Danmark, Acta Archaeologica Lundensia, series in 8to. Nr 13, Lund 1985.
- Árna Saga Biskups, utg. Þ. Hauksson, Reykjavik 1972.
- Baasland, E. og Hvalvik, R. (red.), De apostoliske fedre, i norsk oversettelse med innledninger og noter, Oslo 1984.
- Bagge, S., Striden mellom kapellmagisteren og biskopen i Bergen 1308-1320, Bjørgvin bispestol, Byen og bispedømmet, Bg.-Oslo-Tromsø 1970, 41-54.
- Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319, Oslo 1976.
 - (1979a) Den politiske ideologi i Kongespeilet, Bergen 1979.
 - (1979b) Kirken og folket, Norges kulturhistorie 2, Oslo 1979.
 - (1981a) Bakgrunnen, [og] Norge, Universitetsbesöken i utlandet före 1660, Möterapport I, XVIII nordiska historikermötet Jyväskylä 1981, Studia historica Jyväskylänsia 22, 1, 9-13, 141-65.

- (1981b) Kirkens jurisdiksjon i kristenrettssaker før 1277, HT 60, 133-158.
- Bang, A.Chr., Den norske kirkes historie, Kra. og Kbh. 1912.
- Barlow, F., The English Church 1000-1066, A Constitutional History, London 1963.
- Bäumer, R., Die Erforschung des Konziliarismus, i Bäumer (red.), Die Entwicklung des Konziliarismus, Darmstadt 1976, 3-56.
- Bendixen, B.E., Kirkerne i søndre Bergenshus amt, Bergen 1904.
- Kirker i nordre Bergenshus amt, Ms 1656 UB Bg.
- Berulfsen, B., En stilistisk og språklig undersøkelse av brevene fra Håkon Erlingsson, biskop i Bergen 1332-1342. Bidrag til nordisk filologi IX, Oslo 1933.
- Bergens kopibok, KLN M 1.
 - Kulturtradisjon fra en storhetstid, Oslo 1948.
- Beyer, M., Fra katolsk til luthersk domkapitel, Domkapitlet i Bergen ca. 1450-1625, Hovedoppg. Univ. i Bg., 1970, (2), UB Bg. Ms. Ex. 796.
- Et forsøk på å orientere seg i problematikken domkapitel - kirkelig lokaljurisdiksjon i Bergen bispedømme ca. 1300 - reformasjonen, Seminarmanusk. Hist.inst. Univ. i Bergen 1972 (23 s.).
 - Utkast til en fremstilling av forholdet mellom biskop, domkapitel og andre innenfor den kirkelige rettsutøvelse i Bergen 1300-42, Seminarmanusk. Hist.inst. Univ. i Bergen 1973 (22 s.).
 - Domkapitel, kirkestyre og kirkelig myndighet, Seminarmanusk. Hist. Hist.inst. Univ. i Bergen 1975 (28 s.).
- BHSF = Bergens Historiske Forenings Skrifter, Bergen 1895 ff.
- Birkeland, M., Historiske skrifter, III, Oslo 1925.
- Biskupa Sögur I-II, Kbh. 1858-78.
- Björgvin bispestol, [1] Frå Selja til Björgvin, og [2] Byen og bispedømmet, red. P. Juvkam, Bergen 1968-70.

- Bjørkvik, H., Dei kongelege kapella, Framvokster og økonomisk grunnlag, BHFS 69/70, 54-82.
- Landskyld, Noreg, KLNLM 10, 279.
- BK = Registrum prædiorum et redituum ad ecclesias diocesis Bergensis saeculo P.C. XIVto pertinentium, vulgo dictum "Bergens Kalvskind" (Björgynjar Kálfskinn), utg. P.A. Munch, Chra. 1863.
- Blom, G.A., Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387, Oslo 1967.
- Boulet-Sautel, M., Le Princeps de Guillaume Durand, i Le bras 1965, II, 815-813.
- Brandt, F., Tingsretten fremstillet efter den norske Lovgivning, Kra. 1867.
- Forelæsninger over den norske Retshistorie, I-II, Kra. 1880.
- Bresslau, H., Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I-II mit Register, 3.-2. Aufl., II 2 herausgeg. v. H.-W. Klewitz, Register v. H. Schulze, Berlin 1958-60.
- Brilioth, Y., Svenska kyrkans historia II, Den senare medeltiden 1274-1521, Uppsala 1941.
- Brinkmann, H., Mittelalterliche Hermeneutik, Tübingen 1980.
- Brooke, C.N.L., The Ecclesiastical Geography of Medieval Towns, Miscellanea Historiae Ecclesiasticae 5, Colloque, Louvain 1974
- Brooke, C.N.L., and Keir, G., London 800-1216: the shaping of a city, London 1975.
- The Medieval Town as an Ecclesiastical Centre: General Survey, Barley, M. W. (red.), European Towns, Their Archaeology and Early History, London etc. 1977, 459-474.
- Bull, E. d.e., Pønitentiarier for den norske kirke i middelalderen, HT 4. R. VI, 1910.
- "Registrum" fra bispestolen i Bergen, Scandia V 1932, 56-80.
 - Folk og kirke i middelalderen, Kra. og Kbh. 1912.

- Bursill-Hall, G.L., *Speculative grammars of the middle ages, the doctrine of Partes Orationis of the modistae*, Approaches to semiotics, Mouton 1971.
- Bøe, A., *Kristenrettar*, Noreg, KLN 9.
- Campenhausen, H.F. von, *Kirchliches Amt und Geistliche vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen 1953.
- Chenu, M.-D., *Officium. Théologiens et canonistes*, i Le Bras 1965 II, 836-839.
- Christensen, P. W., *Om Menigheten i Norden under Erkesættet i Bremen og Hamborg (788-1972)*, Kbh. 1862.
- Christie, H., *Middelalderen bygger i tre*, Oslo 1974.
- *Kapel, Norge*, KLN 8.
- CIC = *Corpus iuris canonici*, utg. AE. Friedberg, I-II, Lipsiae, 1879-1881.
- Cinthio, E., *The Churches of St. Clemens in Scandinavia*, *Archaeologica Lundensia III, Res mediaevales*, Lund 1968.
- *Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters*, *Acta Visbyensia III*, Visby 1969.
- Dahl, O., *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*, Oslo 1959.
- Dahlerup, T., *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, Kbh. 1963.
- *Det danske sysselprovsti i middelalderen*, Kbh. 1968.
 - *Sogn*, KLN 16.
 - *Synode*, KLN 17.
 - *Provst*, KLN 13.
 - *Ærkedegn*, KLN 20.
- d'Avray, D., *The Preaching of the Friars*, Oxford 1985.
- DI = *Diplomatarium Islandicum*, *Islenskt fornbréfasafn*, Kbh. 1840 ff.
- Djupedal, R., *Selja i tusen år*, Selje 1966.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, utg. C.C.A. Lange, C.R. Unger o.fl., I-XXI, Chra. 1849-Oslo 1976.
- DS = *Diplomatarium Svecanum*, *Svenskt diplomatarium*, utg.

- J.O. Liljegren, B.E. Hildebrand o.fl., Stockholm 1829 ff.
- Du Cange, Glossarium mediae et infimae Latinitatis I-X, Nachdr. d. Ausg. v. 1883-1887, Graz 1954.
- Dufeil, M.M., Guillaume de Saint-Amour et la polémique universitaire Parisienne 1250-1259, Paris 1972.
- Duggan, L.G, Bishop and Chapter. The Governance of the Bishopric of Speyer to 1552, Studies Presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions LXII, New Brunswick & New Jersey 1978.
- Daae, L., Om Bergen bispedømme i middelalderen, HT 4.R.I, 1901, 238-88, og 4.R.II, 1904, 32-78, 97-115.
- Ebbesen, S., Early supposition theory 12th-13th century, Histoire-Epistemologie-Langage, 3,1, 1981, s. 35-48.
- Ancient scholastic logic as the source of medieval scholastic logic, N. Kretzmann et al. (eds.), The Cambridge History of Later Medieval Philosophy, 101-127, Cambridge 1982.
 - Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi, Archbishop Andrew (d.1228) and Twelfth-Century Techniques of Argumentation, i M. Asztalos (ed.), The Editing of Theological and Philosophical Texts from the Middle Ages, Acta Universitas Stockholmiensis XXX, 1986, 267-280.
- Edwardsen, E., Bergen I-II [1694], BHSF 55/56-57/58, 1951-52.
- Erichsen, A.E., Bergens Kathedralskoles historie, Bergen 1906.
- F = Den ældre Frostathings-Lov, NGL I, 119-258.
- Feine, H.E., Kirchliche Rechtsgeschichte die Katolische Kirche, Köln 1964.
- Fenger, O., Romerret i Norden, Kbh. 1977.
- Fischer, D. & Fischer, G. & Gjone, E., Erkebispegården i Trondheim, Fortidsminner LXIV, Oslo 1977.
- FNFB = Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, årbok, Chra. 1846-Oslo 1924ff.

- Francois, M., Vienne, Council of, New Catholic Encyclopedia XIV, 660.
- Fritzner, J., Ordbog over Det gamle norske Sprog I-III, Kra. 1886-96; gjenoppotr. 1954-72 med et bd. Rettelser og tillegg (IV) v. F. Hødnebo.
- Fæhn, H., Fire norske messeordninger fra middelalderen, Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. H.-F. Kl. 1952 No. 5. Oslo 1953, 22-44.
- Gudstjenestelivet i Nidaros domkirke i middelalderen, Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153-1953, Oslo 1955.
- G = Den ældre Gulathings-Lov, NGL I, 1-118.
- Gallén, J., La province de Dacie de l'Ordre des Frères-Prêcheurs I, Institutum Historicum FF. Prædicatorum. Dissertationes historicæ XII, Hfors 1946.
- Biskop, KLNМ 1.
 - Dominikanorden, KLNМ 3.
 - Franciskanorden, KLNМ 4.
 - Penitentiarie, KLNМ 13.
- Gierke, O., Political Theories of the Middle Ages, overs. F.W. Maitland, Boston 1959 (1900).
- Gill, J., Konstanz und Basel-Florenz, Geschichte der ökumenischen Konzilien IX, Hrsg. G.Dumeige und H. Bacht, Mainz 1967.
- Gilson, E., La philosophie au moyen âge, Paris 1948.
- Gjerlöv, L., Missaler brukt i Björgvin bispedømme fra misjonstiden til Nidarosordinariet, Björgvin bispestol, Byen og bispedømmet, 1970, 73-128.
- Katedralskola, Norge, KLNМ 8.
 - Seljumannamessa, KLNМ 15.
- Gödel, V., Fornnorsk-islandsk litteratur i Sverige, Antiquarisk Tidsskrift för Sverige XVI,4, Stockholm 1895-8, s. 19-55.
- Godfrey, J., The English Parish 600-1300, London 1969.
- Grimnes, Ø.W., Bergens topografi i middelalderen, BHSF 43, 1937, 277-341.

- Grøn, F., Om Kostholdet i Norge indtil Aar 1500, Oslo 1927.
- Gunnes, E., Kongens ære, Kongemakt og kirke i 'En tale mot biskopene', Oslo 1971.
- Prester og deier - sølibatet i norsk middelalder, Hamarspor, Eit festskrift til Lars Hamre 1912 - 23. januar - 1982, Oslo, Bergen, Tromsø, 1982, 20-44.
 - Synode, Norge, KLNLM 17.
 - Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277, HT 49, Oslo 1970, 121-160.
- Gullstrand, R., Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet, Sth. 1923.
- Hafström, G., Sockenindelningens ursprung, Historiska Studier tilägnade Nils Ahnlund, Sth. 1949, 51-67.
- Hamre, L., Kring biskop Audfinns brev frå 27. mars 1320 om sokneband og soknegrenser i Bergen, Bjørgvin bispestol, Byen og bispedømmet, Bg.-Oslo-Tromsø 1970, 55-72.
- To bergenske kyrkjehovdingar, bispebrørne Arne og Audfinn, foredrag, utrykt ms. 1970.
 - Innføring i diplomatikk, Oslo 1972.
 - Donasjon, KLNLM 13.
 - Fabrica, KLNLM 4.
 - Hird, KLNLM 6.
 - Jurisdiktion, Noreg, KLNLM 8.
 - Kirkeværger, Noreg, KLNLM 8.
 - Mensa, Noreg, KLNLM 11.
 - Official, Noreg, KLNLM 12.
 - Provst, Norge, KLNLM 13.
 - Prästlön, KLNLM 13.
 - Tiend, KLNLM 18.
 - Sogn, Norge, KLNLM 16, 379.
- Heggland, J., Tysnes. Det gamle Njardarlog I, Fram til omlag 1800, Tysnes 1964.
- Helle, J.L., Syslemanns- og fehirdeinstitusjonen i Bergen på 1300-tallet, Hovedoppg. Univ. i Bergen 1971 (2), UB Bg. Ms. Ex. 968.

- Helle, K., Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning, HT 40, Oslo 1960-61, 337-370.
- Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319, Bergen-Oslo-Tromsø 1972.
 - Norge blir en stat, Handbok i Norges historie 3, 2. rev. utg., Oslo 1974.
 - Stavanger fra våg til by, Stavanger 1975.
 - Norway in the High Middle Ages, Scandinavian Journal of History 6, 1981, 181-189.
 - Kongssete og kjøpstad, Bergen bys historie, I, Bergen 1982.
 - Norway in the High Middle Ages, Scandinavian Journal of History 6, 1981, 161-189.
 - Bergen blir by, Onsdagskvelder i Bryggens Museum I, Middelalderbyen, red. I. Øye, Bergen 1985, 5-23.
 - Rogalandsbygdene frem til omkring 1350, Fra Vistehola til Ekofisk, I, 1987, 105-138.
- Hellström, J.A., Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid, Rättshistoriskt bibliotek 16, Sth. 1971.
- Helveg, L., De Danske Domkapitler; deres Oprindelse, Indretning og Virksomhed, før Reformationen, Kbh. 1855.
- Hertzberg, E., Glossarium, NGL V, 1895, 57-864.
- Om Eiendomsretten til det norske Kirkegods, En retshistorisk Betænkning, Kra. 1898.
 - Atter om Præstebordsgodsets Retsstilling. En Replik, Norsk Retstidende, 1905, 721-43.
- Hildonen, K.A., Metropolitt og suffragan, Hovedoppg. Univ. Oslo 1977.
- Hinschius, P., System des katolischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland, I-III, Berlin 1897, Nachdruck, Graz 1959. Bd. I: 1959 (1869); Bd. II: 1959 (1878); Bd. III: 1959 (1883).
- Hofmeister, P., Bischof und Domkapitel nach altem und nach neuem Recht, Württemberg 1931.

- Holm-Olsen, L., Middelalderens litteratur i Norge, Norges litteraturhistorie 1, Oslo 1974, 19-342.
- Holmsen, A., Økonomisk og administrativ historie, H. Aall m. fl. (red.), Sogn, Norske Bygder IV, 39-103. Bergen 1937.
- Nye studier i gammel historie, Bergen-Oslo-Tromsø 1976.
- HT = Historisk tidsskrift, Oslo 1871 ff.
- Hübert, M., Nogen undersøkelser om de norske domkapitler væsentlig indtil 1458, Oslo 1922.
- Hødnebo, F., Bergens Kalvskinn, KLNLM 1.
- Imsen, S. og Sandnes, J., Avfolkning og union, Norges historie bd. 4, Oslo 1977.
- Indrebø, G., Fylke og fylkesnamn, Bergens Museums Årbok, Historisk-antikvarisk rekke 1 Bg. 1931.
- Fjordung, Bergens Museums Årbok, Historisk-antikvarisk rekke 1, Bg. 1935, 1-250.
 - Hordaland-Hordafylke, Bidrag til nordisk filologi, Lund 1936.
 - Den gamle norske fylkesskipnaden, Oslo 1937.
- Inger, G., Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden, Uppsala 1961.
- Visitation, KLNLM 20.
- Isl. Ann. = Islandske Annaler indtil 1578, utg. G. Storm, Chra. 1888.
- Jedin, H., Konziliarismus, Lexicon für Theologie und Kirche VI, Freiburg 1957-68. sp. 532-4
- Johansen, H.M., Dømt til ekteskap? En retts- og sosialhistorisk undersøkelse av ekteskapssakene ved kapittelretten i Bergen 1604 - 1708, Hovedoppg. Univ. Bg. 1984.2.
- Johnsen, A.O., Hvor studerte bispebrødrene Arne og Audfinn?, HT 36, 1952-53, 89-98.
- Når slo Sunniva-kulten igjennom? Bjørgvin bispestol, Frå Selja til Bjørgvin, Bergen 1968, 40-62.
- Johnsen, O.A., Norske geistliges og kirkelige institutioners bogsamlinger i den senere middelalder, Sproglige

- og historiske afhandlinger til Sophus Bugges minde, Kra. 1908, 73-96.
- Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden, Oslo 1945.
- Joys, C., Biskop og konge, Biskevalg i Norge 1000-1350, Oslo 1948.
- Strid om tiende mellom biskopen og de tyske vintersittere i Bergen 1296-1311, BHFS 60, 1954/55 (1956), 171-194.
 - Tidsrommet 1253-1450, Nidaros erkebispestol og bispesete 1153-1953, Oslo 1955.
- Jungmann J.A.; Missarum sollempnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe 1-2, Wien 1952.
- Jørgensen, A.D., Den norske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling, I-II, Chra. 1874-78.
- Jørgensen, E., Nordiske Studierejser i Middelalderen, (D)HT 8 rk. V, 1914-15, 331-82.
- Karlsson, S., Islandsk bogeksport til Norge i Middelalderen, Mål og Minne , Oslo 1979, 1-17.
- Keyser, R., Den norske Kirkes Historie under Katholicismen I-II, Chra. 1856-58.
- Kjersgaard, E., Mad og øl i Danmarks middelalder, Kbh. 1978.
- KLNM = Kulturhistorisk leksikon for Nordisk middelalder 1-22, Oslo 1956-78.
- Klopsch, Einführung in die Dichtungslehren des lateinischen Mittelalters, Darmstadt 1980.
- Kneepkens, C.H., Master Guido and his View on Government: On Twelfth Century Linguistic Thought, Vivarium XVI,2, 1978.
- Koch, H., Danmarks Kirke i den begynnende Højmiddelalder II, Kbh. 1936.
- Den danske Kirkes Historie I, Kbh. 1950.
 - Kirkens historie fra aposteltid til atomtid, Kbh. 1978.
- Kolsrud, O., Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper indtil Reformationen, DN XVII B, 177-360.

- Codex og tekster, i Oluf Kolsrud og Georg Reiss, Tvo norrøne latinske kvæde med melodiar, Videnskabselskapets Skrifter II. Hist.-Filos. Klasse 1912, No. 5, Kra. 1913, 1-70.
 - Noregs kyrkjesoga I, Oslo 1958.
 - Presteutdanningi i Noreg, utgj. K. Valkner, Oslo 1962.
- Kristoffersen, S., En bygningsarkeologisk undersøkelse av erkestolens gård i Bergen, Magistergradsavh. Univ. Bg. 1984.
- Kvamme, S., Jordegodset til bispestolen i Bergen ved utgangen av mellomalderen 1-2, Hovedoppg. Univ. i Bergen, 1981 (2), Ub. Bg. Ms. Ex.
- L = Den nyere Lands-lov, udgiven af Kong Magnus Haakons-søn, NGL II, 1-178.
- Lange, C.C.A., De norske Klostres Historie i Middelalderen, Chr. 1847, 2. utg. 1856.
- Larsen, J.T., Fana bygdebok 1, Bg. 1980.
- Lawrence, C.H., Medieval Monasticism, London 1984.
- Le Bras, G., Canon Law, The Legacy of the Middle Ages, Oxford 1926, 321-61.
- Institutions ecclésiastiques de la Chrétienté médiévale I-II, Histoire de L'Église 12, II, première partie, Paris 1964.
 - Études d'histoire du Droit Canonique dédiées à Gabriel Le Bras, I-II, Paris 1965.
- Lecler, J., Vienne, Geschichte der ökumenischen Konzilien, Mainz 1965.
- Lexicon des Mittelalters, München 1977 -.
- Lexicon für Theologie und Kirche, Freiburg 1967-68.
- Lidén, H.- E., Mariakirken, Romansk kirkebyggningskunst i Bergen, Det Hanseatiske Museums skrifter 18, Bergen 1961.
- Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketypene i 1000-1100-årene, Bjørgvin bispestol, Byen og bispedømmet, Oslo 1970, 11-40.
 - Middelalderens Bergen - kirkenes by, i Middelalder-

- byen, Onsdagskvelder i Bryggens Museum, I, red. I. Øye, Bryggens Museum 1985, 79-94.
- Lidén, H.- E. & E.M. Magerøy, Norges kirker, Bergen I, Oslo 1980.
- Liltvedt, T., Et utvalg norske provinsialstatutter og hyrdebrev i oversettelse, stensil, Univ. Oslo 1984.
- Lindquist, S.-O., Sockenbildningen på Gotland, Gotländskt Arkiv 1981, 45-64.
- Little, A.G. og Pelster, F.: Oxford Theology and Theologians c. A.D. 1283-1302, Oxford 1934.
- Lorentzen, B., Gård og grunn i Bergen i middelalderen, Det Hanseatiske Museums Skrifter 16, Bg. 1952.
- Lundberg, E., Bygnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400, Sth. 1935.
- Lundquist, K.V., Bidrag til Kännedomen om de svenska domkapiteln under medeltiden, Sth. 1897.
- Luscombe, D.E., The State of Nature and the Origin of the State, The Cambridge History of Later Medieval Philosophy, Cambridge 1982, 757-70.
- Martin, V, Comment s'est formée la doctrine de la supériorité du concile sur le pape, Revue des Sciences Religieuses 17, 1937, 121-143, 261-289, 405-427.
- Les origines du Gallicanisme, 1-2, Paris 1939.
- Maurer, K., Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthum, München 1855.
- Die ármenn des altnorwegischen Rechtes, Sitzungsber. d. Königl. Bayer. Akad. d. Wissensch. I. Philos.-Philol.-Hist. Cl. 1, 1879, 49-138.
 - Nogle Bemærkninger til Norges Kirkehistorie, HT III. rk. 3, Kra. 1895, 1-113.
 - Vorlesungen über Altnordische Rechtsgeschichte, II, Über altnordische Kirchenverfassung und Eherecht, Leipzig 1908.
- McGrade, A.S., The Political Thought of William of Ockham. Personal and Institutional Principles, Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, third series, 7, Cambridge 1974.

- McIlwain, C.H., *Constitutionalism Ancient and Modern*, Ithaca, New York 1940.
- Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert, München 1967-
- Molland, E., *Patronatsrätt, Norge*, KLN 13, 140-144.
- *Erkedegn*, KLN 20.
- Mullally, J.P., Introduction, Mullally (ed.), *Peter of Spain, Tractatus Syncategorematicum and selected anonymous treatises*, Milwaukee Wisc. 1964.
- MunchNunt = *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagbøger*, udg. af P.A. Munch. Chra. 1873-76.
- Munch, P.A., *Breve af Biskop Haakon i Bergen fra Aarene 1337-1341*, Samlinger til Det Norske Folks Sprog og Historie, Kra. 1838, 95-165.
- *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge i Middelalderen*, Moss 1849.
 - *Det norske Folks Historie I-IV 2*, Chra. 1852-59; 2. Hovedafd. I-II, Chra. 1862-63.
- Murphy, J.J., *Rhetoric in the Middle Ages*, Berkeley etc. 1974.
- NBL = *Norsk biografisk leksikon*, Kra. 1923 ff.
- Nedkvitne, A., *Utenrikshandelen fra det vestafjelske Norge 1100-1600*, Bergen 1983.
- NGL = *Norges gamle Love*, utg. R. Keyser, P.A. Munch, G. Storm, E. Hertzberg, I-V, Chra. 1846-95.
- NHKI = *Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institut*, Oslo.
- Nicolaysen, N., *Bidrag til Bergens ældre Topografi*, *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur* 1848, 1-54.
- Nielsen, Y., *Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden*, *En historisk-topografisk Skildring*, Chra. 1877.
- Niermeyer, J.F., *Mediae latinitatis lexicon minus*, Amsterdam 1954-76.
- Norden, E., *Die Antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, I-II, Stuttgart 1958 (1915).
- Norske middelalderdokumenter*, i udvalg v. S. Bagge, S.H. Smedsdal & K. Helle, Oslo 1973.

- Nyborg, E., Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri, *Strejflys over Danmarks bygningskultur, festskrift til Harald Langberg, Nationalmuseet* 1979. 37-64.
- Nylander, I., *Om den kanoniska rätten och dess studium, Kyrckohistorisk Årsskrift, Stockholm* 1948.
- *Das Kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters, Rättshistoriskt bibliotek* 4, Sth. 1953.
- Ormøy, R., *Kvinner og eiendom i vestnorske bygder ca. 1270-1350, Hovedoppg. Univ. i Bg.* 1984, 2.
- Otto, A., *Introduction, Simonis Daci Opera, Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi III, Kbh.* 1963, i-xxiii.
- PN = *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger, utg. P. A. Munch, Kra.* 1864.
- Parr, R.P., *Introduction, Parr (ed.), Matthew of Vendôme: Ars Versificatoria, Milwaukee Wisc.* 1981.
- Pedersen, O., *Studium Generale, De europeiske universitetenes tilblivelse, Kbh.* 1979.
- Pinborg, J., *Die Entwicklund der Sprachtheorie im Mittelalter, Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, XLII, 2, Münster/Kbh.* 1967.
- *Logik und Semantik im Mittelalter, Problemmata frommann-holzboog* 10, Stuttgart 1972.
- Pirinen, K., *Domkapitel, KLNМ* 3.
- *Kyrkogods, KLNМ* 9.
- Plöchl, W.M., *Geschichte des Kirchenrechts I-II, Wien* 1960-62.
- Popek, A., *The Rights and Obligations of Metropolitans, Canon Law Studies* 260, Washington 1947.
- Radcliffe-Brown, A.R., *Structure and Function in Primitive Society, 1971 (1952).*
- Rashdall, H., *The Universities of Europe in the Middle Ages, I-III, edd. F.M. Powicke & A.B. Embden, Oxford* 1936.

- Riché, P., *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Age*, Paris 1979.
- Rijk, L.M. de, *Logica Modernorum, A Contribution to the History of Early Terminist Logic, I*, Assen 1962.
- Robberstad, K., *Magnus Lagabøtes bylov*, Kra. 1923.
- Roos, H., *De Modi Significandi des Martinus de Dacia. Forschungen zur Geschichte der Sprachlogik im Mittelalter, Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters XXXVII, 2*, Münster/Kbh. 1952.
- Introduction, *Martini de Daci Opera, Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi II*, Kbh. 1961, s. i-xl.
- Rosiér, I., *La notion de partie du discours dans la Grammaire spéculative, Histoire-Epistémologie-Langage 3, 1*, Paris 1981, s. 49-62.
- *La théorie médiévale des Modes de signifier, Langages, 65*, Paris 1982, s. 117-128.
- RN = [Nye] *Regesta Norvegica*, utg. N. Bjørge, S. Bagge, E. Gunnes og H. Kjellberg, II-V, Oslo 1978-83.
- Rygh, O., o.fl. utg. *Norske Gaardnavne, 1-19*, Kra. 1897-1936.
- Sabine, G.H., & T.L. Thorson, *A History of Political Theory, fourth edition*, Hinsdale Illinois 1973.
- Sagosen, A.H., *Sysler og syslemenn fram til år 1300*, Hovedoppg. Univ. Bg. 1973.2.
- Sandvik, G., *Ægteskab*, Noreg, KLN 20, 495.
- *Prestegard og prestelønn*, Oslo-Bergen-Tromsø 1965.
- Saxtorph, N.M., *Sebastian*, KLN 15.
- Schaefer, H., *Pfarrkirche und Stift im deutschen Mittelalter. - Kirchenrechtliche Abhandlungen*, Hrsg. von U. Stutz. H.3. Stuttgart 1903.
- Schalling, E., *Sockenmenighetens utvecling til juridisk person*, *Statsvetenskaplig Tidsskrift 30 (1927)*, 27-48.
- Schneider, P., *Die Bischöflichen Domkapitel, ihre Entwicklung und rechtliche Stellung im Organismus der Kirche*, Mainz 1892.

- Schulte, J.F. von, Die Stellung der Concilien, Päpste unde Bischöfe vom historischen und canonistischen Standpunkte, Prag 1871.
- Seip, D.A., Opposisjonsinnlegg ved Bjarne Berulfsens doktordisputas, Bjarne Berulfsen: Kulturhetstradisjon fra en storhetstid, HT 35, 1949-51, 209-217.
- Seip, J.A., Ennu en kristenrett fra gammelnorsk tid, HT 31, 1937-40, s. 572-627.
- Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon, Oslo 1942.
- Skinner, Q., The foundations of modern political thought, I: The renaissance, Cambridge 1978.
- Skånland, V., Det eldste norske provinsialstatutt, Oslo 1969.
- Provinsialkonsil, KLN 13.
- Smalley, B., The Study of the Bible in the Middle Ages, Oxford 1952.
- Smedberg, G., Nordens första kyrkor, Bibliotheca Theologiae Practicae 32, Lund 1973.
- Solberg, G.G., Rådmenn i Bergen i middelalderen fram til ca. 1500, Hovedoppg. Univ. i Bg. 1975,2, UB Bg. Ms. Ex. 1478.
- Stefánsson, M., Saga Íslands I-III, norsk versjon, stensil, Bergen 1973.
- Eigenkirche, Lexicon des Mittelalters, München 1977-, sp. 1705-1710.
- Stickler, A.M., Historia iuris canonici latini, I, Historia fontium, Augustae Taurinorum 1950.
- Storm, G., Den Bergenske Biskop Arnes Bibliothek, HT 2.R.II, 1877-1880 (1878), 185-92.
- Supplementer til de tre foregaaende Bind samt Haandskriftbeskrivelse med Facsimilier. Udg. efter offentlig Foranstaltning ved Gustav Storm, i NGL IV, Chra. 1885.
- Strayer, J.R., The Reign of Philip the Fair, Princeton 1980.
- Stutz, U., Die Entwicklung des kirklichen Benefizialwesens von seinen Anfängen bis auf die Zeit Alexanders III.,

3. Aufl., ergänzt und mit Vorwort von H.E. Feine, Darmstadt 1972 (1895).
- Sägmüller, J.B., Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts, 3. utg. Freiburg 1914, bd. I
- Taranger, A., Om betydningen af Herað og Heraðs-kirkja i de ældre kristenrætter, HT II. rk. 6, Kra. 1888, 333-401.
- Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske, Kra. 1890.
 - Om Eiendomsretten til de norske Præstegaarde, Norsk Retstidende, 1896, 337-438.
 - Kirkegodsets Retsforhold, Norsk Retstidende, 1902, 161-240.
- Thurot, C., Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au Moyen-Age, 1964 (Paris 1868).
- Tierney, Foundations of the Conciliar Theory, Cambridge, repr. 1968 (1955)
- Origins of Papal Infallibility 1150-1350, Leiden 1972.
 - Conciliarism, New Catholic Encyclopedia, IV.
- Tryti, A. E., Kvinnenens stilling i klostervesenet, FNFB årbok 1987 (under trykning).
- Trøtteberg, H., Officialsegl, KLN 12.
- Geistlige segl i Bergens bispedømme ca. 1250-1530, Bjørgvin Bispestol frå Selja til Bjørgvin, Bergen 1968, s. 63-114.
- Tunberg, S., Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning, Uppsala 1911.
- Tveitane, M., Bøker og litteratur i Bergen i middelalder og reformasjonstid, Nordisk tidskrift för bok- och bibliotekväsen 1981.
- UB Bg. = Universitetsbiblioteket i Bergen.
- Ullmann, W., The Growth of Papal Government in the Middle Ages, London 1955.
- The Origins of the Great Schism, London 2. utg. 1972 (1948).

- Verger, J. Les universités au Moyen Age, Paris 1973.
- Vignaux, P., Philosophy in the Middle Ages, London 1959.
- Vilberg, G., Egenkirkesystem og norsk kirkeorganisasjon, Hovedoppg. Univ. i Oslo 1977.2.
- Vonglis, B., La lettre et l'esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique, Paris 1968.
- Wagner, D.L. (ed.), The Seven Liberal Arts in the Middle Ages, Indiana 1983
- Wisløff, C.F., Norges kirkehistorie, bd. I, Oslo 1966.
- Øye, I., Sogndal i mellomalderen ca. 1050 - 1536, i P. Samdal (red.), Sogndal bygdebok, I, Bergen 1986, 239-460.
- Aakjær, S., Om det olddanske Herred og Sogn, Festsskrift til Kristian Erslev den 28. Decbr. 1927 fra danske Historikere, Kbh. 1927, 1-30.